

ISSN 0135-0536

Պ Ա Տ Մ Ա Բ Ա Ն Ա Մ Ի Ր Ա Կ Ա Ն

Տ Ա Ն Դ Ե Ս

ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

1

2018

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РА

Պ Ա Տ Մ Ա Բ Ն Ա Մ Ի Ր Ա Կ Մ Ն
Ն Ա Ն Դ Ե Մ
ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

2018, 1 (207)

ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ

2018

ЕРЕВАН

Հանդեսը լույս է տեսնում 1958 թվականից
Հիմնադիր խմբագիր՝ Մ. Գ. Ներսիսյան

Журнал выходит с 1958 года
Редактор-основоположник М. Г. Нерсисян

Գ լ խ ա վ ն ր խ մ ր ա գ ի ր ՍԱՐԳԻՍ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Խ մ ր ա գ ր ա կ ա ն խ ն ր հ ն ի ր ղ

ԱՔՐԱՀԱՄՅԱՆ ԼԵՎՈՆ, ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ ՊԱՎԵԼ, ԴՈԼՈՒԽԱՆՅԱՆ ԱԵԼԻՏԱ, ՀԱՍՐԱԹՅԱՆ
ՄՈՒՐԱԴ, ՀՈՎԱԿԻՄՅԱՆ ՎԱԶԵ, ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ ԼԱՎՐԵՆՏԻ, ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ ՀԵՆՐԻԿ,
ՄԵԼԿՈՆՅԱՆ ԱՇՈՏ, ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ ՍԱՄՎԵԼ, ՍԱՖՐԱՍՏՅԱՆ ՌՈՒԲԵՆ

Գ լ խ խ մ ր ա գ ի ր տ Ե ղ ա կ ա լ,
պ ա տ ա լ խ ա ն ն ի ր ա ր տ ն ի ղ ա ր ԱՆՈՒՇԱՎԱՆ ԶԱԲԱՐՅԱՆ

Г л а в н ы й р е д а к т о р САРГИС АРУТЮНЯН

Р е д а к ц и о н н а я к о л л е г и я

АБРАМЯН ЛЕВОН, АВЕТИСЯН ПАВЕЛ, АСРАТЯН МУРАД, ДОЛУХАНИЯН АЭЛИТА,
ИОАННИСЯН ГЕНРИК, МЕЛКОНЯН АШОТ, МУРАДЯН САМВЕЛ, ОВАКИМЯН ВАЧЕ,
ОВАНЕСЯН ЛАВРЕНТИЙ, САФРАСЯН РУБЕН

З а м. г л а в н о г о р е д а к т о р а,
о т в е т с т в е н н ы й с е к р е т а р ь АНУШАВАН ЗАКАРЯН

Պատմարանագիտական հանդես, 2018
© Историко-филологический журнал, 2018

Հապավումը՝ ՊԲՀ
Аббревиатура — ИФЖ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՀՈՉԱԿՄԱՆ 100-ԱՄՅԱԿԻ ԱՌԹԻՎ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ՈՒՂԻՆ

ԱՐԱՐԱՏ ՀԱԿՈՒՅԱՆ

1917 թ. Փետրվարյան հեղափոխության հաղթանակով հայ ժողովրդի ու նրա քաղաքական ուժերի կամքից և մտայնությունից անկախ սկսվեց Հայաստանի անկախության անտեսանելի գործընթացը: Հայտնի է, որ մի քանի տասնամյակ շարունակ (Հայկական հարցի միջազգայնացումից ի վեր) հայ ժողովրդի և նրա քաղաքական շրջանների հիմնական ձգտումը Տաճկահայաստանի ազատագրումն էր սուլթանական բիրտ լծից, սակայն աշխարհավեր պատերազմն իր չարաղետ հետևանքներով հանգեցրեց նրան, որ Ռուսահայաստանը կանգնեց ազատության և անկախության փաստի առաջ: «Անկասկած, – գրում է Հ. Իրազեկն իր հուշերում, – համաշխարհային առաջին պատերազմն և Ռուսական յեղափոխությունը եղան Հայաստանի ազատութեան ծնող մայրը»¹:

Հետփետրվարյան շրջանում դասակարգային իշխանության մարմինների կողքին առաջացան նաև ազգային իշխանության ձևեր: Հայ հասարակական-քաղաքական կյանքում նշանակալի իրադարձություն եղավ 1917 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբերին բազմակուսակցական հիմունքներով թիֆլիսում Արևելահայերի համագումարի (համախորհրդակցության) հրավիրումը: Քննելով օրախնդիր բազում հարցեր՝ միաժամանակ համագումարն առաջ քաշեց ազգային պետականության գաղափարը և անհրաժեշտության դեպքում դրան պատրաստ լինելու հրամայականը: Այդ կապակցությամբ համագումարն ընդունեց հետևյալ բանաձևը. «Ընդունելով ազգերի ինքնորոշման իրավունքը հայ ժողովուրդը պիտի ձգտի իրականացնել իր այդ իրավունքը պետականության հիմունքներով ու սկզբունքներով, անդրկովկասյան ժողովուրդների դեմոկրատիայի փոխադարձ համաձայնությամբ (ընդգծումը մերն է – Ա. Հ.)»²: Կարելի է վստահաբար ասել, որ Արևելահայերի համագումարը դրեց ազգային պետականության գաղափարի նյութականացման սկիզբը: Բազմակուսակցական սկզբունքով ստեղծվեց 15 հոգուց բաղկացած Հայոց (Կենտրոնական) Ազգային խորհուրդ, որը, որպես արևելահայ կյանքի գերագույն գործադիր մարմին, իր առաջին քայլերը սկսեց անել այդ ուղղությամբ:

¹ Յ. Իրազեկ (Յակովբ Տեր-Յակովբեան). Մոտիկ անցեալից, Պեյրութ, 1956, էջ 3:

² «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1992, № 1–2, էջ 77:

Հարկ է նշել, որ մինչ այդ հայերն իրենց կուսակցությունների հետ արտահայտվում էին ռուսական համապետականությունից օգտին՝ աշխատելով «իրենց ազգային ձգտումները հաշտեցնել համառուսական պետական շահերի հետ»³: Հետփետրվարյան շրջանում հայությանը մտահոգում էր երկու խնդիր՝ Ռուսաստանի օգնությունից լուծել մեծապես հայաթափ եղած Թուրքահայաստանի հարցը և Անդրկովկասում անցկացնել վարչական վերաբաժանում ազգագրական սկզբունքով: Միաժամանակ հայ ազգային կուսակցություններն արտահայտվում էին Անդրկովկասի ու Հայաստանի լայն ինքնավարությունից օգտին՝ Ռուսաստանի դաշնային դեմոկրատական հանրապետություն կազմում⁴:

Բոլշևիկների՝ 1917 թ. հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո դրությունն ավելի բարդացավ: Կայսրության առանձին երկրամասեր, այդ թվում Անդրկովկասը, դուրս մնացին նորաստեղծ խորհրդային կառավարության (կենտրոնի) հսկողությունից: Կազմալուծված և անգործության մատնված Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեին (ՕՁԿոմ-ին) փոխարինեց 1917 թ. նոյեմբերի 15-ին ստեղծված Անդրկովկասյան կոմիսարիատը՝ իբրև երկրամասի գործադիր իշխանություն, իսկ 1918 թ. փետրվարի 10-ին բացվեց նաև Անդրկովկասի խորհրդարանը (Սեյմը)՝ իբրև օրենսդիր մարմին: Իրադարձությունների բերումով սկսվեց Անդրկովկասի աստիճանական մեկուսացումը Ռուսաստանից:

Սակայն Անդրկովկասի կոմիսարիատի և Սեյմի գոյությունն առաջին իսկ օրերից երևան եկան երկրամասի երեք գլխավոր ազգային հատվածների (վրացի, հայ, կովկասյան թյուրք) ձգտումների ու շահերի ներհակությունները: Այն ավելի բացահայտ դրսևորվեց 1918 թ. հունվարի վերջից Թուրքական զորքերի հարձակման պայմաններում:

Ռուսական հեղափոխությունների հետևանքով բանակը քայքայվեց, կազմալուծվեցին ռազմաճակատները, այդ թվում՝ Կովկասյանը: Օգտվելով նպաստավոր հանգամանքից և խախտելով 1917 թ. դեկտեմբերի 5-ին Տրապիզոնում ստորագրված Թուրք-անդրկովկասյան զինադադարը՝ 1918 թ. հունվարի 30-ին Թուրքական զորքերն անցան լայնամասշտաբ հարձակման Կովկասյան ամբողջ ռազմաճակատում: Մեկ-երկու ամսում Թուրքերը վերագրավեցին ամբողջ Արևմտյան Հայաստանը, իսկ գարնանը ներխուժեցին Անդրկովկաս ու Արևելյան Հայաստան:

Անդրկովկասյան կոմիսարիատում և Սեյմում մեծամասնություն կազմող ազգային երկու (վրացի և կովկասյան թյուրք) միավորների ներկայացուցիչները Թուրքիայի պարտադրանքով բռնեցին Անդրկովկասը Ռուսաստանից մեկուսացնելու, անջատելու և, ի վերջո,

³ Ս. Վրացյան. Հայաստանի Հանրապետություն, Բեյրութ, 1958, էջ 18:

⁴ Ա. Հակոբյան. Հայաստանի անկախության ուղին (1917–1918 թթ.)․– «Նորք» (Երևան), 1998, № 2, էջ 64:

անկախացնելու ուղի: Ինչ վերաբերում է Անդրկովկասյան կառավարությունում և Սեյմում իր քաղաքական կշռով երրորդը համարվող Հ. Յ. Դաշնակցություն կուսակցության ղեկընդնորդմանը, ապա պետք է ասել, որ եթե 1917 թ. աշնանը համառուսական Սահմանադիր ժողովի ընտրությունների և Անդրկովկասյան կոմիսարիատի ձևավորման փուլում կուսակցությունը խոսում էր «ազգերի ինքնորոշման» պահանջի մասին⁵, ապա արդեն 1918 թ. հունվարի վերջից թուրք-անդրկովկասյան հրադադարի խախտման և թուրքական զորքերի Կովկասյան ռազմաճակատի երկայնքով հարձակման պայմաններում Դաշնակցությունն այլևս աննպատակահարմար, անգամ վտանգավոր էր համարում ինքնորոշման սկզբունքով Անդրկովկասի ու Հայաստանի անջատումը Ռուսաստանից: Այս կապակցությամբ «Հորիզոն» պաշտոնաթերթն իր փետրվարյան խմբագրականներից մեկում զգուշացնում էր, որ «Անդրկովկասի անկախությունն առնվազն թեթևամտություն է և աններելի՝ քաղաքական պատասխանատու գործիչների համար»⁶: Անդրկովկասյան կառավարության հայ անդամները և Սեյմի հայ խմբակցության ներկայացուցիչներն Անդրկովկասի, առավել ևս Հայաստանի անկախության հարցում կտրուկ դեմ էին: Օրինակ՝ Հ. Քաջազնունին, Դաշնակցության խմբակցության անունից (փետրվարի 15-ին) հանդես գալով Սեյմի նիստում, պնդում էր, որ Անդրկովկասը պետք է մնա որպես Ռուսաստանյան դաշնակցային մեծ հանրապետության անբաժան մաս⁷:

Հայոց Ազգային խորհուրդը, Սեյմի ՀՅԴ խմբակցությունը, մյուս քաղաքական ուժերը հետևողականորեն պաշտպանում էին Ռուսաստանի հետ դաշնային (ֆեդերատիվ) կապի գաղափարն այնքան ժամանակ, քանի դեռ դրսից թուրքիան, իսկ ներսից վրաց և ադրբեջանական անջատողական ուժերը չէին դրել Անդրկովկասը Ռուսաստանից անջատելու և անկախանալու խնդիրը:

Արդյունք չտվեցին 1918 թ. մարտին Տրապիզոնում ընթացող թուրք-անդրկովկասյան՝ Ռուսաստանից անջատ բանակցությունները: 1918 թ. մարտի 3-ի Բրեստ-Լիտովսկի կողոպտիչ պայմանագիրը հրաժարեցրեց անդրկովկասյան իշխանություններին: Անդրկովկասյան պատվիրակության խորհրդական Զ. Ավալովի վկայությամբ՝ Անդրկովկասի անջատմանը թափ հաղորդեցին Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով Բաթումի և Կարսի հանձնումը թուրքերին⁸:

1918 թ. ապրիլի 9 (22)-ին թուրքիայի պահանջով Անդրկովկասյան Սեյմը հռչակեց Անդրկովկասյան դաշնային դեմոկրատական

⁵ «Հորիզոն» (Թիֆլիս), 26. XI. 1917 (ի դեպ, այդ մտայնության թելադրանքով էր, որ հայ քաղաքական գործիչները Ստ. Շահումյանը, Հ. Զավրիյանը, Ստ. Զորյանը, Վ. Տերյանը և ուրիշներ, կազմեցին «Թուրքահայաստանի ինքնորոշման մասին» ղեկրեաի նախագիծը):

⁶ «Հորիզոն», 25. II. 1918:

⁷ «Кавказское слово» (Тифлис), 17. II. 1918.

⁸ З. Авалов. Независимость Грузии в международной политике 1918—1921 гг. (Воспоминания. Очерки). Париж, 1924, с. 12.

Հանրապետության (ԱԴԴՀ) անկախությունը: Թեև սկզբում հայերը բողոքեցին այդ ակտի դեմ (որովհետև նրանք ամենևին մտադիր չէին մեկուսանալու և կտրվելու Ռուսաստանից՝ ամենից առաջ հաշվի առնելով թուրքական ներխուժման վտանգը), սակայն հարևան (վրացի, կովկասյան թյուրք-ադրբեջանցի և այլն) ազգային միավորներից չմեկուսանալու նպատակով, ի վերջո, հավանություն տվեցին Անդրկովկասի անկախության փաստին: Այդպես վարվեցին Սեյմի ՀՅԴ խմբակցությունը, Հայոց Ազգային ժողովի արտակարգ նիստը, ՀՅԴ Թիֆլիսի ներկայացուցչական ժողովը, սոցիալ-դեմոկրատ հայ մենչևիկները և այլք⁹: Սեյմի հայ պատգամավորները, ի մասնավորի ՀՅԴ խմբակցությունը, փորձելով խուսափել մեկուսացումից, «դառնություններ հավանություն տվեցին Անդրկովկասի անկախությանը»՝ հակառակ պարագայում նոր կոտորածների ուրվականն ավելի առարկայական էր դառնալու¹⁰:

Անդրկովկասյան իշխանությունները հույս ունեին, որ երկրամասի անկախության հռչակումը իրավական հիմք կտար թուրքերի հետ խաղաղ բանակցություններ վերսկսել և շուտափույթ հաշտություն կնքել: Սակայն 1918 թ. մայիսի 11-ին Բաթումում սկսված թուրք-անդրկովկասյան հաշտության բանակցությունները դարձյալ արդյունք չտվեցին, քանի որ թուրքերը Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրից շատ ավելի կողոպտիչ պահանջներ ներկայացրին և բանակցությունները դարձյալ մտան փակուղի: Դրան զուգահեռ թուրքական զորքերը, թույլ դիմադրություն հանդիպելով, շարժվում էին Անդրկովկասի խորքերը:

Կովկասյան ճակատի քայքայման և ռուսական զորքի հեռանալու պայմաններում թուրքական զորքին դիմակայող միակ ուժը, թերևս, նոր ձևավորված Հայկական բանակային կորպուսն էր գեներալ Թովմաս Նազարբեկյանի հրամանատարությամբ: Անդրկովկասյան կառավարությունում ու Սեյմում առկա ազգային-քաղաքական հակասությունների և տարամերժ դիրքորոշումների պայմաններում, անդրկովկասյան կառավարության նախագահ Ա. Չխենկելու դավաճանական վարքագծի հետևանքով, գրեթե առանց կրակոցի ապրիլի 12-ին թուրքերին հանձնվեց լավ ամրացված Կարս քաղաքամրոցը:

Օգտվելով նպաստավոր հանգամանքից՝ մայիսի 15-ին թուրքական զորքերը հանկարծակի հարձակումով գրավեցին Ալեքսանդրապոլը և առաջ շարժվեցին երկու հիմնական ուղղություններով: Թուրքական զորքի մի խմբավորում Ալեքսանդրապոլից իջավ հարավ և երկաթուղուն համընթաց շարժվեց դեպի Արարատյան դաշտ՝ Երևանն ու Էջմիածինը գրավելու, իսկ մյուսը՝ Ղարաբաղի սահմաններում՝ Դիլիջան – Քարվանսարա – Ղազախով ռազմավարական ուղղություն

⁹ Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. Тифлис, 1919, с. 215; Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 222, ց. 1, գ. 124, թ. 25–33, «Հորիզոն», 11. V. 1918:

¹⁰ Թ. Հովհաննիսյան. Հայաստանի Հանրապետություն, հ. 1, Երևան, 2005, էջ 28:

վերցրեց դեպի Բաքու՝ տիրանալու նավթին և խորտակելու Ստ. Շահումյանի գլխավորած Բաքվի կոմունան:

Հայ ժողովրդի գլխին նորից կախվեց ֆիզիկական բնաջնջման վտանգ: Չունենալով այլ ելք՝ Երևանի և Արարատյան դաշտի ողջ հայ բնակչությունն ազգային-ազատագրական կռիվ ելավ, ուր վճռվելու էր նրա լինել-չլինելու հարցը: Այդ օրերին հրապարակվեցին գեներալներ Թ. Նազարբեկյանի և Մ. Սիլիկյանի՝ հայ ժողովրդին ուղղված մարտաշունչ կոչերը՝ Հայրենիքն ազատագրելու համար ելնել սրբազան պատերազմի:

100 տարի առաջ՝ մայիսի 22-ի վաղ առավոտյան, եկեղեցու զանգերի դողանջների ներքո սկսվեց Սարդարապատի պատմական ճակատամարտը: Հայկական զինուժը հուժկու գրոհով հետ վերցրեց մեկ օր առաջ թշնամու գրաված Սարդարապատ գյուղն ու կիսակայարանը. թուրքերը, մեծ կորուստներ տալով, նահանջեցին: Մի քանի օր տևած համառ ու ծանր մարտերից հետո թուրքական 15-հազարանոց զորքը պարտվեց և հարկադրված նահանջեց Ալեքսանդրապոլի ուղղությամբ:

Արարատյան դաշտի ինքնապաշտպանության ոգին ժողովրդի բուռն ցանկությունը Հայոց Ազգային խորհրդի լիազոր, Երևանի դիկտատոր հռչակված Արամ Մանուկյանն (Սարգիս Հովհաննիսյան, 1879–1919 թթ.) էր: Մայիսի 26-ին՝ երեկոյան, Երևանյան զորախմբի հրամանատար Մ. Սիլիկյանը գեկուցում է Երևանի Ազգային խորհրդին՝ թշնամու ջախջախման մասին:

Սարդարապատի ճակատամարտին գրեթե զուգընթաց՝ մայիսվերջյան այդ օրերին ահեղ մարտեր մղվեցին նաև Բաշ-Ապարանում և Ղարաքիլիսայում: Մայիսի 22-ին թուրքական մի դիվիզիա, գրավելով Համամլուն, շարժվեց դեպի Բաշ-Ապարան՝ նպատակ ունենալով Երևանի վրա գրոհել հյուսիսից, մտնել Արարատյան դաշտ և Սարդարապատի մոտ հայկական զորամասերին հարվածել թիկունքից: Հայկական զորամասը Դրոյի (Դրաստամատ Կանայան) հմուտ ղեկավարությամբ, մայիսի 23–27-ի ընթացքում ոչ միայն կասեցրեց թուրքերի առաջընթացը, այլև մայիսի 28-ին մի խիզախ հակադրոհով փախուստի մատնեց թշնամուն:

Մայիսի 25–29-ը ծանր մարտեր տեղի ունեցան Ղարաքիլիսայի մոտ: Չնայած թշնամին, ի վերջո, գրավեց քաղաքը և շարժվեց առաջ, սակայն այնտեղ նույնպես հայերը ցույց տվեցին, հիրավի, հերոսական դիմադրություն, որի մասին հետո խոստովանել են թուրք հրամանատարներ Մեհմեդ Վեհիբ և Յաղուբ Շեքեթ փաշաները¹¹:

Այսպիսով՝ Սարդարապատի, Բաշ-Ապարանի և Ղարաքիլիսայի հերոսամարտերում հայ ժողովուրդը կարողացավ թշնամուն արժանի հակահարված տալ ու վիժեցնել Արևելյան Հայաստանը գավթելու և տեղի հայությունը ոչնչացնելու երիտթուրքերի ծրագիրը: Մայիսյան հաղթական հերոսամարտերով հնարավոր եղավ լուծել երկու ա-

¹¹ Հ. Ա. վե տ ի ս յ ա ն. Հայկական հարցը 1918 թվականին, Երևան, 1997, էջ 248:

ուանցքային խնդիր. ա) հայ ժողովուրդը, կյանքի ու մահվան ահեղ մարտեր մղելով, կարողացավ արևելահայ հատվածը փրկել նոր եղեռնից և բ) հաղթական Մայիսը ստիպեց հակառակորդին հաշվի նստել հայերի հետ և ճանաչել իր ազատ ու անկախ ապրելու իրավունքը:

* * *

Անշուշտ, 1918 թ. գարնանը սուր հակասություններ էին առաջացել իրեն անկախ հռչակած Անդրկովկասյան դաշնային ղեմնկրատական հանրապետության թե՛ կառավարության և թե՛ խորհրդարանի ներսում: Հիմնականում վրացի, հայ և կովկասյան թյուրք (ադրբեջանցի) ազգերի ներկայացուցիչներից բաղկացած Անդրկովկասյան դաշնային իշխանության մարմիններում առկա էին ազգային-տարածքային սուր վեճեր, քաղաքական իրարամերժ կողմնորոշումներ, միջկուսակցական հակամարտություններ և այլն: Նրանց միջև միասնություն չկար պատերազմի և խաղաղության հարցում: Եթե հայերը, մասամբ նաև վրացիները, թուրքական զորքերին դիմադրելու, ինքնապաշտպանվելու փորձեր էին անում, ապա ադրբեջանցիները «աներկիմաստ, ուղղակի բացահայտ հայտարարում էին, որ իրենք չեն պատերազմի թուրքիայի դեմ»¹²:

Քաղաքական կողմնորոշման առումով, եթե հայերը ներքուստ կողմնորոշված էին դեպի Ռուսաստանը, Կովկասի մահամեղականությունը՝ միանշանակ դեպի թուրքիա, ապա վրացիներն իրենց շահերի թելադրանքով հակվեցին դեպի Գերմանիա: Պատկերավոր ասած՝ 1918 թ. գարնանը երկրամասում ստեղծվել էր կռիվյալ հայտնի առակի այն պատկերը, երբ Անդրկովկասյան դաշնային հանրապետության բաղկացուցիչ երեք ազգային միավորներից յուրաքանչյուրը «անդրկովկասյան սայլը» միաժամանակ քաշում էր իր ուղղությունը: Այդ անհամաձայնությունների ու ազգային շահերի հակասությունների հետևանքով էր, որ Անդրկովկասը ի վիճակի չէր լինել թե շատ ծանրակշիռ դիմադրություն ցույց տալ թուրքական ներխուժմանը: Այլ. Խատիսյանի պատկերմամբ՝ թուրք-անդրկովկասյան պատերազմը, ոչ թե պատերազմ էր, «Անդրկովկասի եւ թուրքիոյ, այլ հայերու եւ թուրքերու միջեւ»¹³:

Սրված տարածայնությունների պատճառով Անդրկովկասյան դաշնության փլուզումը դարձավ անխուսափելի: «Օր օրի վրա, — գրում է Ս. Վրացյանը, — սաստկանում էին հակամարտությունները կովկասյան ժողովուրդների միջև, որոնցից վրացիները գաղտնի, բայց տենդագին որոնում էին գերմանացիների հովանավարությունը, ադրբեջանցիները բռնել էին թուրքերի փեշից եւ քաշում էին դեպի Բաքու, որը այդ օրերին բոլշևիկների ձեռքն էր. հայերը մնացել

¹² З. АВАЛОВ. Նշվ. աշխ., էջ 44.

¹³ Այլ. Խատիսյան. Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Բեյրութ, 1968, էջ 52:

էին մենակ եւ օրհասական կռիւ էին մղում մահ ու աւեր սփռելով առաջ շարժող թիւրքական զորքերի դեմ»¹⁴:

Ստեղծված պայմաններում վրացիներն առաջինը սկսեցին ուղիներ փնտրել դուրս գալու ծանր կացութիւնից: Նրանք ո՛չ տրամադիր էին պատերազմել թուրքերի դեմ և ո՛չ էլ ի վիճակի էին: Այդ բանն ակներև դարձավ 1918 թ. ապրիլի 1-ին Բաթումի անկումից հետո: Դեռևս մարտի վերջերին անդրկովկասյան կառավարութեան վրաց հատվածն ու քաղաքական շրջանները, գաղտնի, թե բացահայտ, ուղիներ էին փնտրում գտնել մի հովանավոր պետութիւն և նրա օգնութեամբ դուրս գալ պատերազմական վիճակից: Եվ այդպիսի ամենահավանական պետութիւնը դարձավ Օսմանյան թուրքիայի դաշնակից Կայսերական Գերմանիան: Այլ. Խատիսյանն իր հուշերում գրում է. «Բաթումի խորհրդատուների վերջին օրերուն Տրապիզոն եկան երեք խորհրդաւոր գերման սպաներ, որոնք այցելութիւն տվին Չխենկելիին: Վերջինս պաշտոնապես ոչինչ ըսաւ պատուիրակութեան այդ այցելութեան մասին, բայց անպաշտոն կերպով յայտնեց ինձ, որ եկողները մասնաւոր մարդիկ են, շահագրգռուած Զիատուրիի մանկանեզով (խոսքը մարզանեցի հանքի մասին է – Ա. Հ.)»¹⁵:

Վրաց-գերմանական հարաբերութիւններն ավելի իրական հողի վրա զրկեցին արդեն մայիսի կեսերից, երբ Վրաստանի ու Անդրկովկասի ռազմաքաղաքական վիճակն ավելի էր բարդացել: Վրաց քաղաքական ղեկավարները Վրաստանի փրկութեան հույսը կապեցին Գերմանիայի օգնութեան հետ: Դա համընկնում էր նաև Գերմանիայի շահերին, քանի որ տնտեսական, հաղորդակցութեան ուղիների, նավահանգիստների ու այլ տեսակետից Վրաստանն ուներ գրավչութիւն. մի բան, որ պակասում էր Հայաստանում: Զ. Ավալովը հավաստում է, որ մայիսի 21-ին սկսեցին գաղտնի բանակցութիւններ, հանդիպումներ Գերմանիայի պատվիրակութեան և Թիֆլիսից Բաթում ժամանած Վրաստանի Ազգային խորհրդի նախագահ, Անդրկովկասի սոցիալ-դեմոկրատ (մենչևիկներ) առաջնորդ Նոյ Ժորդանիայի, Բաթումում գտնվող Ակակի Չխենկելու և վրացի այլ պաշտոնատար անձանց միջև¹⁶: Ն. Ժորդանիան Գերմանիայի ներկայացուցիչներից (Ֆոն Լոսով, կոմս Շուլենբուրգ, Ֆոն Կրես) սկզբունքորեն ստացավ երաշխիքներ Վրաստանի անկախութեան ու տարածքային ամբողջականութեան վերաբերյալ և հաջորդ օրը՝ մայիսի 22-ին, վերադարձավ Թիֆլիս: Հետագա օրերին՝ մայիսի 23, 24, 25-ին ևս շարունակվեցին վրաց-գերմանական անդրկովկասյան բանակցութիւնները, որոնք տվեցին իրենց պտուղները: Գեներալ Ֆոն Լոսովը, փաստորեն, բանակցելով վրացիների հետ՝ Վրաստանի անկախութիւնը պաշտպանելու երաշխիքով, մայիսի 25-ի երեկոյան Բաթումից նավով մեկնեց Փոթի, այնտեղից էլ՝ հայրենիք: Արդեն ծրագրվել էր,

¹⁴ Ս. Վրացյան. նշվ. աշխ., էջ 146:

¹⁵ Այլ. Խատիսյան. նշվ. աշխ., էջ 53:

¹⁶ Յ. Աբալով. նշվ. աշխ., էջ 56:

որ մայիսի 26-ին հռչակվելու էր Վրաստանի անկախությունը: Նախագծվեց մի ժամանակավոր համաձայնագիր, որը, պայմանավորվածությամբ համաձայն, ստորագրվեց մայիսի 28-ին Փոթիում արդեն նորանկախ Վրաստանի վարչապետ Նոյ Ռամիշվիլու և գեներալ Ֆոն Լոսովի միջև¹⁷: Միաժամանակ կնքվեցին տնտեսական բնույթի մի շարք փաստաթղթեր: Վրաստանը ստանում էր անկախության և անվտանգության երաշխիք՝ Գերմանիայի հովանու ներքո, բացի այդ՝ Վրաստանը ճանաչում էր Բրեստի պայմանագրի պայմանները, իսկ դրա դիմաց Գերմանիան իրավունք էր ստանում օգտվելու վրացական երկաթուղիներից, նավահանգիստներից, այլ ենթակառուցվածքներից, հանքահումքային ռեսուրսներից¹⁸:

Հավաստի տվյալներ կան, որ Վրաստանի անկախության հռչակման նախօրյակին՝ մայիսի 25-ին, Սեյմի սոցիալ-դեմոկրատական խմբակցության խոսնակ Ի. Ծերեթելին մահմեդական (ադրբեջանական) խմբակցության ղեկավարներին տեղեկացրել էր Վրաստանի անկախանալու մասին: Դրանից հետո մահմեդականները ևս ձեռնամուխ են լինում Ադրբեջանի անկախացման գործընթացին, բնակա-նաբար, ստանալով Թուրքիայի հովանավորությունը¹⁹:

Անել վիճակում են հայտնվում Բաթումի հայ պատվիրակները: Հայոց Ազգային խորհրդի գիտությունը՝ նրանք որոշում են վրացիների օրինակով ապավինել գերմանացիների հովանավորությանը: Սակայն Ֆոն Լոսովը հայտնում է, որ Թուրքերն իրենց չեն լսում և հայերին խորհուրդ է տալիս պատվիրակություն ուղարկել Գերմանիա:

Գերմանացիները քաջ գիտակցում էին, որ Թուրքիան այն հնարավոր գիշումները, որ կարող էր անել վրացիների համար, երբեք չէր անի հայերի հանդեպ: Այստեղից էլ Գերմանիային ավելի դուրին էր ստանձնել Վրաստանի հովանավորությունը, էլ չենք խոսում Վրաստանի տնտեսական և հաղորդակցությունների տեսակետից գրավչության մասին, քան տնտեսապես ավեր, գաղթականներով լեցուն ու սովյալ Հայաստանը:

1918 թ. մայիսի 26-ը քաղաքական առումով դառնում է ճակատագրական Անդրկովկասի համար: Այդ օրը և՛ քաղաքական, և՛ գործնական-փաստաթղթային առումներով նախապատրաստվել էր Վրաստանի անկախության հռչակումը: Ինքնին հասկանալի է, որ Վրաստանի անկախությունը նշանակում էր Անդրկովկասի դաշնային դեմոկրատական հանրապետության քայքայում:

1918 թ. մայիսի 26-ի կեսօրին (ժամը 3-ին) գումարվեց Անդրկովկասյան Սեյմի վերջին նիստը: Սոցիալ-դեմոկրատ խմբակցությունը (ղեկ. Ի. Ծերեթելի) առաջարկեց Սեյմի արձակման և Անդրկովկասի

¹⁷ З. Авалов. *Նշվ. աշխ.*, էջ 63, 65, Ռ. Հովհաննիսյան. *Նշվ. աշխ.*, էջ 32:

¹⁸ Г. В. Пипия. *Политика Германии в Закавказье в 1918 году. Сборник документов.* Тбилиси, 1971, с. 14—15, 34—41, 75—99 и др.

¹⁹ Ռ. Հովհաննիսյան. *Նշվ. աշխ.*, էջ 31:

Հանրապետության կազմալուծման մասին: Սեյմը ձայների ճնշող մեծամասնությամբ ընդունեց հետևյալ բանաձևը. «Պատերազմի ու խաղաղության հարցում Անդրկովկասյան դաշնային հանրապետություն կազմող ժողովուրդների միջև ծագած արմատական տարածայնությունների պատճառով Սեյմը հայտարարում է Անդրկովկասի Հանրապետությունը լուծարված և վայր է դնում իր լիազորությունները»²⁰:

Նույն օրը՝ ժամը 5-ին, վրաց Ազգային խորհուրդը՝ Ն. Ժորդանիայի նախագահությամբ, նախապես ստանալով Գերմանիայի հովանավորությունը, մեծ հանդիսավորությամբ Վրաստանը հռչակեց անկախ: Վրաստանի անկախության հռչակումից անակնկալի գալով՝ պատմական այդ նույն օրը՝ մայիսի 26-ի երեկոյան, գումարվեց նաև Հայոց Ազգային խորհրդի նիստ, որում, չնայած վրաց մենչևիկների դեմ ուղղված բողոքներին ու դժգոհություններին, այնուամենայնիվ, վերաբերմունք ցույց տալով Վրաստանի անկախությանը՝ այն ընդունվեց որպես կատարված փաստ: Միաժամանակ Ազգային խորհուրդն իր վրա վերցրեց հայկական շրջանների նկատմամբ ժամանակավոր կառավարության ֆունկցիաները²¹:

Հաջորդ օրը՝ մայիսի 27-ին (ըստ Ս. Վրացյանի՝ մայիսի 26-ին), ՀԹԴ Թիֆլիսի ներկայացուցչական ժողովի և թաղային կոմիտեների անդամների համատեղ-արտակարգ նիստում, լսելով Սեյմի արձակման և Վրաստանի անկախության հայտարարության մասին հարցերը, ընդունվեց հետևյալ բանաձևը. «Ի նկատի առնելով այն, որ Անդրկովկասեան սեյմի ինքնացրումից եւ Վրաստանի՝ անկախություն յայտարարելուց յետոյ լուծելու է Անդրկովկասեան կառավարութիւնը, եւ հայ ժողովուրդը մնալու է բախտի բերմունքին՝ ներկայացուցչական ժողովը գտնում է անհրաժեշտ, որ Հայոց Ազգային խորհուրդը, ուժեղացնելով իր կազմը, անցնի գործելու հայութեան կենտրոնում՝ ստանձնելով կառավարական ֆունկցիաներ՝ օժտած դիկտատորական իրաւունքներով հայ կեանքի բոլոր երեւոյթների եւ գործերի նկատմամբ»²²: Այդ նշանակում է, որ ՀԹԴ-ն, որը մինչ այդ թե՛ իր ծրագրերով և թե՛ իր գործելակերպով արտահայտվում էր ռուսական համապետականության օգտին՝ բավարարվելով միայն Ռուսաստանի կազմում ինքնավարության պահանջով, այժմ Ռուսաստանում և Անդրկովկասում ծավալող պատմաքաղաքական դեպքերի ու իրադարձությունների տրամաբանությամբ ինքնաբերաբար կանգնում է անկախ պետականության գաղափարի նյութականացման փաստի առաջ:

Այն բանից հետո, երբ մայիսի 27-ին մահմեդականների (աղբերջանական) Ազգային խորհուրդը, հիմք ունենալով Անդրկովկաս ներխուժած իր ցեղակից Թուրքիայի անվերապահ աջակցություն

²⁰ Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, с. 330.

²¹ ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 120, թ. 36–37:

²² «Հորիզոն», 29. V. 1918, Ս. Վրացյան. նշվ. աշխ., էջ 152:

ու հովանավորութիւնը, հայտարարեց Արևելակողմիկայան մուսուլմանական հանրապետութեան անկախութեան մասին, որին, ի դեպ, հենց այդ ժամանակ թուրքերն առաջին անգամ կոչեցին «Ազրբեջան», Հայոց Ազգային խորհրդին չէր մնում այլ բան, քան կողմնորոշվել դեպի Հայաստանի անկախութիւնը: «Ընտրութիւն անելու տեղ չէր մնացել, — մտորում էր Հ. Քաջազնունին ճակատագրական այդ օրերի մասին, — պատմութիւնը բերել կանգնեցրել էր մեզ մի որոշ գծի առջև. պետք է հանդգնութիւն ունենայինք անցնել վրայից, եթե չէինք ուզում խորտակվել: Պետք է տեր դառնայինք մեր հայրենիքին, ապա թե ոչ՝ կկորցնենք այն՝ գուցե անդառնալիորեն: Եթե տատանվեինք, եթե ուշացնեինք մեր հայտարարութիւնը, Հայաստանը կմնար *res nullius* (ոչ ոքի չպատկանող իր) ու իբրև այդպիսին բաժին կդառնար հարևաններին՝ թուրքերին, վրացիներին, ազրբեջանցիներին»²³:

Անկախութեան խնդիրը քննարկվեց Ազգային խորհրդի՝ մայիսի 28-ի նիստերում (առավոտյան և երեկոյան): Այդ օրը պետք է պատասխան տրվեր նաև Բաթումում մայիսի 26-ին թուրքերի կողմից Հայաստանին ներկայացրած վերջնագրին, քանի որ 29-ին լրանում էր դրա ժամկետը: Մայիսի 27-ի երեկոյան նիստում ստեղծված կազմակերպության մասին հանգամանալի զեկուցում տվեցին Բաթումից նոր վերադարձած հայ պատվիրակներ Հ. Քաջազնունին և Ալ. Խատիսյանը: Նրանք ելքը նույնպես տեսնում էին Հայաստանի անկախութեան հուշակման մեջ: Բուռն քննարկումներից հետո Հայոց Ազգային խորհուրդն որոշեց ընդունել թուրքերի վերջնագիրը՝ Բաթում գործուղել նոր պատվիրակութիւն՝ Ալ. Խատիսյան (նախագահ), Հ. Քաջազնունի, Մ. Պապաջանյան կազմով, տալով նրան անսահմանափակ լիազորութիւն՝ բանակցելու և Անկախ Հայաստանի անունից կնքելու հաշտութիւն: Սակայն անկախութեան պաշտոնական հայտարարութեան հարցն առայժմ հետաձգվեց՝ չնայած այդ օրն անկախութեան կողմնակիցները խորհրդում արդեն ունեին մեծամասնութիւն:

Հաջորդ օրը՝ մայիսի 29-ին, գումարվեց ՀՅԴ Արևելյան և Արևմտյան բյուրոների, ՀՅԴ Թիֆլիսի ԿԿ-ի ու Սեյմի և Հայոց Ազգային խորհրդի դաշնակցական ներկայացուցիչների միացյալ նիստը: Այստեղ մեկ անգամ ևս քննութեան առնվեց քաղաքական կազմութիւնը և որոշվեց Հայաստանը հայտարարել անկախ հանրապետութիւն: Միաժամանակ որոշվեց կազմել կառավարութիւն՝ միջկուսակցական սկզբունքով, ինչպես նաև Ազգային խորհուրդն ու նորակազմ կառավարութիւնը տեղափոխել Երևան, որը պետք է դառնար պետութեան մայրաքաղաքը: Այդ նույն նիստում Հ. Քաջազնունին առաջադրվեց կառավարութեան նախագահի (վարչապետի) թեկնածու²⁴:

²³ Հ. Քաջազնունի. Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը անելիք չունի այլևս, Երևան, 1994, էջ 23–24:

²⁴ Յ. Իրագեկ. նշվ. աշխ., էջ 35, Ս. Վրացյան. նշվ. աշխ., էջ 153:

Միայն դրանից հետո՝ մայիսի 30-ին, Հայոց Ազգային խորհուրդը կատարեց վճռական քայլ՝ որոշեց Հայտարարություն անել Հայաստանի անկախության մասին: Հանձնարարվեց Նիկոլ Աղբալյանին մշակել Հայաստանի անկախության պաշտոնական Հայտարարագիրը (հռչակագիրը), որի տեքստը նույն օրը ընդունվեց Հայոց Ազգային խորհրդի կողմից, իսկ մայիսի 31-ին այն լույս տեսավ մամուլում: Նրանում ասվում էր. «Անդրկովկասի քաղաքական ամբողջության լուծարումով և Վրաստանի ու Ադրբեջանի անկախության հռչակումով ստեղծված նոր կացության հանդեպ՝ Հայոց Ազգային խորհուրդը իրեն հայտարարում է հայկական գավառների գերագույն և միակ իշխանություն: Որոշ ծանրակշիռ պատճառներով թողնելով մոտիկ օրերը կազմելու Հայոց ազգային կառավարություն՝ Ազգային խորհուրդը ժամանակավորապես ստանձնում է կառավարական բոլոր ֆունկցիաները՝ հայկական գավառների քաղաքական և վարչական դեկր վարելու համար»²⁵ (ընդգծումը մերն է – Ա. Հ.): Եվ քանի որ մայիսի 28-ին Հայոց Ազգային խորհուրդը վճիռ կայացրեց Բաթում ուղարկել նոր պատվիրակություն և Անկախ Հայաստանի անունից բանակցել ու հաշտություն կնքել Թուրքիայի հետ, այդ իսկ պատճառով «Մայիսի 28»-ը մտավ Հայոց պատմության մեջ՝ որպես Հայաստանի անկախության օր: Իսկ երկու օր անց՝ մայիսի 30-ին, ընդունված և 31-ին հրապարակված Հայտարարագիրը եկավ պաշտոնական ձևակերպում տալու այդ ակտին:

Հռչակագրում քաղաքական և հոգեբանական որոշակի գործոնների թեկադրանքով թեև կոնկրետ չէր խոսվում անկախության մասին, սակայն դիվանագիտական մոտեցմամբ ձևակերպված այն միտքը, որ Հայոց Ազգային խորհուրդն իրեն հայտարարում է հայկական գավառների գերագույն և միակ իշխանություն, ինքնըստինքյան նշանակում էր Հայաստանի անկախության հռչակում: Բացի այդ, հայտարարագրում հեռատեսորեն մատնանշվում է «հայկական գավառներ» հասկացությունը, որի տակ հասկացվում են Անդրկովկասի նահանգներում գտնվող հայաբնակ բոլոր գավառները, այդ թվում՝ Նախիջևանը, Զանգեզուրը, Ղարաբաղը, Գանձակի հայկական շրջանները, Լոռին, Զավախքը, Թուրքական գործերի կողմից ռազմակալած Երևանի նահանգի մի շարք գավառները և Կարսի մարզը: «Հայկական գավառներ» անվան տակ տրամաբանորեն կարելի է ենթադրել, որ անգամ նկատի էր առնվում արևմտահայ գավառները:

Այսպիսով, երեք օրվա ընթացքում Անդրկովկասյան դաշնային հանրապետության փլատակների վրա հիմնվեց երեք անկախ պետություն՝ Վրաստանի, Ադրբեջանի և Հայաստանի հանրապետությունները: Հարկ է նշել, որ մայիսի 28-ին Թիֆլիսում Արամյանցի տանը, Հայաստանի անկախության մասին վճիռը կայացվել է խորհրդի անդամների բուռն քննարկումների և խոսվահունչ տրա-

²⁵ ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 120, թ. 59–60, «Հորիզոն», 31. V. 1918, «Кавказское слово», 31. V. 1918.

մադրությունների պայմաններում: Սակայն, ինչպես վկայում է Ալ. Խատիսյանը, Ազգային խորհուրդը ներկայացնող գրեթե բոլոր չորս՝ ՀՅԴ, ՀԺԿ, Սոցիալ-դեմոկրատ և էսէն կուսակցությունների խմբակցությունները, ի վերջո, հանգեցին անկախության գաղափարին և «անկախության բանաձևը ընդունվեց Ազգային խորհրդի բոլոր կուսակցությունների համաձայնությամբ»²⁶:

Մայիսյան այդ ծանր օրերին Հայոց Ազգային խորհուրդը ներկայացնող քաղաքական ուժերը հանդես եկան գրեթե միասնական, ինչը պայմանավորված էր արտաքին վտանգով ու առաջին հերթին թուրքական մահաբեր ներխուժմամբ: Կնչանակի՝ 1918 թ. մայիսին՝ ճակատագրական այդ իրադարձությունների ժամանակ, Ազգային խորհուրդը ներկայացնող կուսակցությունները և անկուսակցական ներկայացուցիչները ցուցաբերել են ազգային համախմբման ու միասնության վառ օրինակ:

Իհարկե, Ազգային խորհրդի շատ անդամներ երկչոտ ու թերահավատ զգացումով էին համակված անկախության հանդեպ: Անկուսակցական և էսէն անդամներից գատ՝ դաշնակցականներ Ա. Ահարոնյանը, Ս. Վրացյանը, Ռ. Տեր-Մինասյանը և Ա. Բաբալյանը ևս տարակուսում էին անկախության խնդրում: Այդ մտավախությունը պետք է բացատրել 1918 թ. գարնանը, թուրքական աղետալի արշավանքի պայմաններում, հայ ժողովրդի համար ստեղծված չափազանց բարդ քաղաքական վիճակով, որի ժամանակ, ըստ Ս. Վրացյանի, «անկախությունը կարող էր ավելի ևս ծանրացնել կացությունը»²⁷: Սկզբում անկախության փաստը չընդունող գործիչներից Ա. Բաբալյանն իր դիրքորոշումը հիմնավորում էր նրանով, որ «մնալով միանգամայն մենակ եւ չընկալապատկած թշնամիներով ու անբարեացակամ տարրերով, անկախութեան յայտարարութեամբ մենք կարող էինք մեծապես վնասել մեր ժողովրդի ֆիզիկական անկայուն գոյութեանը եւ նոր կոտորածների ու գրաւումների տեղի տալ»²⁸: Անկախության հարցում առարկողները չունեին գործնական առաջարկ, բացի բողոք-դժգոհություններ արտահայտելուց: Հարկ է նշել, որ անկախության խնդրում չկար միասնությունն նաև ՀՅԴ շարքերում: Այսպես, ՀՅԴ Բաբալի կոմիտեն, որը շատ խնդիրներում համերաշխվում էր Ստ. Շահումյանի գլխավորած Բաբալի կոմունայի հետ, ոչ միայն դեմ արտահայտվեց անկախությանը, այլև այն որակեց որպես «հայ ժողովրդի կամքի» ոտնահարում²⁹: Անկախության խնդրում կար նաև հոգեբանական արգելք, որն ամենից առաջ նշանակում էր կտրվել Ռուսաստանից:

Եվ, իրոք, Հայոց Ազգային խորհուրդը տարակուսում էր այդ հարցում. դրա համար կային լուրջ հիմնապատճառներ: Դեռևս

²⁶ Ալ. Խատիսյան. նշվ. աշխ., էջ 84:

²⁷ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 644, թ. 1:

²⁸ Ա. Բաբալյան. էջեր Հայաստանի անկախութեան պատմութիւնից, Գահիրե, 1959, էջ 5-6:

²⁹ «Արև» (Բաքու), 9. VI. 1918:

Թարմ էր 1,5 մլն հայուժյան կորստի հիշողությունը, թշնամու գորքը գտնվում էր Երևանի մոտերքում և թույլ ու անօգնական Հայաստանի անկախության հռչակումը, առանց քաղաքական ծանրակշիռ դիրքորոշումների և երաշխիքների, կարող էր լուրջ սպառնալիքի տակ դնել արևելահայուժյան գոյությունը: Հակառակ հայերի՝ անկախության հարցում ամենևին չտատանվեցին վրացիները և ադրբեջանցիները: Նրանք չերկմտեցին այն պարզ պատճառով, որովհետև արդեն ունեին իրենց հովանավոր պետությունները՝ հանձինս Գերմանիայի և Թուրքիայի, իսկ Հայաստանը չունեի այդպիսին:

Հակառակ Հայոց Ազգային խորհրդի անդամ կուսակցություններին՝ Ս. Դ. Հնչակյան կուսակցության անդրկոմկասյան կենտրոնական վարչությունը բուռն կերպով բողոք արտահայտեց մայիսի 28-ի Հայաստանի անկախության հայտարարության կապակցությամբ: Այդ որոշումը համարվեց ոչ օրինական, իսկ Ազգային խորհուրդը՝ որպես ինքնակոչ մարմին, որն «ուզուրպացիա է կատարում հայ ժողովրդի ազատ իրավունքների դեմ»³⁰:

Հայաստանի անկախության, թերևս, ամենաանհաշտ ընդդիմախոսը (հակառակորդը) հայ կոմունիստ-բոլշևիկներն էին: Նրանք չէին պատկերացնում Հայաստանի անջատումը և գոյությունն առանց Խորհրդային Ռուսաստանի: Համայնավարների պատկերացմամբ՝ այնպես, ինչպես որբը չի կարող ապրել առանց խնամակալի, նույնպես և հայ ժողովուրդը չի կարող գոյատևել առանց Ռուսաստանի: Այնինչ, Հայաստանի և հայ ժողովրդի պաշտպանության ու անվտանգության միակ հուսալի երաշխավորը կարող է լինել միայն ինքը՝ հայ ժողովուրդն իր հավաքականությամբ, նրա հոգևոր ներուժը, ազգային բանակը, պետական ու հանրային մյուս կառույցները և այլն:

Անկախության հարցում առավել ակտիվ էին հայ սոցիալ-դեմոկրատ մենչևիկներ Ա. Երզնկյանը, Ս. Փիրումյանը, ովքեր հետևում էին իրենց ավագ գործընկեր վրաց մենչևիկներին: Բայց տեղին է հիշեցնել, որ մի երկու տարի անց արդեն բոլշևիկի «պատմուճան հագած» այդ նույն Ա. Երզնկյանը «Մայիսի 28»-ը համարում էր «հայ աշխատավորության ստրկացման օր»³¹:

Ինչ վերաբերում է այն հարցին, թե այդ պահին ինչպիսին էր անկախության խնդիրը հայ հանրության ընկալումներում, ապա պետք է արձանագրել, որ Հայաստանի անկախության հռչակումից հետո ժողովուրդն իր մեծամասնությամբ (հատկապես գաղութահայուժյունը, գաղթականությունը, անկախությունը կերտած Արարատյան դաշտի բնակչությունը և այլն)՝ անկախությունն ընդունեց անվարան:

Չնայած անկախությունը եկավ արագ և անսպասելի, սակայն այն ուներ իր ներքին տրամաբանությունը: Ակներև է, որ եթե Հա-

³⁰ ՀԱԱ, ֆ. 4045, ց. 1, գ. 221, թ. 1:

³¹ Ա. Երզնկյան. Աշխատավորության դատարանին, Թիֆլիս, 1927, էջ 50:

յոց Ազգային խորհուրդը տվյալ պահին իրեն չհայտարարեք հայկական գավառների գերագույն իշխանություն, ապա դրանք պարզապես բաժին կդառնային հարևան թուրքերին, ազրբեջանցիներին ու վրացիներին: Հարկ է ընդգծել, որ այդպես էին վճռել նաև Կովկասի՝ այն ժամանակվա փաստական տերերը՝ Գերմանիան և Թուրքիան: Եվ այս առնչությամբ միանգամայն հիմնադուրկ է Ա. Երզնկյանի և հետագայում նրան ձայնակցած շատ հեղինակների արտահայտած այն միտքը, թե մայիսի 28-ին Հայաստանի անկախացումը կատարվել է Թուրքիայի բռնի թելադրանքով³²: Այնինչ, փաստերը և դեպքերի ու իրադարձությունների տրամաբանությունը հուշում են, որ եթե խնդիրը թողնվեր Թուրքիային, ապա նա ոչ միայն Հայաստանը չէր «անկախացնի», այլև հնարավորություն ուներ դեպքում, պանթուրքական ծրագրի համատեքստում, Անդրկովկասում ևս հայ չէր թողնի ու արևելահայոց հարցը ևս «կլուծեր» արևմտահայոց նման: Այդ ժամանակ հարցականի տակ էր դրված ոչ միայն Հայաստանի քաղաքական միավորի ինքնուրույն գոյությունը, այլև բուն արևելահայության ֆիզիկական գոյությունը:

Այս առնչությամբ հետաքրքրությունից զուրկ չէ այն, որ Հայաստանի և հայ ժողովրդի հետագա ճակատագրի հարցում Թուրքիայի կառավարող շրջաններում գոյություն է ունեցել երկու հիմնական մոտեցում (տեսակետ). այդ մասին պատմում է Ալ. Խատիսյանն իր հուշերում: Դրանցից մեկը՝ առավել ծայրահեղ թևը, որը գլխավորում էր ռազմական նախարար Ի. էնվեր փաշան, գտնում էր, որ հայերին պետք է հիմնովին բնաջնջել նաև Կովկասի մեջ և մեկընդմիջտ ազատվել Հայկական հարցից: Մյուս հոսանքը, որը պաշտպանում էր մեծ վեզիր (վարչապետ) Մ. Թալեաթ փաշան, գտնում էր, որ անհնար է հայերին լիովին ոչնչացնել. ուստի ավելի լավ է հայերին ինչ որ չափով գոհացում տրվի, որովհետև, եթե «նոյնիսկ 100000 հայեր մնան աշխարհի երեսին, մեզի հանգիստ պիտի չտան երբեք»³³: Նրա կարծիքով, մի փոքր հայկական պետության գոյությունը կարող էր պատենչ, «բուֆեր» լինել Թուրքիայի ու նրա դարավոր թշնամի Ռուսաստանի միջև, իսկ մյուս կողմից անկախ Հայաստանի գոյությունը միջազգային հանրության շրջանում կարող էր հայացք ձևավորել, որ դրանով լուծվել է Հայկական հարցը և այլևս կարիք չկա դրսի միջամտության: Ընդ որում, այդ փոքրիկ Հայաստանը ստեղծվելու էր ոչ թե արևմտահայ հողի վրա, որը թուրքերն անվերապահորեն իրենցն էին համարում, այլ նախկին Ռուսական կայսրության տիրապետության տակ գտնվող արևելահայ մի հողակտորի վրա: Ի վերջո, այդ պայքարում հաղթում է Թալեաթի տեսակետը:

³² Նույն տեղում, էջ 50–51, Ա. Դարբինյան. Հայ ազատագրական շարժման օրերեն, Փարիզ, 1947, էջ 435, Մ. Սերոբյան. Հայաստանի անկախության առթիվ, Գահիրե, 1950, էջ 9–10 և ուրիշներ:

³³ Ալ. Խատիսյան. նշվ. աշխ., էջ 89:

Ստեղծված իրավիճակում, սակայն, անկախ Հայաստանի գոյութունը կարող էր և ժամանակավոր լինել, որովհետև դեպի Բաքու շտապող թուրքական զորքը մտադիր էր, ինչպես ասում են, «ձեռքի հետ» վերացնել հայկական պետությունը, չէր բացառվում նաև հայ ազգաբնակչությանը: Եվ պատահական չպետք է համարել 1918 թ. սեպտեմբերին Բաքվի գրավումից հետո Ստամբուլում լույս տեսնող իթթիհատական «Ենի գյուն» («Նոր օր») պաշտոնական թերթում գետեղված Անդրկովկասի այն քարտեզը, որում չկար Հայաստանը՝ իբրև ազգային-պետական միավոր³⁴: Այդ քարտեզում հայ ազգաբնակչության տեղաբաշխումն Անդրկովկասում ներկայացված էր ընդամենը մի քանի առանձին կղզյակների տեսքով: Դրա փոխարեն ամբողջ Արևելյան Հայաստանը պատկերված է «Մեծ Ադրբեջանի» կազմում: Հավանաբար, այս քարտեզը նկատի ունեն ներկայիս ալիևականները, երբ Հայաստանի Հանրապետության տարածքը, ըստ էության, համարում են ադրբեջանական հող, իսկ Երևանն էլ՝ թուրքական քաղաք, որը «նվիրել են» հայերին:

Նույն կերպ հայկական պետականության ստեղծման մտադրություն չի ունեցել նաև Գերմանիան, որը, ինչպես հայտնի է, որոշակի պատասխանատվություն էր կրում հայ ժողովրդի ճակատագրի հարցում: Նա էլ, ըստ էության, խնդրի լուծումը տեսնում էր հայկական գավառները Վրաստանի և Ադրբեջանի միջև տարալուծելու³⁵:

Կնշանակի՝ Հայաստանի անկախության ակտը պատմական անհրաժեշտություն էր և ստեղծված պայմաններում չուներ այլընտրանք: Այդ օրերին հայ ժողովուրդն ունեցավ իր «երկրորդ Ավարայրը»: Մայիսի 28-ի հաղթական շաբաթը, փաստորեն, ծնեց Հայաստանի անկախությունը: Կարելի է վստահ ասել, որ անկախությունը ձեռք բերվեց ոչ թե Թիֆլիսում՝ Հայոց Ազգային խորհրդի վախճանած ու հոգեմաշ նիստում, այլ Սարգարապատում, Բաշ-Ապարանում և Ղարաքիլիսայում: «Մայիսի 28»-ի բանաձևն իրավական վավերացումը եղավ Հայաստանում մղվող մայիսյան հաղթական հերոսամարտերի. «Սարգարապատի, Ղարաքիլիսեի և Բաշ-Ապարանի ճակատամարտերուն մեջ, — գրում էր այդ մարտերի հերոսներից մեկը՝ Դրոն, — իր տարած անօրինակ հաղթանակներով՝ հայ ժողովուրդը տիրացավ ազատ և անկախ ապրելու անփոխարինելի բարիքին: Այդ ճակատամարտերն եղան պատճառ, որ տաճիկները հարկադրվեցին դաշինք կնքել հայերի հետ և ճանաչել Հայաստանի անկախությունը»³⁶:

1918 թ. մայիսի 28-ի պատմական որոշումից երկու շաբաթ անց՝ հունիսի 13-ին, նորընտիր վարչապետ Հ. Քաջազնունին «գաշնակիցներին» և, ընդհանրապես, ի լուր աշխարհի պաշտոնապես հայ-

³⁴ «Հորիզոն», 30. X. 1918:

³⁵ Armenia. Political and Ethnic Boundaries 1878–1948. Archive Editions, London, 1998, p. 392.

³⁶ Դրո, Երևան, 1991, էջ 107–108:

տարարուժյուն արեց՝ Հայաստանի անկախության մասին³⁷: Դրանից հետո սկսվեց պետականաշինության գործընթացը:

Հարկ է ընդգծել, որ Հայաստանի անկախության քաղաքական և հոգևոր արժեքն ավելի մեծ է, քան Վրաստանի և Ադրբեջանի պարագայում, քանզի հայ ժողովուրդն անկախությունը ձեռք բերեց իր դարավոր ոսոխի դեմ կյանքի ու մահվան ահեղ կռիվների արդյունքում, ուստի այդ անկախության գինը շատ ավելի թանկ է և մնայուն: Մինչդեռ, եթե Վրաստանը քիչ թե շատ թույլ դիմադրեց և գտավ իր հովանավորին, ապա Ադրբեջանը, ըստ էության, աղուհացով դիմավորեց ցեղակից թուրքի մուտքն Անդրկովկաս:

Հայաստանի անկախությունը թեև անսպասելի էր, սակայն ուներ իր ներքին օրինաչափ ընթացքը: Անշուշտ, անկախությունը համաշխարհային պատերազմի և ռուսական հեղափոխությունների հետևանք էր: Բայց և դա արդյունք էր հայ ժողովրդի նախընթաց տասնամյակների և 1918 թ. Մայիսյան հերոսական ոգորումների: Այդ ամենի արդյունքում, հարյուրամյակների ընդմիջումից հետո կրկին վերականգնվեց հայոց անկախ պետականությունը՝ քաղաքական նոր արժեհամակարգով ու պետական կառուցվածքով: Հայաստանի անկախության հռչակումը, իրավամբ, շրջադարձ եղավ հայ ժողովրդի քաղաքական ու հոգևոր-մշակութային կյանքում: Դրանով կարելի է ասել, որ փակվում է հայ ժողովրդի ողբերգական և հերոսական դրվագներով հարուստ նոր պատմության ժամանակաշրջանը ու սկսվում նորագույն՝ հայկական պետականությունների պատմության դարաշրջանը: Ահա դրանում է Մայիսյան հերոսամարտերի ու «Մայիսի 28»-ի 100-ամյա խորհուրդը: Ի նշանավորումն այդ իրադարձության՝ Մայիսի 28-ը համարվում է համայն հայության նվիրական տոներից մեկը՝ Հայաստանի Առաջին Հանրապետության անկախության օրը:

ПУТЬ НЕЗАВИСИМОСТИ АРМЕНИИ

АРАРАТ АКОПЯН

Резюме

Первая мировая война и русские революции 1917 года привели к коренным изменениям и сдвигам в общественно-политической жизни Закавказья. Огромная Российская империя разрушилась и разделалась на части. В январе 1918 года, в результате нападения турецкой армии, события стали развиваться таким образом, что Закавказье объявило свою независимость. Но, из-за острых внутренних противоречий, это государство оказалось

³⁷ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, դ. 35, թ. 146:

нежизнеспособным и развалилось. На его руинах возникли три независимые республики: Грузия, Азербайджан и Армения.

После нескольких столетий армянский народ вновь восстановил свою независимость. Провозглашение независимости Армении стало поворотным пунктом в политической и культурной жизни армянского народа. С этого момента начинается новейшая эпоха армянской государственности. В этом и заключается смысл «28 мая» — дня независимости Первой Республики.

THE PATH OF INDEPENDENCE OF ARMENIA

ARARAT HAKOBYAN

Summary

The First World War and the 1917 Russian revolutions resulted in fundamental changes and shifts in social-political life of Transcaucasia. The immense Russian Empire collapsed and split into parts. In January 1918, in the result of the fall of the Turkish army, the events developed in a way that Transcaucasia declared its independence. Nevertheless, because of sharp internal contradictions this state proved to be nonviable and collapsed. Three independent republics-Armenia, Georgia and Azerbaijan arose on its ruins.

After several centuries the Armenian nation again restored its independence. The proclamation of independence of Armenia became the turning point in the political and cultural life of the Armenian nation. From that moment on the modern era of the Armenian statehood begins. Herein lies the significance of “May 28”.

ПРОВОЗГЛАШЕНИЕ ПЕРВОЙ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ

ВАЛЕРИЙ ТУНЯН

В армянской историографии фиксируется «тяжелое положение», в котором была провозглашена Первая Республика Армении, связывая это с более ранним провозглашением независимости Грузии, активностью мусульманского Национального совета, негативностью Турции по отношению к Армянскому вопросу и необходимостью определиться Армянскому национальному совету¹. В тени остаются установки армянской дипломатии, сочетающей национальные чаяния с геополитикой, основанной на национальной консолидации². Ангажированные же мифотворцы утверждают о дарении тюрками независимости Армении³.

11 мая 1918 г. открылась Батумская мирная конференция между закавказской и османской делегациями. Председательствовал Халил-бей Ментлаше, от принимающей стороны, где главе закавказской делегации А. Чхенкели был представлен турецкий проект договора о мире и дружбе. Содержание проекта выходило за требование признания Брест-Литовского договора от 3 марта 1918 г., с аннексией Карсской и Батумской областей⁴. Значимость требований Османской империи подкрепляло присутствие на конференции командующего турецкой армией на Кавказе М. Вехиб-паши. Интересы Германской империи отра-

¹ Мирная конференция в Батуми: дневник А. Хатисяна, 23–26 мая 1918 г. — <http://www.aniarc.am/2017/11/17/>; Э. Оганесян. Век борьбы, т. 1. Мюнхен–М., 1991, с. 263, 264; А. Мелконян. История Армении. Ереван, 1998, с. 196, 197 (на арм. яз.); А. Айруни. Армянский вопрос во внешней политике Германии 1918 г. Ереван, 2013, с. 18–20 (на арм. яз.).

² С. В р а ц я н. Армения между большевистским молотом и турецкой наковальной. Ереван, 1992, с. 5; Р. Д а р б и н я н. Русская угроза. Ереван, 1991, с. 76, 77 (на арм. яз.); А. С в а р а н ц. Первая Республика Армения: триумф и трагедия. — <http://noev-kovcheg.ru/mag/2012-09/3242>.

³ В. Г. Т у н я н. Исторический сумбур в Армянском вопросе. — «Акунк» (Ереван), 2017, № 1, с. 36.

⁴ Республика Армения в 1918–1920 гг. От. ред. Г. Галоян, В. Хазахеян. Ереван, 2000, № 2, с. 10, 11.

жал представитель при Закавказском правительстве ген. Отто фон Лосов.

Армянскую часть закавказской делегации составляли О. Качазнуни и А. Хатисян, а в качестве консультанта был приглашен известный дашнакский деятель С. Врацян. Показательна их реакция на позицию представителей младотуркизма: «Вечером узнали о требованиях турок и пришли в полный отчаяния ужас». Состоялась встреча с Лосовым, который обнадежил: «Не надо отчаиваться и уступать»⁵.

О происшедшем Лосов ночью 12 мая 1918 г. телеграфировал германскому послу в Константинополе И. Бернсдорфу: «Турецкие требования, переходящие всякие границы – отчуждение чисто армянских провинций, как Ахалкалак, Александрополь и части Эриванской губернии, крепчайшим образом нарушают Брест-Литовский договор и преследуют цель уничтожения армян в Закавказье. Сегодня вечером турки предъявили ультиматум о разрешении их войскам проехать через Александрополь на Джульфу и ничего мне не сообщили об этом. Протестовал против подобного положения»⁶.

Германский посол переправил содержание телеграммы в Берлин с двумя предложениями для утверждения мира на Кавказе. Первое предложение требовало признания Брест-Литовского договора со стороны Турции. Второе предложение намечало компромисс между турками и армянами для возврата к Брест-Литовскому договору: передачу Турции части Ахалцихского уезда с тюркским населением в обмен на возврат армянской части Карсской области (Кагызман)⁷.

15 мая турецкие войска заняли г. Александрополь и установили контроль над железной дорогой Александрополь – Джульфа под предлогом переброски войск в Персию, что прервало железнодорожное сообщение Ереван – Тифлис. Ставилась задача заставить армянскую сторону принять проект Батумского мирного договора⁸.

Генерал Лосов на обращение армянских представителей о содействии заявил, что запросит мнение правительства Германии. В свою очередь, Халил-бей и Вахиб-паша сочли германское вмешательство излишним: «На что нам немцы? Мы сами могли бы

⁵ Дневник А. И. Хатисяна. – В кн.: Турецко-восточноармянские дипломатические отношения. Ереван, 2010, с. 58.

⁶ Мемуары А. И. Хатисова. – «Заря Востока» (Тифлис), 18. II. 1925.

⁷ Там же.

⁸ Ф. И. Назарбеков. Армянский корпус против турецких войск. – «Вестник архивов Армении», 1992, № 3, с. 125, 126.

прийти с вами к соглашению. Пусть население остается на своих местах»⁹.

15 мая в 2 часа дня состоялся телеграфный разговор руководства Ереванского национального совета — А. Манукяна и Д. Канаяна — с членами Армянского национального совета в Тифлисе С. Врацяном и К. Хазазяном о содержании батумских переговоров. Им была представлена сущность: военная деятельность турок по захвату железной дороги Александрополь — Джульфа и будущая граница по реке Арпачай. Отмечено мнение прибывшего морского министра Джемал-паши, что турецкие армяне не имеют права возврата к родным очагам. Изложена позиция Германии, намечавшей вместо независимого Закавказья создать три штата — Грузия, Армения и Атрпатакан (Северный Иран)¹⁰.

Германский подход к размежеванию Закавказья был подготовлен армянской дипломатией. 23 марта 1918 г. к католикосу всех армян Геворгу V письменно обратился редактор газеты «Мшак» А. Аракелян. Целью являлось определение пути спасения армян Западной Армении и Закавказья, упразднение угрозы истребления, возникшей после падения Эрзерума. Общим убеждением политических кругов было то, что, ввиду отсутствия русских войск, малочисленности национальных частей и турецкой угрозы захвата Кавказа, должна была последовать резня остатков армянского народа. Ожидание внешнего спасения, даже в случае запаздываемого прихода англичан, представлялось нереальным: «Со всем уже будет покончено»¹¹. Внутри региона ничем не могли помочь грузины, поскольку не имели реальной силы, да и сама Грузия нуждалась в защите. Позицию кавказских «татар» не требовалось раскрывать. Спасение армянского народа и страны ожидалось лишь от авторитетной силы, которая могла воздействовать на турок и удержать их от организации резни армян: «Этой силой, этим авторитетом для Турции может быть лишь Германия, кайзер Германии»¹². В решении дилеммы: Германия или Турция, против которых воевали армяне как российские подданные, предпочтение отдавалось первой: «Если Закавказью суждено попасть под владычество варварской Турции, то Армения вновь останется под бесправным турецким игом,

⁹ Мемуары А. И. Хатисова. — «Заря Востока», 20. II. 1925.

¹⁰ Арам Манукян. Сборник материалов. Гл. ред. А. Вирабян. Ереван, 2009, с. 304, 305 (на арм. яз.).

¹¹ Материалы к истории Армянской церкви, т. 5. Ереван, 1999, № 15, с. 43 (на арм. яз.).

¹² Там же.

тогда лучше, чтобы она перешла под владычество Германии, либо под протекторат»¹³.

Католикосом Геворгом V было решено составить делегацию с целью обращения к кайзеру Германии за содействием, для сохранения физического существования армянского народа. Духовным представителем католикоса был назначен епископ Геворг, которому было поручено провести необходимые консультации с армянскими политическими силами¹⁴. 22 апреля 1918 г. армянская национальная делегация в составе трех членов — А. Джамаляна, Л. Назаряна (партия Дашнакцутюн) и Г. Мелик-Карагезяна (Народная партия) прибыла в Берлин. Верховное германское командование заранее поставило в известность Министерство иностранных дел о просьбе армянской делегации сохранить в тайне ее прибытие и избежать освещения со стороны прессы¹⁵. С 28 апреля по 4 мая армянская делегация представила три меморандума, указывая тяжелое положение закавказских армян и прося ограничить аппетиты турок форматом Брестского мира¹⁶.

Решение Тифлисского и Ереванского национальных советов от 15 мая 1918 г. о принятии германского плана трех штатов (государств) в Закавказье являлось обоснованным, поскольку в регионе шла также внутренняя война, на территориях, где «татары» проживали с армянами. «Татарские» представители закавказской делегации достигли соглашения с турками о провозглашении независимости «Восточного Закавказья»¹⁷, требуя присоединить Ереван к Азербайджану и оставить Эчмиадзин армянам в качестве столицы: «Эривань — тюркский город, а потому мусульмане не примирятся, если он будет уступлен армянам»¹⁸. Это означало, что в условиях нахождения Советской коммуны в Баку закавказские «татары» нуждались в значимом городе для провозглашения независимости и составления союза с Турцией¹⁹. 19 мая Лосов предложил закавказской делегации свою посредни-

¹³ Там же, № 8, с. 19.

¹⁴ Там же, № 10, с. 21; № 12, с. 26.

¹⁵ Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913–1919). Сост. В. А. Микаелян. Ереван, 1985, с. 485.

¹⁶ На кого только не уповали армяне... — <http://golosarmenii.am/article/58690>.

¹⁷ А. Пейлерян. Великие державы, Османская империя и армяне во французских архивах (1914–1918), т. II. Ереван, 2005, № 606, с. 257 (на арм. яз.).

¹⁸ Мемуары А. И. Хатисова. — «Заря Востока», 20. II. 1925.

¹⁹ В. Г. Тунян. Реальная политика и миф об уступке Еревана. — «Акунк», 2016, № 1, с. 20.

ческую миссию в переговорах с турками, которая была принята²⁰.

20 мая 1918 г. в Батуми прибыла новая армянская делегация в составе видного дашнакского деятеля А. Оганджяна и бывшего члена 2-й Государственной Думы, меньшевика-интернационалиста А. Зурабяна, посланная Армянским национальным советом из-за разгоревшейся турецко-армянской войны. Члены обеих армянских делегаций решили прибегнуть к защите Германии. Хатисян отмечает: «Политически мы следовали примеру грузин и ничего больше»²¹. 21 мая состоялась встреча с Лосовым, который затребовал письменного изложения армянских требований, представленных на следующий день.

Между тем турки после занятия Александрополя стали продолжать наступление, выйдя к пунктам Каракилиса, Баш — Апарана и Сардарабата²². Занятие первого означало поход турок через Лори на Тифлис, а двух последних — на Ереван. Угроза подобного развития событий была доведена полководцем М. Силиковым до сведения руководителя Национального совета в Ереване А. Манукяна. Католикосу Геворгу V было предложено эвакуироваться из Эчмиадзина в Бюракан либо Севан, но он отказался, заявив, что разделит участь армянского народа²³. Это означало для армянских защитников сражаться «не на жизнь, а на смерть». Представители армянского духовенства направились в боевые части. Был создан полк смертников²⁴.

На основе сведений Лосова, 23 мая 1918 г. посол Бернсдорф сообщил правительству об имперских планах младотурецких шовинистов. Отмечалось о продвижении турецких частей к Еревану, поднятии турецкого флага в «татарских» районах, наличии паники в Тифлисе. Говорилось о развале Закавказской республики: «С выходом татарской и армянской провинций из Закавказской конфедерации она распалась»²⁵. Как результат — отсутствие государственного субъекта, с которым страны Четверного союза могли заключить договор. Было указано на провозглашение 26 мая независимости Грузии с обращением министра иностранных дел Чхенкели об установлении протектората Германии. В этом случае влияние Германии могло быть обеспеченным на Кавказе.

²⁰ Национальный архив Армении (далее — НАА), ф. 200, оп. 1, д. 23, л. 24.

²¹ Мемуары А. И. Хатисова. — «Заря Востока», 20. II. 1925.

²² Ф. И. Назарбеков. Указ. раб., с. 127.

²³ Республика Армения..., № 16, с. 32.

²⁴ Материалы к истории Армянской церкви, т. 5, № 29, с. 62, 63.

²⁵ Армянский вопрос и геноцид ..., с. 498.

Было представлено обращение армянской делегации о покровительстве Германии, благо пример грузин был перед глазами: «Оставшаяся часть армянского государства хочет позднее просить таким же образом, как и Грузия, протекторат Германии»²⁶. Политика младотурецкого режима на Кавказе и в Армянском вопросе трактовалась как проявление имперского шовинизма: «Целью турецкого империализма в Константинополе является завоевание всего Кавказа, целью Талаата и Комитета — полное истребление армян, целью нажившихся на войне за счет войны ростовщиков в Константинополе — выкачивание колонизованных Турцией кавказских государств. Передислокация войск в Персии является лишь поводом для того, чтобы форсировать все требования Турции». Младотурецкая Турция представлялась эксплуататором Германии для достижения собственных установок: «Фактически турки полагают, что Германия должна вернуть им Месопотамию и Палестину, в то время как они сами хотят посвятить себя эксплуатации Кавказа, по возможности, без всякого, какого - либо участия Германии»²⁷. Предлагалось внести коррективы во взаимоотношения Германии с Турцией. При де-факто независимости Грузии Лосов находил нужным затребовать от турок «окончательного примирения» с Болгарией и дать им экономические привилегии на Кавказе, но не более²⁸.

В этих условиях грузинские деятели стали на позицию провозглашения независимости Грузии. Лидер грузинских меньшевиков Н. Жордания совершил политический кульбит. В феврале 1918 г. на заседании Закавказского сейма он заявил: «Когда есть выбор — Россия или Турция, мы выбираем Россию. Но когда есть выбор — Турция или самостоятельность Закавказья, мы выбираем самостоятельность Закавказья»²⁹. Опорой политической независимости рассматривалась Германская империя.

Политический выбор Грузии надлежало обосновать армянской стороне. В ночь с 25 на 26 мая 1918 г. между Хатисяном и Жорданией, прибывшим в Батуми по вопросам, связанным с предстоящим провозглашением независимости Грузии, состоялся знаменательный разговор. Деятели были знакомы с 1900 г. и оба являлись тертыми калачами. На заявление Жордания о создании независимой Грузии последовал демарш-вопрос Хатисяна: «Как, ведь мы же воюем с вами совместно в общей войне, против общего врага?! Как можете вы покинуть нас в тот момент, когда мы еще проливаем кровь?». Последовал расчетливый ответ

²⁶ Там же.

²⁷ Там же.

²⁸ Там же, с. 497—499.

²⁹ А. И. Деникин. Очерки русской смуты. Август 1917 г. — апрель 1918 г. М., 1991, с. 183.

о размежевании национальных интересов: «Благородно лишь то, что полезно роду». Прозвучал вопрос Хатисяна: «А мы!?». Жордания без колебания ответил о предпочтительности грузинских интересов: «Мы не можем удавиться вместе с вами. Наш народ хочет спасти то, что еще может. Вы тоже обязаны найти язык для соглашения с турками. Другого выхода нет»³⁰.

Ход беседы Жордания с Хатисяном имел еще подспудный контекст армяно-«татарских» отношений. Готовилось также провозглашение независимости мусульманской части Закавказья. 21 мая состоялись переговоры о границах между грузинскими и «татарскими» представителями. По словам последних, армяне якобы отказались от всех претензий на Елисаветпольскую губернию (без Карабаха) и готовы были создать армянский кантон. «Татарские» представители не возражали бы против наличия трех государств в Закавказье, но при противодействии турок готовы были удовлетвориться «союзом двух» в регионе. От Грузии требовалось уступить Закатальский округ³¹. В ходе совещания с армянами закавказские «татары» обещали создать конфедерацию³². В этом раскладе закавказские «татары» получали Гандзак (Гянджу) как столицу.

26 мая 1918 г. в 20 ч. 30 минут глава турецкой делегации в Батуми Халил-бей вручил ультиматум Чхенкели как главе закавказской делегации. В нем утверждалось об отсутствии ответа на предложение турецкой делегации от 11 мая об установлении отношений не только на основе Брест-Литовского договора. Положение Кавказа признавалось «критическим и двусмысленным». Как доказательство приводились факты угнетения множества тюрок и мусульман в Баку со стороны «так называемых революционеров». Тревожным представлялось и положение мусульманского населения в других частях Кавказа. Указывалась ощутимая потребность в свободной переброске войск через Кавказ в ходе мировой войны на другой театр военных действий.

Во имя безопасности тюрок и мусульман, а также исходя из военных соображений, от имени Османской империи требовалась передача ряда территорий: Нахичеванского уезда (за исключением Ордубада и небольшой полосы), половины Шарур-Даралагязского уезда, половины Ереванского уезда (без г. Еревана), Сурмалинского уезда, почти всего Эчмиадзинского уезда, большей части Александропольского уезда с г. Александрополем, Ахалцихского и Ахалкалакского уездов³³. Разрешался свободный

³⁰ Мемуары А. И. Хатисова. — «Заря Востока», 20. II. 1925.

³¹ С. В р а ц я н. Республика Армения. Ереван, 1990, с. 154 (на арм. яз.).

³² Дневник А. И. Хатисяна, с. 161.

³³ Республика Армения..., № 7, с. 15, 16.

провоз турецких войск по всем железнодорожным линиям Кавказа³⁴. На ответ отводилось 72 часа³⁵.

Между тем 26 мая 1918 г. Закавказский сейм провел последнее заседание, где принял резолюцию о распаде Закавказской Федеративной республики. Вина за распад была возложена на мусульманскую фракцию как представителей протурецкой ориентации, что обусловило отказ грузин от сотрудничества с мусульманами³⁶. По словам А. Хатисяна, возникла критическая ситуация: «Сейчас ясно, что Турция пока что одна хозяйничает. Германии не видно и не чувствуется»³⁷.

Кристаллизировалась позиция правительства Германии по отношению к событиям на Кавказе. 26 мая 1918 г. константинопольскому послу была направлена экстренная телеграмма о кавказской политике. Последствием политики Турции представлялось кардинальное изменение ситуации на Кавказе: «Подорвана надежда на полюбовное соглашение с Кавказом, и Закавказская конфедерация распалась»³⁸. Кайзеровское правительство сохраняло свободу действий относительно выхода турок за пределы границ Брест-Литовского договора, что не «одобрялось и не поддерживалось». Де-факто признавалась независимость Грузии, а обеспечение де-юре намечалось достичь с Советской Россией. От Турции требовалось обеспечение безопасности армян Кавказа: «Кайзеровское правительство ходатайствует перед имперским османским правительством гарантировать соответствующее обращение с армянами в областях, оккупированных Турцией. Право на более конкретные предложения оно оставляет за собой»³⁹.

Турции предъявлялся ультиматум о согласовании совместных действий в силу имевшихся соглашений: «Мы снимаем с себя всякую ответственность за подобные самовольно начатые действия, и их последствия должны лечь на Турцию. Если вследствие произвольного раскола сил общее положение Турции ухудшится и достижение гарантированных по договору целей будет поставлено под сомнение, то Турции придется согласиться с этим, поскольку мы не можем пойти в отношении нее на избыточную нагрузку политических счетов. Столь же мало могли бы мы за-

³⁴ Ультиматум Турции. — «Кавказское слово» (Тифлис), 28. V. 1918.

³⁵ Республика Армения..., № 7, с. 16.

³⁶ История Азербайджана с древнейших времен до начала XX века. Под ред. И. Алиева. Баку, 1995, с. 190.

³⁷ НАА, ф. 200, оп. 2, д. 23, л. 63 об.

³⁸ Армянский вопрос и геноцид..., с. 499.

³⁹ Там же, с. 499, 500.

щищать Турцию, если с турецкой стороны были бы допущены бесчинства против населения Кавказа»⁴⁰.

Сообщалось об отдаче главнокомандующим германской армии Э. Людендорфом предписания о приостановке военных действий и уведомлении военного министра Османской империи Энвера, что решение поддерживается военно-политическим руководством Германии. Злобой дня сочтен Армянский вопрос, решение которого допускалось при контроле Германии: «В Армянском вопросе мы не можем довольствоваться заверениями Турции»⁴¹.

Позиция Германии в Армянском вопросе стала предметом дискуссии между военным и политическим руководством Турции. В изложении великого визиря Талаата она имела следующее содержание: «Энвер-паша находил, что раз армяне были и будут нашими врагами и никогда не оставят в покое Анатолийские провинции, то лучше их истребить окончательно на Кавказе, как их истребили в Турции. А небольшая Армения на Кавказе будет стремиться к расширению границ и превратится в вечную угрозу Турции»⁴².

Талаат считал необходимым учитывать послевоенное рассмотрение Армянского вопроса на мирной конференции и выступал за его куцее решение. Мнение великого визиря гласило: «Эта программа невыполнима, потому что сохранилось около двух миллионов армян, и невозможно всех перебить. Поэтому лучше удовлетворить их, так как, если даже на свете останется 100 000 тысяч армян, они не оставят в покое никогда. Наконец, создавая небольшую Армению, мы решим Армянский вопрос и так представим перед международной конференцией»⁴³. Мнение Талаата возобладало.

После предъявления турецкого ультиматума в Батуми армянским членам закавказской делегации ничего не оставалось, как учесть происходящие реалии. 26 мая был принят «Акт о независимости» Грузии, который зачитал председатель Национального совета Н. Жордания⁴⁴. 27 мая 1918 г. Мусульманский национальный совет заявил о создании в Восточном Закавказье Восточно-Кавказской мусульманской республики. Отсутствие аналога в истории заставило принять совет турок и англичан о

⁴⁰ Там же, с. 500.

⁴¹ Там же, с. 500, 501.

⁴² Мемуары А. И. Хатисова. — «Заря Востока», 24. II. 1925.

⁴³ Грузинский национальный совет. — «Кавказское слово», 28. V. 1918.

⁴⁴ Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. Тифлис, 1919, № 164, с. 332, 334, 335; № 165, с. 336—338.

переименовании в Азербайджан⁴⁵. В акте обещалось вести борьбу против «враждебных сил» и создать основы для свободного развития. Армянские делегаты, прибыв 27 мая в Тифлис, застали в столице независимой Грузии немецких солдат и германские флаги⁴⁶.

28 мая Временный национальный совет из представителей мусульманской фракции Закавказского сейма провозгласил Азербайджан демократической республикой, состоящей из восточного и южного Кавказа⁴⁷. В «Акте о независимости Азербайджана»⁴⁸ говорилось, что «народы» Азербайджана, «состоящего из Восточного и Южного Закавказья» (п.1.), являются носителем суверенных прав независимости⁴⁹. Обтекаемость формулировки о контролируемых территориях означала претензии на армянские земли, неминуемый конфликт и обострение отношений азербайджанцев и армян, формирование государства с установкой на экспансионизм в регионе.

Очередной дестабилизирующей акцией турок явилось наступление в Ереванской губернии. С 24 по 29 мая шли бои в направлении Сардарабата, Баш – Апарана и 25 – 29 мая в Каракилисе. 26 мая в 21 час в Ереване стало известно о победе полководца М. Силикяна в Сардарабатском сражении и преследовании турок в направлении Александрополя, которое было временно приостановлено из-за отсутствия вспомогательных ресурсов⁵⁰. Турки были отброшены от Еревана. Затем, к 29 мая, был достигнут военный успех в Баш – Апаране. Лишь после изматывающих боев армянские части оставили Каракилис, что сохранило угрозу для Еревана с северо-востока, побудило Ереванский отряд остановить наступление на Александрополь⁵¹.

28 мая 1918 г. Армянский национальный совет провозгласил себя верховной и единственной властью в армянских уездах. Решение мотивировалось распадом Закавказской Федерации, объявлением независимости Грузии и Азербайджана. До составления кабинета министров Армянский национальный совет временно взял на себя политические и управленческие функции в армянс-

⁴⁵ Г. Аветисян. К вопросу о «Кавказском доме» и пантюркистских устремлениях. — <http://poli.vub.ac.be/publiletni-1/avetisyan.htm>

⁴⁶ Мемуары А. И. Хатисова. — «Заря Востока», 20. II. 1925.

⁴⁷ Азербайджанская демократическая республика. — «Кавказское слово», 30. V. 1918.

⁴⁸ История Азербайджана..., с. 190.

⁴⁹ А. Балаев. Мамед Эмин Расулзаде. М., 2009, с. 106.

⁵⁰ Материалы к истории Армянской церкви, т. 5, № 29, с. 63.

⁵¹ Республика Армения..., № 16, с. 32, 33.

ких уездах⁵². Национальный совет постановил также послать в Батуми для переговоров с турками новую делегацию — Хатисяна, Качазнуни и Пападжаняна для оформления мира с предоставлением им обширных полномочий⁵³.

Часть членов Армянского национального совета находила, что объявление независимости может «ухудшить положение»⁵⁴. Тем не менее, принятое решение о размежевании от Грузии и Азербайджана имело судьбоносное значение, поскольку оно стало базой консолидации армянского народа на основе Восточной Армении и позволяло сохранять надежду на свершение справедливости относительно судьбы Западной Армении.

Провозглашение независимости являлось также средством политического маневрирования. До этого, утром 28 мая, представители Армянского национального совета Оганджян и Зурабян имели встречу с Лосовым для обсуждения текущего момента. Им было заявлено о необходимости принятия турецкого ультиматума с ратификацией соглашения при согласии оставшихся членов Четверного союза. Надлежало объявить независимость Армении без определения границ и начать переговоры с Германией через полномочных представителей. Это позволило бы создать в Закавказье две зоны влияния: христианскую, под протекторатом Германии, и мусульманскую — Турции⁵⁵.

29 мая 1918 г. армянская делегация прибыла в Батуми. В ее распоряжении имелся карт-бланш в виде трех ответов: принятие ультиматума, отвержение и чистый лист⁵⁶. Глава турецкой делегации Халил-бей был извещен о провозглашении независимости Армении и принятии турецкого ультиматума за полчаса до его истечения. В полдень 30 мая состоялось первое заседание, где были рассмотрены границы Турции с Арменией. Вехиб-паша нарисовал границы армянского государства в 9 тыс. кв. км без определения с Грузией и Азербайджаном. Первая требовала армянские территории до Каракилиса, а Баку — до Еревана. Создание Малой Армении Вехиб мотивировал пантюркистскими устремлениями младотуркизма: «Вы видите, что судьба влечет Турцию с Запада на Восток. Мы ушли с Балкан, мы уйдем также из Египта, но мы должны распространиться на Восток. Там — наш

⁵² Там же, № 12, с. 18.

⁵³ Там же, № 11, с. 18.

⁵⁴ Г. Худинян, А. Акопян. Последние попытки фальсификации истории Дашнакцутюн. Ереван, 2005, с. 34, 35 (на арм. яз.).

⁵⁵ Республика Армения..., № 13 а, с. 19, 20.

⁵⁶ Там же, № 23 а, с. 43.

кров, наша религия, наш язык. Это — стихийная тяга. Наши братья в Баку, Дагестане, Туркестане и Азербайджане⁵⁷. Мы должны проложить путь к ним»⁵⁸.

Представители армянской делегации обратили внимание Вехиб-паши на три момента: минимальный размер территории для проживания армянского народа; невозможность снятия Армянского вопроса с международной повестки подобным решением; намеченные границы станут предлогом для напряженных отношений между армянами и турками.

Указанные аргументы были негативно восприняты Вехибом. Расширение территории Армении представлялось возможным путем размена армянского и мусульманского населения: «Территория Армении сегодня мала, так как у вас проживает очень много мусульманских элементов. Дайте нам их, и ваша территория расширится»⁵⁹. Армянский вопрос сочтен злободневным в системе международных отношений, и ему давалось турецкое решение: «Вы говорите, что Армянский вопрос — международный вопрос и будет обсуждаться на общей мирной конференции. Мы это прекрасно знаем. Потому-то мы первыми разрешаем его и признаем независимое существование Армении». Этнический конфликт двух наций вокруг размеров территории Армении сочтен преодолимым при турецкой ориентации: «Что же касается вражды из-за размеров территории, то я должен сказать, что все государства начали с малого и постепенно росли. Важно то, чтобы мы стали друзьями и взаимно защищали друг друга. Нам нужна благоприятная для нас пропаганда армян за границей»⁶⁰.

К Турции отходили Карсская область, Ахалкалакский уезд, г. Александрополь, шоссейная дорога Амамлы—Ереван, Сурмалинский уезд, половина Ереванского уезда и железная дорога Каракилис—Улуханлу. Недовольная карликовыми размерами создаваемого государства армянская делегация запросила представления своего мнения в Константинополь⁶¹.

31 мая 1918 г. в Батуми прошло заседание технической комиссии под председательством Вехиб-паши. По его словам, боевые действия армянских частей оставили самое приятное впе-

⁵⁷ Как видим, согласно главнокомандующему турецкой армии, делалось различие между понятиями Азербайджан и Баку. Под Азербайджаном подразумевалась территория Северного Ирана, т. е. Атрпатакана.

⁵⁸ Мемуары А. И. Хатисова. — «Заря Востока», 24. II. 1925.

⁵⁹ Там же.

⁶⁰ Там же.

⁶¹ Там же.

чатление: «В ближайшем будущем сможете иметь хорошее европейское войско». По словам генерала Шевки-паши, командующего Карсской группой войск, подобного сражения с армянами он не видел ни на одном турецком фронте. Несмотря на преимущество в численности и техники турок, сражение за Каракилис длилось более четырех дней. Вехиб сообщил, что армяно-турецкое сражение стало предметом анализа на различных совещаниях⁶²: «Армяне боем при Каракилисе показали, что они будут лучшими солдатам в мире»⁶³. Целью занятия Каракилиса указано открытие пути на Акстафу для возможного прорыва железной дороги при эвакуации населения Тифлиса. Выражена уверенность, что армяне станут второй Болгарией на Кавказе. Отмечено наличие двух течений в турецком руководстве по Армянскому вопросу: первое противилось независимости Армении, а второе выступало за создание Армении в урезанных размерах, которая в борьбе (Сардарабат, Баш—Апаран и Каракилис) отстаивала право на существование. Сделано уважительное резюме: «В настоящий момент, конечно, все ваши желания не осуществляются, но это переломный момент»⁶⁴. В ответ на желание армянской делегации расширить границы Армении в районе Алагяза, что означало увеличение территории на 900 кв. км, глава турецкой делегации выразил желание через Борчалу поддерживать связь с Ахалкалаки и Карабахом, что означало изоляцию Армении от Грузии и торпедирование германской идеи армяно-грузинского протектората.

2 июня 1918 г. Вехиб-паша сообщил армянской делегации о решении центрального правительства Константинополя «во имя хороших отношений» удовлетворить пожелание о расширении территориальных рамок Армянской республики. Возвращалась шоссейная дорога Амамлы — Ереван, а граница между двумя странами проводилась по вершине Арагаца, спускаясь к Эчмиадзину. Уступленная территория составляла 1 тыс. кв. км. Взамен армянской стороне, от имени Энвера, был предложен военный союз с Турцией. Это обязывало Республику Армения выставить 10-тысячное войско для похода на Багдад. Предложение означало признание боеспособности армянских частей, ставшее очевидным в майских боях, стремление использовать их как дополнительную силу и обескровить Армянскую республику лишением боеспособных частей. Предложение было отвергнуто армянской делегацией под предлогом «чрезвычайной усталости» армянского народа.

⁶² Республика Армения..., № 23 а, с. 43.

⁶³ НАА, ф. 200, оп. 1, д. 23, л. 63.

⁶⁴ Республика Армения..., № 23 а, с. 43.

4 июня 1918 г. между уполномоченными Оттоманской Турции и представителями Республики Армения состоялось подписание «Договора мира и дружбы». Договор состоял из 14 статей⁶⁵. Талаат считал куцое решение Армянского вопроса наилучшим средством для будущей мирной конференции⁶⁶.

Тифлисский Армянский национальный совет известил Ереванский Армянский национальный совет о параметрах Батумского договора — 12 тыс. кв. км⁶⁷ территории. Он рассматривался временной и вынужденной мерой. Допускалось последующее расширение территории армянской государственности. Создание Республики Армения рассматривалось как следствие героической борьбы армянского народа, находящегося во враждебном геополитическом пространстве, доказавшего свое право на существование: «Свободной Армении мы обязаны самопожертвованием нашего войска»⁶⁸.

А. Хатисян высказал свое мнение председателю Тифлисского национального совета А. Агароняну: «Велик дух земли армянской. Привезем мы плохой мир, но привезем и независимую Армению — дом, гнездо, где будет коваться народная мысль. Все это свяжет, объединит, подымет дух, а это важно. Верю в наше Государство. Делегация действует вполне единодушно и дружно»⁶⁹.

Таким образом, в мае 1918 г. армянская дипломатия дала адекватный ответ вызову времени: воссоздать армянскую государственность или влачить жалкое существование в той или иной форме. Майские успешные сражения в ходе армяно-турецкой войны, гибкость Тифлисского и Ереванского национальных советов и переговоры с германским представительством стали основой восстановления армянской государственности. Армянский маневр в условиях Геноцида заставил младотуркизм согласиться на создание армянского государства. Стратегический расчет армянской дипломатии ставился на территориальное расширение на послевоенной мирной конференции.

⁶⁵ Там же, № 21, с. 36—40.

⁶⁶ Мемуары А. И. Хатисова. — «Заря Востока», 24. II. 1925.

⁶⁷ Армения сегодня отмечает День Первой Республики. — voskarnapat.info/rp=11469

⁶⁸ Республика Армения..., № 22, с. 41, 42.

⁶⁹ НАА, ф. 200, оп. 1, д. 23, л. 63 об.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀՌՁԱԿՈՒՄԸ

ՎԱԼԵՐԻ ԹՈՒՆՅԱՆ

Ա մ փ ո փ ու մ

1918 թ. մարտի 3-ին կնքված Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության պայմանագիրը և թուրքական զինյալ ուժերի ապրիլյան ներխուժումն Անդրկովկաս սպառնալիքի տակ դրեց արևելահայության գոյությունը: Մայիսի սկզբին Բաթումում հրավիրվեց հաշտության կոնֆերանս, որը կոչված էր հաստատելու Անդրկովկասի կառավարության և թուրքիայի միջև խաղաղության պայմանագրի նախագիծը: Դա, սակայն, դուրս էր գալիս Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության պայմանագրի շրջանակից: Թուրքիան նպատակ էր դրել զավթել Անդրկովկասի հայկական տարածքների մեծ մասը, ոչնչացնել տեղաբնիկ հայությունը, ուստի հարձակում ձեռնարկեց Երևանի նահանգում: Սակայն հայկական ուժերի մայիսյան հաղթական ճակատամարտերը Բաշ Ապարանում, Սարդարապատում և Ղարաքիլիսայում թուրքերին ստիպեցին ընդունել Հայաստանի Հանրապետության ստեղծման անհրաժեշտությունը:

THE PROCLAMATION OF THE FIRST REPUBLIC OF ARMENIA

VALERY TUNYAN

Summary

The Brest-Litovsk peace treaty signed as of 3 March, 1918 and the intrusion of the Turkish Armed Forces into Transcaucasia in April, threatened the existence of Eastern Armenians. At the beginning of May, a peace conference was convened in Batumi aimed at establishing the project of peace treaty between the Transcaucasian government and Turkey. It was, however, out of the frame of the Brest-Litovsk peace treaty. Turkey aimed to seize most of the Armenian territories of Transcaucasia, to destroy the indigenous Armenians, thus it attacked the state of Yerevan. But the May victorious battles of the Armenian forces in Bash Aparan, Sardarapat and Gharakilisa forced the Turks to accept the necessity of forming the Republic of Armenia.

ПРОБЛЕМА НАХИЧЕВАНА В АМЕРИКАНСКОЙ ПОЛИТИКЕ
(1919–1920 гг.)

ГАЯНЭ МАХМУРЯН

В силу своего исторического, торгово-экономического и культурного значения Нахичеван занимал особое место в жизни Первой Республики Армения (РА). Он был единственным районом Васпуракана, тесно интегрированным с административной системой Восточной Армении, который включал в себя международный торговый путь, обеспечивавший транзит не только в эпоху средневековья, но и работу важной железной дороги начала XX в. В данном качестве этот плодородный уезд Ереванской губернии, а потом независимого армянского государства притягивал пристальное внимание турецкой армии в 1918 г. и британских войск – в 1919 г.

Причина османского, британского, американского, а затем и советского интереса была понятной: после Еревана путь на Баку шел через Гандзак (Елизаветполь) или через Шарур–Нахичеван–Зангезур и долину Куры. Как регион, пролежавший вдоль железнодорожной магистрали, данный коридор ориентировал нефть Баку на Запад и Батум, обеспечивая также России, Турции и Ирану масштабный грузообмен со Средней Азией. Все ведущие державы, включая США, были заинтересованы в контроле над этим маршрутом.

Для Азербайджана экономическая связь с Россией и с Турцией через Нахичеван была выгодней, чем отношения с Англией или США. Ведь первые две страны ставили Баку в центр обширного хозяйственного ареала, раскинувшегося от Средней Азии до Турции. Между тем Великобритания и США рассматривали Баку как крайнюю точку другого рынка, начинавшегося от восточного Средиземноморья (Киликии) и тесно завязанного на Западную Европу.

Заметим, что если Азербайджан искал контроля над Нахичеваном для непосредственного контакта с османами, то у России имелся другой, политически более выгодный маршрут для торговли, особенно с Турцией. Такая конкурентная линия проходила через Карс, Александрополь и Грузию. Она ограничивала турецкую экспансию не только в экономике, но и в военной сфере. При этом, США тоже имели существенные противоречия с Англией, которую считали своим главным соперником. Поэтому

в Вашингтоне не искали обострения с советской властью. Там куда спокойней относились к проблемам гражданской войны и большевистскому фактору в Закавказье. Причем сдержанность США касалась именно Москвы, но не Добровольческой армии А. Деникина.

Республика Армения и ее кабинеты сделали две попытки учредить полноценное административное управление в Нахичеване. Первой было губернаторство Г. Варшамяна, установленное распоряжением британского командования от 4 апреля 1919 г. командиру южного фланга 27-й британской дивизии генералу К. Дэви, а затем письмом командующего британскими войсками в Закавказье генерала-майора В. Томсона министру – председателю О. Качазнуни от 6-го числа, письмом К. Дэви правительству РА от 24 апреля и совместным приказом К. Дэви с начальником Ереванского отряда Д. Канаяном от 3 мая 1919 г. Последний был заверен начальником штаба отряда капитаном В. Мурадяном¹.

Приказ «По Нахичеванскому округу» призывал все народы края вернуться к мирному труду. Вступая повелением кабинета РА и Союзников в Нахичеван, армянские войска обещали не злоупотреблять «властью или оружием для личных корыстных целей»². Иначе нарушителей республиканских законов и добрососедских отношений ожидали полевые суды и самые суровые наказания, вплоть до расстрела. «Помните, — говорилось в приказе, — что государство наше называется Республикой Армении, т. е. Республикой всех народов, населяющих Армению. Главная цель правительства — это создать свободную жизнь для всех народов Республики. Наши законы одинаковы как для христианина, так и для мусульманина. Кто бы ни нарушил закон, всех он одинаково строго карает»³.

Все земли, незаконно захваченные по всей территории РА, возвращались «первоначальным своим владельцам. Против вся-

¹ R. Novannisian. The Republic of Armenia, vol. I. The First Year, 1918–1919. Berkeley & Los Angeles, 1971, p. 246; Национальный архив Армении (далее — НАА), ф. 201, оп. 2, д. 82, л. 2; письмо от 6. 04. 1919 г. см.: НАА, ф. 199, оп. 1, д. 12, л. 86–87; Нагорный Карабах в 1918–1923 гг. Сб. док. и мат. под ред. В. Микаеляна. Ереван, 1992, с. 155–156; Հայաստանի Հանրապետության 1918–1920 թթ. (քաղաքական պատմություն): Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու (далее — Հայաստանի Հանրապետության 1918–1920 թթ.), Երևան, 2000, էջ 97–98, письмо от 24. 04. 1919 г. см.: НАА, ф. 206, оп. 1, д. 364, л. 74; приказ от 3. 05. 1919 г. см.: НАА, ф. 200, оп. 1, д. 212, л. 194; Նախիջևան-Շարուրը 1918–1921 թթ.: Փաստաթղթեր և նյութեր. — «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1993, № 1–2, էջ 102–104:

² НАА, ф. 200, оп. 1, д. 212, л. 194.

³ Там же.

кого гражданина, будь то армянин или татарин, осмелившегося противиться немедленному проведению в жизнь этого законнейшего требования всего трудового народа»⁴ обещали решительные меры, вплоть до смертной казни. В случае сопротивления, села и деревни объявлялись вне закона, с угрозой подвергнуться огню и мечу.

Итак, новое армянское губернаторство Нахичеванской области⁵ должно было заменить его британский аналог, сформированный 26 января того же года. Присутствие в области 800 английских солдат и прямое требование британского командования обеспечили мирное вхождение в него войск РА. Однако после английской эвакуации, завершившейся 7 июня⁶, уже с 1 июля 1919 г. в крае стали накапливать турецкие боеприпасы и военных. 20–25-го числа это привело к ожесточенным боям, начавшимся татарским нападением в г. Нахичеван и закончившимся уничтожением 45 армянских сел, в результате чего было вырезано 10–12 тыс. человек⁷.

Как телеграфировали 23 июля 1919 г. в Париж и госсекретарю Р. Лансину вице-консул США в Тифлисе Х. Дулитл, начальник военной миссии этой страны на Кавказе Б. Мур, ее военный наблюдатель в Турции Г. Шекерджян, начальник Американского комитета помощи на Ближнем Востоке Э. Ярроу и начальник Американской администрации помощи Дж. Грин, «... б) Армения окружена враждебными турками на западе, враждебными татарскими войсками под турецким командованием — на юге, враждебной азербайджанской организацией, направляющей деятельность татар и сотрудничающей с турками — на востоке, на севере с ней соперничает недружественная грузинская республика. С каждым днем турки и татары становятся все напористей, турки открыто нарушают условия [Мудросского] перемирия и завуалированно бросают вызов британцам. За последние шесть недель, в ряде случаев, в разных местностях произошла резня. Значительные вооруженные конфликты все еще происходят... в Нахичеване, ... официально назначенном британцами в армянское управление, но оккупированном враждебными турками

⁴ Там же.

⁵ НАА, ф. 201, оп. 2, д. 82, л. 1.

⁶ Подробнее см.: Գ. Գ. Մախճուրյան. Անգլիական ռազմական վարչակարգը Անդրկովկասում և Հայաստանի կառավարությունը (1918 թ. դեկտեմբեր – 1919 թ. օգոստոս). – ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր հասարակական գիտություններ», 2001, № 2, էջ 78, она же. Политика Великобритании в Армении и Закавказье в 1918–1920 гг. Бремя белого человека. Ереван, 2002, с. 75.

⁷ «Слово» (Тифлис), 30. 10. 1919; Է. Ա. Զոհրաբյան. Նախիջևանյան հիմնահարցը (1920–1921), Երևան, 2010, էջ 152–156, 166–168:

и татарами, хотя он расположен севернее турецкой границы. Железная дорога Ереван – Нахичеван перерезана. ...

в) Турки и татары препятствуют работе американских организаций помощи в ряде районов, где армяне продолжают голодать. До тех пор, пока не обеспечат порядок, невозможно оказывать помощь в необходимых размерах. ...

д) Армянское правительство предпринимало успешные попытки конструктивной работы, но сейчас все его усилия поглощены борьбой за самосохранение. Британские войска уже выведены из Армении, кроме высокопоставленных политических служащих, а армянское правительство и народ чувствуют, что они покинуты Союзниками. Слухи о выводе британских войск с Кавказа вдохновляют мусульман в их планах получить максимум выгод от ожидаемого беспорядка»⁸.

Эти сведения подтвердил вице-консул Дж. Рендольф, отчитавшись Х. Дулитлу о поездке по всей Армении. По его оценке, «турки, если им не помешать, намеревались полностью уничтожить армянскую расу. Турецкие эмиссары вселяют воинственность в Азербайджан и будоражат татар... в районах юго-восточнее Еревана вдоль персидской границы, где татарские войска заранее сосредотачивали, чтобы ...полностью уничтожить или изгнать христианское население и связать Турцию с Азербайджаном широким мусульманским поясом. 22 июля в Ереване получили доклад, что Нахичеван... окружен этими татарами. Началась резня [и] ...весь телеграф в зоне боев выведен из строя».⁹ Турки убеждали татар, что Союзники покинули армян, между тем, поставки американского зерна и работу помощи «требуется продолжать еще год, иначе большинство пока еще живых армян умрет от голода.

...Американский склад благотворительного продовольствия, как и 15 вагонов с американским молоком и мукой, направленные в Нахичеван, а также американские граждане – сотрудники помощи, отрезаны в районе юго-восточнее Еревана, и их судьба неизвестна.

Примечание. Это полностью подтверждает доклады, полученные мной из других источников, и привлекает внимание к важности немедленно предпринять действенные военные меры, чтобы облегчить плачевное положение, а также показать нашу способность и намерение спасти дружественный народ от уничто-

⁸ United States National Archives, Washington D.C., Record Group 256 Records of the American Commission to Negotiate Peace, class 184.021/document 126/Encl. 2 (далее – US NA, RG), хранится в: НАА, М820/Roll 230/vol. 204/коллекция микропленок № 2 (далее – км.); T1192/Roll 1/км. 49.

⁹ US NA, RG 256, 184.021/126/Encl. 1/f. 1–2 (НАА, км. 2).

жения. Передайте это, пожалуйста, госсекретарю и Г. Гуверу»¹⁰.

Заметим, что обращение от 23 июля не зря упоминало об открытом нарушении турецким командованием положений Мудросского перемирия. На Араксе оно осуществлялось завуалированно, в тандеме с татарскими бандами. Однако 25 июля, на железной дороге между Карсом и Эрзерумом, состоялась открытая диверсия турок-националистов и отказ сдавать излишки оружия, подлежащего вывозу с подконтрольной им территории¹¹.

Скоординированные действия генералов кемалистских войск в Эрзеруме и Баязете показывали, что они не зря увязывали Нахичеван с Шаруром – Даралагязом, Зангезуром, Сурмалу и даже со стальной магистралью из Карса в Эрзерум. Этот край был элементом их масштабных военных расчетов. И там, где у Азербайджана не хватало сил для новых захватов, задачу решал его более мощный партнер. И второе: турецкие захватнические походы и операции не исключали возможного поражения – в любом случае, важно было разорить армян, нанести им большой экономический и демографический урон. Это разрушало любые иллюзии или пропаганду о «выгодности» или «желательности» армянской независимости для сопредельного государства. Нахичеван показывал конечные цели Турции, которых там добивались полностью, или частично.

Добавим, что в числе жертв боев и погромов от 20–25 июля, развернувшихся в губернаторстве, были также сироты американского приюта и пациенты их благотворительного госпиталя. В результате ожесточенного столкновения, армянские органы власти были изгнаны. Бежавшие 28 июля в Персию сотрудники американской организации Помощь на Ближнем Востоке (ПБВ) свидетельствовали об огромном количестве обезглавленных и изувеченных трупов, которые они видели у моста через Аракс в г. Джуга (Джюльфа)¹². Все притоки этой реки были забиты телами, а склады и учреждения ПБВ в г. Нахичеван разграблены. Когда в середине августа 1919 г. сотрудники ПБВ майор С. Форбс и К. Ашер выехали вместе с англичанами в район для пе-

¹⁰ Там же, л. 2–3.

¹¹ На перегоне Зивин – Караурган, помимо демонтированных орудийных затворов, речь шла о 28 тыс. винтовок и 4,5 тыс. пулеметов. См.: Г. Г. Махмуриян. От Брест-Литовского мира к Мудросскому перемирию: история невыполнения договоров. – «Вестник общественных наук» НАН РА, 2013, № 1, с. 32–33.

¹² Hearings before a Subcommittee of the Committee on Foreign Relations. United States Senate, 66th Congress, 1st Session on S. J. R. 106 A Joint Resolution for the Maintenance of Peace in Armenia. Printed for the use of Committee on Foreign Relations (далее – Maintenance of Peace). Wash., 1919, p. 38.

реговоров о восстановлении железной дороги, их встретил командированный из Эрзерума начальник штаба мусульманских отрядов — турецкий полковник Халил-бей. Последний три дня держал приехавших под арестом, применяя насилия и оскорбления. Полковник не вернул американское имущество, а во всех городах и важных селах района стояли аскеры, постоянно пополнявшиеся из состава 11-й турецкой Кавказской дивизии, со штабом в Баязете¹³.

17—26 сентября сотрудники ПБВ К. Ашер и К. Айер вновь приехали в регион с инспекционной поездкой. Они написали в отчете, что состояние выживших нескольких сотен армян было ужасным. «В Азербайджане не позволят жить ни одному армянину», — заявил им 19 сентября местный главварь Кербалай-хан. А Халил пригрозил устроить новую резню, по сравнению с которой июльские дни будут выглядеть детской игрой¹⁴.

Положение было столь серьезным, что один из отчетов сотрудника ПБВ Ф. Смита процитировали на слушаниях в подкомитете Комитета по международным отношениям Сената США, посвященных вопросу поддержания мира в Армении и проходивших 27 сентября — 10 октября 1919 г. На встрече от 30 сентября зачитали свидетельства Ф. Смита, отосланные из Константинополя. Автор проехал от Нахичевана до Тавриза и сообщал, что британцы и американцы подвергались серьезной опасности. Прямые свидетели событий называли цифры от 6 до 12 тыс. женщин, детей и мужчин, убитых в июле. В телеграмме с данными отчета, отосланной американским комиссаром в Госдепартамент 20 сентября, говорилось: «Халил-бей, раньше командовавший турецкими войсками на восточном фронте, был сейчас командиром татар и доставлял османских турок по узкоколейке из Баязета через Маку, чтобы напасть на Ереван. ... В районе Нахичевана жизнь каждого британца была подчинена полной тирании, а их консулу в Тавризе не позволяли направлять кого-либо в данный район. Если американцы попытаются достичь мира без поддержки войсками и вызовут гнев у татар, их постигнет та же участь». Между тем «османские турецкие войска постоянно прибывали, чтобы усилить татар. ... В мае, июне и июле, ... задолго после заключения перемирия, эти акты насилия причиняли вред гражданам и представителям Союзных держав, что требовало неотложного внимания»¹⁵.

Помощник госсекретаря В. Филипс привел сенаторам в ходе

¹³ R. Hovannisian. *The Republic of Armenia, vol. II. From Versailles to London, 1919–1920*. Berkeley & Los Angeles, 1982, p. 75.

¹⁴ US NA, RG 256, 184.021/285.

¹⁵ *Maintenance of Peace*, p. 38.

слушаний подкомитета парижскую телеграмму представителя РА А. Агароняна на имя Р. Лансинга, которую тот попросил переслать и президенту В. Вильсону: «... Сопrotивляться дальше невозможно; нас скоро полностью уничтожат. Есть страх полного истребления в течение месяца, что и решит Армянский вопрос. ... Не хватает слов, чтобы описать ужасное положение. Вы можете прийти слишком поздно для нашего спасения»¹⁶.

В столь драматичной ситуации прибытие 21–23 августа 1919 г. в Ереван¹⁷ Верховного комиссара Союзников по Армении американского полковника В. Гаскеля стало новым эпизодом армяно-американских и армяно-азербайджанских отношений. 28 августа полковник отправился в Баку, где предложил создать американское генерал-губернаторство Нахичевана. 29-го числа он получил принципиальное согласие и азербайджанские «поправки». Последние включали в себя притязания на новые районы РА и планы строительства железной дороги Баку–Джульфа. Премьер-министр Азербайджана требовал один из районов Республики Армении, затем «отказывался» от него в обмен на вывод армянской армии из Зангезура, за что обещал «успокоить» татар в РА и нахичеванской «нейтральной зоне»¹⁸.

Татарские переговорщики требовали права на самоопределение, приписывая себе монополию в данном вопросе и умалчивая, что их численный перевес базировался на недавней массовой резне автохтонного населения с присвоением себе домов, земли и даже несобранного урожая потерпевших. И что эта резня была осуществлена в тесном союзе и под прямым руководством регулярной турецкой армии, которая принадлежала разбитому противнику Союзников в мировой войне, сумевшему создать автономное руководство в Эрзеруме. Последнее говорило о

¹⁶ Там же, с. 39.

¹⁷ НАА, ф. 200, оп. 1, д. 362, л. 81.

¹⁸ Британские архивные материалы см.: R. Novannisian. The Republic of Armenia, vol. II, p. 198–199. А. Хатисян телеграфировал 30. 08. 1919 председателю Парламента РА, что В. Гаскель учел возражения Азербайджана и «составил вполне приемлемый для нас текст окончательного своего постановления от имени Конференции для исполнения сторонами» (НАА, ф. 200, оп. 1, д. 362, л. 25). В телеграмме того же 30 августа для МИД-а РА А. Хатисян добавил: «В. Гаскель выработал новый проект условий, совпадающий в общем [с] нашими условиями и предложил обеим сторонам. ... Н. Усуббеков представил некоторые возражения, настаивая главным образом [на] передаче Азербайджану района Ордубада и Агулиса. Против этого мы категорически протестовали и просили В. Гаскеля считать его последний проект окончательным. В. Гаскель [с] нами совершенно согласен» (там же, л. 26).

собственной самостоятельности, но тесно сотрудничало и координировало свои действия с султанским правительством в Константинополе.

При этом каждое крупное турецко-татарское нападение на населенные пункты и позиции войск РА начиналось с обвинений, адресованных жертве. Приписывая ей свои действия, захватчики нивелировали факт агрессии, чтобы уравнять обе стороны и снять с себя ответственность. Они насильственно меняли демографическую картину и направляли потоки своих беженцев из Зангезура, Шарура или окрестностей Еревана не собственно в Азербайджан, а именно в осваиваемый ими Нахичеван.

Расселяя татарских беженцев в армянских селах Нахичевана и выдавая им оружие, этих людей использовали для последующего нападения на Зангезур. Данные планы, как и участие размещенной в Баязете 11-й турецкой Кавказской дивизии Джавидбея совсем не скрываются турецкой стороной¹⁹.

Уже в ходе следующего раунда переговоров, состоявшегося 6–14 сентября 1919 г. в Тифлисе между А. Хатисяном, членом Парламента Р. Тер-Минасяном и В. Гаскелем, сразу откликнувшиеся на их встречу татарские делегаты из Нахичевана и других южных частей Армении назвали себя представителями «Юго-западного Азербайджана» и подали американцу меморандум, попросив не устранять бакинскую власть из обширного списка армянских районов²⁰. Власти Баку отправили всем Союзникам обвинительные радиogramмы в адрес Республики Армения. 29 сентября в Ереване сделали ответное заявление, описавшее деятельность татарских и турецких агентов: ведь их совместная агрессия попирала Мудросское перемирие и недавнюю договоренность по нахичеванскому губернаторству.

В документе, составленном в этот же день, говорилось: «Именно благодаря агитации агентов Турции и Азербайджана и, в частности, бывшего официального представителя Азербайджана в Армении, были вызваны восстания и волнения в среде мусульман Шаруро-Нахичеванского района, следствием чего явилась резня армян в районе Нахичевана, где погибло до десяти тысяч армян, убито и ранено несколько сот армянских офицеров и солдат. ...

¹⁹ См., например, в книге воспоминаний начальника штаба данной дивизии: Veysel Ünüvar. *Istiklâl harbinde Bolşeviklerle sekiz ay, 1920–1921*. İstanbul, 1948. См. также: К. Karabekir. *Istiklâl Harbimiz*. İstanbul, 1960, ss. 413–414.

²⁰ *Ս. Վրացյան. Հայաստանի Հանրապետութիւնը, Երևան, 1993, էջ 324*, см. также: *Է. Ա. Ջոհրայան. Նախիջևանյան հիմնահարցը և Հայաստանի «դաշնակիցները» (1918 թ. դեկտեմբեր – 1920 թ. ապրիլ)*, Երևան, 2002, էջ 207:

[Враждебная пропаганда] ныне ослабела благодаря выезду из Армении бывшего официального представителя Азербайджана, состоявшемуся по требованию Союзников. ... Правительство Армении, со своей стороны, указывает ... на невыносимое положение армянского населения Нухинского, Арешского и Шемахинского уездов, которым даже воспрещается выехать согласно их желанию в Армению, [оно] напоминает также ... об уничтожении нескольких армянских деревень Карабаха»²¹.

После переговоров А. Хатисян и Р. Тер-Минасян привезли домой программу В. Гаскеля из 9 пунктов. Верховный комиссар Союзников подтвердил армянскую принадлежность Зангезура и Даралагяза, утвердил термин Американское генерал-губернаторство для Нахичевана и потребовал отдельного соглашения для строительства железной дороги. Он не уступил и требованиям Баку об аннексии Гохтна. Встретив твердый отпор, 6 октября 1919 г. министр иностранных дел Азербайджана М. Джафаров написал ему из Баку о решении своего правительства не отвергать американской инициативы, повторяя формулу о «нейтральности» района²².

Факт согласия подтвердили и телеграммы в адрес премьер-министра Азербайджана Н. Усуббекова, отправленные генерал-майором Дж. Харбордом, возглавлявшим военную миссию по изучению огромного региона от Киликии до Еревана и Баку. Приехав в Ереван, Дж. Харборд направил бригадного генерала Дж. Мосли и капитана Г. Виларета в Нахичеван, который они инспектировали 30 сентября – 1 октября 1919 г.²³ После их отчета начальник миссии известил госсекретаря США Р. Лансинга о протекавшей там «неорганизованной войне»²⁴ и несомненном участии в ней турецких солдат и офицеров. Дж. Харборд сообщал об агрессии Азербайджана, создавшей реальную опасность для дальнейшего проживания там армян.

По итогам контактов с командой Дж. Харборда, министр иностранных дел Азербайджана написал 6 октября В. Гаскелю,

²¹ НАА, ф. 200, оп. 1, д. 44, л. 107. См. также: А. А. Закарян, А. И. Шахназарян. Бакинская газета «Наше время» о погромах Нухинских, Арешских и Геокчайских армян в 1918 г. – «Вестник общественных наук» АН АрмССР, 1989, № 9, с. 82–85.

²² См., например: US NA, RG 256, 184.021/309–310/f. 1 (НАА, M820/Roll 232/км 4); Армения в документах Государственного департамента США 1917–1920 гг. (далее – Армения в документах). Сост. и пер. с англ. Г. Г. Махмуриян. Ереван, 2012, с. 260, 262; НАА, ф. 200, оп. 1, д. 427, л. 210 об.

²³ US NA, RG 256, 184.021/323 (НАА, M820/Roll 232/км 4).

²⁴ US NA, RG 59 General Records of the Department of State, 184.02/307. Подробнее см.: Армения в документах, с. 258.

что власти Баку согласны на губернаторство, чтобы не обострять отношения с Соединенными Штатами напрямую. Вместо этого они перенесли противодействие на низовой, массовый уровень. А В. Гаскель, получив официальный документ, выехал 7 октября в Париж, чтобы просить у Мирной конференции войска и расширить свои полномочия на все Закавказье. Его начальник штаба, и. о. Верховного комиссара полковник Дж. Риа должен был ввести генерал-губернатора в должность. Для этого он приехал в Ереван, где 23 октября 1919 г. обнародовал именем В. Гаскеля «Объявление о создании американского губернаторства Шарур-Нахичеван»²⁵. Его текст извещал, что обе республики «согласились лояльно поддерживать управление американского губернатора» в указанных округах.

Верховный комиссар Североамериканских Соединенных Штатов, Франции, Великобритании и Италии, пользуясь «согласием и содействием армянского и азербайджанского правительств», повелевал нижеследующее:

«1. Шарурский и Нахичеванский округа образуют зону союзного управления под начальством американского губернатора.

2. Полковник Эдмунд Л. Дели инженерных войск армии Североамериканских Соединенных Штатов сим назначается губернатором этой зоны.

3. Учреждается центральный Совет, который будет придан управлению и будет состоять из армян и татар пропорционально численности каждой народности в пределах зоны. Члены этого Совета будут назначены губернатором впредь до назначения выборов»²⁶.

Правительствам Азербайджана и Армении приказали удалить войска, всех агентов и агитаторов. Местная администрация оставалась на месте, но могла быть заменена. Губернатор же назначал ближайшие выборы, но «во всяком случае [имел] право беспрепятственно отстранять от должности всякое должностное лицо в пределах зоны, за неспособность, подкупность и по другим подобным основаниям». Железную дорогу и телеграф требовалось немедленно привести в исправность, причем первая «будет находиться под контролем губернатора и эксплуатироваться в связи с Армянской железнодорожной сетью»²⁷.

Расходы на содержание чиновников покрывались из местного налогообложения. Правда, население сохраняло при себе ору-

²⁵ НАА, ф. 200, оп. 1, д. 212, л. 186–188. См. также: Հայաստանի Հանրապետության, էջ 139 и НАА, ф. 200, оп. 1, д. 395, л. 5.

²⁶ НАА, ф. 200, оп. 1, д. 212, л. 186–187; ф. к. 1021, оп. 2, д. 964, л. 129.

²⁷ Там же, оп. 1, д. 212, л. 187; ф. к. 1021, оп. 2, д. 964, л. 130.

жие, за исключением лиц, которым это запретит губернатор. Все лица приглашались «повиноваться и сообразовываться с требованиями этого объявления и лояльно поддерживать и помогать управлению американского губернатора, впредь до окончательного разрешения Мирной конференцией вопроса о владении этими округами»²⁸.

24 октября 1919 г. пять штабных офицеров армии США, Дж. Риа и Э. Дели приехали из Еревана в г. Нахичеван, где местное население встретило их турецким и азербайджанским флагами. Гостей направили в Мусульманский национальный совет (МНС), а Халил-бей заявил, что не допустит новой зоны управления. Он сам обеспечивал здесь порядок и считал Э. Дели только представителем Союзников и Парижской конференции. Члены МНС тоже сообщили, что не будут подчиняться, даже если им прикажут из Баку. Вечером приехавшие обнародовали «Объявление» и безуспешно потребовали опубликовать его для членов Мусульманского совета. На следующий день они зачитали тот же документ в Совете, где встретили резкий отпор. В итоге, 29 октября Дж. Риа вернулся в Ереван, оставив Э. Дели координировать работу по оказанию помощи всем жителям района и оказывать на них моральное воздействие. Одновременно подполковника Дж. Шелли разместили в Давалу (ныне станция Арарат) как наблюдателя за перемирием. И как только план В. Гаскеля был сорван, местные главари начали налаживать отношения с Э. Дели²⁹.

В то же время турецко-татарские войска перешли к масштабному нападению на Зангезур. Военные колонны под управлением турецких офицеров попытались захватить горную часть Гохтна, но потерпели поражение. Благодаря блестящей победе зангезурцев под командованием А. Шахмазяна от 4–12 ноября 1919 г., власти Баку уступили посредничеству специально командированного к ним майора П. Келлоча³⁰ и немалому давлению Дж. Риа, подписав 23 ноября в Тифлисе армяно-азербайджанское соглашение о взаимном ненападении. Главы кабинетов двух республик, в присутствии и. о. Верховного комиссара и руководителя грузинского МИД-а, обязались решать все проблемы миром³¹.

Доложив об этом успехе Верховному комиссару США в Константинополе контрадмиралу М. Бристолу, полковник Дж. Риа перечислил в письме от 1 декабря 1919 г. обращение к нему

²⁸ Там же, оп. 1, д. 212, л. 188.

²⁹ См.: R. Hovannisian. The Republic of Armenia, vol. II, pp. 204–205.

³⁰ US NA, RG 59, 860J.01/180/Encl. 1 (НАА, T1192/Roll 2/км. 38).

³¹ Нагорный Карабах в 1918–1923 гг., с. 352–353; Հայաստանի Հանրապետությանը, էջ 140–141:

А. Хатисяна от 12 ноября, жалобу бакинского правительства, отправленную Союзникам в османскую столицу 17 ноября и ответ официального Еревана, представленный ему 19-го числа. Он указал на переброску отряда в 300 татар из Нахичевана в Карабах, которой командовали регулярные турецкие офицеры, связанные со своей группировкой в Маку³².

Американец имел достаточно сведений о турецком офицерском штабе, открытом в муниципальном здании Баку рядом с Парламентом. Его работой заправляли двое пашей — главари младотурок Энвер и Нури³³. Так что, вопреки соглашению от 23 ноября 1919 г., уже 25-го числа 4000 нахичеванских татар напали на армянские села Сисиана и были разбиты.

При этом заложниками побед РА и дальнейшей схватки за Зангезур, а также жертвами бежавших отсюда и местных татар стали последние остававшиеся в живых 20 тыс. гоxtанских армян. Это особенно относилось к южной, разоружившейся и подчинявшейся азербайджанцам части края, включая Агулис. Понимая взаимосвязь между военным положением в Зангезуре и Нахичеване, 6 декабря 1919 г. В. Гаскель сделал дипломатическому представителю РА в Грузии Л. Евангуляну предложение о «размене», по которому Ереван «уступал» Зангезур Азербайджану в обмен на умиротворение последним Нахичевана. Вторым вариантом он заявил о фактическом состоянии военных действий, при которых Зангезур сохранял свое национальное самоуправление и свободу в обмен на сдачу второго края противнику.

Верховный комиссар Союзников, лишь недавно вернувшийся из Парижа, напоминал, что «войск с собою [он] не привез и не предполагает получить». Вместо этого полковник «обещал принять близкое участие [в] работах закавказской конференции, [а] также открыть ее вступительной речью»³⁴. Он настаивал на необходимости срочного прибытия в Тифлис армянских делегатов.

«Единственно приемлемое решение и последняя уступка со стороны Армении, — ответил возмущенный идеей о «размене» А. Хатисян, — это чтобы Зангезур управлялся Национальным Советом, а Шарур-Нахичеван американским генерал-губернатором. Предложенная В. Гаскелем комбинация вызовет народные

³² US NA, RG 59, 860J.01/180/Encl. 1 (НАА, T1192/Roll 2/км. 38).

³³ Там же, приложение 5. Как известно, Энвер-паша Измаил являлся военным министром Османской империи 1914–1918 гг. и заместителем главнокомандующего имперской армии. Генерал Нури-паша Джелал был его братом и командиром Армии ислама, захватившим в сентябре 1918 г. Баку и передавшим его Азербайджану.

³⁴ НАА, ф. 200, оп. 1, д. 357, ч. 2, л. 661.

волнения. Она противоречит [предыдущим] распоряжениям англичан, Дж. Риа и самого В. Гаскеля. ... Армянское правительство более никакой уступки ни в коем случае сделать не может»³⁵.

9 декабря ереванский представитель Верховного комиссара полковник Ч. Телфорд откликнулся письмом на имя главы кабинета РА. Оно содержало информацию полковника Э. Дели, которому татары жаловались на неприступность Зангезура и грозили ответными нападениями на армян в других, уязвимых пунктах³⁶.

Вслед за этим, совершивший инспекционную поездку по региону майор армии США Д. Макдональд сделал о ней 11 декабря отчет для премьер-министра Республики Армения, министра финансов С. Араратяна и Ч. Телфорда. Он сообщил, что мусульманские банды в Нахичеване собрали более 2 тыс. пехоты, 500 кавалеристов, 2 орудия и 18 пулеметов³⁷. Кабинет РА располагал также сведениями, что их пополнили «прибывшие через Маку части 11-й [турецкой] дивизии ферги (1800 чел. аскеров с офицерами) и 2 декабря (до 2000 чел.) под командой Халила-паши»³⁸.

15 декабря 1919 г. Л. Евангулян снова встретился с В. Гаскелем. Он уже знал, что его собеседник информировал азербайджанскую сторону о своем намерении применить арбитраж и разделить районы по факту их военного контроля. В обмен на работу железной дороги Джульфа – Ереван, РА получала абсолютно неприемлемое требование открыть дорогу кочевникам в Зангезур. Кроме этого, В. Гаскель предложил немедленно собрать трехстороннюю конференцию руководителей Армении, Грузии и Азербайджана и перейти к интеграции всего Закавказья по типу конфедерации, без ее официального оформления. Однако не только Армения, но и две другие республики не приветствовали американский арбитраж, если за ним не стояло военной силы. Л. Евангулян даже назвал кандидатом в арбитры греческого дипломата, а не Верховного комиссара³⁹.

В поисках дипломатической поддержки, А. Хатисян, в письменном обращении к В. Гаскелю от 18 декабря 1919 г. вновь настойчиво указал на преимущество признания армянских

³⁵ НАА, ф. 275, оп. 5, д. 101, л. 94. См. также: *Է. Ա. Ջոնսթոնի Նախիջևանյան հիմնադրամը և Հայաստանի «գաղնակիցները», էջ 228–229*.

³⁶ НАА, ф. 200, оп. 1, д. 50, ч. 2, л. 418.

³⁷ Там же, д. 362, л. 164.

³⁸ НАА, ф. 275, оп. 5, д. 183, л. 122 об. См. также письмо начальника армянской дипломатической миссии в Персии О. Аргутяна полномочному представителю США в этой стране Дж. Кедури от 29.02.1920 г.: US NA, RG 59, 760J.90c/2/Encl. (НАА, T1193/Roll 2/км. 35).

³⁹ НАА, ф. 200, оп. 2, д. 56, л. 14–15, 18.

прав в Нахичеване как британского командования, так и самих американцев. Поскольку власти Баку вместе с турками наводнили регион деньгами, агентами и оружием, вплоть до пушек и пулеметов, вытеснив в июле месяце армянские войска и устроив резню мирного населения, Ереван согласился с решением В. Гаскеля о создании американского генерал-губернаторства в составе РА. При этом, как англичане, а потом и большевики, представитель США никогда не оспаривал прав Республики Армения в обсуждавшемся крае. Понятно, что теперь это право можно было утверждать только силой, отсутствовавшей у посланца Соединенных Штатов. И поскольку американское губернаторство оставалось неосуществимым, кабинет А. Хатисяна был вынужден «с помощью всех имеющихся в его распоряжении и приемлемых способов взяться за защиту своих прав и интересов в мятежных районах Шарура и Нахичевана»⁴⁰.

В этот же день, 18 декабря 1919 г., состоялось совещание правительства Республики Армения с приехавшим в Ереван В. Гаскелем. Стороны решили эвакуировать из района те села, которые невозможно было защитить. Высокий гость принимал в регионе статус-кво, указав, что вступление в конфедерацию требует согласия на «юридический пропуск турецких войск в Баку, союз против России и т. д.»⁴¹ Можно констатировать: отказ Сената США ратифицировать Версальский договор с его разделом о Лиге Наций и входящим в ее Устав понятием армянского мандата в ходе голосования, состоявшегося 19 ноября 1919 г. в Вашингтоне, существенно повлиял на политику Верховного комиссара. Не рассчитывая больше на вмешательство своей страны, он фиксировал реальное соотношение сил в Закавказье, отдавая предпочтение активной Турции, а не политически бесперспективному, проанглийскому А. Деникину или занятой другими задачами большевистской России.

К тому же, совещание проходило на фоне новой беды. Одновременно с разговорами о конфедерации, 17–18 декабря 1919 г. была разграблена, а 24–25 декабря полностью уничтожена нижняя часть гохтанского Агулиса — Дашт⁴². 25-го числа его участь разделил и Верхний Агулис. Комендант Ордубада турецкий капитан Эдиф-бей, служивший там со времени османской оккупации 1918 г., посетил 19 декабря Агулис и пообещал вызвать части из Баязета или конвоировать оставшихся в живых через р. Аракс в Персию. На деле же, жандармерия выгнала людей из домов на улицы, под удары погромщиков. В Нижнем городе они

⁴⁰ НАА, ф. 275, оп. 5, д. 101, л. 98В.

⁴¹ НАА, ф. 200, оп. 1, д. 427, л. 29А.

⁴² О количестве жертв см.: там же, д. 458, л. 16, 26.

растерзали 400, а в Верхнем — более 1000 армян. При этом, 30 декабря татары подали В. Гаскелю ноту протеста против успешных боев армян в Зангезуре.

А поскольку этот край оставался недоступным, 22 января 1920 г. руководители МИД-ов трех республик Закавказья подписали в Тифлисе общее соглашение. В нем говорилось о взаимном признании независимости и обязательном арбитраже для территориальных споров⁴³. Добавим, что подобно туркам, Азербайджан не прекращал боев во время переговоров. Наоборот, он усиливал своих «дипломатов» дополнительными нападениями и военной активностью. Так что общее затишье было недолгим.

В феврале — марте 1920 г., по узкоколейке из Баязета в Нахичеван прибыло 200 аскеров. В краткие сроки во всех важных пунктах от Джульфы до Давалу (ныне ст. Арарат) разместили семь регулярных турецких батальонов, назначив ответственным за Шарур младшего лейтенанта Наджи, за Ордубад — носившего тот же чин Эдиба, за Нахичеван — лейтенанта Османа Нури. Халил-бей оставили до июня месяца командиром всех местных банд, затем на замену прислали майора Али Демира⁴⁴. Важной чертой этой кампании стали согласованные действия противника, охватившего единым командованием обширный регион от Нахичевана — Зангезура — Карабаха, до Карсской области, окрестностей Еревана (Зангибасар), Арташата, Веди и севанского Зода.⁴⁵ Обычным приемом было отрицание собственной агрессии и стремление приписать нападение потерпевшей стороне⁴⁶. Их фальсификации были детально и убедительно опровергнуты в справке МИД-а РА для консула США в Тифлисе Ч. Мозера, составленной после 22 апреля 1920 г.⁴⁷

Армянское внешнеполитическое ведомство привело перехваты секретного сообщения начальника генштаба азербайджанской армии с приказом развивать нападение из Нахичевана на северо-запад и восток РА, а также телеграммы министру внутренних дел в Баку от секретаря азербайджанской миссии в Ере-

⁴³ “Near East News” (Tiflis), 3. 02. 1920, p. 4.

⁴⁴ R. Hovannisian. The Republic of Armenia, vol. III. From London to Sèvres, February–August, 1920. Berkeley & Los Angeles, 1996, pp. 291, 307–308.

⁴⁵ См., например, секретные сводки разведотдела командующего войсками РА от 20. 03. 1920 г. (НАА, ф. 200, оп. 1, д. 427, л. 148 об.); от 4. 04. 1920 (там же, л. 174–174 об. 179–179 об.); от 5. 04. 1920 (там же, л. 252–252 об.); *Նախիջևան-Շարուրը 1918–1921 թթ., էջ 168–169*:

⁴⁶ Как указывалось в информации правительства РА для В. Гаскеля от 25. 02. 1920 (НАА, ф. 200, оп. 1, д. 427, л. 68А); *Նախիջևան-Շարուրը 1918–1921 թթ., էջ 203–204*:

⁴⁷ НАА, ф. 200, оп. 1, д. 427, л. 234–237.

ване. МИД напомнил о констатации реального положения дел полковником Дж. Риа. Официальный Баку объяснял американцу, что там «боялись» самой возможности действий со стороны РА. Более того, факт нападений подтверждал министр — председатель Азербайджана Н. Усуббеков в его официальном выступлении⁴⁸.

Быстрая капитуляция Азербайджана перед большевиками и его советизация 28 апреля 1920 г., послужившая залогом для тесного советско-турецкого альянса, создали новую картину регионального противоборства.

Заметим, что подчинив Баку России мирным путем, Турция повысила политический статус ее «присоединившегося» вассала, и сделала все от нее зависящее, чтобы Армения превратилась в недружественную Советам и именно завоеванную страну. Далее, и Москва и Анкара определяли точку соприкосновения их сфер влияния: большевики расширяли сферу своего влияния и отодвигали пункт соприкосновения двух армий на юго-запад, при условии послушной и временно несоветской РА. Анкара же отодвигала местоположение прямого контакта двух стран на северо-восток, к северной границе уже Советского Азербайджана.

В это же время, в считанные дни Нури-паша вместе с мусаватскими войсками (всего 8–10 тыс. солдат) перешли через Персию в Нахичеван. В мае туда прибыл с инспекционной поездкой начальник штаба 11-й турецкой дивизии⁴⁹, а к 11 мая 1920 г. 11-я Красная армия получила приказ выдвинуться и занять Шуши, Нахичеван, Ордубад.

Известные переговоры представителя РА Л. Шанта в Москве показали, что Совнарком РСФСР перенес акцент с принципа самоопределения на собственные военно-политические цели, включая задачу расширения своей власти. Большевики всецело руководствовались принципом политической целесообразности, но даже при этом Нахичеван признавали частью Армении.

Тем временем, укрепляя государственную власть и армию РА, 11 июля 1920 г. 20 пехотных рот, 7 кавалерийских эскадронов, несколько батарей и пулеметных команд, составлявшие Камарлинский отряд генерала Г. Шелковникяна, выдвинулись к горе Ерах севернее Веди. Вооруженные силы Республики Армения показали свою боеспособность против турецких регулярных войск, чьи полки стремительно бежали 14 июля с позиций вместе с мусульманским населением. Освобождение Веди и Гайли-Друнка привели к тому, что В. Гаскель срочно приехал из Батума в Ереван, где 13 июля переговорил с главой правительства А. Оганджянном. Он «высказал живейшую радость по этому пово-

⁴⁸ Там же, л. 234, 235 об. — 236, 237 об.

⁴⁹ Veysel Ünüvar. Указ. раб., с. 8–10, 17.

ду, добавив, что это является наилучшим доказательством жизнеспособности армянского народа, и что он убежден, что армянский народ способен к созданию собственного государства»⁵⁰. В связи с этим полковник пожертвовал 20 млн руб. в пользу республиканской армии.

Несмотря на это, эрзерумское и баязетское командование кемалистов смогло решить другую важную задачу: оно не только привело большевиков на выгодный для себя маршрут, но и успешно столкнуло Красную армию с армянскими частями, отстаивавшими независимость, единство и нормальную государственную жизнь своей страны. В Шахтахе началась массовая и паническая переправа татар в Персию⁵¹, а местный МНС попросил у армии РА переговоров о мирном подчинении края Армении, начавшихся в Ереване 16-го числа. 18 июля 1920 г. военный министр Р. Тер-Минасян и его заместитель генерал-майор О. Ахвердян вручили делегатам Джафару Кули-хану и М. Багирову «Условия о признании мусульманским населением Нахичеванского уезда власти правительства Республики Армении». В соответствии с документом,

«1. Нахичеванский национальный комитет от лица всего населения Нахичеванского и Шарурского уездов заявляет, что эти уезды являются неотъемлемой частью Республики Армении и что все жители признают себя гражданами Республики Армении.

2. Нахичеванский национальный комитет, а также и жители этого уезда обязуются не допускать к себе турок и беженцев Веди-Басара, Зангибасара и Шарура и агитаторов из Азербайджана. ...

4. Населению вышеназванного уезда предоставляется в вопросах религиозных и культурных право полного самоуправления.

5. Население названного уезда может иметь свой особый суд по шариату и согласно своих прав и обычаев могут судиться в этом суде с согласия обеих сторон»⁵².

Далее шли пункты об обязательной продаже и возмещении военного ущерба; об охране железной дороги от Джульфы до Шахтаха, о сдаче оружия (с пушками и пулеметами), а также захваченного в 1919 г. казенного имущества. В соответствии с пунктом 8 «Условий», «население названного уезда обязуется в

⁵⁰ НАА, ф. 200, оп. 1, д. 576, л. 220 об.; д. 431, л. 84; «Слово», 20. 07. 1920.

⁵¹ VeyseI Ünüvar. Указ. раб., с. 27–30.

⁵² НАА, ф. 200, оп. 1, д. 484, л. 26.

течение месяца произвести выборы в Парламент, местное земство и городские самоуправления», а участники противогосударственных преступлений получали «полную амнистию». Наряду с этим, пункт 14 отмечал, что «по указанию правительства Республики и Национального комитета должны быть выбраны заложники с каждой деревни по два и с каждого города по пяти, которые будут жить на свободе в Ереване и Александрополе (ныне Гюмри. — Г. М.), до выполнения всех вышеуказанных условий, причем один будет содержаться за счет правительства»⁵³. Азербайджанские дипломаты приняли главный — 1-ый пункт условий⁵⁴, но оговорили, что конечное решение примет МНС. 19-го числа его делегаты вернулись в г. Нахичеван, получив три дня для ответа.

20 июля 1920 г. члены МНС, большинством голосов, признали Шарур-Нахичеван частью Республики Армения, при условии полной внутренней автономии. Об этом свидетельствует присутствовавший на заседании Вейсел-бей⁵⁵. Они говорили также о желании провести завершающий раунд переговоров под председательством одного из Союзников. Так как к 22 июля Ереван не получил официального ответа МНС, боевые действия укрупненного Шарурского отряда возобновились и шли с большим успехом, вызвав панику у мусульман и турецко-татарских войск.

25-го числа МНС снова попросил у армянского командования переговоров для сдачи края. Совет срочно преобразовали в рев-

⁵³ Там же, л. 26—26 об.; «Հառաջ» (Երևան), 29. VII. 1920: С некоторыми различиями опубликовано в: Нагорный Карабах, с. 575—576; Նախիջևան-Շարուրը 1918—1921 թթ., էջ 257—258: Более жесткие условия см.: R. Novannisian. The Republic of Armenia, vol. III, p. 314.

⁵⁴ См.: Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի նիստերի արձանագրություններ 1918—1920 թթ., Երևան, 2010, էջ 522: В письме А. Оганджаняна дипломатическому представителю РА в Тифлисе Т. Бекзадяну от 20. 07. 1920 г. говорится: «Нахичеван сообщил о своем подданстве» (НАА, ф. 200, оп. 1, д. 440, л. 31); см. также доклад британского представителя в Ереване капитана Дж. Грейси Верховному комиссару в Константинополе Дж. де Робеку от 21. 07. 1920 о его беседе с премьер-министром РА, состоявшейся 19-го числа. А. Оганджанян рассказал ему о согласовании условий капитуляции с посланцами МНС, хотя и сомневался в искренности Совета. Премьер-министр был готов «взять Нахичеван мирным путем или силой оружия» (НАА, ф. к. 1021, ф. 2, оп. 964, т. II, л. 166).

⁵⁵ Veysel Ünüvar. Указ. раб., с. 31. См. также: А. F. Sebesoy. Millî mücadele hâtiralari. Istanbul, 1953, s. 35; R. Novannisian. The Republic of Armenia, vol. III, p. 315, 317.

ком, 26-го его члены прибыли в Ереван, где 27 июля получили все те же «Условия» и заявили, что принимают их⁵⁶. 29 июля переговорщики вернулись в г. Нахичеван, имея 40 часов для ответа. Но поскольку части Красной армии уже вошли в город, это помогло «ревкомовцам» сделать резкий крен в ее сторону⁵⁷. Именно это спасло их от окончательного и массового бегства за границу, лишив армию РА, стоявшую в 27 км от г. Нахичевана, полной и заслуженной победы. Именно просчеты армянской стороны не позволили закрепить военный успех и восстановить власть Республики Армения в Нахичеване.

Последующие события и особенно усиление Советской России привели к тому, что дальнейшие процессы развивались уже без участия американцев.

**ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ԽՆԴԻՐՆ ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ
(1919 – 1920 թթ.)**

ԳԱՅԱՆԵ ՄԱԽՄՈՒՐՅԱՆ

Ա մ փ ո փ ու մ

Նախիջևանը Հայաստանի Առաջին Հանրապետության մաս է ճանաչվել բրիտանական հրամանատարության 1919 թ. ապրիլի 24-ի կարգադրությամբ ու մայիսի 3-ի հրամանով: Հուլիսի 20–25-ին Նախիջևանում հաստատված հայկական վարչակազմի ու բնակչության վրա թուրք-թաթարական հարձակումից հետո Դաշնակիցների Գերագույն հանձնակատար, ԱՄՆ-ի բանակի գնդապետ Վ. Հասկելն առաջարկել է երկրամասում ստեղծել ամերիկյան գեներալ-նահանգապետություն՝ գնդապետ է. Դելիի ղեկավարությամբ: Սակայն Նախիջևանի Մահմեդական ազգային խորհուրդը (ՄԱԽ) դրան ընդդիմացավ:

1919 թ. նոյեմբերի 23-ին ամերիկացիների հովանու ներքո Հայաստանն ու Ադրբեջանը կնքեցին ուժ չկիրառելու մասին համաձայնագիր: Սակայն 1920 թ. ապրիլի 28-ին Ադրբեջանի արագ խորհրդայնացումը, խորհրդա-թուրքական համագործակցությամբ հանդերձ, էպպես փոխեց իրավիճակը: Ամրապնդելով պետական իշխանությունը՝ 1920 թ.

⁵⁶ Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի նիստերի արձանագրություններ, էջ 522:

⁵⁷ Подробно см.: НАА, ф. 200, оп. 1, д. 468, л. 33–33 об.; Նախիջևան-Շարուրը 1918–1921 թթ., էջ 267–268; է. Ա. Զ ո հ ր ա բ յ ա ն. Նախիջևանի հիմնահարցը (1920–1921), էջ 96:

Հուլիսի 11-ին գեներալ Գ. Շելկովնիկյանի ջոկատը հարձակվեց թուրք-թաթարական զորքերի վրա և ամսի 14-ին թշնամու գնդերն ու մահմեդական բնակչությունը խուճապահար փախուստի մատնվեցին: Ուստի, ՄԱԽ-ը Հուլիսի 16–18-ին Երևանում բանակցություններ անցկացրեց երկրամասը Հայաստանին խաղաղ հանձնելու համար: Հուլիսի 20-ին ՄԱԽ-ը Նախիջևանն ու Շարուրը ճանաչեց Հայաստանի Հանրապետության անբաժան մաս, իսկ նրա բնակիչներին՝ ՀՀ քաղաքացիներ: ՄԱԽ-ի կողմից պաշտոնական պատասխանը ժամկետին չստանալու հետևանքով ռազմական գործողությունները վերսկսվեցին ու թշնամու փախուստը կրկնվեց: Հուլիսի 27-ին ՄԱԽ-ը նորից ընդունեց վերնագրերը: Այնուհետև ձևափոխվելով Հեղկոմի և օգտվելով Կարմիր բանակի առկայությունից՝ նա չեղոքացրեց ՀՀ ռազմադրվանագրիտական ձեռքբերումները: Խորհրդային Ռուսաստանի դիրքերի ամրապնդմամբ՝ ԱՄՆ-ն այլևս նկատելի ազդեցություն չունեցավ իրադարձությունների հետագա զարգացումների վրա:

THE PROBLEM OF NAKHIJEVAN
IN THE AMERICAN POLICY (1919–1920)

GAYANE MAKHMOURIAN

Summary

Nakhijevan was recognized as a region of the Republic of Armenia by the decision of the British Command, dated April 24, 1919, and by the Order of May 3 of the same year. After the Turkish-Tatar assault on the Armenian state authorities and population on July 20–25, 1919, the Allied High Commissioner, the U.S. Army Colonel W. Haskell proposed to establish an American General Governorship under the guidance of the Colonel E. L. Daley. However, the Muslim National Council (MNC) of Nakhijevan opposed his introduction into the post.

On November 23, 1919, an Armenian-Azerbaijani non-aggression pact was signed under the aegis of Americans. Afterwards, the quick sovietization of Azerbaijan on April 28, 1920, together with the Soviet-Turkish collaboration essentially changed the whole situation. In endeavor to consolidate the state power an expedition of a military detachment under General G. Shelkovnikian was initiated on July 11, 1920. Three days later the Turk-Tatar forces fled in panic together with the Muslim dwellers. Therefore, on July 16-18, 1920, the MNC negotiated in Yerevan on the terms of the peaceful subordination of the region to Armenia. On July 20 of the same year local National Council recognized Nakhijevan and Sharur an

integral part of the Republic of Armenia with all inhabitants to be citizens of Armenian State. As far as a formal procedure had not been performed in time, the fights resumed and the enemy took to flight again. On July 27, 1920, the MNC adopted the ultimatum again. Then it transformed into Revkom and exploited the presence of the Red Army that successfully neutralized the Republic of Armenia's military and diplomatic achievements. Along with reinforcement of the Soviet Russia, the USA did not perceptibly impact on the later processes.

ЕРЕВАНСКИЕ ВПЕЧАТЛЕНИЯ СЕРГЕЯ ГОРОДЕЦКОГО (Конец апреля – начало мая 1919 года)

Видный русский поэт, писатель, публицист, переводчик и общественный деятель Сергей Городецкий (1884 – 1967) с апреля 1916 г. до февраля 1917 г. в качестве деятеля Всероссийского союза городов служил на Кавказском фронте – в Западной Армении, затем до середины 1921 г. жил и творил в Закавказье, главным образом в Тифлисе и Баку¹.

Уже ставший свидетелем Геноцида армян в Западной Армении, внимательно следя за происходящими в Армении событиями, ее внутренним и внешним положением, С. Городецкий поднял свой голос во имя справедливой борьбы армянского народа, за его право на существование.

В эти смутные годы С. Городецкий имел возможность также путешествовать по Армении и Грузии. Особого внимания заслуживает его приезд в конце апреля 1919 г. в Ереван по приглашению «Литературно-художественного общества». Прочитанные им здесь лекции явились важным событием в литературно-культурной жизни города.

Надо сказать, что до этого Городецкий непродолжительное время был в Ереване в 1916 г. Впечатление, полученное от города, он в форме заметок напечатал в газете «Русское слово». Из них видно, что картина города очень мало отличалась от того описания, которое мы находим в мемуарах и письмах А. Грибоедова 1819 и 1827 гг., на страницах книги И. Шопена «Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху присоединения к Российской империи»². Хотя и прошло почти 90 лет со дня присоединения Восточной Армении к России, однако губернский центр основательно не благоустроивался, и на выросшего в Петербурге Городецкого Ереван и ереванцы производят весьма тягостное впечатление. «Если бы основатель города, ванский царь Аргишти, проехал теперь по Эривани, сердце его перевернулось бы. Помойная яма, а не город, – пишет С. Городецкий. – Грязью своей эриванцы гордятся, – она у них не простая, а с запахом: пройти нельзя, на поларшина

¹ Об этом подробно см.: А. Закарян. Сергей Городецкий в Западной Армении и в Закавказье (1916–1921). Ереван, 2015.

² Е. Шахазиз. Старый Ереван. Ереван, 1931, с. 147, 150–173 (на арм. яз).

вязнешь»³.

И вот Городецкий вновь в Ереване, когда город уже стал столицей Республики Армения. Русский поэт приезжает для чтения лекций перед собирающимися из далеких и близких краев страны в Ереване представителями интеллигенции, армянской общественностью, с готовностью разделить страдания народа, собственными глазами увидеть его положение.

25 и 27 апреля в зале Парламента состоялись две лекции С. Городецкого — «Тени Вана» и «Современная армянская лирика».

Как свидетельствует печать того времени, «общественность была очень довольна лекциями Городецкого. Лектора часто прерывали бурными аплодисментами»⁴. Путешествие, начатое с Тифлиса, Городецкий в свое время подробнейшим образом описал в путевых заметках «Путешествие в Эривань»⁵. Так, читаем: «На рассвете 24-го (третий день путешествия) мы выехали из Александрополя и в одиннадцать утра увидели Эривань с ее серым собором, садами и торжественным Араратом. Старик, весь жемчужный, сверкая сквозь кружевные облака, встретил нас приветливо. В его осанке появилось спокойствие, но глубокие думы бороздили морщинами его вековое чело. Мы не посмели беспокоить его божественную нирвану назойливыми расспросами и только помечтали о том, каким интересным могло бы выйти сейчас, — и для нас, и для Европы, — интервью с самим Массисом»⁶.

Во время пребывания в Ереване Городецкий посетил его достопримечательности, побывал в Эчмиадзине, в разных местах встречался со многими собиравшимися в Ереване деятелями культуры, делил их хлопоты, горечи и печали. В этом смысле большой интерес представляют цикл статей Городецкого «Путешествие в Эривань» — «Тише пешего», «Оживающий город» и «№ 35». В них живыми красками обрисовано царящее здесь общественно-политическое положение — борьба партий, будничная атмосфера.

В статье «Оживающий город» поэт описал положение армянского народа весной 1919 г., деятельность правительства на пути преодоления имеющихся в стране трудностей, проблему беженцев. Городецкий пишет: «Губернский городок русской окраины превратился в столицу государства, выходящего к двум морям. Захолустная провинциальная жизнь сменилась лихорадочной строительством. Ведь, если там, в Париже, кроют карту Арме-

³ «Армянский вестник» (Москва), 1917, № 1, с. 15.

⁴ «Жоговурд» (Ереван), 11. V. 1919 (на арм. яз.).

⁵ «Кавказское слово» (Тифлис), 8, 11, 18. V. 1919.

⁶ «Кавказское слово», 8. V. 1919.

нии, то здесь, в Эривани, совершают первые шаги ее самостоятельной жизни. Там замыслы, здесь выполнение, там идеи, здесь факты»⁷. Русский поэт дает весьма оптимистический портрет столицы независимого армянского государства: «Эривань оживает. Внешне она мало изменилась: те же улицы и магазины, та же фланирующая толпа, но ритм движения другой, более деловитый, много новых лиц, нового типа людей, прежде невиданного в Эривани. Везде идет работа, ежедневная, муравьиная, упорная. Бутафории государственного строительства совсем не видно. Никаких декораций, никакой «придворности», все скромно и дельно. Еще у всех в душе только что пережитый тяжелый черный день. И, чтоб ликвидировать его совсем, столица Армении напрягает все силы». Городецкий с удовлетворением отмечает тот факт, что независимая Армения не «порвала» со своим российским прошлым: «... нужно отметить бережную осторожность, с какой относятся армяне к наследству, оставленному им Россией на их территории. Связь с русской культурой ими не порвана и национальное возрождение не поставлено в противоречие с русской традицией».

Публицист отмечает все перемены в жизни армянского общества, трудности, преодолеваемые им на новом этапе жизни: «Республика Армении создается при исключительном положении ее населения. Ее население, как известно, находится в состоянии беженства. Оно в подавляющем большинстве оторвано от своих мест и от регулярной работы. И можно сказать, что беженский вопрос поглощает внимание всего правительства без различия ведомств и министерств. Разместить, накормить, возратить к хозяйственной жизни население, прокормить и обучить в приютах тысячи сирот, сократить смертность и заболеваемость — для всего этого нужны огромные силы, средства и энергия. ... Как бы то ни было, в Эривани нет сейчас настроения отчаяния, наоборот, появились некоторые перспективы на улучшение положения. Параллельно с правительственной работой развивается общественная и городская жизнь». Если раньше жизнь ереванцев проходила замкнуто, уединенно, в тиши садов, то теперь поэт отмечает оживление в политической и общественной жизни города, неузнаваемо изменившее облик горожан: «Эриванец решительно потревожен и меняет свои привычки. Раньше жил он в своих садах, в своих уютных старинных домах ... Теперь в этот ... быт ворвались новые звуки. Жизнь стала тревожной и трудной, но и богаче, интересней, содержательней. Политические вопросы захватывают всех, новости разносятся, как по радио. В этом смысле Эривань неузнаваема»⁸, — пишет Городец-

⁷ «Кавказское слово», 11. V. 1919.

⁸ Там же.

кий.

В основном о дивных и веселых днях Городецкого в Ереване очерк «№ 35» — по названию армянского сухого вина, любимого горожанами. «Неделя пиров» Городецкого в Армении — вот суть очерка об армянском гостеприимстве. Но не только. Здесь русский поэт констатирует также такое негативное явление времени, как наличие в городе разбойничьих элементов — маузеристов, дает их колоритнейшую зарисовку. «Маузеристы — местная достопримечательность, которой славится Эривань так же, как ишханом, водой, № 35 ... Эриванский маузеризм — махровое явление, в котором можно видеть пережиток нашей недавней жизни, когда война, а вслед за ней анархия потрясли общество, искажая направление юношеской силы. Русские ушкуйники, английские хулиганы — вот явления, параллельные маузеризму. Удаль, молодечество легко вырождаются в озорничество при ненормальной жизни. Надо надеяться, что теперь, когда Армения так нуждается в рабочих, мускульная сила и храбрость армянской молодежи получают более правильное применение»⁹. С озабоченностью искреннего друга народа Городецкий предупреждает о тяжелых последствиях маузеризма.

... В очерке Городецкий не удерживается от горестных воспоминаний о Западной Армении. Так, описывая одну из встреч с местными руководителями, в частности, председателем парламента Армении Аветисом Саакяном, который был другом русского поэта по Вану, Городецкий пишет: «Тугое, сладкое вино было прозрачно, как вечернее небо над Ваном, и у нас много было, о чем вспомнилось тепло и грустно. За столом прислуживала девочка из Мамахатуна с печальными глазами и забывшим улыбку лицом. Ее история — одна из многих детских трагедий. Мне передали ее рассказ о пережитых ею ужасах. Детали потрясающие. В минуту избиений и насилий мать созвала всю семью, чтобы проститься. И потом бросилась с детьми в реку. Река не могла унести всех трупов, и один ребенок спасся. Девочка, рассказывающая это, взяла ребенка и понесла с собой. Ей было тяжело. Ее били, когда она пыталась достать для него воды ... Что делалось в душах этих подростков, и сколько их таких, как рассказчица, и кто искупит все эти страдания! Кто вернет улыбку на это навсегда испуганное личико, кто опять научит смеяться скорбные не по-детски уста!»

Наряду с этим он восхищенно пишет о мужестве и нравах сасунцев: «Легендарна была гибель сасунцев. Гордое горное племя. Попав в плен, не принимают пищи и умирают от самоистощения. ... Отстаивая свою жизнь, они зашли на скалу, женщины и богатыри. Перед ними был обрыв в пропасть. Враг напирал. И

⁹ «Кавказское слово», 18. V. 1919.

когда враг приблизился, они с пеньем песен битвы и смерти, танцующим хороводом, свободно и бесстрашно, бросились в пропасть. Турки были потрясены этим героизмом».

... Для прояснения политической ситуации тогдашней Армении характерны и следующие отрывки из этого очерка. Вместе с Городецким в Ереван приехали и артисты, и как пишет он, «неделя лекций и концертов стала одновременно неделей пиров (подчеркнуто нами – А. З.)». Эти банкеты преследовали политические и дипломатические цели, которые находят многозначительное объяснение у Городецкого: «А банкеты играют сейчас видную роль в эриванской жизни. Постоянная смена европейцев, приезд Пуадебара, Темберлея, Вуда и еще других, карсские торжества, – со всеми этими событиями совпало скромное пришествие нашей богемной троицы»¹⁰.

Уместно отметить, что и до приезда Городецкого в Ереване проводились еще более пышные банкеты; в частности, весьма роскошным был пир в честь прибывшего 25 марта в Армению с определенной миссией английского генерала Томсона. Описывая последний пир с участием англичан и французов, Городецкий с явной горечью добавляет: «Но веселясь, я вдруг чувствую в себе жуть! Подхожу к окну. Темная ночь. В эриванской комнате Европа. Обыкновенная гостиная, старинный рояль – и европейцы. Это не сон? Это надолго?»¹¹. Здесь речь определенно идет о колониальной политике европейских стран, которые на пролитой крови армянского народа продолжали свой дипломатический торг ...

Словом, можно продолжать перечисление поднятых в этих очерках разнообразных вопросов, проблем, имеющих жизненно важное значение для новосозданного государства, а также предлагаемые решения, однако оставим это на усмотрение читателей.

Отметим лишь, что в сборнике «С. М. Городецкий. Последний крик. Стихи и проза» (Предисл., сост. и ком. И. Сафразбекян. Ереван, 2010, с. 185–187) второй очерк цикла «Путешествие в Эривань» – «Оживающий город» – напечатан без заглавия, с пометкой II, не полностью, а начиная с абзаца «Но можно было начать...».

АНУШАВАН ЗАКАРЯН

¹⁰ Там же.

¹¹ Там же.

ОЖИВАЮЩИЙ ГОРОД

Армяне взяли себе красивый флаг: оранжевый, синий и красный цвета дают впечатление свежести и яркости, и когда, садясь в автомобиль, я увидел на нем впервые этот флаг, мне показался он кусочком радуги. Веселый, в малых размерах, он в больших полотнищах, в парламенте имеет торжественный и нарядный вид, напоминая праздничные одежды крестьянок.

Не без любопытства ехал я по Астафьевской.

Губернский городок русской окраины превратился в столицу государства, выходящего к двум морям. Захолустная провинциальная жизнь сменилась лихорадкой строительства. Ведь, если там, в Париже, кроют карту Армении, то здесь, в Эривани, совершают первые шаги ее самостоятельной жизни. Там замыслы, здесь выполнение, там идеи, здесь факты. Как же все это отразилось на городе, хоть и торговом, но идиллически - ленивом?

Кроме того, вспоминались все ужасы, рассказываемые про Эривань, про умирающих от голода людей, про безвыходность положения.

Все это хотелось проверить, увидеть жизнь своими глазами.

И то, что я увидел, можно выразить двумя словами: Эривань оживает.

Внешне она мало изменилась: те же улицы и магазины, та же фланирующая толпа, но ритм движения другой, более деловитый, много новых лиц, нового типа людей, прежде невиданного в Эривани. Везде идет работа, ежедневная, муравьиная, упорная. Бутафории государственного строительства совсем не видно. Никаких декораций, никакой «придворности», все скромно и дельно. Еще у всех в душе только что пережитый тяжелый черный день. И, чтоб ликвидировать его совсем, столица Армении напрягает все силы.

Я очень почувствовал этот деловой тон, войдя в здание парламента. Уютный, скромный зал клуба, маленькие ложи для членов правительства, возвышение на сцене для президиума и два больших флага. Но когда, в этой простой обстановке начинается заседание, речи, борьба партий, зал преобразуется. В том же зале происходили наши концерты и лекции, и в этом была особая интимность. Квестор парламента выступал в спектакле, министр-президент работал в качестве председателя литературно-художественного кружка в кабинете и в присутствии председателя парламента обсуждались театральные вопросы. Это деталь, но очень показательная. Эриванские министры не сидят на тронах. Они доступны населению, они — такие же работники, как все. И в министерствах, расположившихся по большей части в зданиях гимназии, видна подлинная демократичность. Ведь так лег-

ко было бы первым министрам новой страны заразиться бюрократической напыщенностью, завести у себя византийские нравы!

Эривань счастливо избегла этого, она стала на работу без позы и кропотливо делает свое трудное дело. И оттого есть надежда, что все трудности будут преодолены.

Их немало.

Республика Армении не получила такого пышного наследства, как ее соседка, Грузия. Если тифлисский административный аппарат, заведенный с царским размахом на всю окраину, представлял какие угодно удобства и возможности для выкраивания из него грузинского государственного аппарата, то ведь в Эривани не было решительно ничего. Все надо было создавать на месте, заново, и тут было два пути перед эриванским правительством.

Можно было бы начертать грандиозные планы государственного механизма и попытаться одеть страну беженцев в порфиру пышной государственности, подобающей Великой Армении, как она рисуется по версальским проектам.

Но можно было начать с маленьких ячеек государственное дело, с неотложных злободневных задач, с черновой работы.

И практический ум армян подсказал им правильное решение стать на второй путь.

Министерства находятся сейчас в периоде организации. Идет распределение работы, разграничение функций. И нужно отметить бережную осторожность, с какой относятся армяне к наследству, оставленному им Россией на их территории. Связь с русской культурой ими не порвана и национальное возрождение не поставлено в противоречие с русской традицией. И хотя есть некоторые признаки того, что Армения тоже может переболеть корью шовинизма, от которой выздоравливает сейчас Грузия, но эта болезнь не может глубоко затронуть организма Армении, даже при наличии посторонних обстоятельств, ей способствующих. Наряду с этим тщательно поддерживаются и все национальные ячейки, могущие стать факторами государственного строительства. Принимая все это во внимание, можно констатировать в эриванской работе хорошие задатки и предсказать ей такие же результаты.

Наряду с этой первой тяжелой задачей налаживания государственного механизма при отсутствии надлежащих условий стоит вторая, еще более трудная.

Республика Армении создается при исключительном положении ее населения.

Ее население, как известно, находится в состоянии беженства. Оно в подавляющем большинстве оторвано от своих мест и от регулярной работы.

И можно сказать, что беженский вопрос поглощает внимание всего правительства без различия ведомств и министерств. Разместить, накормить, возвратить к хозяйственной жизни население, прокормить и обучить в приютах тысячи сирот, сократить смертность и заболеваемость — для всего этого нужны огромные силы, средства и энергия. Еще недавно вопрос этот стоял безвыходно остро. В последнее время дело, как будто, начинает налаживаться. Присоединение Карсской области дало возможность разгрузить Эривань. Сейчас на Арпачае можно видеть картины того, как народ целыми селами переправляется через реку, направляясь домой. И если на местах население будет снабжено, как обещано, хлебом, накопленным в Карсе, положение облегчится значительно.

В самой Эривани беженцев еще много, но не так, как прежде. Если можно еще видеть вокруг базара женщин и детей, вылавливающих из арыка обрывки зелени, которую там мыли, то можно видеть и другие картины: вереницу беженцев, выходящую из очереди перед распределительным пунктом с хлебом в руках. Конечно, эту помощь надо усилить, распространить на уезды, но тут уже правительство бессильно, оно само ждет помощи.

Американцам и англичанам следовало бы оказать ее быстрее. Как бы то ни было, в Эривани нет сейчас настроения отчаяния, наоборот, появились некоторые перспективы на улучшение положения.

Параллельно с правительственной работой развивается общественная и городская жизнь. Кипит партийная борьба, выходят газеты, создается литературно-художественный кружок. Эриванец решительно потревожен и меняет свои привычки. Раньше жил он в своих садах, в своих уютных старинных домах, почти всегда с решетками на окнах. Теперь в этот помещичий быт ворвались новые звуки. Жизнь стала тревожней и трудней, но и богаче, интересней, содержательней. Политические вопросы захватывают всех, новости разносятся, как по радио. В этом смысле Эривань неузнаваема.

№ 35

Скажи мне, что ты пьешь, и я скажу тебе, кто ты — так говорят старые английские моряки.

Эривань пьет № 35.

Это нежное, даже вкрадчивое, прежде сухое, теперь ставшее немного сладким (ослащение № 35 — эриванская злоба дня) и сильно пьяное вино.

Был прежде мускат, знаменитый, но его целиком вывезли немцы. И в быт вошел № 35. О нем узнал я еще в поезде. По ха-

рактору своему это вино дипломатов, ораторов, годное для банкетов и публичных пиров. А банкеты играют сейчас видную роль в эриванской жизни. Постоянная смена европейцев, приезд Пуадебара, Темберлея, Вуда и еще других, карсские торжества, — со всеми этими событиями совпало скромное прибытие нашей богемной троицы. И неделя лекций и концертов стала одновременно неделей пиров.

Надо сказать, что старинное, помещичье гостеприимство живо в Эривани. Кроме официальных банкетов, мы в стольких милых и уютных были приняты домах, что осталось впечатление хлебосольной русской губернии, куда ездилось в «старину» к тетушкам откармливаться и отдыхать. Царь пиров, конечно, ишхан. Царица — золотая, маслянистая влага № 35.

Описать все это гостеприимство, саакьянское, егиазаровское, шахназаровское, палиевское, гаспаровское, башинджагианское, тер-исаакьянское, весь этот турнир чурчхел, куличей, катм, тортов, пирогов, варений, домашних коньяков, настоек, пловов, кебабов, чихиртм, все это ишханство, — можно только следуя традициям Гомера и располагая тысячами строк.

Поэтому ограничимся описанием только некоторых или особенно колоритных в бытовом смысле, или имеющих политическое значение оргий — в хорошем смысле этого слова.

На второй же день нашего прибытия нас повели в Хорумбулаг.

Вверх, по нагорным кварталам, где дремлют сады за глинобитными стенами, — совсем, как в Персии, а потом вниз в зеленое ущелье.

Там бурная Занга делает крутой поворот — среди садов и лесов. Картина живописна. На берегу устроился духанщик, перекинул через рукав Занги мостки, на них построил беседки. Наш приход ознаменовался салютом: один из мостков с целой компанией пирующих провалился, все рухнуло, пьяницы оказались по грудь и по горло — в зависимости от роста — в бурном потоке. Момент был не только комичен: если б упала крыша, дело было бы плохо. Спасли положение члены нашей компании: баритон и силач Степа Навасардьян, еще кто-то и Зейлигер (которому чуть было не выдали за это медаль) ухватили столб и держали его, пока все не выкарабкались. Как только они отпустили столб, крыша рухнула.

Сад пестрит замечательными вывесками. Вот одна, во всей ее прелести:

«Своим провизом сидеть на столах воспрещается».

Вторая, над стойкой:

«Прошу сперва узнать цену, потом попробовать».

Тут же в Занге ловят белую толстую рыбу, которую и преподносят.

Пока мы бражничали, наверху появилась компания маузеристов и несколько пуль пролетело над нашими головами в Зангу. Маузеристы — местная достопримечательность, которой славится Эривань так же, как ишханом, водой, № 35. На другой же день нам пришлось с ними ознакомиться ближе. Мы обедали на Астафьевской, и мимо окон прошло четыре милых совершенно пьяных юношей, в рубашках без поясов, с лицами детей - озорников, с маузерами в болтающихся руках. Несколько человек из нас вышли к ним. Изо всех домов тоже выглядывали напуганные, но любопытствующие эриванцы. Степа Навасардян, пользующийся неоспоримым авторитетом, предложил озорникам спрятать оружие и идти по домам. Они согласились, но обещание не сдержали и на следующем квартале раздался выстрел: они стреляли в офицера, по долгу службы предложившего им разоружиться. Попали около сердца. Собралась толпа, хотела устроить самосуд и камнями раздробить голову убийцы. Офицеры спасли маузеристов от самосуда. Через день комендант Шахатуни извещал о смерти раненого и дне погребения. Весь город был подавлен случившимся, общественное мнение требовало смертной казни.

Эриванский маузеризм — махровое явление, в котором можно видеть пережиток нашей недавней жизни, когда война, а вслед за ней анархия потрясли общество, искажая направление юношеской силы. Русские ушкуйники, английские хулиганы — вот явления, параллельные маузеризму. Удаль, молодечество легко вырождаются в озорство при ненормальной жизни. Надо надеяться, что теперь, когда Армения так нуждается в рабочих, мускульная сила и храбрость армянской молодежи получат более правильное применение.

Возвращаясь к пиршеству на Занге, чтобы упомянуть о зурначках. Особенно мне понравился один — Асо. Толстощекий, с меланхолическими глазами, он дудил с самозабвением настоящего артиста. Послюнив, ему наклеивали на лоб сторублевки — он продолжал дудить, скосив глаза. Яша Геворков и Степа Навасардян пели «Чайку» и «Маруську». Это был чудесный пир.

Другие пиры проходили совсем в других тонах.

Одним из глубоких по беседам, воспоминаниям и рассказам был вечер 26 апреля, который я провел у Аветиса Ив[ановича] Саакяна, председателя парламента вместе с Рубеном Джамаляном и другими друзьями. Аветис Иванович, мой друг по Вану, был настроен лирически. Как раз в этот день блок дашнакцанов с народной партией при ушедшей оппозиции вотировал роспуск парламента. Мы собрались после последнего заседания. Тугое, сладкое вино было прозрачно, как вечернее небо над Ваном, и у нас много было, о чем вспомнилось тепло и грустно. За столом прислуживала девочка из Мамахатуна с печальными глазами

и забывшим улыбку лицом. Ее история — одна из многих детских трагедий. Мне передали ее рассказ о пережитых ею ужасах. Детали потрясающие. В минуту избиений и насилий мать созвала всю семью, чтобы проститься. И потом бросилась с детьми в реку. Река не могла унести всех трупов, и один ребенок спасся. Девочка, рассказывающая это, взяла ребенка и понесла с собой. Ей было тяжело. Ее били, когда она пыталась достать для него воды ... Что делалось в душах этих подростков, и сколько их, таких, как рассказчица, и кто искупит все это страдание! Кто вернет улыбку на это навсегда испуганное личико, кто опять научит смеяться скорбные не по-детски уста!

Легендарна была гибель сасунцев. Гордое горное племя. Попав в плен, не принимают пищи и умирают от самоистощения. В любви свобода. Частый развод, никогда обман. Отстаивая свою жизнь, они зашли на скалу, женщины и богатыри. Перед ними был обрыв в пропасть. Враг напирал. И когда враг приблизился, они с пением песен битвы и смерти, танцующим хороводом, свободно и бесстрашно, бросились в пропасть. Турки были потрясены этим геройством.

Это было на горе Кепин, в Сасуне. И была эта бессмертна.

Заговорили о песнях.

Рубен привел красивую песню с Востоана. Вот передача в прозе:

«Арнос — большущая гора. Подобной ей нет. Из-под ее подножья выходят два холодных ручья. Один бежит на юг, другой на север, к холодной Яйле. Бегущий на север, несет к сернам. Летящий к югу, мчится к черным очам и сводчатым бровям. Я вижу черное море и вокруг него белое море. Волны бьются и не смешиваются. Кто видал подобное?»

Это только одна строфа, но как грандиозно в ней описание глаз и как хорош горный пейзаж!

У меня есть список этой песни. Такие отдельные, случайно услышанные жемчужины, показывают, как много сокровищ в народной армянской песне. Сейчас, когда в обществе пробуждается интерес к личности и работе Комитаса, было бы своевременно продолжить его дело на серьезных основаниях. Нужно использовать скопление беженцев из разных областей в центрах, послушать их песни и записать. К сожалению, нет еще организации, которая могла бы взять эту работу на себя. Министерство народного просвещения занято выработкой типа и программ армянской школы, подготовкой открытия новых учебных заведений в городах, устройством публичной библиотеки, арменизацией научной терминологии по всем отраслям, национализацией школ и другими делами и проектами. По-видимому, собрание песен мог бы взять на себя литературно-художественный кружок — и это было бы великой его заслугой — но у него нет еще

достаточно сил, и он только начинает свою деятельность. Вот если состоится открытие в Эривани консерватории, и столица Армении обогатится новыми музыкальными и научными силами, тогда этому учреждению было бы весьма уместно обратить внимание и на песню. А то ведь в современных условиях, вместе с разрушением хозяйства и быта, легко может замереть и песня, и многие перлы ее пропадут бесследно. Надо надеяться, что предполагаемый приезд в Эривань исследователя Комитаса, композитора Ф. Гартмана с лекцией и демонстрациями материалов Комитаса привлечет внимание общества, и ядро великого дела будет создано немедленно.

Продолжаю пиршественное повествование. Мне осталось описать еще интернациональный банкет, последний из серии таких, в которых участвовали европейцы.

В последний день мы собрались у Чарльса. Он оказался поэтом и обещал перевести мои стихи на английский. После виски он бесподобен. Его продолговатое, бледное лицо делается похожим на лицо Пьерро. Он выкидывает уморительные шутки. Показывает фокусы с картами. Карта исчезает у него из рук, и вдруг он вытаскивает ее из-под Пуадебара, — что даже на обветренном и суровом лице месопотамского воина вызывает улыбку. Потом Чарльс приносит походную защитную каску, очень тяжелую, комически напяливает ее. В руках у него электрический фонарь — длинная, толстая штука. Препотешно гримасничает. Наконец, мы едем к французам. Чарльс садится верхом на радиатор, болтает ногами. Во французской миссии настроение торжественное. Великолепный Фома Иванович Назарбеков окружен блестящей молодежью. Но коньяк и бесконечные брудершафты водворяют веселье. После ужина начинаются танцы. Чарльс сидит у меня на коленях, потом мы танцуем мазурку, он за даму. Но веселясь, я вдруг чувствую в себе жуть! Подхожу к окну. Темная ночь. В эриванской комнате Европа. Обыкновенная гостиная, старинный рояль — и европейцы. Это не сон? Это надолго? Чарльс чудесен. Но тысяча Чарльсов — кошмар, сказка Гофмана. Европейцы кажутся мне марионетками, Олимпиями в галифэ. И только типичное, родовитое, как будто со старого портрета, лицо Назарбекова, с наблюдательными, слегка усталыми глазами, и вся его по-русски грузная фигура меня успокаивает. Золотая влага льется, не прерываясь. Ночь все чернее и загадочнее. Европейцы все веселее. Чарльс, обнявшись с огромной собакой, спит у Пуадебара в спальне. Мне вспоминается, как накануне, на таком же банкете, я, сказав тост в честь Франции, должен был почтить и Англию, и как я перечисляя доблести английской расы вместо «sage», сказал «sauvage» — досадная оговорка. О, если б Европа действительно была дикой, как дики мы, тогда б не была такой жуткой эта последняя ночь в Эривани!

ՀՈՎՅԱՆ ՕՉՆԵՑՈՒ
ՓԻԼԻՍՈՓՈՅԱԿԱՆ ԵՎ ԿԱՌԱՎԱՐՉԱԿԱՆ ՀԱՅԱՑՔՆԵՐԸ
(Հովհան Օձնեցու գահակալության 1300-ամյակի առթիվ)

ՅՈՒՐԻ ՍՈՒՎԱՐՅԱՆ, ՎԱԼԵՐԻ ՄԻՐԶՈՅԱՆ

Տասներեք դար առաջ ընտրվեց Հայ Առաքելական եկեղեցու 34-րդ ղեկավարը՝ Հովհաննես Գ Օձնեցին, որին վիճակված էր բացառիկ դեր խաղալու Հայ ժողովրդի պատմության մեջ: Տեսական-իմաստասիրական դատողություններով և հրապարակային ելույթներով, վարչական ու դիվանագիտական նպատակամետ միջոցառումներով Օձնեցին մեծապես ամրապնդել է Հայոց եկեղեցու դավանաբանական հիմքերը և կազմակերպական կառույցները, կարողացել է Բյուզանդիայի ու Արաբական խալիֆայության պես հակառակորդ տերությունների շահերի միջև հակասությունները հմտորեն գործադրել հոգուտ հայություն կյանքի ապահովության և հավատքի անաղարտության, իր բազում մեծագործությունների ու սրբակենցաղ կյանքի համար սրբադասվել արդեն կենդանության օրոք:

Հովհան Օձնեցու կյանքը և կառավարչական գործունեությունը գնահատելու համար մեզ հարկավոր է լավ պատկերացնել Ը դարի սկզբի Հայաստանի քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական իրավիճակը: Հայոց պետականությունը վերացել էր 428 թ. Արշակունիների արքայատոհմի անկմամբ, վերականգնման փորձերը հաջողության չէին բերում՝ հայոց նախարարական տոհմերի անմիաբանության պատճառով, արաբական արշավանքներն ավերածություն էին գործել Հայաստանում, Արաբական խալիֆայությունը ծանր հարկեր էր սահմանել հայ ժողովրդի համար: Արևմտյան հարևանը՝ Բյուզանդիան, թեպետ ընդհանուր առմամբ թուլացել էր, սակայն ամեն կերպ ձգտում էր իր կողմը գրավել հայերին՝ միջոցների շարքում շահարկելով քրիստոնեական հավատքի (իբր) ընդհանրությունը, ուստի և առանձնահատուկ թիրախ էր դարձրել հայ եկեղեցու ինքնուրույնությունը: Եվ պիտի ասել, որ քաղկեդոնականությունն արդեն իսկ արմատներ էր ձգել Աղվանքում ու Սյունիքում: Աշխուժացել էին հերձվածոցները և աղանդավորները, որոնց գործունեությունը լուրջ սպառնալիք էր հայոց դավանաբանական միասնության համար: Բնավ չէին վերացել հակասությունները նաև հայոց վերնախավի ներսում, մասնավորապես՝ ավանդաբար բյուզանդամետ ու պարսկամետ նահապետական տների կենտրոնախույս ձգտումների միջև: Այս պայմաններում ահա Հայ Առաքելական եկեղեցին շատ ավելի կենտրոնաձիգ, կարող ենք, թերևս, ասել «պետականամետ»

գտնվեց (որքան էլ դա տարօրինակ է հնչում պետականությունից զուրկ ազգային-կրոնական համայնքի համար), իսկ նորընծա կաթողիկոսը շատ ավելի շրջահայաց քաղաքագետ և պետական գործիչ եղավ, քան հինավուրց նախարարական տոհմերը:

Այսպիսի պայմաններում էր վիճակված ապրելու և գործելու Գուգարաց աշխարհի Տաշիրք Օձուն գյուղականում ծնված Հովնանես սին, որը, կրթություն ստանալով ժամանակի նշանավոր աստվածաբաններից մեկի՝ Թեոդորոս Քոթենավորի մոտ, այնուհետև, ինչպես վկայում է Լեոն, «սեփական աշխատանքով, ինքնազարգացմամբ այնքան մեծ հմտություն ձեռք բերեց, այնքան լավ մշակեց և ընդարձակեց իր ընդունակությունները, որ դարձավ հայ եկեղեցու ամենանշանավոր հայրերից մեկը, որ գործում էր և գրչով»¹: Եվ, հիրավի, Հովհան Իմաստասեր Օձնեցին հայոց պատմության մեջ երևելի տեղ է զբաղեցնում թե՛ որպես մեր եկեղեցու հավատքի հիմքերը հզորացնող մեծագործ հովվապետ (717 – 728 թթ.), թե՛ որպես հայ տեսական մտքի գազաթներից մեկը: Ոչ միայն իր կառավարման 11-ամյա ժամանակաշրջանի անցուդարձը, այլև հայ ժողովրդի պատմության հետագա տասնամյակների ընթացքը մեծավ մասամբ պայմանավորված են նրա վարչական և գրական գործունեությունից բարեբեր պտուղներով: «Իմաստասեր» պատվանունը նրան տրվել է միանգամայն արժանվույն, հիրավի ընդգրկուն փիլիսոփայական մտածելակերպի, բանավոր ու գրավոր խոսքի կառուցման ճարտարություն ու արտահայտման նրբագեղության համար²: Եվ հարկ է նկատել, որ Հովհան Օձնեցին ոչ թե իրական կյանքի խնդիրներից կտրված, վերացական դատողություններին տրված մի իմաստասեր է, այլ հասարակական-քաղաքական հորձանուտների մեջ ընկղմված, հայ եկեղեցու և հայ հասարակության ամենակենսական հարցերով մտահոգ հոգևոր առաջնորդ, Հայաստանի արտաքին քաղաքականությունը շահեկանորեն ուղղորդող հմուտ ու եռանդուն դիվանագետ, փաստորեն, իր ժամանակի հանրային կառավարման համակարգի հենասյուներից մեկը: Կարևորելով հանդերձ տեսական փիլիսոփայությունից, հատկապես տրամաբանության հարցերը, քաջահմուտ և կորովի բանավիճելով դավանաբանական նրբին հարցերի շուրջ՝ Օձնեցին, այնուամենայնիվ, հակված է եղել դեպի գործնական փիլիսոփայությունը, հանրային կյանքի կառավարման ամբողջականացմանը որոշակի սկզբունքների լույսով:

Հովհան Օձնեցին արգասաբեր գործունեություն է ծավալել շատ ասպարեզներում: Հանրային կյանքի կարգավորման տեսակետից առավել կարևորն այն է, որ նա է հենց առաջինը միավորել և կազմել ամբողջական «Կանոնագիրք Հայոցը»՝ փաստաթղթերի բացառիկ ժո-

¹ Լեո. Հայոց պատմություն. – Հ. Օձնեցի. Երկերի ժողովածու, հ. 2, Երևան, 1967, էջ 465:

² Հովհաննես կաթողիկոս Դրասխանակերտցին մեզ է փոխանցում նաև «Հովհաննես մեծ իմաստասեր» ձեռք (Հովհ. Դրասխանակերտցի. Հայոց պատմություն, Երևան, 1996, էջ 103):

ղովածուն, որ հետագայում լրացվել և հարստացվել է³: ԻԱ դարից հետահայաց դիտարկումը հիմք է տալիս եզրակացնելու, որ վարքակարգավորիչ նման ձեռնարկումը վկայում է Օձնեցու լայն աշխարհայացքի, ամենից առաջ՝ հանրային կյանքը ոչ թե կամածին ու կամայական որոշումներով, այլև օրենքների ոգով կարգավորելու նրա դիրքորոշման մասին: Իրավունքի և բարոյականության ներդաշնակ համադրումը, քրիստոնեական վարդապետության ու աշխարհիկ վարվեցողության հիմնավոր ազուցումը «Կանոնագիրք Հայոց»-ին հաղորդում են անզուգական նշանակություն, վկայում արդեն հեռավոր Ը դարում հայ իրավական, փիլիսոփայական ու կառավարչական մտքի տեսական բարձր մակարդակը, արժանանում երախտապարտ սերունդների գնահատանքին ու ակնածանքին⁴:

Ինչպես հայտնի է, հայկական պետականության պայմաններում Հայ Առաքելական եկեղեցուն վերապահված էր Մեծն դատավարության լիազորությունը, իսկ պետականության կորստից հետո եկեղեցին դարձավ քրիստոնեական հավատքի և ավանդույթների, հայ հանրության համակեցության կանոնների կարգավորման ու պահպանման, լայն առումով՝ ազգապահպանման գլխավոր կենտրոն: Ուստի օբյեկտիվ անհրաժեշտությամբ եկեղեցին և եկեղեցական գործիչները պետք է որ մտահոգվեին իրենց վերապահված լիազորության իրագործման համար իրավական հիմքի ստեղծման, իսկ օտար իշխանությունների պայմաններում՝ նաև հոգևոր-եկեղեցական, տնտեսական-քաղաքացիական հարաբերությունները կարգավորելու նպատակով համապատասխան կանոնակարգերի մշակման ու գործադրման կարևոր խնդիրներով: Ինչպես վկայում են պատմական աղբյուրները, եկեղեցական ժողովները, որոնց ավանդաբար մասնակցել են հոգևորականները և աշխարհիկ շերտերի ներկայացուցիչները (իշխաններ, ազատներ), ընդունել են որոշումներ մարդկանց համակեցության ձևերի, եկեղեցական ներքին կյանքի ու ծիսակատարությունների, ամուսնության և ընտանիքի, անգամ ժառանգական ու քաղաքացիական իրավունքի, եկեղեցականների և աշխարհականների վարվեցողության եղանակների վերաբերյալ: Այդ որոշումները կամ առանձին կրոնական խոշոր գործիչների գրույթ-

³ Տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, աշխատ. Վ. Հակոբյանի, Երևան, հ. Ա, 1964, Երևան, հ. Բ, 1971:

⁴ Տե՛ս Հ. Գաբրիելյան. Հայ փիլիսոփայական մտքի պատմություն, հ. 1, Երևան, 1956, Ե. Մահակյան. Հովհան Օձնեցի, Այվերդի, 1993, Մ. Պապյան. Հովհան Իմաստասեր Օձնեցի, Երևան, 1998, Ռ. Ավագյան. Հայ իրավական մտքի գանձարանը (մ. թ. ա. IX – XIX դդ.), հ. 1, Երևան, 2001, Սուրբ Հովհան Օձնեցի Հայրապետը և իր ժամանակը, Ս. Էջմիածին, 2004, Յու. Սուվարյան, Վ. Միրզոյան. Հանրային կառավարման տեսություն և պատմություն, Երևան, 2013, Մ. Օրմանյան. Հայոց եկեղեցին, Երևան, 2016, Գ. Շախկյան. Հայրապետական աթոռին փառքը, Երևան, 2017, Հայ եկեղեցու Սուրբ Կաթողիկոսները, Վաղարշապատ, 2017, Սբ. Հովհաննես Գ. Օձնեցի // <http://www.qahana.am/am/leaders/show/953201247/0>

յունները (նամականեր, շրջաբերականներ) հայ մատենագրության մեջ արտահայտել են «կանոն» բառով, ուստի կանոնների համախմբումը կոչվել է «Կանոնագիրք»։ Կանոնական որոշումներ են ընդունվել Աշտիշատի (Դ դար), Շահապիվանի (Ե դար), Դվինի (Զ և Է դարեր), Պարտավի (Ը դար), Սսի (1243 թ.), Ձազավանի (1268 թ.), Երուսաղեմի (1651 թ.) և այլ եկեղեցական ժողովներում, կանոնական գրություններ են թողել Գրիգոր Լուսավորիչը, Սահակ Պարթևը, Հովհան Մանդակունին, Դավիթ Ալավկա որդին և այլ երևելի գործիչներ։

Ձեռնամուխ լինելով կանոնական որոշումների ամփոփմանը՝ Հովհան Օձնեցին, նախ՝ հիմնավորում է դրա հանրային անհրաժեշտությունը. «Քանի որ տեսնում եմ, թե ինչպես է շատացել անկարգությունը բազմաթիվ և դժվարին բաներում, ոչ միայն ժողովրդի, այլև ավելի շատ մանուկների ուխտի և եկեղեցու առաջնորդների միջև»⁵։ Այնուհետև Օձնեցին հանգամանորեն բնութագրում է մինչ Ը դարի 10-ական թվականներն ընդունված կանոնական որոշումները, հիմնավորում իր գլխավորությունը հերթական՝ յոթերորդ միաբանական ժողովի (726 թ., Մանագկերտ) անցկացման անհրաժեշտությունը և դավանաբանական հիմնադրույթները⁶։ Դրանց խորապատկերին արդեն հստակ շարադրվում են «Կանոնագիրք Հայոցի» ամբողջականացման նպատակները։ Նախ՝ «աստվածախոսունակ» հոգևորականների կրթության նպատակը, «որպեսզի վարդապետական կոչման համաձայն առնթեր լինեն նաև այն պատվիրանների դոմարումները», ապա՝ վերլուծական նպատակը՝ «ուսումնասիրող մարդկանց առաջ քաշած բազմաքնին խնդիրները իմ աշխատանքով սիրով ուզեցի ի մի բերել»⁷։ Կանոնագրքի մեջ Օձնեցու ձևակերպած կանոնախմբում (32 կանոնից բաղկացած) կարողում ենք ամենակարևոր նպատակադրումը՝ հայոց առաքելական հավատքի անասանություն և ավանդական ծիսակարգի անաղարտություն ապահովումը. ամենից առաջ՝ «չխոնարհել յայլ ազգաց քրիստոնէից յաւանդութիւնս», «չառնել նորածեւս ինչ»⁸։

Այս նպատակադրումները, իհարկե, հեռահար ազդեցություն էին, ուղղված էին հանրային կյանքի կարգավորմանը, ամենից առաջ՝ հոգևոր անկախության ամրապնդմանը։ Հայոց հովվապետի գերնպատակն էր, ինչպես արդարացիորեն նկատում է Կանոնագրքի հրատարակման երախտավոր Վ. Հակոբյանը, միևնույն դավանանքի ներքո համախմբել հայերին, պահպանել նրանց ու հայ եկեղեցու ինքնուրույնությունը և անկախությունն արաբների ու բյուզանդացիների միջև Հայաստանը նվաճելու համար մղվող պատերազմների,

⁵ Տե՛ս Հ. Օձնեցի. Ատենաբանություն.— Հ. Օձնեցի. Երկեր, Երևան, 1999, էջ 25։

⁶ Տե՛ս Հ. Օձնեցի. Հայաստանում տեղի ունեցած ժողովների մասին.— Հ. Օձնեցի. Երկեր, Երևան, 1999։

⁷ Հ. Օձնեցի. Հիշատակարան.— Հ. Օձնեցի. Երկեր, էջ 201–202։

⁸ Կանոնագիրք Հայոց, հ. Ա, էջ 519։

քաղկեդոնությունն ու զանազան աղանդների դեմ պայքարի ընթացքում. «Ազգային ավանդական կարգ ու կանոնով, սովորություններով իրականացնել հասարակական-քաղաքական որոշակի նպատակներ, այս է Կանոնագրքի այն ժամանակվա քաղաքական և գործնական նշանակությունը, որը մի ցույց էր ընդդեմ քաղկեդոնության՝ մասնավորապես և բյուզանդական կայսրության նվաճողական քաղաքականության՝ ընդհանրապես»⁹: Հարցի մյուս կողմն էլ կա. չէ՞ որ Կանոնագրքը ստեղծվեց արաբական գերիշխանության պայմաններում: Ուրեմն որքա՛ն հնարամիտ է եղել Հովհան Օձնեցին, որքա՛ն նրբորեն է խաղարկել Արաբական խալիֆայության և Բյուզանդիայի միջև հակասությունները. «Հենց նրա շրջահայաց գործունեությունը էր, որ Օմայան խալիֆայությունը հանդուրժեց չարիաթին չաղերսվող, նրան հակոտնյա ազգային կանոնագրքի ստեղծումը հպատակ Հայաստանում, այն դիտելով իբրև իր ախոյան Բյուզանդիայի դեմ հայերի քաղաքական և գաղափարական դիմակայությունը գորացնող կովաններից մեկը»¹⁰:

Խնդիրը, այսպիսով, հասունացել էր, լուծումը պատմականորեն հրամայական էր դարձել: Եվ, փաստորեն, կամոքն Աստծո, այս խնդրի լուծումը վիճակվեց մի մարդու, որն ուներ դրա համար անհրաժեշտ բոլոր նախադրյալները՝ իշխանական դիրք, անսասան կամք, հանրային կյանքի բոլոր բնագավառներն որպես ամբողջական մի համակարգ ընկալելու հիրավի փիլիսոփայական կարողություն, գրական ձիրք և ճաշակ, ամենակարևորը՝ հզոր հավատ ու բոլորանվեր ծառայություն պատրաստակամություն:

Ընդհանուր առմամբ, եթե Հովհան Օձնեցու իմացաբանական հայացքների առումով գրականության մեջ արձանագրված է որոշ անհետևողականություն¹¹, սակայն հանրային կյանքի ըմբռնման սոցիալ-փիլիսոփայական հայեցակարգը միանգամայն կուռ է և հետևողական. հանրային կյանքը դիտվում է որպես համակարգ, որի մտավոր-հոգևոր կենտրոնը, ուստի և համակեցության բնականոն կազմակերպման փաստացի առաջնորդը Հայ Առաքելական եկեղեցին է: Այս հայեցակարգի շրջանակներում էլ հարկավոր է գնահատել նրա սոցիալ-փիլիսոփայական հայացքները և հասկանալ, որ հակապավլիկյանականությունը դրանց ոչ թե հիմնական բնութագիրն է¹², այլ անհրաժեշտ, ժամանակի հրամայականով արժարժված թեմա: Ըստ Օձնեցու՝ ինչպես որ քրիստոնեական շիտակ հավատքի մեջ չկա երկվություն, այնպես էլ հանրության կյանքի կազմակերպման մեջ պիտի գործի մեկ-միասնական ուղղորդող սկզբունք, ինչը

⁹ Տե՛ս Կանոնագրքի Հայոց, հ. Ա, էջ XV:

¹⁰ Վ. Վարդանյան. Հայ եկեղեցու պետաիրավական և գաղափարական շահերի պաշտպանությունը Հովհաննես Օձնեցու կողմից. — Սուրբ Հովհան Օձնեցի Հայրապետը և իր ժամանակը, Ս. էջմիածին, 2004, էջ 20:

¹¹ Տե՛ս Ն. Գաբրիելյան. նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 552:

¹² «Առհասարակ, Օձնեցու փիլիսոփայական հայացքների բնորոշ կողմը հակապավլիկյանականությունն է» (նույն տեղում, էջ 544–545):

միանգամայն հստակ է. «Որի համար եւ հարկավոր է հաճությամբ ու հավատքով գնալ այն ամենի հետեից, ինչ Քրիստոսից է գալիս»¹³: Եվ այդպէս գործելիս հանրային կյանքում տեղ չպիտի ունենան ապականիչ աղանդները և օտարամուտ շարժումները. «Որովհետեւ խոստովանում ենք Բանի և մարմնի մեկ բնություն, Աստված կատարյալ և մարդ կատարյալ, և անբաժանաբար միավորված հստակ միացած բնությամբ և անշփոթ միությամբ, անսկիզբն սկզբի հետ, Բանը մարմնի հետ»¹⁴: Եվ ահա այսօրինակ միաբանության գերնպատակն էլ հաղորդված է Կանոնագրքին, ու նաև վերջինիս հանրային դերակատարման ամենաստույգ ձևակերպումն է. «Թող սա լինի մեր խոստովանիչ հավատի կանոնն ու գիրը, և թող սա լինի մեր Հայաստան աշխարհի ամենքիս ավանդը»¹⁵:

Անգերազանցելի վարպետությունն է բնորոշ Հովհան Օձնեցու փաստարկման արվեստին: Հին Աթենքից՝ ճարտասանության ձևավորման օրրանից, մեզ են հասել խոսքի կառավարչական ուժը դրվատող դատողություններ և այն փաստացի գործադրելու եղանակների նկարագրություններ: Ահա և Սոկրատեսի, Դեմոսթենեսի, Հսքինեսի, Լիսիասի ասույթների կողքին անվարան դնենք Օձնեցու հիասքանչ համեմատություններից մեկը, որն առնչվում է պավլիկյանների աղանդի՝ «խոսք որսացողների գրծողությունները» հիմնովին հերքելու եղանակին: Հոգևոր մտածումները, ըստ Օձնեցու, հարկավոր է պատշաճորեն մարմնավորել խոսքի մեջ՝ որպես այդ խոտորված լեզվագարների վրա ամենաազդեցիկ միջոցի. «Այլև նրանցից ընտրված ամենակորովին՝ խոսքի պատեհությունը, այն դնելով մեր իմաստության պարսատիկի մեջ, ուղղաձիգ նետելով ջախջախենք նրանցում ամենաբարձր և ամենավեր կանգնածը՝ չարը պաշտող գլուխը»¹⁶:

Դավանաբանական բանավեճերում միանգամայն հստակ է Օձնեցու դիրքորոշման իմաստասիրական հիմքը: Ըստ նրա՝ ինչպես երևութականները, այնպես էլ պավլիկյաններն աղավաղում են տեսանելիի և անտեսանելիի կապը: Մասնավորապես՝ նյութը ինքնին չի կարող լինել պաշտամունքի առարկա, ուստի այսօրինակ կուպաշտությանը (նաև հենց պավլիկյանների կողմից ուղղադավան քրիստոնյաների հասցեին ներկայացվող՝ կուպաշտության համար մեղադրանքին) Օձնեցին հակադրում է անբեկանելի հակափաստարկներ. «Երբ տեսնում եմ քարից կամ ոսկուց պատրաստված խաչ, կամ էլ պատկեր, մի՞թե իմ հույսը քարի կամ ոսկու վրա եմ դնում.... Անկենդան նյութերը չէին կարող կենդանի մարդկանց օգնության շնորհ մատուցել, եթե Աստված բնակված չլիներ նրանց

¹³ Հ. Օձնեցի. Ատենաբանություն, էջ 28:

¹⁴ Հ. Օձնեցի. Հայաստանում տեղի ունեցած ժողովների մասին, էջ 211:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 217:

¹⁶ Հ. Օձնեցի. Ընդդեմ պավլիկյանների.— Հ. Օձնեցի. Երկեր, էջ 145:

մեջ»¹⁷: Այս հավատո հանգանակը Օձնեցին նաև հատակորեն ձևակերպել է Կանոնագրքում, իր շարադրած կանոնախմբի Ի՛ է հոդվածում՝ որպես ծիսակարգի պարտադիր նորմ. «Եթէ ոք խաչ արասցէ փայտեայ եւ կամ յինչ եւ իցէ նիւթոյ, եւ ոչ տացէ քահանային աւրհնել եւ աւծանել զնա միւռոնովն սրբով, ոչ է պարտ զնա ի պատիւ ընդունել կամ երկրպագութիւն մատուցանել, զի դատարկ եւ ունայն է յաստուծային զաւրութենէն եւ արտաքոյ աւանդութեան առաքելական եկեղեցոյ»¹⁸:

Քրիստոսաբանության առանցքային հարցերից մեկին՝ աստվածայինի և մարդկայինի փոխհարաբերության ըմբռնմանը Օձնեցին բացառիկ ուշադրութիւն է դարձրել՝ հանգամանորեն պարզաբանելով «մի բնութիւն Բանին Աստուծոյ մարմնացելոյ» հիմնադրույթը¹⁹: Աստված մարմնավորվեց, այսինքն՝ անտեսանելին դարձավ տեսանելի՝ «կամենալով այդպես աշխարհին երևալը դարձնել առհավատչյա իր աներևութապես գալստյան, որին աշխարհը չկամեցավ աչքի տեսածը դարձնել սրտի տեսողության ճանապարհ»²⁰: Այս անցման էությունը հարկավոր է ճիշտ ըմբռնել՝ ճշմարիտ հավատքի հիմքը հասկանալու համար. «Այլ այն, որ կար, առանց անտեսելու, եղավ այն, ինչ չկար: Եվ այս ձևով ամենաբարձրային հաճելի եղավ խոնարհութիւնը. բարձրության վրա մնալով՝ նույն ինքը գտնվեց նույն խոնարհության մեջ»²¹: Սա չհասկացող, հոգով և մտքով խավարածի հասցեին Օձնեցու ախտորոշումն աֆորիզմի աստիճանի նրբագեղ է. «Այլ ակամա կուրուցիւն է ցանկանում՝ անտեսանելիների տեսնող լինելու, և կամավոր կուրուցիւն է փնտրում՝ տեսանելիների տեսնող չլինելու համար»²²: Այս ձևակերպումը ոչ միայն աստվածաբանի դիրքորոշում է, այլև խորունկ փիլիսոփայի, քանի որ լավագույնս պարզաբանում է նյութական աշխարհի հանդեպ միակողմանի ռացիոնալիզմին բնորոշ այդ «կամավոր կուրուցիւն» վնասակարութիւնը²³:

Շատ տպավորիչ համեմատությամբ ու սքանչելի լեզվով է նկարագրում Օձնեցին Աստծո տաճարի և կուռքերի մեհյանների տարբերութիւնը. վերջիններս որոշակի ախտերի ծնունդ են, կառուցվել են մարմնավորելու համար մարդկային ազահութիւնը, բարկութիւնը, այլ արատներ, «այնինչ եկեղեցիները կառուցվեցին հավատացյալ-

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 139, 141:

¹⁸ Կանոնագիրք Հայոց, հ. Ա, էջ 532:

¹⁹ Տե՛ս եզնիկ Եպս. Պետրոսյան. Ս. Հովհան Օձնեցու ուսմունքը Քրիստոսի բնութիւնների մասին. – Սուրբ Հովհան Օձնեցի Հայրապետը և իր ժամանակը, էջ 39–44:

²⁰ Հ. Օձնեցի. Ընդդեմ պավլիկյանների, էջ 140:

²¹ Հ. Օձնեցի. Ընդդեմ երևութականների, էջ 75:

²² Նույն տեղում, էջ 73:

²³ «Հայ փիլիսոփայության պատմության մեջ սա շատ կարևոր դրույթ էր: Օձնեցու նախորդները չկարողացան այդպիսի պարզությամբ ու խորությամբ դնել միակողմանի ռացիոնալիզմի բացասական լինելու հարցը» (Հ. Գաբրիելյան. նշվ. աշխ., էջ 545–546):

ների աստվածասիրության փափագով, որի համար էլ Աստված այնտեղ գալով դադար է առնում, և երկնային դասակից հրեշտակները պարում են նրանցում»²⁴:

Բանավիճելիս Օձնեցին երբեմն չի խնայում դիմացիներին, իսկ երբեմն էլ մերժվող տեսակետը կրողների հանդեպ խիստ վերաբերմունք է պարտադրում, ինչպես հետևյալ օրինակում. «Պետք է չարաղանդ մծղնեականների, որ կոչվում են պավլիկյաններ, վայրերում գիշերել, կամ էլ (նրանց հետ) շփվել, խոսակցել և երթուզալ ունենալ: Այլ ամբողջովին հեռու մնալ նրանցից, խորշել և հեռու մնալ նրանցից. որովհետև սատանայի որդի են և հավիտենական կրակի վառիչ, և օտարացել են Արարչի սիրո կամքից: Եթե մեկը լինի, որ հարի նրանց, և (նրանց հետ) սիրո և բարեկամության մեջ լինի, պետք է այդպիսիներին խոշտանգել և ծանր պատուհասի առաջ կանգնեցնել, մինչև որ հավատի մեջ զգաստանան և առողջանան»²⁵: Այս վարքականոնը նույնությամբ շարադրված է Կանոնագրքում, Օձնեցու կանոնախմբի ԼԲ հոդվածում²⁶:

Օձնեցու դատողություններին (նաև Կանոնագրքի որոշ հոդվածներին) բնորոշ նմանօրինակ խստությունը պայմանավորված է, իհարկե, ոչ թե հակադիր տեսակետի տիրոջ անձնային հանգամանքներով, այլ բուն այդ տեսակետի և համապատասխան վարքագծի հանրային վտանգավորության չափով: Իսկ վերջինս ամենից առաջ այն էր, որ թե՛ հերձվածող երևութականները (ընդունելով եկեղեցուն՝ այդուհանդերձ խորքային դավանաբանական վեճի մեջ էին մտնում), թե՛ աղանդավորները՝ իրենց ուղղակի պայքարով եկեղեցու դեմ, վերջիվերջո, հանգեցնում էին հեթանոսության վերականգնմանը: Հենց դա էլ կարևորում է Օձնեցին՝ իր երևակայական զրուցակցին (բանավիճող կողմին) բացատրելով խոսելակերպի խիստ տոնայնությունը. «Ապա նաև քեզ հետ որպես ինչ հարազատ բանավիճենք, որ դու ցանկանում ես մեզանից հեթանոսաբար առանձնանալ, և այն, որ հրաման ընդունեցինք, որ հեթանոսների ճանապարհով չգնանք»²⁷:

Հովհան Օձնեցու կազմած «Կանոնագիրք Հայոցը» բաղկացած է եղել 24 կանոնախմբից, ժ դարի կեսին ընդլայնվել է և դարավերջին բովանդակում էր 40 կանոնախումբ, մինչև ժ է դարն ընդլայնվել ու խմբագրվել է, ընդգրկել 98 կանոնախումբ: Ինչպես նշում են հետազոտողները, միջնադարում հայ մտածողների ստեղծած իրավագիտական հուշարձաններից միայն «Կանոնագիրք Հայոցն» է, որ դարերի ընթացքում ճանաչվել է որպես իրավաբանական ակտերի պաշտոնական ժողովածու: Այն որպես այդպիսին հետագայում ոչ միայն նպաստեց հասարակական-տնտեսական հարաբերությունների կարգավորմանը, հանրային կյանքի կանոնակարգմանը, այլև հիմք

²⁴ Հ. Օ ձ ն ե ց ի. Ընդդեմ պավլիկյանների, էջ 135:

²⁵ Հ. Օ ձ ն ե ց ի. Ատենաբանություն, էջ 67–68:

²⁶ Տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, հ. Ա, էջ 534–535:

²⁷ Հ. Օ ձ ն ե ց ի. Ընդդեմ երևութականների, էջ 92:

դարձավ իրավագիտական մտքի հետագա զարգացման համար: Այդ առումով ԺԲ–ԺԳ դարերում ստեղծված Մխիթար Գոշի և Սմբատ Սպարապետի «Դատաստանագրքերը» ապահովեցին հայ իրավագիտական մտքի զարգացման նոր փուլ՝ ներառելով պետական ու տարածքային կառավարման, քրեական և քաղաքացիական իրավունքի կարևոր ոլորտները:

«Կանոնագիրք Հայոցի» ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ դրանում ամրագրված կանոնախմբերը, ինչպես արդեն նշվել է, հիմնականում վերաբերում են կրոնական ծիսակատարությունների սկզբունքներին, եկեղեցու սպասավորների վարքագծին, ամուսնություն, ընտանիքի, հոգևորականների և աշխարհականների բարոյական կերպարի ընդունելի նորմերին, համակեցություն կանոններին, իսկ դրանք խախտելու համար իբրև պատիժ սահմանվում են ապաշխարանքը, նզովքը, բարոյական դատապարտումը:

Նկատենք հանրային կառավարման արդյունավետության առումով հույժ կարևոր այն հանգամանքը, որ Կանոնագրքում ամենախիստ պահանջներն են ներկայացվում իրենց՝ հոգևոր հովիվներին. ըստ Սահակ Պարթևի կանոնների՝ այդպիսիք պիտի լինեն բարեպաշտ, առաքինի, պարկեշտ, ուսումնասեր, զերծ արծաթասիրության և կաշառքի ախտից, որ կարողանան այլոց ուսուցանել, եկեղեցու շուրջ համախմբել, աստվածահաճո վարքուբարք ձևավորել²⁸: Եկեղեցու սպասավորները պիտի խուսափեն ամեն չարից, հետամուտ լինեն արդարության պահպանմանը, այդպիսիք լինեն օրինակ աշխարհականների համար և նրանց ցույց տան փրկության ուղին. «Եղիցի մեզ ամենեցուն խոյս տալ եւ փախչել ի չարէն եւ արդարութեանն լինել հետամուտ, յամենայն ժամ ի հաճոյս Աստուծոյ ծախել զկեանս մեր, զի անձանց եւ այլոց բազմաց լիցիմք առիթ փրկութեան»²⁹: Ինչպես տեսնում ենք, եկեղեցին այսպիսի հստակորեն վավերացրել է իր համակարգաստեղծ դերակատարումը հանրային կառավարման բովանդակ համակարգում ու նաև ստանձնել սեփական պատասխանատվությունն իր գործառույթների անբասիր իրականացման համար:

Այս դատողությունը շեշտադրված է նաև սեփական օրինակի կարևորությունը՝ որպես այլոց վարքի ազդակի: Փաստորեն՝ Կանոնագիրքն ամրապնդում է հայ կառավարչական մտքի ավանդական դրույթներից մեկը, որի ձևակերպումն առաջինը տվել է Եզնիկ Կողբացին տակավին Ե դարում: Հանրության կյանքի համար չկա ավելի մեծ չարիք, քան առաջնորդի՝ թեկուզ ինքնին անտարակուսելիորեն ճշմարիտ խոսքի և փաստացի արված գործի հակասությունը, քանի որ մարդիկ դա տեսնում են ու նրա մասին ավելի են հակված գործով, քան խոսքով դատելու՝ «զի մարդիկ յօրինակն առաւել հային, քան ի ճշմարտութիւն»³⁰: Եվ ընդհակառակը, շիտակ հոգևոր ա-

²⁸ Տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, հ. Ա, էջ 368:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 374 – 375:

³⁰ Եզնիկ Կողբացի. Եղծ աղանդոց, Երևան, 1994, էջ 258:

առաջնորդն ունակ է բարեփոխելու միջավայրը, ամեն չարիք ու ախտ վանելու. «Հոգեւոր առաջնորդ՝ աստուծային հուր է, զապականարար ախտն այրէ... և ինքն ըստ հաւատարիմ ծառային թագաւորէ»³¹: Ահա այս միտքը՝ վատ, հոռի առաջնորդի վարքագծի մերժումը և, հակառակը, շիտակ առաջնորդի օրինակելի վարքի, հավատարիմ սպասավորութեան հիմնավորումը կարմիր թելի պէս անցնում է շատ կանոններում՝ հակադրութեան շատ տպավորիչ ոճական հնարքի միջոցով. «Կառաւար արբեալ՝ կառքն ընդ որպէս ընթանան: Նաւավար ի քուն՝ նաւն երազ ծովածուփ: Խաշնարած յոյլ՝ խաշինքն զվնասու խոտ ճարակին: Զի եթէ առաջնորդք աւրինացն հաստատուն եւ ճշմարիտ, ապա եւ կարգեալքն ընդ նոքաւք առաւելապէս ոչ սայթաքեալք»³²:

Կանոնախմբերում նաև հոգւածներ կան կաշառակերութեան, մաքսեր և տուրքեր սահմանելու ու դրանց բաշխման մասին: Այսպէս, Գրիգոր Լուսավորչին վերագրվող կանոններից մեկը վերաբերում է կաշառք վերցնողին. «Եթե քահանան կամ աշխարհականը կաշառք առնի, թող Սիմոն կախարդի անեծքը վրան թափի, Հուդային կցորդ լինի...»³³: Աշտիշատի կանոնադիր ժողովում (356 թ.) ընդունված կանոններից չորրորդը վերաբերում է մաքսեր և տուրքեր սահմանելուն. «Որբերի և այրիների համար որոշեց կառուցել որբանոցներ, այրիանոցներ, և դրանց պահելու համար նշանակեց առանձին տուրքեր և հարկեր»³⁴:

Ուշագրավ է տուրքերի սահմանման արդարացի և մարդասիրական սկզբունքը: Աղվանքի արքա Վաչագանի «Կանոնական սահմանադրութեան» (488 թ.) Դ գլխում ամրագրված է. «Քահանային ժողովրդի կողմից (տուրք) տալու կարգը այսպէս է լինելու. ունևորը պետք է տա չորս գրիվ ցորեն, վեց գրիվ գարի, տասնվեց փաս քացու [5.32 լ խաղողի հյութ], իսկ նա, ով հացապահաս է, դրա կեսը պետք է տա... Վար ու ցանք և այգի չունեցողից չպետք է առնեն, իսկ նա, որ իր հոգու համար սրանցից ավելին կտա, բարիք կանի»³⁵: Ազատների տուրքը եկեղեցու և վանքի միջև բաժանելու համար պահանջվում է. «Եթե ազնվականները տասանորդ են տալիս, պետք է մի մասը բուն գլխավոր եկեղեցուն տան, մյուս մասը՝ իրենց եկեղեցուն»³⁶: Հանգուցյալի տանն անպատշաճ լացուկոծը պիտի կասեցվի, իսկ տանուտերը և երաժիշտը՝ պատժվեն³⁷:

Շեղվող վարքագծի դրսևորումների հանրային արձագանքի առումով շատ կարևոր է, որ կանոնական պատիժները տարբերակված են՝ ըստ հանցանքի տեսակի և տարիքի: Ներսես կաթողիկոսի կա-

³¹ Նույն տեղում:

³² Կանոնագիրք Հայոց, հ. Ա, էջ 458:

³³ Ռ. Ա վ ա գ յ ա ն. նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 98:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 108:

³⁵ Նույն տեղում, էջ 138:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 141:

³⁷ Տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, հ. Բ, էջ 96:

նոններում, օրինակ, հացի դեզն այրողը պիտի ապաշխարի յոթ տարի, իսկ տունն իր գույքով այրողը՝ տասը³⁸: Շահապիվանի ժողովի ընդունած կանոններից ժթ հոգվածն աղանդավոր ընտանիքի չափահաս անդամների համար նախատեսում է ազատազրկում և այլ պատիժներ, սակայն անմեղ երեխաները, որ չէին կարող գիտակցաբար մասնակցել պիղծ արարքներին, ազատվում են պատժից ու հանձնվում վերադաստիարակության։ «Եւ մանկունքն որ չեւ իցեն գիտեցեալ զպղծութիւն, կալցին եւ տացին ի ձեռս սուրբ պաշտանէից Աստուծոյ, ու սնուցեն եւ ուսուցեն զնոսա ի հաւատս ճշմարիտ եւ յերկիւղ Տեառն»³⁹: Նկատենք նաև, որ արդեն Դ դարում մեր նախնիները, փաստորեն, տարբերակել են դիտավորյալ և ոչ դիտավորյալ («ոչ կամաւ») սպանությունները⁴⁰: Եթե հավատաբար կամ այլ հանցանք կատարած չարագործն ականջալուր չի լինում խրատին, չի գղջում, չի ապաշխարում, ապա արժանի է մահապատժի։ «Եթէ ոք ի կախարգութեան գտցի այր կամ կին, եւ յուրացութեան կամ յայլ չարագործութեան, եւ ի գղջումն եւ յապաշխարութիւն ոչ եկեացեն՝ ըստ գրոց հրամանի քարկոծ լիցին»⁴¹: Հովհան Օձնեցու կանոնախմբի Ա–Դ կանոններն ուղղված են եկեղեցականների ու աշխարհականների շրջանում հարբեցողության դեմ։ մարմնական զեխությանը տրված իրավունք չունի օրհնություն և հաղորդություն ստանալու «մինչեւ աւուրս ընդ մէջ արարեալ սրբեսցէ՝ զինքն ապաշխարութեամբ, պահաւք եւ աղաւթիւք», իսկ եթե համառի, ապա պետք է պատժի ենթարկվի⁴²:

Կանոնագիրքն առանձնացնում է այն դեպքերը, երբ մեղավորը պիտի անպայման պատժվի, բայց միաժամանակ նախատեսում է նաև հորդորի, խրատի պատշաճ գործադրում։ վարդապետին երբեմն հարկ չկա մեղավորին աճապարանոք անիծել, «ապա խաղաղասէր վարդապետն բարեսէր խրատու բարեխաւսութիւն արասցէ հնազանդեցուցանել ընդ բուն վարդապետաւն»⁴³: Կամ՝ երբ պսակազրկողներն են խախտում կարգը, անտեսում սուրբ օրերի խորհուրդը, նրանք պիտի պատժվեն, միաժամանակ չի բացառվում պատժի մեղմացումը։ «Եվ եպիսկոպոսը, դա իմանալով, ինչպես որ կամենա, կարող է մարդասեր լինել նրանց հանդեպ»⁴⁴: Պատժի ու ներողամտության համադրումը՝ որպես հանրային կյանքում «կառավարման սուբյեկտ – կառավարման օբյեկտ» փոխհարաբերության ըմբռնման սոցիալ-փիլիսոփայական կարևոր սկզբունք և վերջինիս ճկուն գործադրումը՝ որպես հանրային կյանքի արդյունավետ կառավարման եղանակ, Օձնեցին վերստին հիմնավորում է մեկ-միասնական սկզ-

³⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 260–261:

³⁹ Կանոնագիրք Հայոց, հ. Ա, էջ 462:

⁴⁰ Տե՛ս Ռ. Ա. վ ա դ յ ա ն. ն շ վ. ա շ խ., էջ 262:

⁴¹ Կանոնագիրք Հայոց, հ. Ա, էջ 440:

⁴² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 516 – 517:

⁴³ Նույն տեղում, էջ 460:

⁴⁴ Հ. Օ ձ ն ե ց ի. Ատենաբանություն, էջ 48:

բունքով, այն է՝ Արարչի սեփական վարվելակերպով. «Քանզի տեսնում ենք, որ Աստված առհասարակ երկու կերպ է վարվում՝ ներողամտությամբ և վրեժխնդրությամբ, ոչ ամեն տեղ, ժամանակ կամ ամենքի դեմ է, որ դրանցից մեկին կամ երկուսին է դիմում, այլ լինում է երբեմն, որ դրանցից մեկին կամ մեկով, ինչպես որ հարմար է գտնում Աստծու կանխատեսությունը»⁴⁵:

Չենք կարող, հիրավի, չհպարտանալ, որ տակավին Ե դարում հայ հոգևորականության հանրային պատասխանատվության զգացումը և իրավական գիտակցությունն այնքան զարգացած են եղել, որ լիովին ճշգրիտ են ըմբռնել ու մեկնաբանել ամուսնության և ընտանիք կազմելու հիմքերը, ամենից առաջ՝ կողմերի փոխադարձ ցանկությունը: Մասնավորապես, Սահակ Պարթևի կանոնախմբի ԻԷ և ԻԸ հոդվածները պահանջում են քահանաներից՝ չկատարել երիտասարդ զույգի պսակադրությունը, եթե նրանք նախապես միմյանց չեն տեսել ու հավանել, իսկ եթե դա ծնողների կամքով է արվում, «բռնադատութեամբ ծնողացն», իսկ քահանան էլ ինչ-ինչ պատճառաբանությամբ կատարում է պսակադրությունը, ապա պատժի են ենթարկվում թե՛ քահանան, և թե՛ ծնողները⁴⁶:

Կանոնագրքում կարևորվում են նաև կրթության խնդիրները: Սահակ Պարթևն իր մշակած կանոններում անհրաժեշտ է համարում դպրոցների կազմակերպումը⁴⁷, Աշտիշատի ժողովի որոշման ժգլիում պահանջվում է «երկրում լուսավորություն տարածելու նպատակով՝ ողջ Հայաստանում բաց անել հունարեն և ասորերեն լեզուներով դպրոցներ»⁴⁸: Ընդ որում՝ կրթությունը ներառում է նաև բարոյական արժեքների սերմանում ու արատների մերժում. «Ուսուցէք եւ զժողովրդականս յամենայն անառակութենէ ի բաց փախչել՝ յորկորստութենէ, յարբեցութենէ, ի հակառակութենէ, ի զրկելոյ զաղքատս եւ զընկերս իւրեանց»⁴⁹: Կրթվածության պահանջը, ինչպես ասվեց, Կանոնագիրքը քանիցս կրկնում է վարդապետների համար⁵⁰:

Վերոշարադրյալը նշանակում է, որ «Կանոնագիրք Հայոցը» ընդգրկել է հանրային կյանքի ընդարձակ շրջանակ՝ ներեկեղեցական գործունեությունից մինչև աշխարհիկ հասարակական-տնտեսական հարաբերություններ, էապես նպաստելով ազգային ավանդույթների, դավանանքի, հայ եկեղեցու ինքնուրույնությանը, հայկական ինքնության պահպանմանը, համակեցության գործնական կառավարման շատ խնդիրների լուծմանը, այլ նաև կարևորագույն նշանակություն է ունեցել հայ իրավագիտական ու կառավարչական մտքի զարգացման ասպարեզում: Իհարկե, իրավակիրառական առումով Կանոնագիրքի շատ դրույթներ հիմնականում պատմական

⁴⁵ Հ. Օձնեցի. Ընդդեմ պավլիկյանների, էջ 142:

⁴⁶ Տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, հ. Ա, էջ 382–383:

⁴⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 372 – 373:

⁴⁸ Տե՛ս Ռ. Ա վ ա գ յ ա ն. նշվ. աշխ, էջ 109–110:

⁴⁹ Կանոնագիրք Հայոց, հ. Ա, էջ 381:

⁵⁰ Տե՛ս նույն տեղում, հ. Ա, էջ 424, 459, հ. Բ, էջ 239–240:

արժեք ունեն, և վերընձյուղված պետականության պայմաններում եկեղեցու ու պետության փոխհարաբերությունները կարգավորվում են Սահմանադրությամբ և օրենքներով, այդուհանդերձ, բարոյական բովանդակության առումով դրանք պահպանում են իրենց արդիականությունը: Ավելին՝ Կանոնագիրքն ազգային ինքնաճանաչման տեսակետից անսպառելի մի շտեմարան է, որի վերլուծությամբ կարող ենք հասկանալ Հայ մարդկանց հոգեբանության, կենցաղի, ընտանեվարության, նրանց միջև հանրային տարբեր դերերում գոյացող փոխհարաբերությունների առանձնահատկությունները:

Այնպես որ բնավ էլ զուր չէր «Կանոնագիրք Հայոցի» մասին իր իսկ՝ Հովհան Օձնեցու պատկերավոր կարծիքն ու հորդորը ընթերցողին՝ «անմոռացաբար» հիշել, թե «սա գանձ է, որ ցեցը և ուտիճը չեն փչացնի, այլ գանձ է ստացողին, որի սիրտը վեր, դեպի երկնայինը կտանի»⁵¹: Անցած տասներեք դարն ասվածի լավագույն հաստատումն է, և ինչպես Օձնեցին է երախտագիտություն արտահայտել Տիրոջն իրեն իշխանություն պարգևելու համար, որը նա, ի թիվս այլ ազգանպաստ արարումների, գործադրել է նաև նման կոթող ստեղծելու համար, երախտապարտ սերունդներս նույնպես պիտի ոչ միայն հարգանքի տուրք մատուցենք Հայոց մեծերից մեկին, այլև գործադրենք մեզ ավանդած այդ գանձը հանուն Հայոց ազգային միաբանության, հավատքի անսասանության և Հայ պետականության հավիտենականության:

ФИЛОСОФСКИЕ И УПРАВЛЕНЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ ИОАННА ОДЗНЕЦИ

(К 1300-летию восшествия на престол Иоанна Одзнеци)

ЮРИЙ СУВАРЯН, ВАЛЕРИЙ МИРЗОЯН

Резюме

Иоанн Философ Одзнеци занимает достойное место в армянской истории не только как выдающийся глава церкви, святой, за свои великие деяния канонизированный еще при жизни, но и как одна из вершин теоретической мысли. Не только период его правления (717 – 728 гг.), но и последующие десятилетия истории Армении во многом были predeterminedenны благотворными результатами его деятельности. «Философом» его почитали за поистине всеохватывающее философское мышление, ораторское мастерство, искусство полемики, изящный стиль. В свете современной теории и практики административного управления нам особо ценным представляется создание им «Армянской книги

⁵¹ Հ. Օձնեցի. Հիշատակարան, էջ 202:

канонов» — первого свода церковных правил. Одзнеци собрал существующие с IV века разбросанные канонические материалы, систематизировал их, отредактировал, создав таким образом единую монументальную книгу, которая в последующие годы пополнялась новыми канонами. Гармоничное сочетание права и морали, основательное соединение христианских истин и светских норм общежития свидетельствуют о высоком уровне теоретической мысли наших предков в далеком VIII веке. Но, пожалуй, самое ценное для нас, благодарных потомков — это стремление Одзнеци к обеспечению управленческой легитимности — к управлению церковью и обществом не произвольными решениями, а записанным и кодифицированным сводом законов.

HOVHAN ODZNETSI'S PHILOSOPHICAL
AND MANAGERIAL VIEWS

(On the 1300th anniversary of the enthronement of Hovhan Odznetsi)

YURI SUVARYAN, VALERI MIRZOYAN

S u m m a r y

Hovhan Philosopher Odznetsi takes his rightful place in Armenian history not only as an outstanding head of the church, as a saint, for his great deeds canonized during his lifetime, but also as one of the vertices of theoretical thought. Not only the period of his rule (717 – 728), but also the subsequent decades of the history of Armenia were largely predetermined by the beneficial results of his activity. “The Philosopher” he was considered for truly all-embracing philosophical thinking, oratory mastery, the art of polemics, elegant style. In the light of the modern theory and practice of administrative governance, it is especially valuable for us the creation of the “Armenian Book of Canons” – the first collection of church rules. Odznetsi collected the scattered canonical materials existing from the IV century, systematized them, edited, creating thus a single monumental book, which in subsequent years was replenished with new canons. Harmonious combination of law and morality, a substantial conjunction of Christian truths and secular norms of a community attest to the high level of the theoretical thought of our ancestors in the distant VIII century. Perhaps, the most valuable thing for us – grateful descendants, is the desire of Odznetsi, for ensuring administrative legitimacy – to the management of the church and society not by arbitrary decisions, but by the recorded and codified system of laws.

ԱՄՆ-Ի ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ՆՊԱՍՏԸ
ԿԻԼԻԿՅԱՆ ԿԱՍԱՎՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆԸ (1916–1920 ԹԹ.)
(1918 թ. Արարայի ճակատամարտում «Հայկական Լեգեոնի»
տարած հաղթանակի 100-ամյակի առթիվ)

ՔՆԱՐԻԿ ԱՎԱԳՅԱՆ

Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում (1914–1918 թթ.) և դրան հաջորդող տարիներին առավելապես առաջին սերնդի ամերիկահայերի համար հայրենի ժողովրդի սատարմանն ուղղված ջանքերը եղել են գործնական ու ծանրակշիռ՝ կրելով թե՛ քաղաքական ու ղիվանագիտական, և թե՛ հասարակական, տնտեսական ու ռազմական բնույթ: Վերջինս արտահայտվել է ռազմամթերքի, դրամական միջոցների, նաև՝ մարդկային ուժի՝ կամավորների առաքումով, որն իրականացվել է, գլխավորապես, հայկական կուսակցությունների ու կազմակերպությունների կողմից:

Ամերիկահայերն իրենց գործուն մասնակցությունն են ունեցել Առաջին աշխարհամարտի տարիներին և հետո Կովկասում, ապա՝ Կիլիկիայում կազմակերպված կամավորական շարժումներին՝ սկսած 1915 թ. Վանի ինքնապաշտպանական կռիվներից 1918 թ. Արարայի հերոսամարտը՝ ցարական Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի զորամիավորումների հետ կողք կողքի քաջաբար մարտնչելով գերմանաթուրքական ուժերի դեմ¹: Կամավորական շարժման նշանաբանն էր՝ «Ինքնավարութիւն վեց վիլայէթներու և անոնց անբաժան մասը կազմող Կիլիկիայի՝ Ռուսաստանի հզօր հովանաւորութեան տակ»²:

1916 թ. հոկտեմբերի 27-ին Ֆրանսիայի և Մեծ Բրիտանիայի կամավարությունները, Փարիզի Հայ ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբարի մասնակցությամբ, Լոնդոնի Ֆրանսիական դեսպանատանը համատեղ համաձայնությամբ էին եկել (Սայքս-Պիկոյի համաձայնություն)՝ ստեղծել հայ, ինչպես նաև արաբ (սիրիացի, ալժիրցի, մարոկացի և այլ)³ կամավորներից բաղկացած ու «օս-

¹ Ք. Ավագյան. Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների հայ գաղութի պատմությունը (սկզբնավորումից մինչև 1924 թ.), Երևան, 2000, էջ 114–119:

² Զ. Կիրակոսյան. Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը (1914–1916 թթ.), Երևան, 1965, էջ 187, Գ. Լազեան. Հայաստանը եւ Հայ Դատը ըստ դաշնագրերու, Գահիրէ, 1942, էջ 81:

³ Forgotten Heroes. The Armenian Legion and the Great War. An Exhibit Commemorating the 83rd Anniversary of the Armenian Legion's Victory on September 19, 1918, at Arara (Palestine). September 23-December 31, 2001.

մանյան իշխանությունների նկատմամբ չեզոք»՝ «Արևելյան լեգեոն» («Légion d'Orient») անվանումը կրող զորամիավոր, որը, իբրև օժանդակ ուժ, պատերազմի տարիներին Ֆրանսիական բանակի կազմում պետք է կռվեր բացառապես Ասիական Թուրքիայի մաս կազմող Սիրիայում և Կիլիկիայում, այնուհետև՝ Թուրքերի դեմ հաղթանակից հետո, որպես քաղաքապահ ուժ (միլիցիա), ապահովեր Ֆրանսիական հոգատարությունների ներքո Կիլիկիայի ինքնավարությունը: «Արևելյան լեգեոնի» կազմակերպման ծախսերն իր վրա էր վերցնելու Ֆրանսիական կառավարությունը, որը հոգալու էր կամավորների տեղափոխման ճանապարհածախսը, հիվանդություն ու հաշմանդամություն ծախսերը: Կամավորները, որոնք պետք է ներկայացնեին լավ վարքի վկայական, մարզվելու և դեկավարվելու էին Ֆրանսիական սպաների ու ենթասպաների կողմից, վարձատրվելու էին Ֆրանսիական զինվորների նման, ստանալու էին նույն պարենը, ինչ Ֆրանսիացի զինվորը: Լեգեոնը սկզբնապես հաստատվելու էր Կիպրոսում (Ֆամագուստա նավահանգստից 40 կմ հեռավորություն վրա գտնվող Մոնարկա ծովափորյա սարահարթային վայրում, երբեմնի Լևոն V կիլիկյան թագավորի գերեզմանի մոտ)⁴, որտեղ ժամանելու էին Մարսելի, Բորգոյի և Պորտ-Սայիդի գրասենյակներում գրանցված տարբեր վայրերից ժամանած հայ կամավորները: Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրի մեջ նշված էր. «1. Որ կամավորները ո՛չ Ֆրանսիական, ո՛չ ալ Եւրոպական ուրիշ ճակատներու վրայ պիտի կռուին, այլ միայն ու միայն Ասիական Թուրքիոյ մէջ պիտի գործածուին՝ իրենց դարաւոր թշնամիին դէմ պատերազմելու եւ ազատագրելու իրենց մայրենի հողը: 2. Որ՝ Ֆրանսա, Դաշնակիցներու յաղթանակէն յետոյ, պիտի նուիրուի Կիլիկիոյ ինքնավարութիւնն ապահովելու գործին, իր հոգատարութեան ներքեւ»⁵:

1916 թ. նոյեմբերի 26-ին հիմնվել է օսմանյան հպատակներից կամավոր հիմունքներով հավաքագրված «Արևելյան լեգեոնը»: Կամավորագրումը սկսվել է եգիպտոսում, որի կորիզը կազմել են 600 մուսալեուցի (ֆրանսիական կառավարության աջակցությամբ Պորտ-Սայիդում ապաստանածներից)⁶, ապա նաև՝ 300 եգիպտահայ, ինչպես նաև՝ օսմանյան բանակից ու այլ վայրերից փախստական 236 հայ⁷:

Prepared by B. Merguerian (ALMA) (այսուհետև՝ Forgotten Heroes), Watertown, 2001, p. 8.

⁴ Խ. Ա ճ է մ ե ա ն Ք հ ն յ . Հայկական Լեգեոնը. - «Համազգային»ի տարեգիրք 1953, Պէյրութ, 1952, էջ 72:

⁵ Մ. Գ. Ճ ի գ մ է ճ ե ա ն. Պատմութիւն ամերիկահայ քաղաքական կուսակցութեանց (1890-1925), Ֆրէզնո, 1930, էջ 345, Տ. Յ. Պօյաճեան. Հայկական Լեգեոնը. Պատմական յուշագրութիւն, Ուոթրթաուն, 1965, էջ 8-10, 13:

⁶ Ռ. Գ. Ս ա հ ա կ յ ա ն. Թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունները և Կիլիկիան 1919-1921 թթ., Երևան, 1970, էջ 115-116:

⁷ Յուշամատեան Մուսա Լեւրան, խմբ. Մ. Գուշագճեան, Պ. Մատուռեան, Պէյրութ, 1970, էջ 426, Օ. Թ. Մ ա լ խ ա գ ու Ն ի. Ամերիկահայ կա-

Համայն հայության բարոյական, քաղաքական, նյութական կարողությունները համախմբելու, Հայ դատին ի նպաստ ազգային և միջազգային գործունեություն կազմակերպելու, Ֆրանսիական հրամանատարությունների արևմտահայության շրջանում ծավալված կամավորական շարժումը կանոնավորելու ու նպատակաուղղելու, հայանպաստ այլ ձեռնարկներ իրականացնելու և վերահսկելու հատուկ միտումով 1917 թ. սկզբին եգիպտոսում ստեղծվել էր ազգային հիմնական կառույցները (կուսակցական, եկեղեցական, բարեսիրական) համախմբող «Հայ ազգային միություն» անունով կենտրոնական մարմին, որը շատ կարճ ժամանակում իր մասնաճյուղերն է հիմնել տարբեր հայաշատ գաղութներում:

Այդ նպատակով, Պ. Նուբարի հանձնարարագրով մարտի սկզբին ԱՄՆ է առաքվել ազգային երեք կուսակցությունը ներկայացնող պատգամավորություն (Ստեփան Սապահ-Գյուլյան՝ ՄԴՀ-ից, Արտաբաստ Խաչիկ Հանրմյան՝ ՀՅԴ-ից, Միհրան Տամատյան՝ ՀՍՌ-ից), որը, միաժամանակ, գնացել էր «ձեռ ու մարմին տալու համար կամաւորական շարժումին»⁸:

Կամավորագրումը մեծ ոգևորություն է առաջացրել ամերիկահայության շրջանում, քանի որ օվկիանոսից այն կողմ գտնվող այս գաղութը ևս «... կ'ալեկոծէր հայրենի հողերու ազատագրական շունչով» և «Ամերիկահայ երիտասարդութեան սիրտը կ'եռար արդէն եւ նման առիթ մը կը փնտռէր իր անտանելի դարձած սուգին վրէժն առնելու և հայ ազատագրութիւնը դարբնելու համար»⁹:

Եգիպտահայ պատվիրակության ջանքերով և համախմբման նկատմամբ ամերիկահայ ազգայինների դրսևորած բարձր գիտակցություն շնորհիվ հնարավոր է դարձել 1917 թ. մարտի 16–26-ը Բոստոնում անցկացնել չորս կուսակցության միջև համերաշխության բանակցությունների յոթ նիստ, որոնց ընթացքում էլ կազմակերպվել է Ամերիկայի հայ ազգային միությունը (ԱՀԱՄ): Միությունը բաղկացած էր չորս կուսակցության (Սոցիալ դեմոկրատ հնչակյան, Վերակազմյալ հնչակյան, Հայ հեղափոխական դաշնակցություն, Հայ սահմանադիր ուսուցիչական) և Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության ներկայացուցիչներից: Ընտրվել էր միության 18 անդամից բաղկացած կենտրոնական մարմին (ատենապետ՝ Միհրան Սվազյան)¹⁰:

մաւորները եւ իրենց յաղթանակը. – «Արագած» (չաբաթաթերթ), թիւ 12, Ապրիլ 12, 1919, էջ 172, Ռ. Գ. Սահակյան. նշվ. աշխ., էջ 116:

⁸ Մ. Գ. Ծիգմէճեան. նշվ. աշխ., էջ 344, Յուզամատեան Մեծ Եղեռնի, 1915–1965, խմբ.՝ Գ. Ահարոնեան, Պէյրուսթ, 1965, էջ 895:

⁹ Յուզամատեան Մեծ Եղեռնի, 1915–1965, էջ 895, Վահէ Հայկ. Խարբերք եւ անոր ոսկեղէն դաշտը, Նիւ Եորք, 1959, էջ 994:

¹⁰ Տեղեկագիր Հայ Ազգային Միութեան Ամերիկայի. 1917–1921 թթ., Պոստոն, 1922, էջ 11–12, Սահմանադրութիւն եւ կանոնադրութիւն Հայ Ազգային Միութեան Ամերիկայի, Պոսթօն, 1917, էջ 2, 19–20, Թէոգիկ. Ամէնուն տարեցոյցը, ԺՁ տարի, Կ. Պօլիս, 1922, էջ 286:

Առաջին աշխարհամարտի սկսվելուց ի վեր առաջին անգամ էր, որ հայ կուսակցությունները (մասնավորապես՝ ՀԾԴ-ն), միասնակա-
նություն էին հանդես բերել ազգային կարևոր ձեռնարկների իրա-
կանացման գործում: Կարճ ժամանակում ԱՄՆ-ում արդեն ստեղծվել
էր միություն 187 մասնաճյուղ: Ամերիկայի հայ ազգային միության
նպատակն էր ամերիկահայ նյութական ու բարոյական ուժերը հա-
մախմբել և դրանք ի սպաս դնել Հայաստանի ու Կիլիկիայի ազա-
տագրմանը, վերաշինությունը և կարոտյալների անմիջական օգ-
նությունը, ինչպես նաև՝ ԱՄՆ-ում հայանպաստ պրոպագանդա ու
դիվանագիտական ձեռնարկներ իրականացնել¹¹: Միության հասույ-
թը ձևավորվում էր անդամավճարումներից, հանգանակություննե-
րից, նվիրատվություններից: Այն իր գործունեությունը համաձայ-
նեցնում էր Փարիզի Հայ ազգային պատվիրակության հետ՝ հանդի-
սանալով նրա լիազոր ներկայացուցչական մարմինն ԱՄՆ-ում¹²:

Հմուտ դիվանագետ, ազգային, հասարակական, քաղաքական
գործիչ, իրավաբան, հրապարակախոս Միհրան Սվազլյանի ղեկավա-
րած Ամերիկայի հայ ազգային միությունն իր հետամտած հայա-
նպաստ լուրջ խնդիրների իրականացումը համազորություն, մինչև
անգամ միջազգային ու, հատկապես, ամերիկյան կառավարական և
հասարակական մակարդակներով կազմակերպելու կարողություննե-
րի համար ամերիկյան պաշտոնական շրջանների կողմից ճանաչվել
է որպես ամերիկահայ գաղութը ներկայացնող մարմին՝ դառնալով
հայկական առաջին լոբբիստական կազմակերպությունը ԱՄՆ-ում¹³:

Արևմտյան Հայաստանի ազատագրության նպատակով Ամերիկա-
յի հայ ազգային միության իրականացրած «առաջին եւ ամենա-
նուիրական»¹⁴ գործերից մեկը եղավ ԱՄՆ-ում կամավորական շարժ-
ման կազմակերպումը: Ինչպես ասվեց, այն մեծ խանդավառություն
էր առաջ բերել գաղութում, մանավանդ որ 1917 թ. սկզբին ԱՄՆ-ն
արդեն դադարեցրել էր իր չեզոքությունը և ներքաշվել Առաջին
աշխարհամարտին. «Հազարաւորներ կը ձգէին հանգիստ աշխա-
տանք ու գրասեղան, ապահով կեանք ու փայլուն ապագայ՝ զօրաց-
նելու համար կորիզը «հայկական բանակին»¹⁵:

Համաձայն Փարիզի Հայ ազգային պատվիրակության և Ֆրանսի-
սիական կառավարության միջև կայացած պայմանավորվածության՝
ամերիկահայ կամավորները Նյու Յորքից Բորդո պետք է մեկնեին
Ֆրանսիական փոխադրանավերով ու Ամերիկայի հայ ազգային
միության ծախսով: Բորդոյում Ֆրանսիական զինվորական ղեկավա-

¹¹ Ք. Ավագյան. Հայ առաջին լոբբիստական կազմակերպությունը
ԱՄՆ-ում. — «Հայոց պատմության հարցեր», Երևան, 2003, թիվ 4, էջ 98–
104, Մ. Գ. Ծիգմէճեան. նշվ. աշխ., էջ 353:

¹² Մ. Գ. Ծիգմէճեան. նշվ. աշխ., էջ 352, Սահմանադրութիւն եւ
կանոնադրութիւն Հայ Ազգային Միութեան Ամերիկայի, էջ 1–2:

¹³ Ք. Ավագյան. նշվ. հոդվ., էջ 98–104:

¹⁴ Տ. Յ. Պոյաճեան. նշվ. աշխ., էջ 37–38:

¹⁵ Մ. Տամատեան. Իմ յուշերէս, խմբ. եւ ծանօթ. Վ. Ղազարեան,
Պէյրութ, 1985, էջ 114, Յուշամատեան Մեծ Եղեռնի, 1915–1965, էջ 891:

րուծյան քննությունն անցնելուց հետո նրանց պետք է արձանագրեին Ֆրանսիական հրամանատարության ներքո կռվելու համար: Իսկ դաշնակից տերությունների համար պատերազմի բարենպաստ ավարտի դեպքում Կիլիկիայի պաշտպանությունն անցնելու էր հայ զինվորականությանը¹⁶:

Շարժման մասնակից Տիգրան Պոյաճյանի վկայությամբ, «Արտակարգ խանդավառութիւն ստեղծած էր հայ կամաւորներով բանակ կազմելու ծրագիրը: Արձանագրողներու թիւը ամէնուն ակնկալութենէն ու երեւակայութենէն բարձր եղաւ: Հազարաւորներ տրամադրութիւն ցոյց տուին կռուի դաշտ վազել, իրենց նահատակ արիւնակիցներու վրէժը լուծելու անգուսպ յուզումով»¹⁷:

Կարճ ժամանակում՝ ընդամենը հինգ ամսում (1917 թ. հունիսի 9-նոյեմբերի 3), Ֆրանսիական հովանավորության ներքո սկսված կամավորական շարժմանն իրենց մասնակցությունը բերելու նպատակով արձանագրվել է 5.000 ամերիկահայ, սակայն, հակառակ ամերիկահայության շրջանում ստեղծված աննախադեպ խանդավառության, Ֆրանսիական հրամանատարության տրամադրած փոխադրական միջոցների սղության պատճառով մեկնելու հնարավորություն է ընձեռվել ընդամենը 1.172-ին (նրանցից վերապրել է ընդամենը 250 հայ)¹⁸, իսկ մնացյալը հետագայում զինվորագրվել է ԱՄՆ-ի բանակին՝ կռվելով Գերմանիայի դեմ արևմտյան ճակատներում¹⁹:

Ականատեսների վկայությամբ, ամերիկահայերը, ոգևորված օր առաջ կամավորագրվելու նախանձախնդրությամբ և չսպասելով Ամերիկայի հայ ազգային միության կամավորներով համալրելու պարբերական հրավերներին, ժամանակից շուտ թողնում էին իրենց աշխատանքն ու հանգիստը և մեկնում Նյու Յորք՝ տեղում սպասելու իրենց հերթին: Մինչդեռ Ֆրանսիական խոշոր շոգենավերը տրամադրվում էին ամերիկյան զինվորների փոխադրմանը, իսկ ամերիկահայ կամավորների տեղափոխման համար մեկ-երկու մեծ փոխադրանավ տրամադրելու փոխարեն հատկացվում էր շաբաթական ընդամենը մեկ անգամ յոթ-ութ տասնյակ 3-րդ և 4-րդ կարգերով ուղևոր փոխադրող ոչ բավարար տարողության բեռնակիր նավ: Արդյունքում, հինգ ամսում 17 նավով փոխադրվել է կամավորագրված ամերիկահայերի միայն 1/5 մասը:

1917 թ. ապրիլի 6-ին Առաջին աշխարհամարտին ԱՄՆ-ի ներքաշումով, ինչպես նաև ելնելով Ֆրանսիական իշխանությունների կողմից հարուցած փոխադրական դժվարություններից ու սահմանափակումներից, դադարել է հայ կամավորների առաքումը Ֆրանսիա,

¹⁶ Տ. Յ. Պոյաճեան. նշվ. աշխ., էջ 38:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 37-38:

¹⁸ A. S. Yeretzian. A History of Armenian Immigration to America with Special Reference to Conditions in Los Angeles. A Thesis. California, 1923, p. 11.

¹⁹ Տեղեկագիր Հայ Ազգային Միութեան Ամերիկայի. 1917-1921 թթ., էջ 27, Պ. Յ. Տեփոյեան. Միհրան Տամատեան (1863-1945), Գահիրէ, 1956, էջ 196:

ուստի կամավորագրված, սակայն չընդգրկված ամերիկահայ երիտասարդներն իրենց ողջ ուժն ու կարողությունը ծառայեցրել են նաև հանուն որդեգրած երկրի պաշտպանության՝ անդամագրվելով դաշնակցային զինված ուժերի շարքերը: Նրանցից շատերը մեկնել են Ֆրանսիական՝ արևմտյան ճակատ՝ կռվելու ընդդեմ Գերմանիայի²⁰:

Մինչդեռ Ֆրանսիական բանակ կամավորագրված ամերիկահայերի նպատակը ոչ թե Ֆրանսիական ցանկացած ճակատում կռվելն էր, այլ իրենց հայրենիքի ազատագրման համար պայքարելն էր: Այդ կապակցությամբ, «Արևելյան լեգեոն» կամավորագրված ամերիկահայ լեգեոնականի հետևյալ խոսքերը բնորոշում են ԱՄՆ-ից կամավորագրված հայերի շրջանում առկա ընդհանուր տրամադրությունը. «Մենք ձգած էինք Ամերիկյան մեր ազգի ռիսերիմ թշնամիին դէմ կռուելու համար, ոչ թէ Եւրոպական ճակատներու վրայ: Եթէ այդ պատեհությունը պիտի զլացուէր մեզի, բնականաբար պիտի նախընտրէինք Ամերիկեան բանակին մէջ ծառայել»²¹:

Մեծ մասամբ քեսապցի, սեբաստացի, խարբերդցի, արաբկիրցի, չնքուչցի, տիգրանակերտցի, հուսեյնիկցի այդ երիտասարդները ներառում էին ԱՄՆ-ի գրեթե բոլոր հայաշատ նահանգները (օրինակ՝ միայն Մասսաչուսեթսի նահանգից՝ 424 կամավոր, ընդ որում՝ շուրջ 1.000 հայ ունեցող Լուորենս քաղաքից՝ 78, Ուստրից՝ 76, Բոստոնից՝ 6)²²: Կամավորագրվածների մեծ մասը կուսակցականներ էին՝ վերակազմյալ հնչակյաններ, դաշնակցականներ, սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյաններ, ռամկավարներ²³: Պետրոս Տեփոյանի բնորոշմամբ, «Ամերիկահայեր իրենց խորքին մէջ մէկ քանի տասնեակ տարիներով կուսակցական ճիգերու շնորհիւ պատրաստուած բարձրորակ հայրենասէրներ էին: Անշուշտ ազատ ապրելու և մտածելու միջավայրը իր մեծ նպաստը բերած էր այդ հայրենասիրութեան դիեցման աշխատանքին մէջ»²⁴:

«Արևելյան լեգեոն» կամավորագրված ամերիկահայերի կազմում կային նաև ամերիկյան բանակի մի շարք բարձրաստիճան զինվորականներ, որոնք տարբեր աստիճաններով են ծառայել լեգեոնի կազմում (հրամանատարներ Զիմ Չանգալյան՝ կրտսեր ենթասպա-հիսնապետ, Հայկ Ազատյան, Տիգրան Պոյաճյան, Ռուբեն Հերյան՝ կրտսեր ենթասպա-տասնապետ, Գարակյոզյան՝ տասնապետ, Վահան Չուրկենց, Վաղարշակ վրդ. Արշակունի, Զոն Շիշմանյան՝ տեղապահ և այլք)²⁵:

²⁰ Մ. Տամատեան. նշվ. աշխ., էջ 115, Տ. Յ. Պոյաճեան. նշվ. աշխ., էջ 38:

²¹ Տ. Յ. Պոյաճեան. նշվ. աշխ., էջ 44:

²² Յուզամատեան Մուսա Լերան, էջ 426, The Armenians in Massachusetts. Boston, 1937, p. 54.

²³ Տ. Յ. Պոյաճեան. նշվ. աշխ., էջ 86:

²⁴ Պ. Յ. Տեփոյան. նշվ. աշխ., էջ 186:

²⁵ Յուզամատեան Մուսա Լերան, էջ 428, Ս. Պարթեևեան. Արարա. Հայկական Լէգէոնը, Աղեքսանդրիա, 1919, էջ 88, 102:

Ամերիկայի հայ ազգային միության ներկայացուցիչ Ռ. Հերյանն անձամբ է մասնակցել ամերիկահայ կամավորների ինքնուժյան փաստաթղթերի պատրաստմանը Նյու Յորքի Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու ներքնասրահում: Կամավորագրված ականատես Տ. Պոյաճյանի վկայությամբ, «Եկեղեցույ սրահը տեսակ մը ուխտատեղի դարձած էր: Իւրաքանչիւր կամաւոր, Աստուծոյ տան մէջ, իւրովի եւ անձայն կը մըմնջէր աղօթք մը եւ խնդրանք մը ուղղուած Հայուն Աստուծոյն որ զինք ապահով առաջնորդէր մինչեւ կռուի ճակատ, ուր ինք պատրաստ էր իր կեանքը ի սպաս դնելու հայ ժողովուրդի ազատագրութեան սուրբ դատին»²⁶:

Նախնական ծանոթություններից, խրատ-մաղթանքներից հետո տեղի էր ունենում կամավորների ողջերթն ու կանոնավոր առաքումը: Խրատուող-խանդավառող խոսքեր են ասել կովկասյան կամավորական շարժման մասնակիցներ խանը (Մանուկ Պաղտասարյանը), Ջ. Չանգալյանը և այլք՝ «ոմանք զսպուած արցունքներով, ուրիշներ հռետորական, խանդավառ եւ ոգեւորիչ»²⁷: Տպավորիչ էր 1917 թ. օգոստոսի վերջին մեկնող կամավորների խմբին ուղղված Մուշեղ Շահինյանի (հետագայում՝ նահատակ) ողջերթի խոսքը [ավելի ուշ՝ Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին, այն տպագրվել է նաև Բոստոնի «Պայքար» օրաթերթի (7 օգոստոսի 1943 թ.) էջերում՝ ոգևորության, հույսի և ներշնչումի ալիք բարձրացնելով ամերիկահայերի շրջանում]։ «Ով Հայ Կամաւորներ, հայոց գերեալ հայրենիքը, Հայաստան, հինգ հարիւր տարիներէ ի վեր է որ ձեր գալստեան կը սպասէ: Եղէք քաջ ու կորովի: Ազգը գերագոյն յոյսերով գծեց ճամբու կը դնէ: Դուք հայ ազգին զինուորներն էք: Ազգն անխուով ու մեծ հաւատքով կ'աղօթէ ձեր գործին կատարեալ յաջողութեան համար: Մեր նախահարց զիւցազնական ոգիներու ներշնչմամբ (քալեցէք) յառաջ, դէպի յաղթանակ: Կրնաք վստահ ըլլալ որ ձեր սիրագործութիւնները նոր կեանք, նոր ոգի պիտի արթնցնեն մեր ժողովուրդին մէջ: Ձեր վահանովը կամ ձեր վահանին վրայ վերադարձէք: Երթաք բարեալ»²⁸:

Ամերիկյան բարեկեցիկ ու հանգստավետ կյանքին ընտելացած հայ երիտասարդների համար այնքան էլ դյուրին չէր համակերպվել դժվարություններով և զրկանքներով լի զինվորական կյանքին ու կենցաղին: Այդ մասին են վկայել 1917 թ. հուլիսի 9-ին Փրանսիական «Լ'էսփանի» շոգենավով Նյու Յորքից Բորդո մեկնած մի խումբ լեգեոնականներ. «Առաջին վայրկեանէն իսկ, հակառակ մեր խանդավառ տրամադրութեանց, դժգոհելու մէկէ աւելի պատճառներ ունեցանք: Նաևուն ներքնայարկերէն մէկուն մէջ, խճողուեցան մեր տղաքը, անբացատրելի աղտոտութեամբ եւ նեխածութեամբ շրջապատուած: Կարելի չէր ըմբռնել այդքան անհոգութիւն եւ անխնամութիւն ունէ պատասխանատու նաւավարի մը եւ նաւաստիներու

²⁶ Տ. Յ. Պոյաճեան. նշվ. աշխ., էջ 38–39:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 39:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 39–40:

մօտ: Ուտելիքը վատ էր եւ անբաւարար, եւ զայն բարելաւելու ոչ ոքի մտքէն կ'անցնէր»²⁹: Այդուհանդերձ, ամերիկահայ կամավորներն «... ամէնքն ալ գիտէին որ արծաթեայ մահճակալներ եւ թաւշեայ անկողիններ պիտի չհրամցուէին իրենց»³⁰: Նրանք Բորդոյում մնում էին մոտ մեկ շաբաթ, ապա բեռնակիր շոգեկառքի բացօթյա կառաւարներում խցկված շարժվում էին դեպի Մարսել, ուր, տեղավորվելով որպէս գինվորական բարակներ ծառայող բժշկական վարժարանում, ստանում էին համազգեստ, ներքնագգեստ, կոշիկ և անհրաժեշտ այլ իրեր, ապա մեկ շաբաթից նորից ճամփա էին ելնում դեպի Եգիպտոս՝ Պորտ-Սայիդ³¹:

Հայ կամավորներ փոխադրող Ֆրանսիական նավերը Միջերկրական ծովում գերծ չեն մնացել թշնամական հարձակումներից: Այսպէս, 1917 թ. օգոստոսի վերջին Մարսելից Պորտ-Սայիդ 80–85 հայ կամավոր փոխադրող Ֆրանսիական «Ամիրալ Օրլի» նավը, հունական կղզիների մոտ ենթարկվելով գերմանական ընդծովայինների հարձակմանը, ընկղմվել է: Ամերիկահայ լեգեոնականներն առանց խուճապի մատնվելու ջրի վրա են մնացել այնքան ժամանակ, մինչև որ անգլիական ռազմանավերն օգնութեան են եկել՝ նրանց փոխադրելով Կրետեի մոտ գտնվող Միլոս կղզի, ապա՝ Պորտ-Սայիդ³²: Ժամանակով Պորտ-Սայիդ՝ նրանք միացել են Ֆրանսիական նավերով այդտեղ փոխադրված Մուսա լեռան հերոսամարտում թրծված սվեդիացի երիտասարդներին, ինչպէս նաև՝ անգլիացիների կողմից որպէս թուրք գինվոր գերված ու Եգիպտոս փոխադրված տաճկահայ զորակոչիկներին և դասալիքներին: Ընդհանուր առմամբ, շուրջ 3.000 հայ կամավոր 1917 թ. հոկտեմբերին ուղարկվել է Կիպրոս մարզվելու³³ («Արևելյան լեգեոնի» հիմք հանդիսացած մուսալեռցիներն այդտեղ մարզվում էին արդեն սկսած 1916 թ. նոյեմբերից, որոնց հետագայում միացել են նաև եգիպտահայերը)³⁴:

Այնպէս որ, ամերիկահայ կամավորագրվածները նախնական վարժանք էին անցնում Փաթերսոնում (Նյու Ջերսիի նահանգ), գրանցվում՝ Նյու Յորքում, ապա նավով մեկնում Բորդո կամ Մարսել (Ֆրանսիա), հավանութեան արժանանում Ֆրանսիական գինվորական ու քաղաքացիական հրամանատարութեան կողմից, հանդերձավորվում, այնուհետև ուղարկվում էին Պորտ-Սայիդ (Եգիպտոս) կամ Մոնարկա (Կիպրոս)՝ գինվելու և ամիսներով վարժանքներին մասնակցելու³⁵: Այդ վայրերում էլ ձևավորվել էին 1-ին, ապա նաև՝

²⁹ Նույն տեղում, էջ 41:

³⁰ Նույն տեղում:

³¹ Նույն տեղում, էջ 45:

³² Նույն տեղում, էջ 48, 50, Մ. Գ. Ճիգմէճեան. *նշվ. աշխ.*, էջ 355, *Խ. Աճէմեան*՝ *Քհնյ. նշվ. աշխ.*, էջ 73–74, Յուզամատեան Մուսա Լերան, էջ 417:

³³ Մ. Գ. Ճիգմէճեան. *նշվ. աշխ.*, էջ 354:

³⁴ Տ. Յ. Պոյաճեան. *նշվ. աշխ.*, էջ 66:

³⁵ Նույն տեղում, էջ 10, 46:

հիմնականում ամերիկահայերից բաղկացած 2-րդ և 3-րդ գումարտակները³⁶:

Երեք գումարտակի բաժանված «Արևելյան լեգեոնի» հայկական հատվածը, հավատարիմ իր նախնիների հերոսական ոգուն և շարունակելով նրանց սկսած «Վասն Հայրենյաց» պայքարը, 1918 թ. մայիսի 26-ին՝ Վարդանանց պատերազմի պատմական օրը, Կիպրոսի վերոհիշյալ Մոնարկա վայրում փառավոր զորահանդես է անցկացրել, որին իր խրախուսիչ խոսքով ելույթ է ունեցել նաև լեգեոնի ընդհանուր հրամանատար, Ֆրանսիացի զնդապետ Ռոմիեոն³⁷:

Արդեն 1918 թ. կեսերին «Արևելյան լեգեոնի» կազմում հաշվվում էր շուրջ 5.500 զինվոր, որոնցից միայն 400-ն էին սիրիացի, մնացյալ 5.100-ը հայ էին: Լեգեոնի ղեկավարներից մեկի՝ Ֆրանսիացի սպա Բենուա դ'Ագիի տվյալներով, կամավորների ընդհանուր թիվն ավելի մեծ էր՝ 5.662 մարդ³⁸: Ժամանակակիցների զնահատմամբ՝ «Ան կրնար շուտով բարձրանալ 10000-ի եւ 20000-ի, եթէ միայն մեր «դաշնակիցները» կամենային. եթէ չդաւաճանէին...»³⁹:

Կիպրոսում տաս ամիս մարզվելուց հետո՝ 1918 թ. ապրիլի 8 – մայիսի 2-ը, «Արևելյան լեգեոնն» անցել է Պորտ-Սայդ, ապա, միավորվելով Ֆրանսիական զորամասի հետ, 5.000-անոց զորաբանակով շարժվել է դեպի Սիրիա՝ թուրքական ուժերի դեմ⁴⁰:

Մայիսից մինչև հուլիսի 12-ն ամերիկահայ կամավորները լեգեոնի կազմում ներգրավվել են Իսմայիլիայի զորաշարժերին, ապա 250 սիրիացու հետ անապատի միջով միացել անգլիացի զենեքալ էդմունդ Հենրի Ալենբիի հրամանատարության տակ գործող դաշնակից ուժերին՝ դիմադրելու Մուստաֆա Քեմալի զորամիավորներին⁴¹: Հայ կամավորների միջամտությունից ընդամենը 48 ժամ անց՝ 1918 թ. սեպտեմբերի 19-ին, հինգշաբթի առավոտյան, հաջողվել է զրավել վեց ամիս անգլիական բանակի պաշարման տակ գտնվող Նաբլուսից (Պաղեստին) հարավ՝ Արարայի բարձունքները⁴²:

Այնպես որ, ամերիկահայ կամավորներն «Արևելյան լեգեոնի» իրենց քաջարի հայրենակիցների հետ լուրջ ավանդ են ներդրել Պաղեստինում՝ Արարայի անառիկ բարձունքների վրա թուրքական բանակին պարտություն և նահանջի մատնելու գործում: Կատաղի կռվում «առաջին անգամ ըլլալով, Հայկական Լեգեոնի հայ կտրիճները կրակի մկրտություն կ'ստանան»՝ կարճ ժամանակում պար-

³⁶ Օ. Թ. Մալխազուհի. նշվ. աշխ., էջ 172, Forgotten Heroes, p. 4, Գ. Լազեան. Հայաստան եւ Հայ Դատը (Վաւերագրեր), Գահիրէ, 1946, էջ 191:

³⁷ Մ. Գ. Ճիգմէճեան. նշվ. աշխ., էջ 355:

³⁸ Ռ. Գ. Սահակյան. նշվ. աշխ., էջ 116:

³⁹ Յուշամատեան Մուսա Լերան, էջ 442:

⁴⁰ Մ. Գ. Ճիգմէճեան. նշվ. աշխ., էջ 355, Գ. Լազեան. Հայաստանը և Հայ Դատը (Վաւերագրեր), էջ 192:

⁴¹ Forgotten Heroes, p. 4, Ռ. Գ. Սահակյան. նշվ. աշխ., էջ 116–117:

⁴² Ա. Թէմիրեան. Քէսապ (1909–1946), Պէյրութ, 1956, էջ 82:

տուժյան մատնելով էնվեր փաշայի անխորտակելի համարվող ուժերին: Ռամկավար կուսակցության ամերիկահայ ճանաչված գործիչ Մանուկ Ճիզմեճյանն այդ մասին գրել է. «Գերմանական ու թրքական հմուտ զորավարներէ ամրացուած այս անմատչելի ճակատը կը փշրուի ափ մը հայերու խոյանքին առջեւ, այնքան կատաղի կ'ըլլայ յարձակումը եւ այնքան մոլեգին կռիվը: ... Հոն է որ երեւան կ'ելլէ հայուն անվեհերութիւնը, դիւցազնութիւնը եւ ռազմական այն յատկութիւնները, որոնք կը պանծացնեն Հայ անունը ի սփիւռս աշխարհի»⁴³:

Արարայում հայ կամավորների ձեռք բերած փայլուն հաղթանակի շնորհիվ դաշնակից ուժերը հնարավորություն էին ստացել արագ ու անարգել հասնել մինչև Հալեպ, իսկ թուրքական ուժերը, ընդունելով իրենց պարտությունը, զինադադարի խնդրանք էին ներկայացրել նրանց⁴⁴:

Դաշնակից տերություններն ու ԱՄՆ-ը, բարձր գնահատելով իրենց հանդեպ հայերի ցուցաբերած անմնացորդ նվիրվածությունը, հայ ժողովրդին համարել են իրենց «փոքրիկ դաշնակից»⁴⁵:

Սիրիական ռազմաճակատի ընդհանուր հրամանատար, անգլիացի գեներալ է. Հ. Ալենբիք հայ ազգային հաստատություններին հղած շնորհակալական հեռագրերում իր գոհունակությունն ու հպարտությունն է արտահայտել Արարայի ճակատամարտում հայ լեգեոնականների ցուցաբերած խիզախության և անձնագոհության առիթով: Այսպես, 1918 թ. հոկտեմբերի 12-ին Փարիզի Հայ ազգային պատվիրակության նախագահ Պ. Նուբարին հեռագրել է. «... Ես հպարտ եմ հրամանատարութեանս տակ Հայ զորամաս մը ունենալուս: Անոնք կռուեցան փայլուն կերպով, եւ մեծ բաժին մը ունեցան յաղթանակին մէջ»⁴⁶: Իսկ մեկ տարի անց՝ 1919 թ. դեկտեմբերի 29-ին, Եգիպտոսի բարձր կոմիսարությունը է. Հ. Ալենբիք գրել է. «Կը ցաւիմ՝ եթէ հայերուն հերոսական կեցուածքը ըստ բաւականին չճանչցուեցաւ: Գիտեմ թէ անոնք կռուեցան վեհանձնօրէն, եւ ես հպարտ եմ զանոնք իմ հրամանատարութեանս տակ ունեցած ըլլալուս համար»⁴⁷:

Արարայում գոհվել է 22 և վիրավորվել ավելի քան 70 հայ⁴⁸, ընդ որում ամերիկահայ լեգեոնականներից գոհվել է 3-ը և վիրավորվել 14-ը⁴⁹: Ավելի ուշ՝ 1925 թ. հոկտեմբերի 19-ին, գոհվածների աճյունները Եգիպտոսի Ռամկավար-ազատական կուսակցության նախաձեռնությամբ ու Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքության ջանքերով

⁴³ Մ. Գ. Ճիզմեճյան. նշվ. աշխ., էջ 355:

⁴⁴ Ս. Պարթեւեան. նշվ. աշխ., էջ 11-12:

⁴⁵ Մ. Գ. Ճիզմեճյան. նշվ. աշխ., էջ 357:

⁴⁶ Ս. Պարթեւեան. նշվ. աշխ., էջ 11-12:

⁴⁷ Յուզամատեան Մուսա Լեւոն, էջ 438:

⁴⁸ Ս. Պարթեւեան. նշվ. աշխ., էջ 13:

⁴⁹ Արարա. Նուիրուած Արարայի հինգերորդ տարեդարձին. Հրատարակութիւն Հայ Լէգէոնական Միութեան, Պոսթոն, 1923, էջ 28, Ս. Պարթեւեան. նշվ. աշխ., էջ 77-78:

Արարայից փոխադրվել են Երուսաղեմ՝ Սիոնի Հայ ազգային հանգստարան և թաղվել Անհայտ զինվորի հողակույտում, ուր կանգնեցվել է «Արարայի Հայ Քաջերուն» հիշատակը հավերժացնող հուշարձան: Հայ լեգեոնականներից շատերն արժանացել են Ֆրանսիական «Մարտական խաչ» պատվանշանի, ինչպես նաև՝ Ֆրանսիական բարձրաստիճան պաշտոնյաների դրվատանքին⁵⁰:

«Արյունի» գրչանունով հեղինակը «Ուխտ մը» վերտառությամբ իր գրվածքում հետևյալ տողերն է նվիրել ամերիկահայ նահատակ չնքուչցի երեք կամավորի՝ Մ. Տեյրմենճյանի, Մարտիրոս Պապայանի, Պողոս Տըրըքյանի հիշատակին. «Չնքշոյ բարձրալանգակ ու խրոխտ լեռներու ծոցին մէջ ծնած էին անոնք ու ցեղին տառապանքի ովկիանոսին մէջ՝ վրէժի ու ազատութեան սրբազան երգը երգելով ապրեցան: ... Ինչպէս առիւծ մը վանդակի մը մէջ, նոյնն էին անոնք Ամերիկայի մէջ: Հակառակ այս երկրի լայն ազատութիւններուն ու վայելքներուն, ամէն բան դժոխքի մը սարսափելի երեւոյթը ունէր իրենց համար, պարզապէս անոր համար որ խենդն էին հայրենիքին ու հողինին կ'այրուէր վրէժխնդրութեան բոցով մը: 1917ին կամաւորական ազգանշանը աստուածային հրաման մը նկատեցին ու առաջին առիթով իսկ նետուեցան դէպի պարտականութեան դաշտը, դէպի կռիւ՝ թշնամիին դէմ դիմաց, ճակատ առ ճակատ չափուելու պողպատեայ կամքով մը: ... Անոնք, հակառակ վէրքերով պատուած՝ կռուեցան, մինչեւ որ ինկան փառաւոր ու պատուաւոր կերպով, աչքերին յառած ցեղին ազատագրութեան արշալոյսին»⁵¹:

Այնուհետև լեգեոնականները մասնակցել են Սիրիայի և Լիբանանի համար մղված մարտերին. դաշնակից ուժերի հետ շարժվել դեպի Դամասկոս, Հալեպ, մինչև Պոզանթիի լեռները, ապա Պաղեստինի միջով՝ դեպի Բեյրութ, որտեղ, սիրիական զորամիավորումների անջատումով, «Արևելյան լեգեոնը» վերանվանվել է «Հայկական լեգեոնի» («Légion Arménienne»)՝⁵²: Մեկ ամիս շարունակ զորամիավորումը գրավված է պահել Պաղեստինը, Լիբանանը:

«Հայկական լեգեոնը» Հայոց ցեղասպանությունից ընդամենը երկու տարի անց ձևավորված առաջին զուտ հայկական զորամիավորն էր՝ աշխարհի տարբեր տեղավայրերից (ԱՄՆ, Եվրոպա, Եգիպտոս, Հարավային Ամերիկա, Ավստրալիա և այլն)⁵³ ժամանած 4.000–5.000 պանդուխտների մասնակցութեամբ, արդիական բանակի կազմութեամբ, ռազմամթերքով, թեև Ֆրանսիական բանակին առընթեր, սակայն՝ նրանից անջատ, իր յուրահատուկ ազգային դիմագծով: Լեգեոնն իր կազմութեամբ՝ բարձրաստիճան հրամանատարական կազ-

⁵⁰ Տ. Յ. Պոյաճեան. *նշվ. աշխ.*, էջ 148, 151, Մ. Գ. Ճիզմէճեան. *նշվ. աշխ.*, էջ 357–358:

⁵¹ Արարա, էջ 28:

⁵² Մ. Քէլէշեան. *Սիւ-Մատեան. Պատմական, բանասիրական, տեղագրական, ազգագրական եւ յարակից պարագաներ*, Պէյրութ, 1949, էջ 592, *Forgotten Heroes*, p. 7.

⁵³ Տ. Յ. Պոյաճեան. *նշվ. աշխ.*, էջ 71, *Forgotten Heroes*, p. 3.

մով, աստիճանակարգված գինվորականներով, զենքով ու զինամթերքով, ռազմական այլ հատկանիշներով և կարգապահությամբ լիովին համապատասխանում էր ժամանակի առաջավոր բանակներին⁵⁴: Լեգեոնական լեյտենանտ Վահան Փորթուզալյանի բնորոշմամբ՝ ««Հայկական Լեգեոնը», որպես զինյալ բանակ, բառիս իրական և ամբողջական իմաստով, առաջին Հայկական ռազմական ուժն էր, որը ստեղծվել էր դարեր անց պետական սկզբունքների հիման վրա»⁵⁵: Հայ կամավորների թվի ստվարացումով 1918 թ. հոկտեմբերի կեսերին, Բեյրութում Կիպրոսից ժամանած պահեստայիններից ստեղծվել է Լեգեոնի 4-րդ գումարտակը⁵⁶:

Ամերիկահայ կամավորները, որոնցից յուրաքանչյուրը մի «հոգու հատոր» ուներ թողած հայրենիքում, ամենայն պատասխանատվությամբ ու անձնվիրաբար էր մարտնչում՝ հույս փայփայելով պատերազմի ավարտին փնտրել և գտնել իրենց հարազատներին, սակայն քիչ չէին նաև իրենց բյուրավոր նահատակ ազգակիցների համար վրեժով լցվածները:

«Հայկական Լեգեոնի» ղեկավարությունը կամավորներին պատգամում էր ազգային անսակարկ նվիրվածության և վերկուսակցական անխտրական պարտականությունների մասին: Այսպես, փոխհրամանատար, ամերիկահայ Ջոն Շիշմանյանը խրատել է. «Տղաք, նախ եւ առաջ պէտք է անհունորէն հպարտ զգանք հայ ծնած ըլլալնու համար: Հոգ չէ թէ բարեկամներ կամ թշնամիներ ինչպիսի համարում ունին մեր ազգին վրայ: Կը բաւէ որ մենք, իբր գինուորներ, անթերիորէն կատարենք մեր գինուորի մեծ ու դժուարին պարտականութիւնները: Բանակին մէջ դասակարգային խրամներ պէտք չէ որ բացուին: Զինուորը որեւէ կուսակցութեան չի պատկանիր: Զինուորին կուսակցութիւնը զինք ծնող ազգն է: Զինուորը դասակարգային դրօշակ չունի եւ պէտք չէ որ ունենայ: Զինուորը առաջնորդող դրօշակը միայն եւ միայն բովանդակ ազգութեան խորհրդանիշը իր ծալքերուն մէջ խտացնող ազգային դրօշն է»⁵⁷:

Նոր կամավորների հավաքագրման հոսքն ավարտվել է 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին Մեծ Բրիտանիայի և սուլթանական թուրքիայի միջև կնքված Մուդրոսի զինադադարի արդյունքում, որով ամրագրվել է Օսմանյան կայսրության կապիտուլացիան: Նոյեմբերի 11-ին դաշնակիցները հաղթանակած են դուրս եկել պատերազմից: Զինադադարի 16-րդ հոդվածի համաձայն՝ թուրքական զորքը պետք է դուրս բերվեր Կիլիկիայից: Փոխարենը, նոյեմբերի վերջին Հայ Լեգեոնականների մի մասը Բեյրութից Փրանսիական նավերով փոխադրվել է Ալեքսանդրես, իսկ մյուս մասը ղեկտեմբերի կեսին անգ-

⁵⁴ Ա. Ա ն դ ր է ա ս ե ա ն. Խոհեր գրական, ազգային եւ հասարակական, հ. Բ, Լոս Անճելըս, 1976, էջ 373:

⁵⁵ Forgotten Heroes, p. 4.

⁵⁶ Ռ. Գ. Ս ա հ ա կ յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 117:

⁵⁷ Տ. Յ. Պ օ յ ա ճ ե ա ն. նշվ. աշխ., էջ 88:

լիական նավերով շարժվել է դեպի Մերսին: 1918 թ. դեկտեմբերի 17–19-ին «Հայկական լեգեոնը» ոտք է դրել բաղձալի Կիլիկիա⁵⁸:

Այդ առիթով գրող, հրապարակախոս և խմբագիր Սուրեն Պարթևյանը ողջույնի կոչ է հղել հայ քաջարի լեգեոնականներին. «... Ձեր երախտիքը չի՛ մոռցուիր, քաջորդիներ՛, եւ լուսթեան բոլոր դաւերն իսկ չե՛ն կրնար արգիլել որ Հայ Գաղափարին տաճարակիրները՝ ցեղին փառքին ու հպարտութեան համար՝ յաւէտ տարփողեն, պանծացնեն Արարան ու Հայկական Լէգէոնը: Ողջո՛յն, ձեզի՛, Հայ Լէգէոնականներ՛, մատա՛ղ ձեր ոտքերուն, որ հիմա Ռուբէններու, Թորոսներու, Լեւոններու հայկական հողը տիրաբար կը կոխեն՝ Տաւրոսէն Արարատ Միացեալ Հայաստանին մեծ երկունքը դրդաւետեւոյ՞լով»⁵⁹:

Կիլիկիայի ազատագրումն իրականացնելու և «Կիլիկիան ամբողջութեամբ հայերուն ձգելու»⁶⁰ Սայքս-Պիկոյի ներքին պայմանավորվածության համաձայն 1918 թ. դեկտեմբերին հայ լեգեոնականներն ուղարկվել են օսմանյան տարածք՝ վերահսկելու ու պաշտպանելու ստրատեգիական հենակետերը, հայաբնակ Ադանան, Այնթապը, Մարաշը, Ուրֆան, Հաճընը և այլն: Արդյունքում, Հայոց ցեղասպանության հետևանքով Կիլիկիայից տեղահանված շուրջ 120.000 հայ վերադառնում է իր հայրենի օջախները՝ հույսով, որ անգլո-ֆրանսիական ուժերի պաշտպանության ներքո խաղաղությամբ կվերականգնեն իրենց ընդհատված կյանքը Կիլիկիայում⁶¹:

Այդ կապակցությամբ Մ. Տամատյանը՝ որպես Ամբողջական Հայաստանի պատվիրակության (ներառած՝ Հայաստանի Հանրապետությունը և Փարիզի Հայ ազգային պատվիրակությունը) ներկայացուցիչ, ուղարկվել է Կիլիկիա՝ ղեկավարելու «Հայկական լեգեոնի» գործունեությունը, ինչը, սակայն, շուտով բազմիցս խոչընդոտվել է ֆրանսիական իշխանությունների կողմից: Խոչընդոտներից մեկն էլ այն էր, որ թեև Մուդրոսի զինադադարի համաձայն թուրքական զորքը դուրս էր բերվում Կիլիկիայից, սակայն նահանջելիս նրանք, այնուամենայնիվ, իրենց ողջ զենքն ու զինամթերքը պետք է թողնեին մահմեդական բնակչությանը: Ֆրանսիական իշխանությունը ոչ միայն դրա դեմ միջոցներ չի գործադրել, այլև, ընդհակառակը, ընդհատել է հայ կամավորների հոսքը դեպի Կիլիկիա⁶²:

Հայ կամավորները, ինչպես և նախատեսված էր, որպես քաղաքապահ զինվորներ, ձեռնամուխ են եղել տեղի հայ բնակչության կյանքի ու գույքի անվտանգությունը պաշտպանելուն, սակայն նրանց այս գործունեությունը, ֆրանսիական իշխանությունների վարած անսկզբունքային և նենգ քաղաքականության արդյուն-

⁵⁸ Ռ. Գ. Սահակյան. նշվ. աշխ., էջ 118:

⁵⁹ Ս. Պարթևեկյան. նշվ. աշխ., էջ 128:

⁶⁰ Մ. Քէլիէշեան. նշվ. աշխ., էջ 594:

⁶¹ Forgotten Heroes, p. 7.

⁶² Տ. Յ. Պոյաճեան. նշվ. աշխ., էջ XXV, Հայ ժողովրդի պատմություն, Հ. 6, Երևան, 1981, էջ 562, Ռ. Գ. Սահակյան. նշվ. աշխ., էջ 118:

քում, կարճատև է եղել: Անգլիայի կողմից Կիլիկիայի հովանավորությունը Ֆրանսիային հետզհետե հանձնելուն զուգընթաց, վերջինս խստացրել է իր վերաբերմունքը Ֆրանսիական բանակի առաջապահներ հանդիսացող հայ լեգեոնական-զինվորականների նկատմամբ: Ֆրանսիան ոչ միայն բախտի քմահաճույքին է լքել իր դրոշի ներքո արյուն ու կյանք տված հայ վիրավոր լեգեոնականներին, այլև լեգեոնը տկարացնելու միտումով նույնիսկ տարբեր պատրվակներով շուրջ մեկ տասնյակ հայ կամավորների աքսորել է Ալժիր, փոխարենը Կիլիկիա տեղափոխել ալժիրցի անճար զինվորականներին, ապա Կիլիկիայից հեռացրել է «Հայկական լեգեոնի» հմուտ սպաներին, ամերիկահայ հրամանատարներ Ջիմ Չանգալյանին, Ջոն Շիչմանյանին և այլոց, ինչպես նաև ազգային միությունների անդամներին: Ֆրանսիական պաշտոնական շրջանների կողմից իրականացվող այդ նոր ու բացահայտ հակահայկական գործողությունները պայմանավորված էին 1919 թ. օսմանյան քայքայված կայսրությունում սկզբնավորված և հուժկու թափ ստացած քեմալական շարժմամբ, քանի որ Առաջին աշխարհամարտից հետո Ֆրանսիան, Անգլիայի նման, սկսել էր վարել թրջամետ քաղաքականություն⁶³: Կամավորական շարժման մասնակից Տ. Պոյաճյանի գնահատմամբ, «Դաշնակիցները ընդհանրապես, իսկ «ասպետական» Ֆրանսա մասնաւորապես, տրամադիր էին ընդունելու թրջական պահանջներու արդարութիւնը»⁶⁴: Արդյունքում, 1919 թ. նոյեմբերի 1-ին անգլիական, իսկ 1920 թ. հունվարի 18-ին Ֆրանսիական գորամիավորումները հեռանում են Կիլիկիայից՝ հային «յանձնելով իր անագորոյն թշնամիին ձեռքը»⁶⁵:

1920 թ. Մարաշում, Սիսում, Ադանայում, Ջեյթունում, Պոզանթիում, Ուրֆայում, Այնթապում (ընդհատումներով 314 օրյա հերոսամարտ), Ֆրնտըճագում, Դյորթ Յոլում, Մերսինում, Հաճընում (8-ամսյա գոյամարտ) և այլուր հայ զինվորն ու ժողովուրդը հերոսական դիմադրություն են ցույց տվել քեմալական հորդաներին: «Հայկական լեգեոնի» քաջարի մարտիկները, ովքեր նպատակադրվել էին դառնալ հայկական ինքնավար Կիլիկիայի զինվորական ուժի կորիզը, հակառակ արևմտյան հրամանատարության կողմից իրենց հանդեպ ցուցաբերած խարդախ վերաբերմունքին, շարունակել են մնալ Կիլիկիայում և Ջ. Շիչմանյանի ղեկավարությամբ՝ «ուժն ու ողնայարն էին այս դիւցազնական կռիւներուն» ևս⁶⁶:

1920 թ. օգոստոսի 10-ին Սևրի հաշտության պայմանագիրը, ըստ որի՝ Կիլիկիան հանձնվում էր Ֆրանսիայի հովանավորությանը, հայերին կրկին հույս է ներշնչել Ֆրանսիայի օգնությամբ Կիլիկիայում հայկական ինքնուրույն պետություն ստեղծելու համար: Նույ-

⁶³ Մ. Գ. Ճիգմէճեան. նշվ. աշխ., էջ 358–359, 449, 472:

⁶⁴ Տ. Յ. Պոյաճեան. նշվ. աշխ., էջ 389:

⁶⁵ Forgotten Heroes, p. 8; Մ. Քէլէշեան. նշվ. աշխ., էջ 594:

⁶⁶ Մ. Քէլէշեան. նշվ. աշխ., էջ 648, Յուզամատեան Մուսա Լեւոն, էջ 446:

նրսկ նշանակվել էր կառավարիչ՝ հանձնինս Միհրան Տամատյանի, որի նստավայրը լինելու էր Ադանայում: Սակայն Փրանսիայի մերձավորարևելյան քաղաքականությունից մեջ տեղի ունեցած շրջադարձի ու քեմալականների հետ մերձեցման քաղաքականությունից հետևանքով Փրանսիական զինվորական իշխանությունը մեկ օր անց ցրել է հայկական այդ կառավարությունը, իսկ նույն թվականի սեպտեմբերի 27-ին լուծարել արդեն գարնանը մասնակի զինաթափման ենթարկված և հետզհետե սակավացող «Հայկական լեգեոնը» (չորս գումարտակից մնացել էր միայն մեկը. 5.000 կամավորից՝ նվազ, քան՝ 1.000): 1921 թ. սկզբին «Հայկական լեգեոնը» վերջնականապես լուծարվեց⁶⁷:

Կիլիկիո ընդհանուր զինվորական կառավարիչ, Փրանսիացի գնդապետ էդուարտ Բրեմոնը վստահորեն հայտարարում էր. «Ըստ էության չեղարկված Փրանսիայի կառավարիչը միտք չունի Հայաստանն ու Կիլիկիան իր «գոյությունը դարձնելու կամ «բրոթեքթորա»ն ընելու: Մենք միայն այդ երկիրները կազմելու եւ Հայոց յանձնելու համար հոս կուգանք»⁶⁸: Փրանսիացի կառավարիչը իր սվինավոր զինվորներով անձամբ է ցրել Կիլիկիայի Հանրապետության վարչապետ Միհրան Տամատյանի կառավարությունը, որը 1920 թ. օգոստոսի 4-ին Կիլիկիան հռչակել էր թուրքական գերիշխանությունից անկախ: Կառավարությունն առաջադրվել էր հայկական կուսակցությունների ու կրոնական հարանվանությունների կողմից և հավանություն էր արժանացել Կիլիկիայի քրիստոնյա բնակչության (հայ, հույն, սիրիացի, քաղղեացի, ասորի, հակոբեկյան) կողմից⁶⁹, առ ի գործադրումն 1916 թ. Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրի, որով Փրանսիան պարտավորվում էր Ասիական թուրքիայի մաս կազմող տարածքում իր հրամանատարությունից տակ թուրքերի դեմ կռված հայերի հաղթանակի դեպքում նրանց համար ապահովել Փրանսիական հոգատարությունից ներքո Կիլիկիայի ինքնավարությունը:

1921 թ. հոկտեմբերի 20-ին Անկարայում կնքված Փրանս-քեմալական դաշնագրով Փրանսիան պաշտոնապես ամրագրել է իր նահանջը՝ Կիլիկիան թողնելով թուրքական տիրապետության ներքո⁷⁰, միաժամանակ վերջինիս տրամադրելով մեծ քանակությամբ զենք, զինամթերք հանդերձանք և այլն:

Փրանսիան և Արևմուտքի մյուս տերություններն անարձագանք են թողել նաև Կիլիկիայի պարպումի օրերին «Ազգային Տուն» ստեղծելու Փարիզի Հայ ազգային պատվիրակության գործադրած միջազգային ջանքերը⁷¹:

⁶⁷ Հայ ժողովրդի պատմություն, էջ 578, Յուզամատեան Մուսա Լեւոն, էջ 446:

⁶⁸ Մ. Պարթեևեան. նշվ. աշխ., էջ 119:

⁶⁹ Մ. Գ. Ճիգմէճեան. նշվ. աշխ., էջ 471, Յուզամատեան Մուսա Լեւոն, էջ 448:

⁷⁰ Forgotten Heroes, p. 11.

⁷¹ Մ. Գ. Ճիգմէճեան. նշվ. աշխ., էջ 359:

Կիլիկիայի պարպումը հայերին ստիպել է կրկին արտագաղթել. 120.000 հայ նավերով դիմել է անհայտ հորիզոններ: Հայ լեգեոնականներից ոմանք մնացել են Կիլիկիայում՝ օգնելու իրենց հայրենակիցներին, սակայն շատերը ետ են վերադարձել իրենց համայնքներ⁷²: Լեոն այս առիթով գրել է. «Կիլիկիան դատարկվում էր հայությունից, ինչպես դատարկվել էր բուն Հայաստանը»⁷³:

1922 թ. հունվարի 4-ին Կիլիկիան ամբողջությամբ պարպվել է հայությունից: Հայ լեգեոնականի գնահատմամբ՝ «Ֆրանսայի պատիւը հողին հաւասարած էր: Հայ Լէգէոնականին, հայ մարտիկին, եւ համայն հայ ժողովուրդին գերագոյն զոհողութիւնները շահագործումի առարկայ եւ դաւադրութեանց զոհ եղած էին»⁷⁴:

Արարայի հերոսամարտից 20 տարի անց Ֆրանսիան Թուրքիային է հանձնել նաև մինչ այդ Ֆրանսիական հովանավորության տակ գտնվող Կիլիկիայի վերջին պատվարը՝ Ալեքսանդրետի սանջակը⁷⁵: 1939 թ. հուլիսի 23-ին թուրքական զորքերը մտել ու գրավել են այն և, որպես Հաթայի ինքնավար տարածք, 1–2 ամիս անց կցել Թուրքիային⁷⁶:

Միսաք Քելեշյանի բնորոշմամբ՝ «Ֆրանսան իր վարկը կորսնցուց Արեւելքի մէջ: 1938ին Ալէքսանտրէթը թուրքերուն լքելէ վերջ, 1946ին ալ ստիպուեցան պարպել Սիւրիան և Լիբանանը շատ ամօթալի պայմաններու ներքեւ: Մե՛ղք հին ազնիւ Ֆրանսային»⁷⁷:

Թեև Կիլիկիայի ազատագրման համար գործադրված ջանքերը վերջին հաշվով ձախողվեցին, այդուհանդերձ, անուրանալի է նաև ամերիկահայ կամավոր երիտասարդության մասնակցության նշանակութունը «Արևելյան լեգեոնի» («Հայկական լեգեոն») ձեռք բերած մարտական հաջողությունների գործում, քանի որ նա «... չսակարկեց իր արեան գինը. կտրեց ովկէանոսը եւ մեր երէկի փառքին մէկ անկիւնը՝ Կիպրոս կղզին եղաւ անոր առաջին փորձավայրը: Հազարաւորներ գրկեցին հրացանը, եղբայրացան անոր հետ, առին վառօդին հոտը, զգացին զինուորական կարգապահութեան ծանրութիւնը, ճաշակեցին զրկանքի լեղին եւ հաղորդուեցան գոյապայքարի արիւնովը...»⁷⁸:

Պատերազմի ավարտից հետո ԱՄՆ-ի կառավարությունը, գնահատելով ամերիկահայերի նվիրվածությունը, նրանցից շատերին արժանացրել է բարձր պարգևների, շնորհել մեծ արտոնություններ ու նպաստներ: Բացի այդ, ԱՄՆ-ի բանակում ծառայած ամերիկահայ զինվորականները վերադառնալով՝ ավելի մեծ արտոնություններից

⁷² Վ. Ա. Պարսամյան, Շ. Ռ. Հարությունյան. Հայ ժողովրդի պատմություն, Երևան, 1979, էջ 437, Forgotten Heroes, p. 11.

⁷³ Վ. Ա. Պարսամյան, Շ. Ռ. Հարությունյան. նշվ. աշխ., էջ 438:

⁷⁴ Տ. Յ. Պոյաճեան. նշվ. աշխ., էջ 412:

⁷⁵ Մ. Քէլէշեան. նշվ. աշխ., էջ 651:

⁷⁶ Նույն տեղում:

⁷⁷ Նույն տեղում, էջ 650:

⁷⁸ Յուզամատեան Մեծ Եղեռնի, 1915–1965, էջ 896:

են օգտվել, քան Ֆրանսիական դրոշի ներքո մարտնչած ամերիկահայ լեգեոնականները, ովքեր, վերջին հաշվով, զրկվել են ամեն տեսակի նպաստներից, իրավունքներից և արտոնություններից՝ հանձնվելով բախտի քմահաճույքին: Միայն Ամերիկայի հայ ազգային միությունից շնորհիվ էր, որ նրանց վերավոր ու կարիքավոր մասը ստացել է ընդհանուր առմամբ շուրջ 1.193 դոլարի օգնություն. բազմաթիվ ամերիկաբնակ կամավորների շնորհիվ է միության «Պատվո վկայագիր»⁷⁹:

Կովկասում կամավորական շարժման (1914–1916 թթ.) լուծարումից կարճ անց «Հայկական լեգեոնի» մղած հերոսական կռիվները բաղձալի երկրի ազատագրման համար Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում հայության ունեցած թվով երկրորդ կազմակերպված զինյալ գործողությունն էր: Ամերիկահայ հրապարակախոս և ազգային գործիչ Անդրանիկ Անդրեասյանի բնութագրմամբ՝ «... ձեռնարկին քաղաքական ձախողանքը ոչինչ կը պակսեցնէ Հայկական Լեգեոնի արժէքէն ու նշանակութենէն: ... Որովհետեւ անոնք (հայ լեգեոնականները – Ք. Ա.) ապրող վկաները եղան հայ մարտական ոգիին ազնուական ու խիզախ խոյացումին: Եւ նոր արժանիք ու յատկանիշ աւելցուցին հայ ազատագրական պայքարի ասպարէզին վրայ»⁸⁰:

Մ. Պաղտասարյանն իր «Կամավորը» հոդվածում, հանրագումարի բերելով հայ կամավորական շարժման արդյունքները, եզրակացրել է. «... Նիւթապաշտ Եւրոպան եւ Ամերիկան, թող հաստատապէս ըմբռնեն՝ թէ օր մը այս բոլորին համար հաշիւ պիտի տան մեզի: Նահատակ Հայաստանի ազատագրութեան համար կազմակերպուած Հայ կամաւորական գունդը մոռցած չէ եւ չի կրնար մոռնալ իր Հայրենիքը եւ ազգը, զոր դաշնակիցներու էնթրիկներուն շնորհիւ քաւութեան նոխազ եղաւ»⁸¹:

Ուստի, ապագայի համար հայ կամավորի գործնական հավաքական եզրակացությունն առավել քան որոշակի է. «Ա. – Քաղաքական միացեալ ճակատ ունենալու ենք: Բ. – Հայրենիքի ազատութեան սրբազան սեղանին վրայ պէտք է գոհել բոլոր անհատական ու կուսակցական առանձին եսերն ու շահերը՝ Հայրենիքին եսն ու շահը տիրական ըլլալու համար: Գ. – Թրեւամարտ կիրքերը պէտք է լռեն իսպառ: Հայրենիքին կիրքը եւ ձայնը պէտք է լսուի ամէն կողմ: Դ. – Ուժ տալ գաղութներու մէջ զինավարժութեան եւ ապագայ ազատագրական պայքարին համար հաւատարիմ, հնազանդ եւ կարգապահ զինուորեալ երիտասարդութիւն մը պատրաստել, ահաւասիկ Հայ կամաւորին իտէալը»⁸²:

⁷⁹ Տ. Յ. Պոյաճեան. նշվ. աշխ., էջ 87, Տեղեկագիր Հայ Ազգային Միության Ամերիկայի. 1917–1921 թթ., էջ 28:

⁸⁰ Ա. Անդրէասյան. նշվ. աշխ., էջ 373, 375:

⁸¹ Արարա, էջ 15:

⁸² Նույն տեղում, էջ 17:

Այնպես որ, հայ ժողովրդի համար ճակատագրական դարձած Առաջին աշխարհամարտին և հաջորդող տարիներին ամերիկահայութունը, համախմբելով իր ներգաղութային ողջ մտավոր, նյութական, հասարակական, կուսակցական ու այլ կարողությունները, դիվանագիտական, քաղաքական, ռազմական, մարդկային և հնարավոր բոլոր միջոցներով սատարել է հայրենի ժողովրդի պաշտպանության, բաղձալի երկրի ազատագրության ու վերականգնման նվիրական գործին:

Այդուհանդերձ, ԱՄՆ-ի հայերի, ինչպես և ողջ հայության գործադրած բազմակողմանի ջանքերը բախվել են արևմտյան տերութունների կողմից դեռևս Առաջին աշխարհամարտով սկզբնավորված, Հայոց ցեղասպանությանը առաջ մղված ու հետագա տարիներին հետզհետե ծավալված Մերձավոր Արևելքի գրավման աշխարհաքաղաքական մեծ ծրագրերին, խարդախ շահերին և երկդիմի խաղերին: Որպես այդ ամենի հետևանք՝ Օսմանյան կայսրությունում և ցարական Ռուսաստանում տեղի ունեցած քաղաքական արմատական փոփոխություններն ու ճգնաժամային իրավիճակը, վերջին հաշվով ի դերև են արել տարբեր գաղթօջախներից, այդ թվում՝ ԱՄՆ-ից, միահամուռ կամքով և ազգային գիտակցությամբ համախմբված հազարավոր հայ կամավորների սրբազան ձգտումները՝ տարագիր հայությանը վերջնականապես ամրացնելով որդեգրած նոր երկրներին և դատապարտելով նրանց անխուսափելի ճուլման ու ուժացման:

УЧАСТИЕ И СОДЕЙСТВИЕ АРМЯН США
ДОБРОВОЛЬЧЕСКОМУ ДВИЖЕНИЮ КИЛИКИЙЦЕВ
(1916 – 1920 гг.)

(К 100-летию победы, одержанной «Армянским легионом» в
Арарайском сражении 1918 г.)

КНАРИК АВАКЯН

Резюме

В годы Первой мировой войны (1914 – 1918 гг.), равно как и в послевоенные годы, американские армяне принимали деятельное участие в добровольческом движении, организованном на Кавказе, затем в Киликии, героически сражаясь вместе с войсковыми подразделениями царской России и Франции против немецких сил, младотурок и кемалистов.

С целью организации и регулирования добровольческого движения западных армян в Киликии, возглавленного французским командованием, а также проведения иных благоприятствующих армянам мероприятий и контроля, в марте 1917 г. в Бостоне была создана первая армянская лоббистская организация в США –

Армянский национальный союз Америки, состоявшая из представителей четырех политических партий (Социал-демократическая партия Гнчак, Реорганизованная гнчакская партия, Армянская революционная федерация Дашнакцутюн, Армянская конституционная партия Рамкавар), двух армянских церковных конфессий (Апостольская и Евангелическая) и Всеобщего армянского благотворительного союза. За короткий период в США было создано 187 филиалов союза.

Только за пять месяцев — с 9 июня по 3 ноября 1917 г. — с целью участия в организованном при содействии французов добровольческом движении было зарегистрировано 5000 американских армян-добровольцев, но из-за нехватки транспортных средств к движению смогли примкнуть лишь 1172 человек.

19 сентября 1918 г. героическое сражение на Араре, осуществленное армянскими добровольцами, в том числе и их соотечественниками из США, которых объединило чувство национального сознания под флагом «Армянского легиона», стало важным военным действием за освобождение желанной земли — Киликии. Однако, в силу геополитических интересов западных государств и их двуличных политических игр, сокровенные устремления и чаяния тысячи армянских добровольцев, в том числе и из США, остались нереализованными.

THE PARTICIPATION AND CONTRIBUTION OF THE
USA ARMENIANS TO THE CILICIAN
VOLUNTARY MOVEMENT (1916–1920)

(On the occasion of the 100th anniversary of the victory of the “Armenian Legion” at the Arara battle in 1918)

KNARIK AVAGYAN

S u m m a r y

During the years of the World War I (1914–1918) and after, the Armenian-Americans actively participated in the voluntary movements in the Caucasus and Cilicia, together with the contingents of the Tsarist Russia and France, side by side courageously fighting against German forces and the Young Turks and Kemalists.

In order to organize and regulate the voluntary movement of the Western Armenians under the French Command in Cilicia, as well as to carry out and to supervise other pro-Armenian initiatives, in March, 1917, the first Armenian lobbying organization in the US, the Armenian National Union of America was organized in Boston. It consisted of four political parties (Social-Democrat Hnchak, Reorganized Hnchak, Armenian Revolutionary

Federation–Dashnaksoutyoun, Armenian Constitutional Ramgavar Parties), two national churches (Apostolic, Evangelical) and the Armenian General Benevolent Union representatives. During a short time period, 187 branches of the Union were established the United States.

In the course of only five months, from June 9 to November 3, 1917, 5.000 Armenian-Americans were registered in order to participate in the voluntary movement launched under French protection, but due to the lack of means of transport, just 1.172 had an opportunity to leave.

In September 19, 1918, the heroic battle of Arara, given by the Armenian volunteers, as well as their compatriots from the USA, who were united under unanimous will and national consciousness under the flag of the “Armenian Legion,” was a significant military action for the liberation of the desired land – Cilicia. However, colliding with the geopolitical interests and ambiguous games of the Western powers, the sacred aspirations of thousands of Armenian volunteers, including the United States, faded.

ԶԱՊԵԼ ԵՍԱՅԱՆ. ԱԶԳԱՅԻՆ - ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՉԸ
(Ծննդյան 140-ամյակի առթիվ)

ԱՆՈՒՇԱՎԱՆ ԶԱՔԱՐՅԱՆ

Հայ նշանավոր գրող, թարգմանիչ, հրապարակագիր, «Հայոց մեծագույն գրագիտուհի» (Ա. Չոպանյան), ազգային-հասարակական

անվանի գործիչ Զապել Մկրտչի Եսայանը (Հովհաննիսյան) ծնվել է 1878 թ. Կ. Պոլսի Սկյուտար թաղամասում¹: Նախ ուսանել է մասնավոր դպրոցում, ապա սովորել ու ավարտել է Սկյուտարի Սուրբ Խաչ վարժարանը: 1892 թ. մեկ տարի աշակերտել է Ա. Չոպանյանին: 1895 թ. դեկտեմբերին մեկնել է Փարիզ, որտեղ մասնակցել է Լուսինյանի բառարանի կազմմանը իբրև խմբագիր-սրբագրիչ, ունկնդրել Սորբոնի համալսարանի և Կոլեջ դը Ֆրանսի դասընթացները (գրականություն ու փիլիսոփայություն ճյուղերը): 1900 թ. Զապելն ամուսնացել է նկարիչ Տիգրան Եսայանի (1874–1921) հետ: Փարիզում աշխատակցել է հայկական և ֆրանսիական պարբերականների, հայերեն ու ֆրանսերեն լեզուներով գրել է բազմաթիվ հոդվածներ, արձակ քերթվածներ, պատմվածքներ, վիպակներ, կատարել թարգմանություններ: Ֆրանսիական ու արևմտաեվրոպական, ոռուս մշակույթի և գրականության, անտիկ աշխարհի արվեստի քաջ գիտակ, գրական հասարակայնության կողմից ճանաչված ու սիրված Զ. Եսայանը 1902 թ. վերադարձել է Կ. Պոլիս և շարունակել ստեղծագործական, գրական-հասարակական բեղմնավոր գործունեությունը: 1905 թ. սուլթան Աբդուլ Համիդի դեմ կատարված մահափորձից հետո,

րեն ու ֆրանսերեն լեզուներով գրել է բազմաթիվ հոդվածներ, արձակ քերթվածներ, պատմվածքներ, վիպակներ, կատարել թարգմանություններ: Ֆրանսիական ու արևմտաեվրոպական, ոռուս մշակույթի և գրականության, անտիկ աշխարհի արվեստի քաջ գիտակ, գրական հասարակայնության կողմից ճանաչված ու սիրված Զ. Եսայանը 1902 թ. վերադարձել է Կ. Պոլիս և շարունակել ստեղծագործական, գրական-հասարակական բեղմնավոր գործունեությունը: 1905 թ. սուլթան Աբդուլ Համիդի դեմ կատարված մահափորձից հետո,

¹ Զ. Եսայանի կյանքի, գործունեության և գրական հարուստ ժառանգության մասին մանրամասն տե՛ս Ս. Արզումանյան. Զապել Եսայան (Կյանքը և գործը), Երևան, 1965, նույնի՝ Զապել Եսայան. – Զ. Եսայան. Նամակներ (Կազմեց և ծանոթագրեց՝ Ա. Ավետիսյան, խմբագիր՝ Ս. Արզումանյան), Երևան, 1977, էջ 9–22, նույնի՝ Զապել Եսայան. – «Հայ նոր գրականության պատմություն», հ. 5, Երևան, 1979, էջ 785–802, Գ. Գասպարյան. Փակ դռների գաղտնիքը (Չարենցը, Բակունցը և մյուսները), Երևան, 1994, էջ 89–112, Ս. Ս. Գրիգորյան. Զապել Եսայանի փոքր կտավի ստեղծագործությունները: Ուսումնական ձեռնարկ, Երևան, 1990 և այլն:

սկսվում է սոցիալական, ազգային-քաղաքական ճնշման, հալածանքների շրջան, և նա ստիպված մեկնում է Փարիզ ու այնտեղ ապրում մինչև 1908 թ.² օսմանյան սահմանադրութայան հռչակումը: 1905–1907 թթ. Զ. Եսայանը հրատարակում է «Սկյուտարի վերջալույսներ», «Կեղծ հանճարները», «Հլուները և ըմբոստները» ու «Շնորհքով մարդիկ» վիպակները:

1909 թ. ապրիլին երիտթուրքերն Ադանայում կազմակերպում են հայերի կոտորած, որին զոհ է գնում շուրջ 30.000 մարդ: Հայ մտավորականներից, գրողներից ու գործիչներից կազմվում են պատվիրակություններ, որոնք մեկնում են աղետի վայրերը: Նրանց թվում էր նաև Զ. Եսայանը, ով շուրջ երեք ամիս լինում է Ադանա, Մերսին, Սիս, Օսմանիե և այլ բնակավայրերում, լսում կոտորածների ահանատես մարդկանց, գրում հոդվածներ, գեղարվեստական մի շարք գործեր: Կիլիկիայի հայություն մեծ ողբերգությունը, մասնավորապես, նկարագրել է «Ավերակներուն մեջ» գրքում, «Անեծքը» վիպակում, «Նոր հարսը» և «Սաֆրե» պատմվածքներում, որոնք բոլորն էլ հրատարակել է 1911 թ.:

Զ. Եսայանը 1910 թ. մեկնել է Փարիզ: Հոր ծանր հիվանդություն պատճառով 1911-ին վերադարձել է ծննդավայր, այնտեղ մնացել մինչև 1914 թ. մայիսը: Այնուհետև կրկին մեկնել է Փարիզ, սակայն Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկզբին վերադարձել է Կ. Պոլիս: 1914 թ. այստեղ հրատարակվում է արձակագրուհու «Երբ այլևս չեն սիրեր» ժողովածուն:

1915 թ. ապրիլի 24-ի գիշերն աքսորի ենթակա հայ մտավորականներից միակ կինը, ում անունը գրված է եղել նախապես կազմված ցուցակում, Զ. Եսայանն է: Դիպվածով մազապուրծ Հայոց ցեղասպանությունից՝ շուրջ երեք ամիս փախստականի կյանք է վարել, ապա մեկնել է Բուլղարիա, Ռումինիա, իսկ 1915 թ. վերջին՝ եկել Կովկաս: «Վերջին ամիսներս թիֆլիսում է գտնվում Կ. Պոլսից մեզ մօտ «ակամայ» հիւր եկած տիկ. Զ. Եսայեան: Թիւրք կառավարութեան հալածանքներից ու հետապնդումներից, ինչպէս յայտնի է, պօլսահայ մտաւորականութիւնն աւելի ևս տուժեց մահի և աքսորի, բանտի և կապանքների ենթարկւելով, – կարդում ենք «Մշակ» թերթում:– Տագնապի այդ օրերին ահա տ. Եսայեանին աջողւում է մի քանի հայ ընտանիքների հետ դուրս պրծնել տանջանքների երկրից և Բօլգարիայի, Րումինիայի վրայով գալ հասնել թիֆլիս»²: Այնուհետև թերթը կենսագրական որոշ տեղեկություններ է հաղորդում, որը, կարծում ենք, տեղին է մեջբերել ամբողջությամբ. «Տիկ. Զապել Եսայեան թիւրքահայ կամ լաւ է ասել պօլսահայ նորագոյն գրականութեան անուանի դէմքերից մէկն է: Երկու տասնեակ տարի է՝ նրա պատմուածքները, մանրավէպերը տպագրւում են թիւրքահայ հա-

² «Մշակ» (Թիֆլիս), 6. II. 1916: Տե՛ս նաև՝ «Русские ведомости» (Москва), 22. IV. 1916; «Армянский вестник» (Москва), 1916, № 15, с. 12–14.

մարեա բոլոր թերթերում: Առաջին անգամ Չօպանեանի «Ծաղիկ» հանդէսի մէջ տպագրվեց տ. Եսայեանի մի արձակ բանաստեղծութիւն, երբ հեղինակը 17 տարեկան մի դեռատի օրիորդ էր: Այնուհետև մինչև 1902 թիւը Զապէլ Եսայեան ապրել է Պարիզում, որպէս գրականութեան ուսանողուհի, և ապա վերադառնալով Կ. Պոլիս նուիրվել է գեղեցիկ գրականութեան: Միմեանց ետևից լոյս ընծայելով իր «Սպասման սրահին մէջ», «Կեղծ հանճարները», «Հլուները և ըմբոստները», «Շնորհքով մարդիկ» վէպերն ու վիպակները՝ հեղինակը իր վրա դարձրեց մտաւոր շրջանների և քննադատների միաժամանակ թէ հիացումները և թէ յարձակումները, մանավանդ «Շնորհքով մարդիկ» վէպի մէջ արտայայտված գաղափարների համար:

Ադանայի սարսափների դադարումից վերջը, տ. Զ. Եսայեան գնաց Կիլիկիա, անձամբ տեսնելու և գաղափար կազմելու այն անսահման թշուառութիւնների մասին, որոնց ենթակայ էր եղել տեղական հայ ժողովուրդը: Տիկնոջ այդ ճամբորդութեան արդիւնքն եղավ նրա «Աւերակներուն մէջ» վերնագիրը կրող շահեկան գործը, որի մէջ գեղարուեստօրէն և սիրուն ոճով նկարագրված են դէպքերն ու դէմքերը Կիլիկիայի մեծ սարսափների»³:

Անդրկովկասում՝ Բաքվում ու Թիֆլիսում, Զ. Եսայանը լայնորեն շփվել է հայ հասարակայնության հետ, հանդես է եկել արևմտահայ գրողների և գրականության, արևմտահայութեան նկատմամբ կիրառվող հալածանքների շուրջ գեկուցումներով ու դասախոսութիւններով, գրել է հոդվածներ: Այսպէս, 1916 թ. փետրվարի 6-ին Թիֆլիսի քաղաքային ժողովարանի դահլիճում՝ Հովհ. Թումանյանի նախագահութեամբ, դասախոսութիւն է կարդացել «Հայկական վերջին հալածանքները Կ. Պոլսո մէջ» վերնագրով, իսկ մարտի 12-ին Բաքվում՝ «Հայ գրասերների ընկերության» հրավերով Հասարակական ժողովարանում՝ Հովհ. Հովհաննիսյանի նախագահութեամբ, ժամանակակից արևմտահայ գրականության և գրողների մասին⁴:

³ «Մշակ», 6. II. 1916:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, նաև՝ «Հորիզոն» (Թիֆլիս), 31. III. 1916, «Армянский вестник», 1916, № 4, с. 22; № 8, с. 21. Ի դեպ, «Մշակ» թերթը, անդրադառնալով «Հայկական վերջին հալածանքները Կ. Պոլսո մէջ» վերնագրով դասախոսութեանը, մասնավորապէս գրում է. «Տիկին Եսայեանը, ինչպէս և ամեն մի թիւրքահայ գրականագէտ, իր մաքուր հայերէնով, ախորժալուր առողանութեամբ և նոյն իսկ ճարտասանութեամբ հաճելի տպաւորութիւն է թողնում: Դասախոսութեան այդ արտաքին հանգամանքները շատ նպաստաւոր են և խօսում են յօգուտ դասախօսի: Սակայն նոյնը չենք կարող ասել՝ դասախօսութեան ներքին յատկութիւնների և արժանիքի մասին. իսկ այն միակողմանիութիւնը, ես աւելին կասեմ՝ ոչ թէ կուսակցական խտրական ոգին, այլ նոյն իսկ «կուսակցական ցաւագարութիւնը» (ինչպէս շատ ճիշդ արտայայտվել է «Վան - Տոսպ» թերթը) վերին աստիճանի աննպաստ և անհաճոյ տպաւորութիւն թողեցին մեզ վրա, և մենք անկեղծ ցաւ զգացինք, որ տ. Զապէլ Եսայեանը, գալով Կ. Պոլսից մեզ մօտ, համազգային այս մեծ և ահելի աղէտի օրերին, հարկ է տեսնել մի դասախօսութեան մէջ, որ կրում էր ընդհանուր բնաւորութիւն, սահ-

Այնուհետև Մոսկվայի Հայկական կոմիտեի հրավերով Զ. Եսայանը մեկնում է Պետրոգրադ և Մոսկվա, որտեղ կազմակերպում է հայ որբերի ու գաղթականների օգտին կատարվելիք հանգանակության գործը և ներկայացնում հայկական կոտորածների իրական պատկերը: Ապրիլի 4-ին Պետրոգրադում նա հանդես է գալիս դասախոսությամբ: Այդ մասին «Արև» թերթում՝ «Զապել Եսայանի դասախոսությունը Պետրոգրադում» վերնագրի տակ, կարդում ենք. «... տաճկահայ տաղանդաւոր գրագիտուհի տիկին Զապել Եսայանն տուել է մի շատ հետաքրքիր դասախոսութիւն մայրաքաղաքի մի շարք գրական և քաղաքական յայտնի գործիչներու (ներկա են եղել պետական խորհրդի անդամներ, դեսպանատների ներկայացուցիչներ, երեսփոխաններ, այդ թվում՝ Միլյուկովը, Բըքսթընը, Պապաջանյանը. – Ա. Զ.) ներկայութեան: Հրաւիրուելով մայրաքաղաք իր վաղեմի ծանօթ ռուս գրագիտուհի տիկ. Թըրկովայի կողմէ (բնակվել է վերջինիս տանը. – Ա. Զ.) ... այստեղ կկազմակերպուի մի երեկոյթ, ուր մեր շնորհալի գրագիտուհին Փրանսերէն լեզուով կըխօսի մի դասախոսութիւն, տալով ամփոփ պատկերը այն բոլոր հայածանքներու, որոնց կենթարկուեն Պոլսոյ և ընդհանրապէս Տաճկաստանի հայերը ... Նոյն նիւթի մասին տիկին Եսայան հայ լեզուով կը դասախօսէ հայկական ակումբին մէջ, իսկ Մոսկուայի Լազարեան ճեմարանին մէջ կը դասախօսէ թիւրքահայ գրականութեան մասին (ապրիլի 20-ին՝ Մոսկվայի հայկական կոմիտեում, 21-ին՝ Լազարյան ճեմարանում. – Ա. Զ.)»⁵:

1916 թ. կեսերից 1918 թ. կեսերը Զ. Եսայանն ամբողջովին նվիրվել է հայկական կոտորածների մասին վկայություններ կամ փաս-

մանված էր մի հասարակական, անկուսակցական լսարանի համար, ցոյց տալ խտրական, կուսակցական ոգի: Դա վայել չէ ոչ կնոջ, ոչ գրողին և մանաւանդ վիպասանին» («Մշակ», 9. II. 1916):

⁵ «Արև» (Բաքու), 16. VII. 1916: Տե՛ս նաև՝ «Армянский вестник», 1916, № 12–13, с. 45. Ի դեպ, հաղորդագրության մեջ հիշատակվող «ռուս գրագիտուհի տիկ. Թըրկովայն» ժամանակի հայ հասարակությանը քաջածանոթ Արիադնա Տիրկովան է (Ա. Վերգեժսկի): Նա ճանաչված գրական-հասարակական գործիչ էր, ռուսական կենտրոնական թերթերի թղթակից: Կովկասյան ռազմաճակատից վերադառնալով՝ 1915 թ. նոյեմբերի 5-ին Հասարակական ակումբի նախաձեռնությամբ Թիֆլիսի կայսերական երաժշտական դպրոցի դահլիճում զեկուցում է կարգացել «Պատերազմը և կինը» թեմայով, միաժամանակ տպավորություններ պատմել ռազմաճակատից: 1916 թ. Պետրոգրադում լույս է տեսել նրա «Հին Թուրքիան և երիտթուրքերը: Մեկ տարի Կոստանդնուպոլսում» վերնագրով ուշագրավ գիրքը: Այստեղ հայերին նվիրված է առանձին գլուխ, որտեղ արտահայտված է հեղինակի սերն ու հարգանքը հայ ժողովրդի նկատմամբ: Հատկապես ջերմ է խոսում Թուրքիայում Հայ հեղափոխական դաշնակցության գործունեության մասին: Անդրադարձ կա հայերի կոտորածներին: Ամենայն հավանականությամբ, Զ. Եսայանն ու Ա. Տիրկովան հենց Կ. Պոլսում էլ ծանոթացել, մտերմացել են (մանրամասն տե՛ս А. Закарян. Трагедия армянского народа в оценке русских литераторов. Ереван, 2003, с. 75–76):

տագրական նյութեր հավաքելու, արձանագրելու և հրատարակելու գործին: Այդ մասին բազմաթիվ տեղեկություններ կան տարբեր անձանց գրած նրա նամակներում: Այսպես, 1916 թ. նոյեմբերի 25-ին Բաքվից Փարիզ՝ Ա. Չոպանյանին գրած նամակում Ջ. Եսայանը հետաքրքրվում է. «Կուզեի Ձեզ հարցնել նաև, թե արդյոք որևէ օգտակարություն կունենա, եթե ղրկեմ Բարիզ «Մուրատի հիշողությունները» և Միջագետքի հայություն մասին տպավորություններ, որոնք քաղեցի ականատեսի մը հիշողություններեն: Մուրատի գործը մոտերս կը տպագրվի Բագուի մեջ և ես Ձեզ կը ղրկեմ տպագրվածը, իսկ երկրորդ աշխատությունս տակավին չէ ավարտած և եթե հարկ տեսնեք, կը ղրկեմ անմիջապես հետաքրքրական էջեր»⁶:

1917 թ. հունվարի 23-ին Թիֆլիսից Բաքու՝ իրավաբան, գրական-հասարակական գործիչ, Բաքվի հայ գրողների հրատարակչական ընկերության նախագահ, «Գործ» գրական, գիտական, հասարակական և քաղաքական ամսագրի հրատարակիչ Երվանդ Թադիանոսյանին (ամսագիրը լույս է տեսել 1917 թ. հունվարի 1-ից 1918 թ. կեսերը, խմբագիրն էր Կոստանդին Կրասիլնիկյանը) Ջ. Եսայանը գրում է. «Շնորհակալությունս ստացա «Միջագետք»-ի տպագրված էջերը: Պ. Տեր-Անդրեասյանցի մեկնած օրը խնդրեցի իրմեն, որ Ձեզ հայտնե, թե նոր ղրկած ձեռագիրներու 30-րդ էջեն մինչև վերջը ընդօրինակել տաք մեկու մը և ղրկեք, եթե անհնար չէ. ես կը շտապեմ ուսեսերենի թարգմանության համար, որ կարող է ինքնին բավական երկար տևել»⁷:

«Միջագետք»-ի վերջին էջերը կավարտեմ վաղը կամ մյուս օր, բայց ինչպես գիտեք չեմ կարող ունէ մարդու հետ ղրկել. եթե անկարելի չըլլա, ես ինքս կը բերեմ փետրվարի առաջին օրերուն և 2 – 3 օր գոնե կը մնամ Բաքու: Այս պահուս շատ ծանրաբեռնված եմ աշխատություններով և առողջությունս ալ շատ հաստատ չէ, բայց հույս ունեմ, որ հառաջիկա շաբթուն մեջ ավելի ազատ կըլլամ»⁸:

Եվ ահա, «Գործ» ամսագրի 1917 թ. 2-րդ (էջ 79–139) և 3-րդ (էջ 40–99) համարներում տպագրվում է Ջ. Եսայանի «Ժողովուրդի մը հոգեվարքը (Աքսորեալ հայերը Միջագետքի մէջ)» վերնագրով ծավալուն նյութը: Պատմություն, որը նա լսել ու գրի է առել Միջագետքի անապատներ քշված հայ ժողովուրդի մի սովոր հատվածի ողբերգական վախճանի ականատես-վկա Հայկ Թորոյանից: Հայերի կանխամտածված ցեղասպանության մի դրվագը լուսաբանող այս աշխատանքը պատմական-փաստական եզակի արժեք ունի (Ջ. Եսայանը դեպքերը նկարագրում է ականատեսի՝ առաջին դեմքով), քան-

⁶ Ջ. Եսայան. Նամակներ, էջ 138:

⁷ Հուշագրությունը ուսեսերեն թարգմանությանը [«Агония одного народа (Выселенные армяне в Месопотамии)». Запись г-жи Забэля Есяян. Перевод с армянского — С. А.)] տպագրվել է Բաքվում լույս տեսնող «Наше время» թերթի 1919 թ. ապրիլ-օգոստոսյան համարներում:

⁸ Ջ. Եսայան. Նամակներ, էջ 138–139:

զի դրա պատմողն է «Միակ հայ մը, որ իր աչալը շուրթեան և հաստատակամութեան շնորհիւ, անցնելով աքսորի այդ դժնդակ ճամբաներէն, հասած է մեզի վկայելու և աւանդելու այն հեծեծանքը, որ մեռնելէ առաջ ամբողջ ժողովուրդ մը արձակած է Միջագետքի անապատներէն»⁹, – գրում է Զ. Եսայանը: «Դիպուածի արդիւնք չէ կամ սովորական առաքինութիւններ և յատկութիւններ բաւական չէին, որ այդ միակ հայը կարենար իր դերը կատարել, – շարունակում է նա, – անիկա զգացած է, որ սրբազան պարտք մը ունի և այդ զգացումով տոգորված՝ մօտիկցած է բոլոր ցան ու ցրիվ խումբերուն, լսած է տառապանքի բոլոր ձայները, տեսած է զարհուրելի բոլոր անպատմելի պատկերներուն, և անցնելով հայու մը համար անանցանելի թրջական սահմանէն, հասած է մեզի, բերելով իր հետ վերջին աղաղակը անպատմելի արհաւիրքներուն մէջ չքացող ժողովուրդի մը»¹⁰: Փաստավարագրական արժեք ունեցող այս «արձանագրութիւնները»՝ հայկական կոտորածների, տեղահանութեան ու աքսորի ողբերգական պատկերները, ինչպես նշում է Զ. Եսայանը, «գեր ի վեր կը մնայ ամենէն դժոխային երեակայութենէ»¹¹:

Վարագրական պատումն ունի ցնցող տեսարաններ, որոնք թուրքերի գազանութիւնները հաստատող աներկբա փաստաթուղթ են: Պատումի դեպքերը սահմուկեցուցիչ դաժանութեան բազմաթիւ դրվագներ են պարունակում: Նկարագրվում է Միջագետք աքսորված հայերի վիճակը, ցույց է տրվում, թե ինչպես է կատարվել հայերի տեղահանութիւնն ու բնաջնջումը, ովքեր են դրան մասնակցել և ինչ հրահանգներով: Այն սկսում է Տիգրանակերտի հայերի դեմ տնտեսական բռնկոտից, ապա 1914 թ. նոյեմբերին քաղաքի շուկայի հրդեհումից, և ընդգրկում է շուրջ երկու տարվա (մինչև 1916 թ. փետրվարի վերջը) իրադարձութիւն: Դրանով, փաստորեն, ժամանակագրական կարգով վերականգնվում է դեպի Միջագետք բռնագաղթի ու ցեղասպանութեան իրագործման ողջ ընթացքը, և, ըստ այդմ, հուշագրութիւնն անառարկելի ներդրում է Հայոց ցեղասպանութեան պատմութեան համակողմանի ուսումնասիրման ու լուսաբանման ասպարեզում:

Հայտնի իրողութիւնն է, որ, օգտվելով Առաջին աշխարհամարտի սկսվելուց, երիտթուրքերի կառավարութիւնը կազմակերպեց 18–45 տարեկան հայ տղամարդկանց թուրքական բանակ գորակոչը, ծերունիները, կանայք և երեխաները մնացին անպաշտպան, երկրի ողջ տարածքով ծայր առան հայերի ձերբակալութիւններ, դրան հետևեց մտավորականութեան սպանդը, ապա իրագործվեց Արևմտահայաստանի, Կիլիկիայի և Անատոլիայի հայութեան բռնի տեղահանութիւնն ու զանգվածային կոտորածը: Խիստ տպավորիչ է հատկապես Զեյթունի դավադրաբար հայաթափումը: Ընթերցողի աչքի առաջ անցնում են Հաճընի, Այնթապի, Մարաշի, Ադանայի, Մերսինի, Սսի,

⁹ «Գործ» (Բաքու), 1917, № 2, էջ 79:

¹⁰ Նույն տեղում:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 80:

Եղեսիայի և Հայաբնակ մյուս ծաղկուն վայրերի ամայացումն ու բնակչության կոտորածները: Խաղաղ ու ստեղծագործ աշխատանքով ապրող, ունևոր և բարեկեցիկ կյանք վարող, դպրոցներ ու քուլեջներ ավարտած հայությունը ենթարկվում է դահիճների՝ բանտերից ազատված հանցագործ-մարդասպանների և դաժան ու անգութ ժանդարմների ատելությանը, հայհույանքներին, զվարճանքին, քմահաճույքին և անարգանքին:

Հուզիչ պատումներից մեկը կապվում է այն տեսարանի հետ, որում նկարագրված է, թե ինչպես է «գայմագամ պեյը» աքսորականների հոծ զանգվածի մեջ իր անասնական կրքերի համար գեղեցիկ մանուկներ փնտրում: Ապա՝ մի թուրք 70 մանուկների լցնում է մակույկը և սառնասրտորեն խեղդամահ անում Եփրատի ջրերում: Նման հոգեցուցիչ բազմաթիվ դեպքերը շարունակ շրջանառվում են պատումի տարբեր օրերի դրվագներում:

Հարյուր հազարավոր բռնի տեղահանված հայերի հոծ թափորները՝ անգեն և անօգնական ծերունիներ ու կանայք, հղի մայրեր և ծծկեր մանուկներ, դեռատի աղջիկներ, գաղթականության ցուպը ձեռքներին, թուրք ժանդարմների և վարձու հրոսակախմբերի մտրակների տարափի տակ, Միջագետքի թեժ արևի ներքո, սոված ու ծարավ, պայքարելով բնության աննպաստ պայմանների դեմ, արյունոտված ոտքերով, ճանապարհին իրենց հարագատներին անթաղ թողնելով՝ քայլեցին շատ երկար, անծայրածիր, անմարդաբնակ անապատներով մինչև հայության մեծ ու բաց գերեզմանոցները՝ Սուրուճի դաշտ, Ռաս ուլ Այն, Ռաքքա, Դեյր էզ-Ջոր, դեպի անհայտ հեռուները... Հոգեբան-գրող Ջ. Եսայանը գեղարվեստորեն ցնցող մանրամասնություններով նկարագրել է աքսորականների ոչ միայն ողբերգական վիճակը, մահվան ճամբարները և սահմուկեցուցիչ այն պայմանները, որոնցում նրանք գոյություն են քարչ տվել, այլև հոգեբանական նուրբ վերլուծություններով թափանցել է բռնի տեղահանվածների հոգու խորքերը, բացահայտել նրանց լուռ, անմեկնելի և անհամար տառապանքները, հուսակտուր հեծեծանքները, զգացածն ու արտահայտել չկարողացածը... Չանգվածային սպանդի տարեգրության մեջ տեսնում ենք թուրք գայմագամների, փաշաների, արաբ շեյխի, եվրոպացի ականատեսների: Մասնավորապես, անչափ հուզիչ, ողբերգական կերպար է գերմանացի սպա՝ հարյուրապետ Օտո Հոլմանի մարդկային անաչառ նկարագիրը, վարքագծի արձանագրումը, նրա տանջահար հոգու նուրբ վերլուծությունը: Այս ամենի կողքին երևում է նաև ինքը՝ պատմողը, ով, վտանգելով կյանքը, փորձում է ամեն կերպ օգնել իր հայրենակիցներին:

Սույն հուշագրության ընթերցողը տեղահանված հայ ժողովրդի սրտակեղեք, սարսափների բազմաթիվ իրական պատկերների կողքին հնարավորություն ունի նաև հիանալ ռեալիստ հոգեբան-արվեստագետ Ջ. Եսայանի գրելաոճի առինքնող հմայքով, որում, նկատենք, գերիշխում է նատուրալիստական նկարագրությունը:

Ակամայից մտաբերում ես գերմանացի բանաստեղծ, հրապարակախոս, իրավագիտութայան դոկտոր, մեծ մարդասեր ու հայասեր Արմին Վեգներին՝ հայ ժողովրդին Միջազգետքի անապատներ տեղահանելու առնչությամբ ԱՄՆ-ի նախագահ Վուդրո Վիլսոնին 1919 թ. հունվարին ուղղած Բաց նամակի հետևյալ տողերը. «Ահա այդպես նրանք ընկան՝ քրդերի ձեռքով խփված, ասկյարներից կողոպտված, գնդակահարված, կախաղան հանված, թունավորված, դաշունահարված, խեղդված, ծարավի, համաճարակների զոհը դարձած, ջրերում խեղդամահ արված, ցրտից կուչ եկած, սովահար, հյուծված, բորենիներին կեր դարձած: Երեխաները մահանում էին արտասովելուց, տղամարդիկ իրենց ժայռերին էին գարկում, մայրերն իրենց երեխաներին ջրերն էին նետում, հղի կանայք, ձեռք ձեռքի տված, երգելով Եփրատն էին նետվում: ... Ես խելագարվածների եմ հանդիպել, որոնք կերել են իրենց արտաթորանքը, կանանց եմ հանդիպել, որոնք իրենց նորածիններին եփել են, աղջիկներ եմ տեսել, որոնք իրենց մահացած մոր տաք դիակն են պատառոտել, նրա կուլ տված ոսկին աղիքների մեջ փնտրելու՝ ջարդարար պահակների ու ասկյարների ձեռքից փրկվելու համար: Նրանք իջևանատների քարուքանդ փլատակների մեջ անտարբերութայան մատնված, ընկած էին կիսաքայքայված դիակների կույտերի վրա՝ սպասելով սեփական մահվանը: Բայց որքան կարող էին նրանք իրենց գոյությունը պահել՝ ձիերի աղբերի մեջ հատիկներ որոնելով կամ խոտ ուտելով: Այս բոլորը սակայն, մի աննշան մասն է իմ աչքով տեսածների, ծանոթների կամ ճամփորդների պատմածների և կամ փախստականների բերանից իմ լսած վկայությունների»¹²: «Berliner Tagesblatt» օրաթերթում հրապարակված այդ նամակի անգլերեն լեզվով օրինակը Փարիզի Խաղաղության բանակցությունների ժամանակ հանձնվել է ԱՄՆ-ի նախագահին:

... Առայսօր ոչ միայն լայն հանրությունը, այլև գիտական շրջաններին քիչ ծանոթ Ջ. Եսայանի վերոհիշյալ արժեքավոր հուշագրությունը¹³ Միջազգետքի արաբական անապատներ աքսորված հայության կրած տառապանքների մասին եղած առաջին վկայություններից է¹⁴: Այն ոչ միայն ճշմարտացիորեն ներկայացնում է հայ

¹² Ա. Թ. Վեգներ. Խղճիս ձայնը երբեք չի լուելու (Գերմաներեն բնագրից թարգմանեց Խաչիկ Խաչերը), Երևան, 2006, էջ 11:

¹³ Ի դեպ, «Ժողովուրդի մը հոգեվարքը (Աքսորեալ հայերը Միջազգետքի մէջ)» նյութի մասին մեր իրականության մեջ փոքր-ինչ ծավալուն խոսք է եղել անվանի գրականագետ Ս. Արզումանյանի «Ձապել Եսայան (Կյանքը և գործը)» մենագրության մեջ (էջ 184–186): Հուշագրությունը մեր կողմից վերահրատարակվել է «Պատմաբանասիրական հանդեսի» 2017 թ. համարներում (տե՛ս №1, էջ 136–175, №2, էջ 211–244, №3, էջ 194–224):

¹⁴ Հարկ է նկատել, որ արդեն իսկ 1916 թ. մամուլի տարբեր օրգաններում նյութեր են տպագրվում, անձնական տպավորություններ հաղորդվում Միջազգետք աքսորված հայերի օրհասական վիճակի, «ղրսի» օժանդակությամբ նրանց օգնության ձեռք մեկնելու անհրաժեշտության մասին, և դա համարվում է «սուրբ գործ»: Մասնավորապես, «Արև» թեր-

ժողովրդի մի հատվածի աքսորի ու սպանդի պատմությունը, այլև իր փաստավերագրական կարևոր արժեքով հաստատում և համալրում է Հայոց Մեծ եղեռնի բազմաթիվ ականատես վերապրողների հաղորդած մանրամասների իսկությունն ու անաչառությունը: Նաև արձանագրում է արդիական հնչողություն ունեցող գրողի հետևյալ խոսքերը. «Հաստատ կերպով կարելի է ըսել. պատերազմի այս տիեզերական սարսափներուն մէջ, երբ աշխարհիս գրեթէ ամեն կողմերը մարդոց զգացումները բթացած են ամենօրեայ դժբախտություններու առթած ցնցումներէն, հայ ժողովուրդի տառապանքը այսու ամենայնիւ հանգամանքը ունի զարմացնելու համայն մարդկությունը և սոսկումով ու զարհուրանքով դրդելու անոր խղճմտանքը:

Միայն թիւրքը կարող էր այդ առաջնությունը վայելել մեր ժամանակի արիւնոտ տարիներուն մէջ, որովհետև ոճիրը միակ բանն է, որուն մէջ անմրցելի կարող էր մնալ անիկա: Ոճիրը իր բոլոր քստմունքի կատարելություններով և դիւային նրբություններով միակ մշակուած ու կատարելագործուած ընդունակությունն է, որ այդ չարաբաստիկ ցեղը կուտայ իբր պտուղ, իբր արդիւնք իր ազգային ոգիին»¹⁵:

«Ժողովուրդի մը հոգեվարքը (Աքսորեալ հայերը Միջագետքի մէջ)» գործը միակ պատմությունը չէ հայերի զանգվածային տեղահանությունների, աքսորի և կոտորածների մասին, որ գրի է առել Զ. Եսայանը (այդ մասին նա, ինչպես տեսանք, հաղորդում է վերը նշված նամակներից մեկում): 1915 թ. Սեբաստիայի նահանգում էլ են սկսվում համանման իրադարձությունները: Հայ ազգային-ազատագրական պայքարի պայծառ դեմքերից հայտնի դաշնակցական խմբապետ Սեբաստացի Մուրադը (Մուրադ Խրիմյան), ականատես լինելով այդ ողբերգական դեպքերին, հայրենակիցների ծանր վիճակին, իր խմբով բարձրանում է լեռները, անցնում անտառներով ու կիրճերով, դուրս գալիս Սև ծովի ափ, գրավում թուրքական մի ձկնորսանավ և ուղղություն վերցնում դեպի Բաթում: Զ. Եսայանը, օգտվելով մի շարք սկզբնաղբյուրներից, դրանց հիման վրա ստեղծում է «Մուրադի ճամբորդությունը: Սվազէն Պաթում» ուղեգրությունը:

Թի 1916 թ. օգոստոսյան համարներում տպագրվել է Ս. Արարատյանի «Միջագետքում (Ականատեսի օրատետրից)» հոդվածաչարժ՝ ահա այսպիսի խոսուն վերնագրերով. «I. Նախօրեակին» (11. VIII. 1916), «II. Կիլիկիայի տեղահանությունը» (12. VIII. 1916), «III. Հայաստանի դէպքերը» (14. VIII. 1916), «IV. Հայաստանի դէպքերը» (18. VIII. 1916), «V. Դէպքեր ու դէմքեր» (20. VIII. 1916), «VI. «Նոր Հայաստան» (21. VIII. 1916), «VII. Հալէպի դերը. - Եզրակացություն» (25. VIII. 1916): Հոդվածաչարժում գետեղված է Միջագետքի մանրամասն քարտեզ՝ «ցոյց տալու համար, թէ որտեղ է ապրում աքսորուած հայութիւնը»: Զծավալվելով նկատենք, որ Զ. Եսայանը քաջածանոթ է եղել այս հոդվածաչարին ու դրանից բազում մանրամասներ է օգտագործել «Ժողովուրդի մը հոգեվարքը (Աքսորեալ հայերը Միջագետքի մէջ)» գործում:

¹⁵ «Գործ», 1917, № 2, էջ 80:

յունը, որտեղ նկարագրում է Մուրադի ճամփորդության մանրամասներն ու տպագրում դարձյալ «Գործ» ամսագրում¹⁶:

Զ. Եսայանի «Ժողովուրդի մը հոգեվարքը (Աքսորեալ հայերը Միջագետքի մէջ)» նյութը և «Մուրադի ճամփորդությունը Սվազէն Պաթում» ուղեգրությունը վերջին կես դարում համաշխարհային գրականության մեջ գերիշխող «վկայության գրականության» բացառիկ ու անկրկնելի նմուշներից են:

... 1917 թ. հուլիսի 9-ին Պյատիգորսկից Ա. Զոպանյանին ուղղած նամակում Զ. Եսայանը գրում է. «Այս միջոցին ես կը գտնվիմ հանքային ջուրերը, ուր մինչև օգոստոս 15 պիտի մնամ քիչ մը կազդուրվելու և խնամելու համար երիկամունքի հիվանդությունս, որ ամբողջ տարին զիս անհանգիստ ըրավ¹⁷: Անմիջապես հետո պիտի վերադառնամ Բաքու և պիտի զբաղիմ դասավորելու այն բոլոր

¹⁶ Նույն տեղում, № 4, էջ 71–92, № 5–6, էջ 87–104, № 7–8, էջ 89–132: Հետագայում՝ 1920 թ., ուղեգրությունն առանձին գրքույկով լույս է տեսնում Բոստոնում, 1981 թ. «Նաիրի» ամսագրի (Հալեպ, Բեյրութ) էջերում: Դրա ստեղծման մանրամասների մասին տես Զ. Եսայան. Մուրադի ճամփորդությունը: Սվազէն Պաթում (ուղեգրություն՝ ականատեսի վկայությամբ): Կազմ. Մ. Ս. Գրիգորյանը, առաջաբանը՝ Ս. Մ. Սահակյանի, Երևան, 1990, էջ 7–10:

¹⁷ Կոմպոզիտոր, դիրիժոր, մանկավարժ Ա. Մանուկյանը «Դրվագներ Հովհ. Թումանյանի կյանքից» վերնագրով իր հուշերում գրում է. «1917 թվականի ամառն է: Պյատիգորսկի «Провал» կոչված առողջարանում ենք, որ հիմնել էր բժ. Բուզուղյանը և նվիրել Հայ ուսուցիչների միության: Այստեղ հանգստանում և բուժվում էին այն ժամանակվա ուսուցիչներից և հասարակական գործիչներից շատերը: Հյուր էին և արտասահմանից եկած գրական գործիչներ Զապել Եսայանը, Ռուբեն Զարգարյանի որդի, երիտասարդ բանաստեղծ Ռաֆայել Զարգարյանը: Այնտեղ էր և Հովհ. Թումանյանը իր աղջիկների հետ: Ժամանակն անցնում էր շատ հետաքրքրական և ուրախ: ... – Լսեցե՛ք, – ասաց նա (Թումանյանը – Ա. Զ.) մի օր մեզ իր տանը: – Էսօր հայոց դպրոցում ժողով էր: Առողջարանը 4000 ուսուցիչ բանկին պարտք ունի:

Որոշվեց մի երեկույթ կազմակերպել և այդ պարտքը ծածկել:

– Ազատ, – դարձավ նա ինձ, – քառաձայն խումբը դու պետք է պատրաստես: Դե՛, քեզ տեսնեմ, այսօրվանից անցիր գործի: Եթե կուզես, մենք էլ կերգենք, ես տենոր, տիկին Զապելը առաջին ձայն:

Բոլորս ծիծաղեցինք Հովհաննեսի տենոր երգելու հայտարարության վրա» («Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում», տեքստը պատրաստեց և ծանոթագրեց Լ. Մ. Կարապետյան, Երևան, 1969, էջ 515–516): Այդ «ճոխ» երեկույթը, ապա ճաշկերույթը տեղի է ունեցել օգոստոսի 3-ին Պյատիգորսկի քաղաքային ժողովարանի դահլիճում: Ի դեպ, մասնակիցների թվում է եղել նաև զորավար Անդրանիկը, ովս նշանավոր բանաստեղծ Կ. Բալմոնտը, որը ելույթ է ունեցել, ապա հանպատրաստից Թումանյանին նվիրել իր հայտնի բանաստեղծությունը:

Նկատենք նաև, որ Զ. Եսայանն «անձնական հուշերում» գրում է՝ իր «գիտակցական հարաբերությունները» Թումանյանի հետ «... սկսած կը համարեմ 1916 թ. փետրվարից: ... Իմ առաջին տպավորությունները այդ մեծ պոետեն գլխավորապես կը կայանան այն բանին մեջ, որ կը զգայի իր պաշտպանությունը, իր հովանավորությունը և սրտացավությունը, որոնք միշտ շնորհել է ինձ ինքնաբերաբար» (նույն տեղում, էջ 151):

վկայությունները և վավերական տեղեկությունները, զորս հավաքած է «Վշտապատում» հանձնախումբը¹⁸: Ի դեպ, այս հանձնախումբի մեջ էր նաև Ֆրանսիացի հրապարակախոս ու լրագրող Հանրի Բարբին, ով Ռուսաստանում «Le Journal» ֆրանսիական թերթի սեփական թղթակիցն էր և 1917 թ. գտնվում էր Բաքվում: Զ. Եսայանի հետ նա Բաքվի «Մետրոպոլ» հյուրանոցում «օրական գոնե 2 ժամ» աշխատում էր հայկական կոտորածների մասին նյութեր ձեռք բերելու ուղղությամբ: Այնուհետև դրանք թարգմանաբար տպագրում էր ֆրանսիական մամուլում: Մինչ այդ՝ 1916 թ. գարնանից, Հ. Բարբին, լինելով Կովկասյան ռազմաճակատում, շրջագայել էր Արևմտյան Հայաստանում, ականատես եղել Հայոց ցեղասպանության հետևանքներին և իր տեսածի հիման վրա գրել «Սարսափի երկրին մեջ: Նահատակ Հայաստան» վերնագրով գիրքը (հրատարակվել է 1919 թ. Կ. Պոլսում):

1917 թ. դեկտեմբերի 8-ին Բաքվից Փարիզ՝ դարձյալ Ա. Չոպանյանին գրած նամակում Զ. Եսայանը հայտնում է. «... զբաղած եմ դասավորելով այն բոլոր վավերաթուղթերը և վկայությունները, որ մեզ հասած են Թրքահայաստանի վերջին հալածանքներու մասին: Ըստ ինքյան սաստիկ տաժանելի աշխատություն, որի հետևանքով ջղային դրությունս բոլորովին խանգարված է և, որը, սակայն, ի գին ամեն բանի, պիտի հասցնեմ մինչև վերջը: Դասավորում եմ, հետո մտադիր եմ պատրաստել ընդհանուր ուսումնասիրություն մը, որը հավանաբար երևա «Գործ» ամսաթերթին մեջ, եթե ողջ մնանք»¹⁹:

... Զ. Եսայանը 1918 թ. աշնանը՝ Բաքուն թուրքերի կողմից զբաղվելուց հետո, մեկնել է Թեհրան, այնտեղից՝ Փարիզ, այնուհետև շուրջ երեք տարի շրջագայել է Մերձավոր ու Միջին Արևելքի երկրներում, և ինչպես ինքն է գրում Ա. Չոպանյանին 1920 թ. մայիսի 14-ին՝ «Ես իմ վրաս առեր եմ որբերու և տարագիրներու փրկության գործը...»²⁰: Այդ ընթացքում պատրաստել է 11 էջանոց զեկուլյց, որտեղ նկարագրվում են 1915-ին ու դրանից հետո հայ կանանց և աղջիկներին «պատուհասած դժբախտությունները»: Այդ զեկուլյցը 1919 թ. նեկայացվել է Փարիզի Խաղաղության վեհաժողովում հայկական պատվիրակության ղեկավար Պողոս Նուբար փաշային²¹: Նույն թվականին Զ. Եսայանը «Հայ ժողովրդի վաստակը պա-

¹⁸ Զ. Եսայան. Նամակներ, էջ 141:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 146:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 162:

²¹ «Ակոս» (Ստամբուլ) թերթի 2014 թ. օգոստոսի 29-ին «Փարիզի մէջ Հայոց ցեղասպանութեան մասին Զապէլ Եսայեանի փաստաթուղթը յայտնաբերուեցաւ» վերնագրով նյութում հաղորդվում է. «Թուրք պատմաբան Ումիթ Քուրթը եւ լրագրող Ալեւ էրը, Փարիզի Նուպարեան գրադարանին մէջ կատարած ուսումնասիրութիւններու ընթացքին յայտնաբերած են ցեղասպանութեան մասին վկայող փաստաթուղթ մը: Անոնց կարծիքով այդ փաստաթուղթը մինչեւ օրս հրատարակուած չէ:

տերազմի ընթացքում» վերնագրով հոդված է տպագրել Կահիրեի հայկական թերթում²²: 1920 թ. էլ Ադանայից Ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբարին զեկուցագիր է ուղարկել Կիլիկիայի հայության գրություն մասին²³:

Զ. Եսայանի՝ վերը մասամբ թվարկված հայրենասիրական գործունեության անկեղծ գնահատությունն էր, ինչպես գրում է անվանի գրականագետ Ս. Արզումանյանը, «1919 թ. հունվարի 5-ին, Կահիրեում, նրա պատվին կազմակերպված մի հավաքություն ամենքի զգացումներն արտահայտող «Տիկին Զապել Եսայանին» ձոն-բանաստեղծության (հեղինակ Մարտիրոս Տեր-Սահակյան. – Ա. Զ.) հրապարակումը.

Իր սրբտին մեջ վերքը անոնց, որ ցանուցիր ման կուգան
Աչքերն իրենց դեռ թունդ կարմիր՝ ցուքը ծրծած հայ արյան,

Այս կարեւոր փաստաթուղթը կը վերաբերի գրագէտ Զապել Եսայանի 11 էջնոց զեկույցին, որուն մէջ հեղինակը ներկայացուցած է 1915-ին եւ անկէ ետք հայ կիներուն եւ աղջիկներուն պատուհասած դժբախտութիւնները: Ըստ «Ակօս» թերթին՝ այդ զեկույցը ներկայացուած է Փարիզի Խաղաղութեան խորհրդաժողովի հայկական պատուիրակութեան անդամ Պօղոս Նուպար Փաշային: Վերջինս զեկույցը փոխանցած է խորհրդաժողովին մասնակից երկիրներու ներկայացուցիչներուն:

Զապել Եսայանը զեկույցին մէջ կը նշէ, որ երիտթրքական իշխանութիւնները պատերազմը սկսելէ անմիջապէս ետք ծրագրուած ձեռով իրականացուցած են երկրի ոչ իսլամ ազգերու ոչնչացումը: Երիտասարդ կիներուն, աղջիկներուն եւ երեխաներուն կ'առեւանգէին: Ըստ Եսայանի անոնց թիւը այդ օրերուն աւելի քան 200 հազար էր:

Եսայանը առանձին կէտերով ներկայացուցած է, թէ ինչպէս թուրքերը կ'առեւանգէին հայ կիներն ու երեխաները:

1. – Կիներու մէկ մասին կ'առեւանգէին իրենց քաղաքներէն եւ գիւղերէն: Էրզրումի մէջ թուրք սպաները կ'առեւանգէին քաղաքի երեւելի հայերու աղջիկները, իսկ Երզնկայի մէջ՝ հարուստ ընտանիքներու աղջիկներուն:

2. – Հայ կիներն ու երեխաները կ'առեւանգուէին յատկապէս հայ տղամարդիկը սպանելէ ետք: Ոստիկանները, որոնք կ'ուղեկցէին կիներու խումբերուն, տաժանագին ճանապարհորդութենէ ետք խումբը կը բերէին աղբիւրի մը մօտ, սակայն մօտենալ եւ ջուր խմել կ'արգիլէին: Ջուր խմելու գինը՝ թուրք գինուորներուն յանձնուելին ու կիրքերուն գոհացում տալն էր:

3. – Երբ այդ կիները կը հասնէին հաւաքավայր, անոնց վրայ կը յարձակէին քիւրտերը, չերքէզներն ու չեչէնները:

Ումիթ Քուրթ եւ Ալեւ էր կը յայտնեն նաեւ, որ Եսայանի զեկույցը յանձնուած է նաեւ Պոլսոյ հայոց պատրիարք Առաքել Չաքրեանի գլխավորութեամբ ստեղծուած յանձնաժողովին, որ կը զբաղէր որք հայ երեխաներ եւ այրի կիներ գտնելու հարցով» (<http://hairenikweekly.com/2014/08/29/19117>):

²² «Наше время» (Баку), 23. III. 1919.

²³ Ա. Ա. Ավետիսյան. Զապել Եսայանը Կիլիկիայի հայության գրություն մասին (1920 թ.). – «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1985, № 2, էջ 226–233:

Անվերապահ նվիրումի ճամբուն վերա անկայուն,
Ես կողջունեմ նըժդեհ Քույրը տիկին Զապել Եսայան:

Հերոսական կրոնիկներու պերճալեզու պատմաբան,
Տարրերու դեմ պայքարումի ընտրած փշոտ իր ճամփան,
Կապանքներու հանդեպ ըմբոստ, գուլումին դեմ ախոյան,
Ես կողջունեմ հերոսուհին տիկին Զապել Եսայան:

Վիշտերու մեծ ուղիներեն դեպի դաժան գողգոթան
Հայր-մայր անուն տառապանքին՝ դեղ ճարելու և դարման,
Թափառումին հանդեպ համառ, ճագուկն իրմե անբաժան,
Ես կողջունեմ սրտոտ մայրը տիկին Զապել Եսայան:

Երբ հայ մըտքի պերճ արևներ մեզ հառաչանք սոսկ դարձան,
Իրենց սուգը՝ հայ տաղանդը դատապարտեց լուսթյան,
Թուղթը թողած՝ քարոզ դարձած, հըմայքին մեջ դյուլթական,
Ես կողջունեմ գլրագետը տիկին Զապել Եսայան:

Արվեստով ոչ կատարյալ, բայց խորապես անկեղծ այս բանաստեղծությունը, ներբողային հյուսվածքով, Զապել Եսայանի հերոսական բնավորության ճշմարտացի արձագանքն էր²⁴:

... 1921 թ. Զ. Եսայանը բնակվում էր Փարիզում: Նա Հայաստանի օգնության կոմիտեի, Խորհրդային Հայաստանի հետ սերտ կապեր պահպանող հայկական ընկերությունների ակտիվ անդամներից էր, հեռվից մասնակցում էր հանրապետության մշակութային կյանքին: 1926 թ. հոկտեմբերին Զ. Եսայանն այցելում է Մոսկվա, նոյեմբերին՝ Խորհրդային Հայաստան, որտեղ մնում է չորս ամիս: Լինում է նաև Բաքվում, Լեռնային Ղարաբաղում: «Խորհրդային Հայաստան», Փարիզի «Երևան» ու այլ պարբերականներում հրատարակում է իր տպավորությունները ճամփորդության մասին, այնուհետև դրանք ի մի է բերում և 1928 թ. հրատարակում «Պրոմեթեոս ազատագրված» ընդարձակ ժողովածուն: 1933 թ. ապրիլի 19-ին Խորհրդային Հայաստանի կառավարության հրավերով անվանի գրողն ընդմիջտ գալիս է Երևան: «Ապրիլի 19-ին Երևան ժամանեց հայտնի գրագիտուհի Զ. Եսայանը: Վերջին տարիներս Եսայանը, Ավետիք Իսահակյանի հետ միասին, գնահատելի աշխատանք է կատարել գաղութահայ աշխատավորության մեջ, մասսայականացնելով Խորհրդային Հայաստանի սոցիալիստական շինարարությունը ... հանդիսանալով Խորհրդային Միության, Խորհրդային Հայաստանի անկեղծ և ակտիվ բարեկամ մտավորականներից մեկը, — կարգում ենք «Գրական թերթ»-ում տպագրված «Զապել Եսայանի գալուստը» հաղորդագրության մեջ: — Եսայանը եկել է վերջնականապես հաստատվելու և աշխատելու

²⁴ Ս. Արզումանյան. Զապել Եսայան (Կյանքը և գործը), էջ 188–189:

Խորհրդային Հայաստանում»²⁵: Նա աշխատանքի է անցնում Երևանի պետական համալսարանում, որտեղ դասավանդում է արևմտաեվրոպական գրականություն: 1934 թ. Մոսկվայում մասնակցում է ԽՍՀՄ գրողների հիմնադիր համագումարին, Ֆրանսերենով ելույթ ունենում:

1934 թ. Զ. Եսայանը հրատարակում է «Կրակե շապիկ» վիպակը (1936-ին թարգմանվում է ռուսերեն և ադրբեջաներեն), 1935 թ. լույս է տեսնում «Սիլիհտարի պարտեզները» վեպ - հուշագրություն առաջին գիրքը: 1936-ին նա ավարտում է «Բարբա Խաչիկ» վեպը և մի քանի գլուխ տպագրում մամուլում: 1937 թ. հրատարակվում է գրողի «Երկեր»-ի լիակատար ժողովածուն:

1937 թ. Զ. Եսայանը, հայ մեծանուն գործիչներից շատերի պես, դարձել է անհատի պաշտամունքի զոհ, ձերբակալվել է, նետվել Բաքվի բանտ: Մահացել է 1943 թ.:

* * *

Զ. Եսայանի կյանքի, գործունեության և գրական մեծարժեք ժառանգության մասին, ինչպես վերն ասվեց, գրվել են գրքեր, տպագրվել հոդվածներ, եղել են հրապարակումներ: 1978 թ. նշվել է Զ. Եսայանի ծննդյան 100-ամյակը: Վերջին տարիներին էլ նրա անվան հետ կապված բազմաթիվ կարևոր իրադարձություններ են տեղի ունեցել: Հիշատակենք դրանցից մի քանիսը:

«Ազգ» օրաթերթում 2009 թ. տպագրված «Զապել Եսայանին գտնելով» վերնագրով ծավալուն նյութի տակ կարդում ենք. «20-րդ դարասկզբի արևմտահայ կին գրող Զապել Եսայանի կյանքն ու ստեղծագործությունն է ներկայացնում լրագրող Թալին Սանճյանի և Կանանց ռեսուրսային կենտրոնի տնօրեն Լարա Ահարոնյանի նախաձեռնությամբ, անձնական միջոցներով և կենտրոնի աջակցությամբ նկարահանված ֆիլմը, որի առաջին ցուցադրությունը տեղի ունեցավ տիկնիկային թատրոնի կինոսրահում՝ կանանց միջազգային օրվա՝ Մարտի 8-ի նախօրեին: Ֆիլմի նկարահանումները (Երևան, Պոլիս) սկսել են անցած տարվա ձմռանը, գրողի 135-ամյակի (130-ամյակի. - Ա. Զ.) առիթով:

Ֆիլմի առաջին կադրերը փողոցային հարցումներ են՝ Զապել Եսայանի ինքնություն մասին, պարզ մարդկանց շրջանակում: Ինչպես և սպասելի էր, նրա անունը ծանոթ չէր հարցվողներից և ոչ մեկին: Ի դեպ, Զապել Եսայանը գրեթե ճանաչված չէ մտավորական, կարելի է ասել նաև գրական շրջանակներում՝ չնայած Խորհրդային տարիներին նրա գրական երկերի բավական հրատարակություններ: Այս առումով ֆիլմը նախևառաջ ճանաչողական նշանակություն ունի:

Ֆիլմի հեղինակները կարողացել են որոշակիորեն ամբողջացնել 20-րդ դարասկզբի արևմտահայ տաղանդավոր կին գրողի ստեղծա-

²⁵ «Գրական թերթ», 21. IV. 1933:

գործական, առավել ևս՝ նրա քաղաքացիական-ազգային, մարդկային նկարագիրը՝ որպես սկզբունքային, տոկուն, կարելի է ասել հերոսական: Նրա անցած ճանապարհը անհանգիստ, հանրային կյանքի հանդեպ ակտիվ վերաբերմունքով մտավորական կնոջ կյանքային էպոպեա է՝ ամենատարբեր դժվարություններով, վտանգավոր հանգրվաններով, և, ցավոք, եղերական ավարտով:

... Ֆիլմում Զ. Եսայանի կենսագրությունը ներկայացնող հեղինակային տեքստում անդրադարձ է արվում նրա կովկասյան այցին, Անդրանիկի, Հովհ. Թումանյանի հետ ծանոթությունը, աշխարհայացքային փոփոխություններին:

1933-ին գրողի տեղափոխությունը Սովետական Հայաստան ճակատագրական եղավ. աշխատանքի հրավեր ստացավ Երևանի պետական համալսարանից: Ժամանակաշրջանը համընկավ սովետական ամենամռայլ ու մարդատյաց ստալինյան բռնապետության տարիներին: 1936 թ. գրողների միությունում իր ելույթին հաջորդում է այդ տարիներին զանգվածային դարձած չարագուշակ երևույթը՝ չսպասված ժամին դուրս թափոցը, ապա և ձերբակալությունը: Ֆիլմում հնչող Բաքվի բանտից գրողի գրած նամակների հատվածները խոսու են՝ նույն տոկուն, խիզախ կեցվածքը: Նրա կյանքի դրամատիկական ավարտը՝ ողբերգական մահվան հանգամանքները մինչ այժմ անհայտ են:

Ֆիլմում Զապել Եսայանը բացահայտված է ավելի որպես Ֆեմինիստական շարժման կրող, կնոջ իրավունքներին հետամուտ գրող: Անդրադարձ է արված հիմնական ստեղծագործություններին՝ «Ավերակներուն մեջ», «Միլիտարի պարտեզները»՝ երիտասարդ արվեստաբան Վարդան Ազատյանի մեկնաբանությամբ:

Ֆիլմը հետաքրքրական են դարձնում արխիվային նյութերի, գրողի նամակների, ժամանակակիցների հուշերի հրապարակումները. անձնական կյանքին վերաբերող մանրամասներ է պատմում ռադիոլրագրող Կլարա Թերզյանը: ... Տպավորիչ ու պատկերավոր էր Ֆրանսուազայ գրականագետ Մարկ Նշանյանի խոսքը:

Հեղինակները մտադրություն ունեն ֆիլմը DVD-ներով տարածել, ցուցադրել սփյուռքահայ, նաև թուրքահայ համայնքներում»²⁶:

Ի դեպ, այս ֆիլմը 2014 թ. օգոստոսին ցուցադրվել է Ստամբուլի Շիշլի թաղամասի կինոթատրոնում: Հաղորդվում է, որ «Պոլսոյ Շիշլի թաղամասի շարժապատկերի սրահի մը մէջ, վերջերս ցուցադրուեցաւ 20րդ դարու հայ ականաւոր կին մտածողներէն Զապէլ Եսայեանի կեանքի մասին պատմող «Գտնել Զապէլ Եսայեանը» վաւերագրական ժապաւէնը: Թալին Սուճեանի (Սանճյանի. – Ա. Զ.) կողմէ պատրաստուած ժապաւէնը ներկայացուած է «1908–1909 Դեսադոնիկէն Ատանա՝ յոյսեր եւ անկումներ», ցուցահանդէսի ծիրին մէջ:

Ժապաւէնին մէջ ներկայացուած են Եսայեանի կեանքի կարեւոր դրուագներ՝ Պոլսոյ մէջ անցուցած մանկութիւնն ու պատանեկու-

²⁶ «Ազգ» (Երևան), 11. III. 2009:

թիւնը, ուսանողական տարիները Փարիզի մէջ, ամուսնութիւնը, երեխաները, անոր աշխատանքը 1909ի Ատանայի կոտորածները ուսումնասիրող խումբին մէջ, 1915ին Հայոց Յեղասպանութիւնէ փախուստը, Կովկասի եւ Միջին Արեւելքի մէջ Յեղասպանութիւնէն ետք հաւաքուած որբերու եւ վերապրածներու յիշողութիւններու գրառումը, այնուհետեւ Խորհրդային Միութիւն մուտք գործելը, աքսորը սթալինեան ռեժիմի կողմէ եւ անյայտ պայմաններու մէջ մահը: Ժապաւէնին մէջ օգտագործուած են Եսայեանի ընտանիքի անդամներու յուշերը, անոր գրութիւնները, գրաքննադատական մեկնաբանութիւններ, պետական արխիւային նիւթեր, ինչպէս նաեւ ձայնագրութիւններ եւ լուսանկարներ»²⁷:

2011 թ. դեկտեմբերի 1-ի մի լրահոսի՝ «Տոքթ. Մարկ Նշանեանի դասախօսութիւնը՝ Զապել Եսայեանի «Ժողովուրդի մը Հոգեվարքը» գիրքին մասին» վերնագրով նյութից տեղեկանում ենք. «Կիրակի Նոյեմբեր 6-ին Համազգային Հայ Կրթական եւ Մշակութային Միութեան Նիւ Զըրզիի Մասնաճիւղը՝ կազմակերպեց դասախօսական ձեռնարկ մը, որ տեղի ունեցաւ Սուրբ Վարդանանց եկեղեցւոյ ներքնասրահին մէջ, եկեղեցւոյ արարողութեան աւարտին:

Օրուան դասախօսն էր հանրածանօթ գրագէտ, քաղաքագէտ եւ փիլիսոփայ տոքթ. Մարկ Նշանեան էր Զապել Եսայեանի «Ժողովուրդի մը Հոգեվարքը» գիրքին մասին:

Տոքթ. Նշանեան վերլուծեց այս գրութիւնը, որ Հայկ Թորոյեանի ականատեսութիւնն է Հոգեվարք գաղթականներուն իր ճամբորդութեան ընթացքին դէպի Իրաք: Ըստ կատարուած հետազոտութեան այս գիրքը միայն գրի առած է Զապել Եսայեան կամ իր արձանագրութիւններն են Հայկ Թորոյեանի պատմածին:

Ներկայ էին այս ձեռնարկին գաղութի տարբեր շրջաններէն մշակութասէր եւ գրասէր յիսուն անձնաւորութիւններ, որոնք մտերմիկ միջնորդութիւն մը մէջ հետաքրքրութեամբ հետեւեցան դասախօսին: Դասախօսութեան աւարտին ներկաները քննարկեցին եւ խօսեցան նիւթին մասին...: Յաջող եւ հոգեպարար դասախօսական ձեռնարկ մըն էր որ գոհունակութիւն տուաւ ներկաներուն»²⁸:

Նկատենք՝ հենց Մ. Նշանյանն էլ 2013 թ. այս հուշագրությունը թարգմանել է ֆրանսերէն: «Nouvelles d'Arménie»-ն հաղորդում է. «Ֆրանսիայում լույս է տեսել 1917 թ. հրատարակված «Ժողովուրդի մը Հոգեվարքը» գրքի թարգմանությունը, որի հեղինակը Հայոց ցեղասպանության ականատես Հայկ Թորոյանն է, ով թարգմանիչ էր աշխատում Գերմանիայի (գերմանացի սպա՝ հարյուրապետ Օտո Էոլմանի. – Ա. Զ.) մոտ իր ծառայության ընթացքում, իսկ նրա պատմածը գրի է առել Զաբել Եսայանը: ... Գիրքը ֆրանսերէն է թարգմանել Մարկ Նշանյանը:

²⁷ Տե՛ս <http://hairenikweekly.com/2014/08/29/19117>.

²⁸ Տե՛ս <http://hairenikweekly.com/2011/12/01/8351>.

Գրքի հրատարակման առիթով Ֆրանսիական “Le Monde” թերթը գրել է. «Ներկայումս, թեպետ Հայոց ցեղասպանությունը Ֆրանսիայի կողմից ճանաչվել է 2001 թ., օրենքը դեռևս չի պատժում դրա ժխտումը, չնայած կա 2011 թ. օրենքի նախագիծը: Պատճառն ա՞յն է, որ մեզ չեն բավարարում ապացույցները: Բնավ, ոչ»:

Ֆրանսիական թերթի համաձայն, այդ գրքում վկաների խոսքերը նախորդում են պատմական ցանկացած ուսումնասիրության: «Ժողովուրդի մը հոգեվարքի» հրատարակումը բացառիկ է նաև մեկ այլ պատճառով. դա պատմություն է, որ երևան է եկել հայկական թերթում 1917 թվականին, որը ոչ այլ ինչ է, քան վերապրածի առաջին ծավալուն վկայություն, և որը երբեք չի թարգմանվել (ինչպես վերը նշվեց, այն ուսուներեն թարգմանությամբ լույս է տեսել Բաքվում հրատարակվող «Наше время» թերթի 1919 թ. ապրիլ – օգոստոսյան համարներում. – Ա. Զ.)»²⁹, – գրել է “Le Monde”-ն:

Ֆրանսիայի Հանրապետության նախագահ Ֆ. Օլանդի հրավերով պաշտոնական այցով այդ երկրում գտնվելու օրերին՝ 2017 թ. մարտի 8-ին, Փարիզի քաղաքապետ Ա. Իդալգոյի հետ հանդիպումից հետո Փարիզի քաղաքապետարանի «Հանդիսությունների» սրահում ՀՀ նախագահ Ս. Սարգսյանն ու քաղաքապետը ելույթներ են ունեցել փարիզահայ համայնքի ներկայացուցիչների առջև: Ա. Իդալգոն, մասնավորապես, ասել է. «...մենք որոշել ենք Փարիզի փողոցներից մեկը վերանվանել Ջապել Եսայանի անունով, ով գտնվել է Հայ Ժողովրդի կրած տառապանքների կիզակետում և խորհրդանշում է այդ բոլոր տառապանքները»³⁰:

Ստամբուլի «Մարմարա» օրաթերթում տպագրվել է «Ջապել Եսայանի կեանքը թուրք բեմին վրայ (Կեանք մը որ կ'երկարի Օսմանեան տարածքաշրջանէն մինչեւ Սիպիրիա)» վերնագրով հոդված, որտեղ կարդում ենք. «Պողազիչի Յուցարուեստի Խումբը հանդէս եկաւ թատերախաղի նոր ներկայացումով մը: Այդ ներկայացումը կը պատկանի Հայ Ֆէմինիսթ շարժումի առաջատար դէմքերէն՝ Ջապել Եսայանի կեանքին: Թատերախաղը բեմադրուած է Այսէլ Երլտըրըմի կողմէ: Թատերախաղի բոլոր դերակատարները կիներ են: Երլտըրըմ յայտնած է որ Ջապել Եսայանի կեանքը, որպէս իտէալիսթ յառաջապահ գաղափարներով կին, մեծ ազդեցութիւն գործած է իր վրայ: Ան կը պատմէ որ Զ. Եսայան եղած է շատ զօրաւոր կին, իր ապրած շրջանին մեծ պայքար մղած է մաքառելով դժուարութիւն-

²⁹ www.yerkramas.org (տե՛ս 01. 06. 2013).

³⁰ «Հայաստանի Հանրապետություն», 9. III. 2017: Ի դեպ, «Արմենպրես»-ի հաղորդմամբ, «Կանանց միջազգային օրվա (2018 թ. մարտի 8-ի. – Ա. Զ.) կապակցությամբ Փարիզի Հանրապետության պողոտայի և Տիրմսեն ու Սպինոզա փողոցների (20-րդ և 11-րդ շրջաններ) հատման կետում գտնվող ձեմուղին անվանակոչվեց Հայ կին գրող, մարդու իրավունքների ակտիվիստ Ջապել Եսայանի անունով: Ձեմուղին ձգվում է Մենիլմոնտան պողոտայի կենտրոնական հատվածով» («Հայաստանի Հանրապետություն», 10. III. 2018):

ներու դէմ: Օսմանեան շրջանին Հայ կիներ գործօն դեր ունեցած են ընկերութեան մէջ, որոնց կարգին նշանաւոր դէմք կը հանդիսանայ Զ. Եսայեան, որ միաժամանակ շատ նշանաւոր գրագիտուհի է: Ան ո՛չ միայն գրականութեան, այլ քաղաքական կեանքի մէջ առաջատար դէմք մը եղած է: 1915ի սպանդի օրերուն 24 Ապրիլի գիշերը մտաւորականներու համար կազմակերպուած աքսորի ցանկին մէջ միակ կինը որ արձանագրուած է, այդ ալ Զ. Եսայեանն է: Ան հակառակ որ իր անունը արձանագրուած է ցանկին մէջ, միջոցը գտած է խոյս տալու եւ փրկուելու իրեն ճակատագրակից անձերու դէմ գործադրուած մահապատժին: Երլտըրըմ կը հայտնէ որ հիմա Զապել Եսայեանի ամբողջ կեանքը կը պարզուի բեմին վրայ: Իրեն հետ կեանքի կոչած են նաեւ այն հայ կիները, որոնք տաժանագին պայմաններու տակ ընկերութեան օգտին ծառայած են: Թատերախաղին մէջ կը պատմուի որ Զ. Եսայեան 1915էն ետք ինչպէս յաջողած է նախ Սօֆիա, ապա Թիֆլիս խոյս տալ, յետոյ Կիլիկիա վերադառնալ, հոնկէ Ֆրանսա անցնել, վերջապէս Սովետական Միութիւն երթալ եւ հոն Սթալինեան կառավարութեան օրերուն բանտարկութեան ենթարկուելով խորհրդաւոր պայմաններու տակ մահանալ:

Երլտըրըմ կը պատմէ որ Զ. Եսայեանի կեանքի պատմութիւնը ներկայացնելու համար մեծապէս օգտուած է հեղինակի «Սիլիհտարի պարտէզներ», Ատանայի ջարդերու մասին իր վկայութիւններու՝ «Աւերակներու մէջ» գործերէն:

Բեմադրիչը կը նշէ որ Թատերախաղի ներկայացման համար մեծապէս օգտուած է «Արաս» հրատարակչատան կողմէ թրքերէնով հրատարակուած Զ. Եսայեանի գործերէն: Ասոնցմէ մէկն է «Արդարութեան աղաղակ մը» անուն գիրքը, որ Լեռնա էքմէքճիօղլուի եւ Մելիսա Պիլալի խմբագրութեամբ լոյս տեսաւ 2006 թուականին: Նաեւ Եսայեանի «Աւերակներու մէջ»ը: Օգտուած է նաեւ հեղինակի «Սիլիհտարի պարտէզները» գիրքէն, որ հրատարակուած է «Պէլկէ» հրատարակչատան կողմէ:

Թատերախաղին անունն է «Զապել»:

Երկու վարագոյրով այս Թատերախաղը սկսած է բեմադրուիլ 6 Մարտէն սկսեալ»³¹:

«Ազգ» օրաթերթը «Հատվածներ Զ. Եսայանի գործերից՝ ամերիկյան գրական տարեգրքում» վերնագրով նյութի տակ հաղորդում է «Պանգիրուս» (Pangyrus) անվամբ ամերիկյան նոր գրական տարեգրքի (հիմնված 2015-ին միայն առցանց) այս տարվա թվով երրորդ համարում, որ առցանցին զուգահեռ հրատարակվել է նաև տպագիր, ներառվել են նաև հատվածներ հայ անվանի կին գրող, թարգմանիչ և հրապարակագիր Զապել Եսայանի (1878–1943) ստեղծագործություններից:

... Քեմբրիջի (Մասաչուսեթս) գրական հանդեսում, որի խմբագիրն է 2003-ից Հարվարդում գրավոր խոսք դասավանդող Գրեգ

³¹ «Մարմարա» (Ստամբուլ), 11. III. 2017:

Հարիսը, հրատարակվել է անգլերեն թարգմանությամբ Եսայանի «Իմ տունը» գլուխը «Սիլիհատարի պարտեզները» վեպ-հուշագրություններից, մի քանի էջ Կիլիկիայի հայության ողբերգությունը նկարագրող նրա «Ավերակներուն մեջ» ակնատեսի վկայություններից և «Մարդը» առեղծվածային պատմվածքը նրա «Հոգիս աքսորյալ» վիպակից:

Նյութերը վերցվել են «Հայ կանանց միջազգային ասոցիացիայի» (AIWA) հրատարակած գրքերից, որոնց անգլերեն թարգմանությունը հանձն էին առել Ջուդի Սարյանը, Բարբարա Մերգերյանը, Դանիելա Թերբանջյանը և Ջոյ Ռենշիլյան-Բուրգին: Օժանդակել էին նրանց Դոկորես Ջոհրապ-Լիբման և Գյուլբենկյան հիմնադրամները:

Հատվածներից առաջ «Պանգիրուսը» երկու էջի վրա ներկայացրել է Եսայանի կյանքն ու գործունեությունը և նրա նշանակությունը մեր գրական կյանքում, գետեղելով նաև մի քանի լուսանկարներ³²:

Մեկ այլ լրատվամիջոցի՝ «Զապել Եսայանը աշխարհի անվախ կանանց «հնգյակում» է» վերնագրով հաղորդումից տեղեկանում ենք, որ կանանց ու մոդայի մասին բրիտանական “Corporate 29” հրատարակությունն առանձնացրել է մարդկության պատմության մեջ ամենից անվախ կանանց մասին հինգ պատմություն, որը վերցրել է Հաննա Ջեյկոբսի «100 անվախ կանայք» խորագրով վերջերս լույս տեսած գրքից: Ցուցակում ընդգրկված է նաև Կ. Պոլսի ամենահայտնի հայ գրագիտուհիներից մեկը՝ Զապել Եսայանը, ով «փաստագրել է Օսմանյան կայսրությունում 1915 թ. Հայոց ցեղասպանության սարսափները»³³: Այնուհետև կենսագրական հայտնի որոշ տեղեկություններ են բերվում գրողի մասին:

Զապել Եսայանը ոչ միայն իր գրական, այլև ազգային-հասարակական գործունեությամբ միշտ կմնա հայ ժողովրդի երախտավորների շարքում:

ЗАПЕЛ ЕСАЯН: НАЦИОНАЛЬНО-ОБЩЕСТВЕННЫЙ ДЕЯТЕЛЬ
(К 140-летию со дня рождения)

АНУШАВАН ЗАКАРЯН

Резюме

Известная армянская писательница, переводчица, публицист, национально-общественный деятель Запел Мкртычевна Есаян (Ованнисян) родилась в 1878 г. в Константинополе. Начальное

³² «Ազգ», 14. VII. 2017 (Գ Ազգ – Մշակույթ): Հավելյալ տեղեկություններ տե՛ս www.pangyrus.com և info@aiwainternational.org կայքերում:

³³ «Новое Время» (Ереван), 7. XI. 2017. Տե՛ս նաև՝ «Республика Армения», 15. XI. 2017.

образование получила там же, а в декабре 1895 г. отправилась в Париж, где была слушателем литературных и философских курсов в Сорбонне и Коллеж де Франс. Здесь она сотрудничала с армянскими и французскими периодическими изданиями, писала статьи, рассказы, повести, занималась переводами. До 1915 г. попеременно жила и творила в Париже и Константинополе. В 1905–1907 гг. опубликовала повести «Вечерняя заря Скютари», «Фальшивые таланты», «Даровитые люди» и т. д. В 1909 г., после младотурецких погромов в Адане, З. Есяян в течение трех месяцев побывала в Адане, Мерсине, Сисе, Османие и в других населенных пунктах, слышала рассказы свидетелей резни, написала статьи, художественные произведения (книга «Среди руин», повесть «Проклятие», рассказы «Сафие», «Новая невеста»).

По счастливой случайности З. Есяян спаслась от Геноцида, переехала в Болгарию, затем в Румынию. В конце 1915 г. приехала на Кавказ. В феврале и марте 1916 г. в Баку и Тифлисе, затем в апреле в Петрограде и Москве читала лекции о западноармянской литературе и писателях, о преследовании армян в Турции. В это же время З. Есяян начинает собирать, записывать материалы о Геноциде армян и публиковать их. В бакинском журнале «Горц» («Дело») за 1917 г. (№ 2 и 3; 4, 5–6, 7–8) издает записи очевидца трагических событий – «Агония одного народа (Депортированные армяне в Месопотамии)» и путевые заметки «Воспоминания Мурада».

Осенью 1918 г. З. Есяян отправилась в Тегеран, оттуда – в Париж. Затем, в течение трех лет, посетила страны Ближнего и Среднего Востока, занимаясь спасением и размещением сирот и беженцев.

С 1921 г. З. Есяян живет в Париже. Тесными узами она была связана с Советской Арменией: являлась членом «Комитета помощи Армении», поддерживала связи с интеллигенцией. В октябре 1926 г. писательница впервые побывала в Советском Союзе – в Москве, затем, в ноябре, прибыла в Армению, где провела четыре месяца. По возвращении в Париж, в 1928 г., опубликовала объемный сборник своих впечатлений от поездки – «Освобожденный Прометей».

С апреля 1933 г. по приглашению правительства АрмССР З. Есяян живет и работает в Армении. В 1934 г. она участвует в работе первого съезда Союза писателей СССР, выступив на нем на французском. В эти же годы пишет ряд произведений – «Огненная рубашка» (1934 г.), первую книгу повести «Сады Силизара» (1935 г.), «Барпа Хачик» (1936 г.). В 1937 г. было издано полное собрание сочинений писательницы.

В 1937 г. З. Есяян, как многие видные армянские деятели, стала жертвой культа личности, была арестована и заключена в бакинскую тюрьму. Скончалась в 1943 г.

Не только своей литературной, но и национально-общественной деятельностью З. Есяян стоит в ряду выдающихся представителей армянского народа.

ZABEL YESAYAN: A NATIONAL–PUBLIC FIGURE

(Dedicated to the 140th birth anniversary)

ANUSHAVAN ZAKARYAN

Summary

Zabel Mkrtich Yesayan (Hovhannisyan), a prominent Armenian writeress, translator, publicist and national-public figure was born in 1878 in Constantinople. She received primary education at the same place and in December 1895, left for Paris where she was a course attendee of literature and philosophy at Sorbonne and Collège de France. Here she collaborated with Armenian and French periodicals, wrote articles, novels, essays and did translations. Up to 1915 she alternately lived and acted in Paris and Constantinople. From 1905–1907 she published novels titled “The Evening Twilight of Scutari”, “False Talents”, “Gifted people”, etc. In 1909 after the Adana massacres perpetrated by the Young Turks, Z. Yesayan during three months visited Adana, Mersin, Sis, Osmaniye and other settlements, listened to the stories told by the massacre eyewitnesses, wrote articles, works of belles-lettres (the book “Among the Ruins”, the novel “The Curse”, the short stories “Safieh”, “The New Bride”).

Fortunately, Z. Yesayan saved from the Genocide moving to Bulgaria and subsequently to Romania. In the end of 1915 she arrived at the Caucasus. In February and March of 1916 in Baku and Tiflis, later in April in St. Petersburg and Moscow she handled lectures on Western Armenian literature and writers, as well as the persecution of Armenians in Turkey. Simultaneously, Z. Yesayan started to collect, record and publish materials on the Armenian Genocide. During the year of 1917 in Baku journal of “Gorts” (“Deed”) she published the accounts of an eyewitness of tragic events (№ 2 and 3; 4, 5–6, 7–8) – “The Agony of a Nation (The Deported Armenians in Mesopotamia)” and travel notes of “The Reminiscences of Murad”.

In the fall of 1918 Z. Yesayan left for Tehran, from where – to Paris. Then, during the following three years she visited the countries of the Near and Middle East devoting herself to the rescue and relocation of orphans and refugees.

From 1921 Z. Yesayan lived in Paris. She was bound by close ties with Soviet Armenia: she was a member of “Armenian Relief Committee”, kept in touch with the intelligentsia. In October 1926 the writeress for the first time visited the Soviet Union – Moscow, subsequently arrived at Armenia in November, where she spent four months. Upon her return to Paris she published “Prometheus Unchained” – a voluminous compilation of her own impressions of the journey.

From April 1933, at the invitation of the Government of ArmSSR, Z. Yesayan lived and worked in Armenia. In 1934 she participated in the activities of the first Soviet Writer’s Union congress making a report in French. In those years she authored a series of works of belles-lettres – “Shirt of Fire” (1934), her first book of novels “The Gardens of Silihdar” (1935), “Barpa Khachik” (1936). In 1937 the first collected works of the writeress were published.

In 1937, like many other outstanding Armenian figures, Z. Yesayan became one of the victims of the cult of personality, firstly was arrested and then kept at Baku prison. She died in 1943.

Not only with her literature but also for her national-public activities Z. Yesayan is classed among the prominent representatives of Armenian nation.

Մ. Վ. ԼԱԿՐՈՉԻ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱՔՐՔՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ԱՆԵԼԻՏԱ ԴՈԼՈՒԽԱՆՅԱՆ

Մաթյուրեն Վեյսիեռ դը Լակրոզը XVIII դարի առաջին տասնամյակների եվրոպայի նշանավոր հայագետներից է: Նրա գործունեությունը համընկնում է եվրոպական արևելագիտության ու հատկապես հայագիտության առաջին լուրջ քայլերի հետ: Ժ. Վեյտենբերգը, որը 1985 թ. «Revue des études Arméniennes» հանդեսի թիվ XIX-ում տպագրել է Լակրոզի հայ-լատիներեն բառարանը, առաջին հերթին նրան բնութագրում է հետևյալ ձևով. «Լակրոզը (1661–1739) եղել է իր ժամանակի նշանավոր արևելագետը՝ մեկը այն սակավաթիվ եվրոպացիներից, որը գիտեր և օգտագործում էր հայերենը»¹:

Մ. Վ. Լակրոզը Պրուսիայի թագավորական դրաղարանի տնօրենն էր և տիրապետում էր բազմաթիվ հին ու նոր լեզուների, սակայն իր բոլոր աշխատությունները շարադրում էր ֆրանսերենով, որը դարձել էր եվրոպական զարգացած մարդկանց համար պարտադիր լեզու: Ֆրանսերենի գիտական աշխարհում խիստ տարածված լինելը բացատրում է Հ. Ավգերյանն իր կազմած գաղիերեն – հայերեն բառարանի ֆրանսերեն առաջաբանում. «Ֆրանսերենը, որ Լյուդովիկոս XIV-ի դարից սկսած՝ քաղաքակիրթ ազգերի համար դարձավ ինչ-որ տեսակի միջազգային լեզու, ընդհանրապես դեռևս տարածված է մեր օրերում»²:

Մ. Վ. Լակրոզի անունը հայտնի էր միջազգային արևելագիտությունից մեջ: Ֆ. Ա. Բրոկհաուզ, Ի. Ա. Էֆրոնի հանրագիտարանում կարդում ենք, որ Լակրոզը՝ բենեդիկտյան գիտնական է ու եղել է Բեռլինի ֆրանսիական քոլեջի պրոֆեսոր: Նրա երեք թվարկված աշխատությունների մեջ առաջինը նշվում է «Քրիստոնեության պատմությունը եթովպիայում և Հայաստանում» երկը³:

Այս երկը լույս է տեսել Հաբսբուրգյան 1739 թվականին: Աշխատության հայկական հատվածն ուղագրավ է նրանով, որ այնտեղ գետեղված է Լակրոզի անտիպ հայ-լատիներեն բառարանի առաջաբանը, որը, անշուշտ, ունի հայագիտական որոշակի արժեք: Սույն երկի առաջաբանում հայագետը նշում է, թե իր աշխատության մեջ գտել է

¹ Տե՛ս «Revue des études Arméniennes», t. XIX, Paris, 1985, p. 373.

² «Բառարան համառոտ ի գաղիական է ի հայ», հ. 1, Վենետիկ, ՌՄԿԱ, էջ 3:

³ Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. Энциклопедический словарь, т. XVII, СПб., 1896, с. 266.

նոր հայտնագործումներ, որոնք անկարևոր չեն հանրության համար⁴: Առաջաբանից պարզ է դառնում, որ միջնադարին հատուկ աստվածաբանական վեճերը դեռ շարունակվում էին Լակրոզի ապրած օրերին, որոնց հեղինակներին աստվածաբանն անվանում է հերետիկոսներ: Նման մարդկանց նա համեմատում է Բաբելոնի աշտարակաշինությունը նախաձեռնած չար մարդկանց հետ⁵:

Այս աշխատության մեջ Լակրոզին հետաքրքրում է քրիստոնեական վարդապետության ճշգրիտ ընկալումն ու մատուցումը: Իսկ դրան կարող է օգնել քրիստոնեության անցյալի ուսումնասիրությունը, քանզի նոր ժամանակներում քրիստոնեական երկրների համար քաղաքական հետաքրքրություններն առավել թանկ են, քան կրոնականը⁶:

«Քրիստոնեության պատմությունը եթովպիայում և Հայաստանում» գրքի 227 էջից մինչև 402 էջերն են վերաբերում Հայաստանին: Այդ հատվածի խորագիրն է՝ «Հայաստանի քրիստոնեության պատմությունը»: Հայաստանի քրիստոնեական ներկան պատկերելուց առաջ հեղինակը ներկայացնում է իր պատկերացումները հայ ժողովրդի պատմական անցյալի ու այդ երկրի մասին:

Մ. Վ. Լակրոզի ժամանակ հայ ժողովրդի մասին շատ քիչ գրքեր էին հրատարակվել: Դեռ Վենետիկի ու Վիեննայի Մխիթարյանները չէին հրատարակել հայ ժողովրդի պատմությանը, լեզվին վերաբերող իրենց կարևոր աշխատությունները, դեռ չէին տպագրվել Մ. Չամչյանցի «Պատմութիւն Հայոցի» երեք հատորները և դեռ չկային եվրոպական հայագիտությանը մեծ խթան դարձած Ա. Ժ. Սեն-Մարտենի «Հիշատակարաններ Հայաստանի պատմության և աշխարհագրության» երկու ծավալուն ու մեծարժեք հատորները⁷, չկային նաև հայերենի ու եվրոպական լեզուների բառարանները:

Մ. Վ. Լակրոզը նշում է, թե հայերը «շատ հռչակավոր էին հույների ու հռոմեացիների ժամանակներում»⁸: Նա Հայաստանի մասին իր տեղեկությունները քաղում է Ստրաբոնից, Հերոդոտոսից ու ճանապարհորդների թողած տեղեկություններից: Որպես լեզվաբան՝ Լակրոզը բառային նմանություններ է տեսնում հայերենի, մարերի և հին պարսիկների լեզուների միջև՝ հատկապես գրաբարի հարստությունը դիտարկելով ըստ Աստվածաշնչի: Օրինակ, դայակ բառը, որ կա հին հայերենում սնուցող նշանակությամբ, առկա է սրբագան

⁴ M. V. Lacroze. Histoire du Christianisme d’Ethiopie et d’Arménie, Hague, 1739, preface. Բրոկհաուզ, էֆրոնի բառարանում այս գրքի տպագրության թվականը նշված է 1738, հավանաբար, գրքի սկզբում դրված պրոսական թագավորին ուղղված Լակրոզի ընծայականի թվականով:

⁵ M. V. Lacroze. Նշվ. աշխ., առաջաբան:

⁶ Նույն տեղում:

⁷ Տե՛ս J. Saint–Martin. Mémoires historiques et géographiques sur l’Arménie, t. I, Paris, 1818, t. II, Paris, 1819.

⁸ M. V. Lacroze. Նշվ. աշխ., էջ 328:

մատյաններում: Կամ փարթամ և պատգամ բառերը, որոնք XVIII դարում հայերը դեռ գործածում են, առկա է մարերի լեզվում:

Մ. Վ. Լակրոզը սխալ է համարում բոլոր նրանց, ովքեր հայերի պատմությունն սկսում են Մաշտոցյան գրերի գյուտից հետո:

Առաջաբանի այս հատվածում Լակրոզը շատ բարձր է գնահատում Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանությունը. «Ներկայումս շատ քիչ գրագետներ գիտեն, որ մենք ունենք ողջ Աստվածաշնչի հայերեն գերագանց թարգմանությունը, որն իրականացրել են հայ գիտնականները հինգերորդ դարի սկզբին, այսինքն՝ մոտավորապես Քրիստոսի ծնունդից հետո 412 թվականին»⁹:

Մ. Վ. Լակրոզը իրեն չի համարում Հին Հայաստանի պատմության գիտակ և նախընտրում է խոսել Հայաստանի քրիստոնեական շրջանի պատմության վերաբերյալ: Նրան ծանոթ են Փրանչիսկոս Ռիվոլայի «Բառգիրք հայոց»¹⁰ հայերեն-լատիներեն գիրքը, ինչպես նաև Կղեմես Գալանոսի «Միաբանութիւն Հայոց սուրբ եկեղեցւոյն ընդ մեծի սուրբ եկեղեցւոյն Հռովմայ» աշխատությունը¹¹: Լակրոզը քաջատեղյակ է Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությանը» և Գրիգոր Նարեկացու «Մատեան ողբերգութեան» («Գիրք աղոթից») երկին¹²: Նա ծանոթ է Գուլիեմուս և Գեորգ Վիստոն եղբայրների 1736 թ. հրատարակած Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» հայերեն ու լատիներեն բնագրին¹³: Լակրոզն այդ թարգմանությունը համարում է գերագանց¹⁴, սակայն առանց հիմնավոր պատճառի կասկածում է հեղինակի՝ V դ. մատենագիր լինելու խնդրում: Իր կասկածը հայտնում է Վիստոն եղբայրներին, որոնք հերքում են այն և հաստատում, թե Մովսես Խորենացին V դ. պատմիչ է: Գեորգ Վիստոնը 1735 թ. հունիսի 19-ի նամակում գրում է. «Խորենացւոյն վրայ երկու կողման պատճառներն ալ խնամքով կշռելով համառօտիւ յայտնեմ կարծիքս: Մեզի կ'երեւնայ, թէ բաւական հմտութիւն ունեցող մատենագիր մ'է, դիւրահաւատ քան քննադատ և այլոց երկասիրութիւններէն օգտուելով յօրինած է զիւր պատմութիւն. հաւատարիմ և խոհական, սակայն յաճախ անստոյգն ու վրիպական իբրեւ ճշմարիտ աւանդելով: Հինգերորդ դարու մէջ ապրած է և չկայ պատճառ մը յետագայ դարուց մէջ զինք դնելու, ուր ամենայն ազգային մատենագիրք և ի մասնաւորի Շնորհալի իր վիպասանականին մէջ կընդունին այդ դարուն մարդ ըլլալը»¹⁵ (ընդգծումը մերն է – Ա. Դ.):

⁹ Նույն տեղում, էջ 333:

¹⁰ Ֆր. Ռիվոլայ. Բառգիրք հայոց, Փարիզ, 1633:

¹¹ Կղ. Գալանոս. Միաբանութիւն Հայոց սուրբ եկեղեցւոյն ընդ մեծի սուրբ եկեղեցւոյն Հռովմայ, Հռոմ, 1661:

¹² Տե՛ս Գրիգոր Նարեկացի. Գիրք աղոթից, Կ.Պոլիս, 1701–1702:

¹³ Տե՛ս Մովսես Խորենացի. Պատմութիւն և աշխարհագրութիւն, Լոնդոն, 1736:

¹⁴ M. V. Lacroze. Նշվ. աշխ., էջ 335:

¹⁵ Գ. Զարբհանալյան. Ուսումնասիրութիւնք հայ լեզուի և մատենագրութեան յԱրեւմուտս (ԺԴ – ԺԹ), Վենետիկ, 1895, էջ 52–53:

Գ. Վիստոնի այս կարծիքը կուռ տրամաբանություն է և անառարկելի փաստերով հիմնավորեց Ֆ. Կոնիբերը¹⁶: Մեր օրերում Մովսես Խորենացու ոսկեդարյան պատմիչ լինելուն հատուկ հետազոտություն նվիրեց խորենացիագետ Ա. Մուշեղյանը¹⁷:

Մ. Վ. Լակրոզը չի մոռանում նշել, որ Մովսես Խորենացու նկատմամբ հայերն ունեցել են մեծ պաշտամունք: Հենց սա նշանակում է, որ հայերը V դարից սկսած այդ պաշտամունքը սրբորեն պահպանել են դարերի ընթացքում:

Մ. Վ. Լակրոզը ծանոթ է ներսես Շնորհալու կյանքին ու որոշ գործերին և նույնիսկ իր առաջաբանում դնում է նրա մահվան թվականը՝ 1173:

«Հայաստանի Քրիստոնեության պատմությունը» բաժինն անդրադարձ ունի Կիլիկյան Հայաստանի շրջանին. նրանում խոսվում է Կիլիկյան հայկական թագավորության ու այլ երկրների փոխհարաբերությունների մասին և մեջբերվում են լատինալեզու փաստաթղթեր, խոսվում ունիթորական շարժման մասին, որին կտրականապես դեմ էր հայոց եկեղեցին:

Գրքի հիմնական մասը վերաբերում է քրիստոնեական հավատի տարբեր ազգերի ծիսական սովորություններին, և, փաստորեն, այդ խնդիրները բոլորովին էլ կապ չունեն հայ եկեղեցու պատմության հետ: Պատումի առանձին հատվածներ նվիրված են Պորտուգալիայի ու Հռոմի ինկվիզիցիային: Լակրոզը բացատրում է, թե ինչու հացն ու գինին համարվում են Հիսուսի մարմինն ու արյունը: Եվ այդ ընկալումը գալիս է քրիստոնեության վաղ շրջանից, ու այն դեռևս հաստատված է հին տիեզերական ժողովների ժամանակ:

Մ. Վ. Լակրոզի գրքի այս հատվածներն աստվածաբանական առումով շատ հետաքրքիր են և կարող են հատուկ ուսումնասիրություն նյութ դառնալ արդի աստվածաբանների համար, եթե նրանք հաղթահարեն XVIII դարասկզբի ֆրանսերենը:

Գիրքն ավարտվում է Լակրոզի այն երազանքով, թե իր մտորումներն օգտակար կլինեն նրանց համար, ովքեր լավ կկշռագատեն դրանք և կդարձնեն իրենց սկզբունքը: Բոլոր դեպքերում այն, ինչը գրել է ինքը, երկար ժամանակ պահել է իր սրտում և ցանկանում է, որ բոլոր քրիստոնյաները լինեն խաղաղության մեջ ու հաստատվի ճշմարտությունը: Գրքի վերջին հատվածը շատ է հիշեցնում հայ միջնադարի մեծ մտածողների նույն մտահոգությունը:

Ժ. Վեյտենբերգի՝ Լակրոզի հայ-լատիներեն բառարանին կցված առաջաբանից պարզ է դառնում, որ վերջինս նամակագրական սերտ կապերի մեջ է եղել իր ժամանակի եվրոպացի նշանավոր արևելագետների հետ, և նրա գործունեությունն ունի ճանաչողական մեծ

¹⁶ Ֆ. Կոնիբեր. Մ. Խորենացույ թուականը. — «Հանդէս Ամսօրեայ», Վիեննա, 1902, էջ 1–6, 85–90, «Մ. Խորենացու պատմութեան ժամանակի մասին» («Հանդէս Ամսօրեայ», 1903, էջ 30–36, 152–157, 215–218, 317–320, 325–330):

¹⁷ Ա. Վ. Մուշեղյան. Մովսես Խորենացու դարը, Երևան, 2007:

արժեք: Նրա շնորհիվ պատկերացնում ենք XVIII դ. I կեսի եվրոպական հայագիտության մակարդակը:

Մ. Վ. Լակրոզն իր հայերեն – լատիներեն բառարանի վրա աշխատել է մոտ 12 տարի, այդ մասին նշում է տարբեր առիթներով: Աշխատանքն սկսել է 1709-ի հունիսին և ավարտել 1712-ի հունվարի 22-ին, իսկ տիտղոսաթերթի վրա դրել է 1712-ի մարտի 23 նշումը:

«Քրիստոնեության պատմությունը եթովպիայում և Հայաստանում» գրքի մեջ, գեոգրիկով իր կազմած բառարանի առաջաբանը, Լակրոզը տպագրել է Լեոն Երկրորդի դրամի նկարը՝ մատնացույց անելով դրա վրայի հայերեն գրությունը:

Նյութական պատճառներով Լակրոզը չի կարողացել հրատարակել իր բառարանը, որը, անշուշտ, իր ժամանակին կունենար գիտական մեծ արժեք: Նա Ամստերդամում կապեր է հաստատել Ղուկաս Վանանդեցու հետ՝ նշելով, թե այդտեղի հայերեն տառերը լավագույնն են տպագրական առումով: 1739 թ. մահվանից քիչ առաջ, այլևս հույս չունենալով տեսնել իր բառարանը տպագրված, նա գրում է. «... իմ բառարանը, որն արժեցավ տասներկու տարվա իմ աշխատանքը, թերևս, ես այլևս չեմ տեսնի տպագրված»¹⁸:

Մաշտոցի անվան Մատենադարանում է պահպանվում Լակրոզի մեկ այլ աշխատություն, որը պատմական բնույթի է՝ «Համառոտ ժամանակագրություն համընդհանուր պատմության»: Այս աշխատությունն այսօր էլ չի կորցրել իր գիտական արժեքը: Նրանում արտահայտված դրույթներն ընդունված են այսօրվա պատմագիտության մեջ:

Գրքի նախաբանը կոչվում է «Պատմության ընդհանուր սկզբունքները»¹⁹: Լակրոզի աշխատությունը շարադրված է տրամախոսության ձևով տրվում են հարցեր և դրանց հետևում են պատասխանները: Շարադրանքի նման տեսակը հիշեցնում է հույն մեծագույն փիլիսոփա Պլատոնի աշխատությունները²⁰:

I հարցը – Ի՞նչ է պատմությունը:

Պատասխան – Սա պատմություն է իրերի մասին, որոնք տեղի են ունեցել աշխարհում:

II հարցը – Ի՞նչ է պետք պատմության մասին գիտելիք ստանալու համար:

Պատասխան – Պետք է իմանալ աշխարհագրությունը, որը սովորեցնում է, թե անցյալի դեպքերը որտեղ են տեղի ունեցել, և ժամանակագրությունը, որը ժամանակի գիտությունն է:

III. հարցը – Ինչպե՞ս են բաժանում պատմությունը:

¹⁸ “Revue des études Arméniennes”, t. XIX, p. 375.

¹⁹ M. La Croze. Abrégé chronologique de l’Histoire Universelle, Bruxelles, 1791, p. 1.

²⁰ Տե՛ս Պլատոն. Տրամախոսությունք Երթիփոռն, պաշտպանություն Սոկրատայ և Տիմէոս, Վենետիկ, 1877, նույնի՛ Փեղոն կամ հոգին անմահ, Բոստոն, 1951, նաև՝ Պլատոն. Երկեր չորս հատորով, հ. 1, Երևան, 2008:

Պատասխան – Ընդհանրապես պատմությունը բաժանում են կրոնականի և աշխարհիկի: Առաջինը պարունակում է անցյալի սրբազան գրքերը և Նոր կտակարանը, երկրորդը՝ անցյալի բոլոր մյուս հուշարձանները:

IV. Հարցը – Ինչպե՞ս են բաժանում կրոնական պատմությունը:

Պատասխան – Այն բաժանում են երեք մասի, որոնք կոչվում են. Վիճակ բնական՝ Ադամից մինչև Մովսես: Օրենք՝ գրված Մովսեսից մինչև Հիսուս Քրիստոս, և շնորհի օրենքը՝ մինչև Ավետարանի հաստատումը:

V. Հարցը – Ինչպե՞ս է բաժանվում աշխարհիկ պատմությունը:

Պատասխան – Այն սովորաբար բաժանվում է երեք ժամանակի մուժ, անհայտ ժամանակներ, առասպելական ժամանակներ, պատմական ժամանակներ:

VI. Հարցը – Ի՞նչ է նշանակում մուժ ժամանակներ:

Պատասխան – Դա աշխարհաստեղծումն է մինչև ջրհեղեղը:

VII. Հարցը – Ո՞րն է առասպելական ժամանակը:

Պատասխան – Սա այն ժամանակն է, որ ջրհեղեղից ձգվում է մինչև օլիմպիական խաղերը:

VIII. Հարցը – Ո՞րն է պատմական ժամանակը:

Պատասխան – Սա այն ժամանակն է, որ օլիմպիական խաղերից ձգվում է մինչև ներկա ժամանակը:

Մ. Վ. Լակրոզը ներկայացնում է նաև համաշխարհային պատմության պարբերացման իր ժամանակի ընդունված գիտական սկզբունքները: Նոր շրջանում պատմությունը բաժանվում է դարաշրջանների և ժամանակահատվածների: Սահմանում է, թե ինչն է կոչվում դարաշրջան, և որն է ժամանակահատվածը: Դարաշրջանները Լակրոզը բաժանում է հետևյալ ձևով՝ I – Ջրհեղեղ, II – Աբրահամի ընտրվելը, III – Օրենքները Մովսեսին տրվելը, IV – Տրոյայի գրավումը հույների կողմից, V – Սողոմոնի՝ Երուսաղեմի տաճարի կառուցումը, VI – Հռոմի հիմնադրումը, VII – Պարսկաստանի արքա Կյուրոսը, VIII – Մեր Փրկիչ Հիսուս Քրիստոսի ծնունդը²¹: Նույն կերպ նա ներկայացնում է ժամանակահատվածները: Լակրոզը սահմանում է, թե ինչ են միապետություններն ու կայսրությունները: Միապետություններ են եղել ասորականը, պարսկականը, հունականը, հռոմեականը:

Մ. Վ. Լակրոզը սահմանում է նաև, թե ինչ է դեմոկրատիան: Դեմոկրատիան այն է, երբ ժողովուրդը կարողանում է մասնակցել օրենսդրությանը: Կան նաև ազնվական իշխանություններ, ինչպիսիք են Վենետիկինը և Ճենովայինը:

Հին աշխարհի կայսրություններից Լակրոզը թվարկում է Եգիպտոսինը, Չինաստանինը, Հռոմինը և Չինգիզ խանինը, որը եղել է ամենամեծը, որովհետև տարածվել է Չինաստանից մինչև Հունգարիա:

²¹ M. La Croze. Նշվ. աշխ., էջ 3:

«Համառոտ ժամանակագրություն համընդհանուր պատմություն» մեջ կան բազմաթիվ հարցերի պատասխաններ, որոնք ներկայացնում են հին աշխարհի ուշագրավ դրվագները: Եգիպտական բուրգերը համարվում են հին աշխարհի յոթ հրաշալիքներից միակ պահպանվածները:

Այն հարցին, թե ով է Ասորեստանի թագավորության հիմնադիրը, Մ. Վ. Լակրոզը պատասխանում է՝ Բելը, որին փոխարինեց Նինոսը²²:

Մ. Վ. Լակրոզը հին աշխարհի պատմության մեծ գիտակ է՝ հատկապես Հունաստանի: Ինչպես երևում է, նա պաշտում է Հոմերոսին և նրա անգուգական երկու պոեմները: Առաջինը՝ Իլիականը, որը նկարագրում է տրոյական պատերազմը բանաստեղծորեն, և երկրորդը, որը պատկերում է Ուլիսի վերադարձը իր հայրենի Իթակե կղզի՝ Տրոյան գրավելուց հետո:

Հին աշխարհի նշանավոր դեմքերը ժամանակագրական հերթականությունով թվարկվում են Մ. Վ. Լակրոզի համառոտ պատմության մեջ: Նա հիշատակում է նաև Քսենոփոնի «Անաբասիսը»՝ հեղինակին կոչելով Սոկրատեսի աշակերտը, որը հունական բանական անցկացրեց բազմաթիվ բարբարոս երկրներով սկսած Եփրատից մինչև Պոնտական ծովը և այնտեղից Հունաստան, ու գրեց այդ անցման պատմությունը՝ ներկայանալով ոչ պակաս գովելի գրող, որքան զորահրամանատար²³:

Մ. Վ. Լակրոզն Ալեքսանդր Մակեդոնացու ծնունդը դնում է 356 թվականին Ք. ծ. ա., այդ այն նույն թվականն էր, երբ Հերոստրատն այրեց Արտեմիսի հուշակավոր տաճարը Եփեսոսում: Ալեքսանդր Մակեդոնացին, նրա մայրը, հայրը՝ Փիլիպը, Մակեդոնիայի արքան, ավելի մանրամասնորեն են ներկայացված: Անշուշտ, Լակրոզին ծանոթ է հույն պատմիչ Պլուտարքոսի (46–120 թթ.) Ալեքսանդր Մակեդոնացու կենսագրությունը²⁴: Նկարագրվում է, թե ինչպես Պարսկաստանը գրավելուց հետո Ալեքսանդրը խորին հարգանքով է վերաբերվում Դարեհի մորը, կնոջը, աղջիկներին՝ պահպանելով նրանց թագավորական արտոնությունները: Պլուտարքոսը պատմում է. «Այնժամ, դուրս գալով իր մերձավորների մոտ, Դարեհը ձեռքերը երկինք կարկառեց և աղերսանքով դիմեց աստվածներին. «Աստվածներ, դուք, որ հովանավորում եք իմ տոհմն ու թագավորությունը, տվե՛ք ինձ հաջողություն՝ վերականգնելու պարսից հզորությունը, որպեսզի իմ տերությունը նորից լինի նույնքան երջանիկ, որքան որ էր, երբ ես այն ստացա, և որպեսզի դառնալով հաղթող, ես կարողանամ երախտահատույց լինել Ալեքսանդրին այն ամենի համար, ինչ նա արեց իմ մերձավորներին, երբ ես ընկել էի դժբախտության մեջ: Իսկ եթե հատուցման ու մեծ փոփոխությունների ճակատագրական

²² Նույն տեղում, էջ 11:

²³ Նույն տեղում, էջ 41:

²⁴ Պլուտարքոս. Երկեր, Երևան, 1987, էջ 44–121:

ժամը գա, երբ ընկնի պարսից տերութիւնը, թող ոչ ոք, բացի Ալեքսանդրից, չնստի Կյուրոսի գահին»²⁵:

Մ. Վ. Լակրոզը պատմում է նաև Ալեքսանդրի դեպի Հնդկաստան կատարած արշավանքը, հնդիկ արքա Պորուսին հաղթելը, վերադարձը Բաբելոն և մահը: Այն հարցին, թե ով եղավ Մակեդոնացու հաջորդը, նա պատասխանում է, թե Ալեքսանդրը մահվանից առաջ չէր տվել որևէ հաջորդի անուն, դրա համար էլ նրա զորահրամանատարները կայսրութիւնը բաժանեցին երկու հզոր տերութիւնների. Սելևկոսը վերցրեց Արևելքը, իսկ Եգիպտոսում հիմնադրվեց Պտղոմեոսյան գերդաստանը: Մակեդոնացու մահից հետո վախճանվեց նաև նրա ուսուցիչը՝ հռչակավոր փիլիսոփա Արիստոտելը:

276-րդ կետում հարց է տրվում, թե ինչ է Եռապետութիւնը (Triumvirat): Պատասխանն է՝ Հռոմի երեք հզոր քաղաքացիները՝ Կեսարը, Պոմպեոսը և Կրասոսը, հռոմեական կայսրութիւնը բաժանում են իրենց միջև: Կեսարին հասնում է Գալիան, ուր նա պատերազմել էր 10 տարի, Պոմպեոսը վերցնում է Իսպանիան, Կրասոսը վերցնում է Սիրիան, որտեղ և պարսիկների դեմ մղած պատերազմում սպանվում է: Նա պատմում է նաև Կեսարի սենատում սպանվելը և Անտոնիոսի՝ Հռոմի դեմ պատերազմելը: Նման պատմելաոճով Լակրոզն իր համառոտ պատմութիւնը հասցնում է մինչև XVIII դարը:

Այս ժամանակագրութիւնը շատ ընդունված է եղել ողջ XVIII դարում. այն հրատարակվել է 7 անգամ և շարունակել է մասնագետներին, ուսանողութիւնը ծառայել է որպես յուրօրինակ դասագիրք: Լակրոզը, օրինակ, այնպես է գրում «Իլիականի» պատմական դեմքերի մասին, որ XIX դարում Փարիզում երկու տարի բարձրագույն դպրոցում սովորած Հենրիխ Շլիմանը, որ, անշուշտ, ծանոթ էր Լակրոզի այս համառոտ ժամանակագրութիւնը, պետք է որ հավատար Հռոմերոսի պատմածներին և գտներ Տրոյան ու Միկենայի մոտ Ագամեմնոնի գերեզմանը:

Չնայած Լակրոզը գրել է համառոտ ժամանակագրութիւն, սակայն իր սեղմ ոճով ու պատմելաձևով շարունակում է պահպանել անտիկ մտածողութիւն տարրերը:

Մ. Վ. Լակրոզի գիտական ժառանգութիւնը լայնորեն շրջանառութիւն մեջ է դրվել XIX դ. արևելագետների, բանագետների, լեզվաբանների կողմից: Նշանավոր բանասեր և բանագետ Թեոդոր Բենֆեյը նկատել է այն ճիշտ կողմնորոշումները, որ Լակրոզն ունեցել է հայերեն ու հին պարսկերեն լեզուների որոշ ընդհանրութիւնների խնդրում²⁶:

Այսօր էլ XVIII դ. առաջին տասնամյակների հայագետի գիտական ժառանգութիւնը շարունակում է որոշ խնդիրներում պահպանել իր գիտական արդիականութիւնն ու արժեքը:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 76:

²⁶ “Revue des études Arméniennes”, t. XIX, p. 374.

АРМЕНОВЕДЧЕСКИЕ ИНТЕРЕСЫ М. В. ЛАКРОЗА

ԱԷԼԻՏԱ ԴՈԼՈՒԽԱՆՅԱՆ

Резюме

Имя Матюрена Вейсиера де Лакроза известно в международном востоковедении. В Энциклопедии Брокгауза и Эфрона мы читаем, что он был ученым-бенедиктином и являлся профессором Французского колледжа Берлина. М. В. Лакроз — один из знаменитых европейских арменоведов первых десятилетий XVIII в. Его деятельность совпадает с первыми серьезными шагами востоковедения и особенно арменоведения в Европе.

Труд Лакроза «История христианства в Эфиопии и в Армении» был опубликован в Гааге в 1739 г. Армянский раздел этого труда интересен тем, что в нем помещено предисловие неизданного армяно-латинского словаря Лакроза, которое, несомненно, представляет определенную арменоведческую ценность. В нем арменовед отмечает, что в данном труде он сделал такие открытия, которые не маловажны для общественности.

В труде Лакроза «Краткая хроника всеобщей истории» есть ответы на многочисленные вопросы, представляющие интересные эпизоды древнего мира.

Научное наследие Лакроза было введено в широкий научный оборот востоковедами, фольклористами и лингвистами XIX в. Известный филолог и фольклорист Теодор Бенфей заметил правильную ориентацию Лакроза в вопросе некоторых общностей армянского и персидского языков.

И сегодня научное наследие арменоведа первых десятилетий XVIII в. в некоторых вопросах сохранило свою научную актуальность и ценность.

THE ARMENOLOGICAL INTERESTS OF M.V. LACROZE

AELITA DOLUKHANYAN

Summary

The name of Mathurin Veyssière de Lacroze is well known in international Oriental studies. In the Encyclopedia by Brockhaus and Efron we can read that Mathurin de Lacroze was a Benedictine scientist and a professor of the French college of Berlin. Lacroze is one of the famous

European armenologists of the 18th century. His activity coincides with the first serious attempts of Oriental and especially Armenian studies in Europe.

The first of his listed three works is entitled “The History of Christianity in Ethiopia and Armenia”. This work was published in The Hague in 1739. Its Armenian part is interesting as it contains the preface of the unpublished Armenian-Latin Dictionary by Lacroze, which has a certain value for Armenian studies. In the preface of this work the author notes that he has made in it such discoveries which are of no less importance for the public.

In the work “Brief Chronicle of the Universal History” by Lacroze there are answers to numerous questions presenting interesting episodes of the Ancient World.

The scientific legacy of Lacroze was introduced into wide scientific circulation by orientalists, folklorists and linguists of the 19th century.

The well known philologist and folklorist Theodore Benfey noticed the right orientation of Lacroze in the issue of some community between Armenian and Persian languages.

Up to day the scientific legacy of the first decades of the 18th century of the armenologist has preserved in some issues its scientific and contemporary value.

ԳՐԱԿԱՆ-ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ԽՄՈՐՈՒՄՆԵՐԸ
ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ
(1926–1934 թթ.)

ՌՈՒԲԵՆ ՄԻՐԶԱԽԱՆՅԱՆ

Հայ գրականությունը 1920-ական թվականների երկրորդ կեսին աստիճանաբար անցում էր կատարում դեպի սոցիալիստական ռեալիզմի մեթոդաբանությունը: Սակայն, ի տարբերություն մշակույթի մյուս բնագավառների, այստեղ անցումը կատարվում էր խիստ բարդ ու հաճախ անձնական վիրավորանքների և մեկը մյուսի դեմ իշխանության վերին մարմիններում բողոքների ու գրպարտագրերի առկայության պայմաններում:

1926 թ. դեկտեմբերի 21–23-ը տեղի է ունենում Հայ գրողների Ա-սոցիալիստիկ և «Նոյեմբերի» միավորիչ կոնֆերանսը, ուր ձևավորվում է Հայաստանի պրոլետարական գրողների միությունը: Բայց այդ միավորումից հետո էլ գաղափարական տարաձայնությունները շարունակվել են: Որպես միավորման առաջին քայլ պետք է լիներ «Պրոլետարական գրողներ» ժողովածուն, որը լույս տեսավ 1927 թ., բայց այնտեղ էլ երկու նախկին գրական կազմակերպությունների ներկայացուցիչները շարունակեցին դրսևորել իրենց գաղափարական հակամարտությունը: Ասոցիալիստիկ բանաստեղծները և նոյեմբերականները տպագրվեցին առանձին բաժիններով, տարբեր առաջաբաններով¹: Սա վկայում է դրանց միավորման առերեսության մասին: Ս. Աղաբաբյանը նկատել է. «Նախկին ասոցիալիստները սրեր էին ճոճում նախկին նոյեմբերականների դեմ՝ հիմնականում նյութ ունենալով նրանց առաջադրած տեղային միջոցառումների գեղագիտությունը, իսկ նոյեմբերականները հանդես էին գալիս ասոցիալիստների դեմ՝ գրական սխեմատիզմի դավանանքի քննադատությամբ»²:

1927 թ. օգոստոսից հրատարակված Հայաստանի պրոլետարական գրողների միության պաշտոնական «Գրական դիրքերում» ամսագիրը թեև կոչված էր լինելու գրական միասնական ճակատ ստեղծելու նախաձեռնողը, բայց իրականում պառակտում էր այդ ճակատը՝ քննադատության սուր սլաքներ ուղղելով Ստ. Զորյանի, Ե. Չարենցի, Ակ. Բակունցի և Գ. Մահարու դեմ: Ս. Աղաբաբյանի արտահայտությամբ՝ «երկրորդ տեսակի արվեստի շեփորահար քննադատները (Գ. Վանանդեցի, Հ. Մկրտչյան, Ն. Դաբաղյան, Ը. Վահանյան և

¹ Ս. Բ. Աղաբաբյան. Հայ սովետական գրականության պատմություն, հ. 1, Երևան, 1986, էջ 49:

² Նույն տեղում:

այլք) ինքնանպատակ էսթետիզմի դեմ պայքարի դիրքերից հարցա-
կանի տակ էին դնում առհասարակ արվեստի գեղեցկություններն ու
յուրահատկությունները»³:

Համոզվելու համար, որ այս հեղինակներն իրոք հանդես էին գա-
լիս գռեհիկ սոցիոլոգիայի դիրքերից, բերենք օրինակներ: Այսպես,
Ն. Դաբաղյանը «Մարքսիստական գրաքննադատության ուղիղիան
մարքսիզմի դրոշակի տակ»⁴ հոդվածում մասնավորապես գրում է.
«Դասակարգային հասարակության մեջ գրողն իր սոցիալական հա-
մակրանքով, ձգտումներով ու ստեղծագործության «սոցիալական
պատերով» կապված է այս կամ այն հասարակական խմբակցության
հետ, իրենն ու երևույթները դիտում է այդ հասարակական խմբակ-
ցության աշխարհայեցողությամբ, երևույթներին ցույց է տալիս
այս կամ այն վերաբերմունքը, այլ կերպ ասած՝ իր ստեղծագոր-
ծության մեջ դնում է որոշ դասակարգային բովանդակություն: Եվ
հենց վերջին դրույթները խոսում է այն մասին, որ դասակարգային
հասարակության մեջ բացարձակ օբյեկտիվ գեղարվեստի տեսությունը
հանդիսանում է գեղարվեստի զարգացման օրենքներին չհամա-
պատասխանող մի ֆիկցիա»⁵:

Ն. Դաբաղյանը, այսպիսով, գտնում է, որ դասակարգային հասա-
րակության մեջ գրողը կապված է հասարակական այս կամ այն
խմբակցության հետ և, փաստորեն, իր ստեղծագործության մեջ
դնում է դասակարգային բովանդակություն: Բայց դա չի կարելի
համարել ընդհանրական տեսակետ, որովհետև գրողի համար իրավի-
ճակի գեղարվեստական արտացոլումն ավելի հաճախ չի մատնանշում
կոնկրետ կողմնորոշում. նրա մոտ դրական կերպարները կարող են
լինել հասարակության յուրաքանչյուր շերտից: Իսկ կոնկրետ դասա-
կարգային շեշտադրումը բերում է ծրագրային գրական խոսքի, որը
քննությունն չի կարող բռնել պատմական բոլոր ժամանակներում:
Ճիշտ է հեղինակը, երբ օբյեկտիվ գրականությունը համարում է
ֆիկցիա: Այստեղից էլ խիստ վիճելի է հնչում նրա հետևյալ տեսա-
կետը ևս. «Գեղարվեստի հարաբերական օբյեկտիվության հարցը
դնելիս անպայման պետք է ընդգծել, որ վերելքի շրջան ապրող դա-
սակարգերի գեղարվեստը, ներկա դեպքում՝ պրոլետարականը, իր
բնույթով ավելի է օբյեկտիվ, քան անկման դիմող բուրժուազիայի
գեղարվեստը»⁶:

Պրոլետարական կամ բուրժուական գրականություն հասկացույթ-
յունները սուբյեկտիվ տեսություններ են կամ արհեստածին ու
նման տարաբաժանումն անընդունելի է և երբեք չի եղել: Դա բնո-

³ Նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս «Գրական դիրքերում», տեսական-քննադատական, գրական-գե-
ղարվեստական պատկերագրող հանրամատչելի ամսագիր, №2, սեպտեմ-
բեր, Երևան, 1927, էջ 1-5:

⁵ Նույն տեղում, էջ 2-3: Մեջբերումները տրվում են արդի ուղղագրու-
թյամբ:

⁶ Նույն տեղում, էջ 3:

րոշ էր միայն խորհրդային շրջանին, որն այսօրվա հեռավորություններից արդեն քննությունն էր բռնում:

Գ. Վանանդեցին Ա. Տերտերյանի «Նկատողություններ մեր գյուղագիրների մասին» հոդվածի իր գրախոսականում հետևյալ թյուր պատկերացումն է ներկայացնում Ակ. Բակունցի գյուղագրությանն առնչվող պատմվածքների մասին. «Ակսելը հեղափոխական և կոմունիստական հուզաշխարհի մարդ է: Նա ներփակված է առայժմ ինդիվիդուալիզմի շրջանակներում: Ժամանակակից գյուղագիրը ևս, լինելով արտահայտիչը գյուղացիության, չի կարող ինքնուրույն, առանձին իդեոլոգիա ունենալ: Նա ենթակա է պրոլետարական գաղափարախոսության ուժեղ ազդեցության: Այլ կերպ լինել չի կարող: Մեր գյուղագիրները պրոլետարական իդեոլոգիայի վրա կանգնած գյուղացիական գրողներ են: Եվ «հակադրելով հին գյուղին նորը», այո՛, նրանք հակադրում են կապիտալիստական հունով զարգացող գյուղին սոցիալիստական ուղիով առաջադիմող գյուղը: Գյուղի նկատմամբ ևս ընկեր Տերտերյանը ճշգրիտ պատկերացում, մարքսիստական պատկերացում չունի: Նա հիշատակում է, որ հին գյուղն ապագայի շատ դրական սաղմեր է պարունակում իր մեջ: Դրանք համայնակցության այն սովորույթներն են, որոնք մինչև այժմ պահպանվել են հայ գյուղում. օրինակ՝ համայնական խոսակցությունը, հարսանիքներին «կանչը», ձեթաքար նետելը, առուների մաքրումը:

Այդ սովորույթներն ընկ. Տերտերյանը համարում է նոր տնտեսակարգի սոցիալիզմի պայմաններ»⁷:

Այս ամենը նա համարում է տուրք տալ նարոդնիկությանը և ուտոպիա է համարում, որ գյուղում «կարող է ծնունդ առնել սոցիալիզմն առանց պրոլետարիատի ղեկավարության»⁸:

Ինչն է վիճելի այս ամենի մեջ. նախ Բակունցի ստեղծագործության հետ կապված, որին հեղինակը չի համարում պրոլետարական գաղափարախոսության գյուղագիր: Սրանով նա թեքվում է դեպի գուհիկ սոցիոլոգիայի դիրքերը, քանի որ գյուղագիր լինել չի նշանակում սոսկ ներկայացնել տիրող և շահագործվող խավի հակադրությունը կամ առհասարակ մերժել հին գյուղը: Գրողի համար կարևոր են գյուղի սոցիալական, սիրո, կենցաղային պատկերների վերհանումը գեղարվեստական յուրօրինակ ոճով և ոչ թե հին գյուղն ամբողջությամբ մերժելը: Սա նույնիսկ հակամարքսիստական թեզ է, որովհետև նորի կառուցումը չի ենթադրում հնի ամբողջությամբ մերժում: Բացի այդ, գյուղացու կենցաղային սովորույթների, նախապաշարմունքների մատուցումը գեղարվեստական խոսքի մեջ նշանակում է նաև դրանց քննադատում, որը և սոցիալիզմի գրականության կարևորագույն խնդիրներից է:

Ինչ վերաբերում է, որ հին գյուղն էլ իր մեջ լավ տարրեր կամ սովորույթներ է պարունակել, ապա դրանում ոչ մի վատ բան չի

⁷ Նույն տեղում, էջ 9:

⁸ Նույն տեղում, էջ 9–10:

կարելի տեսնել, քանի որ էվոլյուցիոն զարգացումը տեղի է ունենում հնից եկած լավի և նորի յուրօրինակ միաձուլման արդյունքում: Պարզ է, որ Գ. Վանանդեցու տեսակետները քննադատաբար վերաբերում են չեխ ղեկավարների կառուցման տեսություններին:

Ցավով պետք է նշել, որ այս ժամանակահատվածի բազում տաղանդավոր հայ գրողներ, որոնք ավելի ճիշտ հայեցակետեր էին մշակել գրականության զարգացման առումով, գտնվում էին առավել թույլ գրողների հարձակման թիրախում, որոնք կուսակցական գծից չեղվելու պատրվակի ներքո անձնական խնդիրներ էին լուծում: Նույն Գ. Վանանդեցին Ե. Չարենցի՝ մինչև 1925 թ. ներառող ստեղծագործությունների մեջ էլ չի տեսնում պրոլետարական ուղղություն, այլ, նրա կարծիքով, դրանք տանում էին ֆուտուրիզմի ու մեսաչանկանության, ավելին՝ նա գտնում է դեպի կոնստրուկտիվիզմը, որը նշանակում էր ֆուտուրիզմի կերպարանափոխություն, և ինչի արդյունքում գրված նրա ստեղծագործություններում («Կոմալմանախ», «Կապկազ թամաշա» և այլն) ձևամոլությունը հասցվել է ծայրահեղության: Այդ գրվածքները նա համարել է ագիտացիոն գործեր, որն այդքան էլ ճիշտ չէ: Նա գտնում է, որ Չարենցն այսուհետև (գործը գրված է 1926 թ. մարտին) իր ստեղծագործությունների մեջ պետք է մտցնի «պրոլետարիատին հարազատ և դասակարգային հստակ ոգի»⁹:

Կարծում ենք, որ խիստ անորոշ հասկացողություն է այդ ոգին, և այն յուրաքանչյուր ոք կարող է յուրովի հասկանալ ու պատկերացնել: Այնուամենայնիվ, դասակարգային բևեռացումը գրականության մեջ չի կարող հանգեցնել գրական ակնառու գործերի ստեղծման, և ծրագրային ստեղծագործությունները՝ պայմանավորված դասակարգային պայքարի արտացոլումով, երբեք չեն ունեցել գեղարվեստական բարձր արժեք: Պատահական չէ, որ այսօր ավելի շատ արժեքավորում են Չարենցի, Բակունցի այն ստեղծագործությունները, որոնք չեն ծնվել արհեստական տեսական հիմնավորումների հենքի վրա: Սա է պատմական ճշմարտությունը:

Ռուս քննադատ Ա. Սերիլանովսկու այն կարծիքից ելնելով, որը վերջինս տվել էր Հայաստանի գրողների Ասոցիացային, գրելով, թե «Չգալի սխալներ գործեց նաև նապաստովյան այնպիսի հին և փորձված մի ջոկատ, ինչպիսին Հայաստանի Ասոցիացիան է», Ն. Չարյանը և Վ. Ալազանը ասպարեզ են հանում «Վճռական մարտերի նապաստովյան ֆրոնտում» մարտաշունչ հոդվածը¹⁰:

Ինչպես նկատել է Ս. Աղաբաբյանը, հայ դիրքականների մոլեգին քննադատության հիմնական թիրախը Ե. Չարենցի ստեղծագործությունն էր, «որի «պսակագերծումով» այդ քննադատությունը ցանկանում էր թուլացնել նոյեմբերյանականների գեղագիտական ա-

⁹ Գ. Վ. Վանանդեցի. Մարտիրոս Սարյան, Եղիշե Չարենց. նրանց ստեղծագործությունների հասարակական արժեքը, Երևան, 1926, էջ 71-75:

¹⁰ Ս. Բ. Աղաբաբյան. նշվ. աշխ., էջ 49:

ուաղադրությունները»¹¹: Նա ամենևին չի սխալվում՝ այնուհետև գրելով հետևյալը. «Գ. Վանանդեցու, Ն. Դաբաղյանի, Հ. Մկրտչյանի բանավիճային հոգեվածների նպատակակետն ըստ էության ստեղծագործական հարցերը չէին, այլ խմբակային նկատառումներ, ասել է թե՛ Չարենցի և մյուս նոյեմբերականների գրական կայուն դիրքերը Ա. Վշտունու, Վ. Ալազանի, Ն. Ջարյանի անկայուն դիրքերով փոխարինելը»¹²:

«Գրական դիրքերում» հանդեսը որդեգրել էր մի որոշակի քաղաքականություն, որը միտված էր ազգային մշակույթի ժխտողականությանը և թմբկահարում էր սխեմատիզմը: Այս խնդիրները լրջորեն քննարկվում են պրոլետարական գրողների անդրկոմկասյան առաջին համագումարում 1928-ին, ուր ցույց է տրվում նախկին ասոցիացիականների և նախկին նոյեմբերականների խորացող հակամարտության վտանգավորությունը: Նորից առաջ է քաշվում գրական խմբավորումների միավորման խնդիրը: Հարցն այն էր, որ բացի պրոլետարական գրողների միությունից 1926 թ. մայիսից գործում էր «Հայ գրական ընկերությունը», իսկ 1927 թ. օգոստոսից՝ «Հայ աշխատավորական գրողների միությունը»: Նույն թվականին կազմակերպվում է նաև Հայ գրողների Անդրկոմկասյան ասոցիացիան:

«Հայ գրական ընկերության» անդամները (Սալման, Էմին Տեր-Գրիգորյան, Ստեփան Կանայան և ուրիշներ) առաջնորդվում էին «քաղաքականությունից անկախ արվեստ» նշանաբանով, իսկ «Հայ աշխատավորական գրողների միությունը», որին անդամակցում էին Դ. Դեմիրճյանը, Ստ. Ջարյանը, Մ. Մանվելյանը, Վ. Թոթովենցը և ուրիշներ, դնում էր ակտիվորեն սոցիալարարությունը լծվելու խնդիրը: Այս ամենին մասամբ վերջ է տալիս 1929 թ. ապրիլի 28-ին կայացած Պրոլետարական գրողների միության և Աշխատավորական գրողների միության միավորիչ կոնֆերանսը, որն սկիզբ է դնում Հայաստանի խորհրդային գրողների Ֆեդերացիային, և որի պաշտոնական թերթն է դառնում «Նոր ուղին»:

Ֆեդերացիայի դեկլարացիայի մեջ մասնավորապես կարդում ենք. «Ֆեդերացիան, ստեղծագործական խնդիրներում կանգնելով պրոլետարական ռեալիզմի տեսակետի վրա, պայքարելով գրական սխեմատիզմի արտահայտությունների դեմ, իրեն նպատակ է դնում տալ կենդանի մարդու գեղարվեստական պատկերացումը»¹³:

Սակայն այս միավորումից հետո էլ գաղափարական վեճերը շարունակվում են: Կուսակցության կենտկոմի 1932 թ. ապրիլի 23-ի որոշումից հետո էլ վեճերը չեն մարում: Դեռևս այս որոշումից առաջ՝ 1928 թ. փետրվարի 28-ին, ՀԿԿ ԿԿ քարտուղարությունն անդրադարձել էր Պրոլետարական գրողների ասոցիացիայի գործունեությանը՝ դատապարտելով խմբակայնությունը: Այս որոշումով լիկվիդացիայի էին ենթարկվում ստեղծագործական բոլոր կազմակեր-

¹¹ Նույն տեղում:

¹² Նույն տեղում, էջ 50:

¹³ «Խորհրդային Հայաստան», 1. V. 1929:

պոլիթյունները. առաջարկվում էր «կազմակերպել Հայաստանի խորհրդային գրողների Միությունն՝ խորհրդային իշխանության պլատֆորմը պաշտպանող և սոցիալիստական շինարարությանը մասնակցելու ձգտող բոլոր գրողներից՝ կազմակերպելով միությունը կից կոմֆրակցիա»¹⁴: Որոշմամբ կազմակերպվում էր նաև գրողների միության ստեղծումը նախապատրաստող կազմկոմիտե: Դրան պետք է նպաստեր «Գրական թերթը», որի առաջին համարը լույս տեսավ 1932 թ. մայիսին: Ցավով պետք է նշել, որ այս թերթի թիրախում հայտնվեցին հիմնականում Չարենցը և Բակունցը: Հենվելով Մ. Արմենի մի հոդվածի գրույթների վրա («Չարենցի և հարակից խնդիրների մասին»¹⁵), որում կային ճիշտ գնահատականներ Չարենցի ստեղծագործության վերաբերյալ՝ նրան և Բակունցին վերագրեցին, այսպես կոչված, «ազգային առանձնահատկությունների խտացման տեսությունը»՝ համարելով այն նրանց դավանանքը, որը, բնականաբար, այնքան էլ ճիշտ չէր:

Մինչև 1934 թ. օգոստոսի 1–5-ը կայացած Հայաստանի գրողների առաջին համագումարը գրական բանավեճերը շարունակվում էին: Մեր տրամադրության տակ են գտնվում արխիվային մի քանի փաստաթղթեր, որոնք օգնում են ճշգրիտ պատկերացում կազմել այն իրավիճակի մասին, որն առկա էր գրողների մոտ, և հաճախ պայմանավորված էր ոչ թե գաղափարական, այլ միջանձնային գործոններով: Դրանցից մեկի հեղինակը Ն. Ջարյանն է, որն իր անունից ներկայացնում է մի գրություն՝ ուղղված ՀԽ գրողների կազմկոմիտեի Կուսֆրակցիային, իսկ պատճենը՝ ՀԿ/Բ/Կ Կենտկոմի կուլտպրոպագանդին և ՀԿ/Բ/Կ Կենտկոմի քարտուղարությանը: Գրության մեջ նա մտահոգություն է հայտնում, որ մոտենում են Հայաստանի և համամիութենական գրողների համագումարները, որը նշանակում է այն «պետք է դիմավորենք մեր խորհրդային սոցիալիստական գրականության արմատական հարցերը բազմակողմանիորեն քննարկելով և նրանց վերաբերյալ ընդհանուր կուսակցական մոտեցում ու դիրքավորում մշակելով»¹⁶: Ըստ նրա՝ «մի շարք հանգուցային հարցեր պետք է իրենց լուծումը գտնեն մինչև համագումարը: Գեթ կուսակցական ֆրակցիայի շրջանակներում»¹⁷: Նա գտնում է, որ այդ տեսակետից Գրողների միության աշխատանքում «կան մի քանի կարևոր ձեռքավածքներ, որոնք կարոտ են կուսակցական աշխուրջ ուղադրության»:

Ն. Ջարյանը դարձյալ փորձում է թիրախավորել Չարենցին և Բակունցին, որոնք փաստորեն, ըստ նրա, նպաստում են ապրիլի 23-ի որոշման կյանքի կոչելու աշխատանքների դժվարացմանը: «Դեռ շարունակվում է խմբային պայքարը կազմկոմիտեի ներսում, – գրում է նա, – Չարենց – Ակսելյան խմբակի և կազմկոմիտեի մյուս

¹⁴ Ս. Բ. Աղաբաբյան. նշվ. աշխ., էջ 53:

¹⁵ «Գրական թերթ», 1933, № 7:

¹⁶ Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 1, ց. 14, գ. 47, թ. 1:

¹⁷ Նույն տեղում:

ընկերների միջև...»¹⁸: «ՀԿ/Բ/Կ Կենտկոմի քարտուղարությունը, – շարունակում է նա, – 1933 թ. օգոստոսի 20-ի որոշումով միանգամայն ճիշտ դիրքավորում տվեց խմբակային պայքարը վերացնելու և գրականության մեջ նկատվող գաղափարական խորթ տրամադրությունների դեմ պայքարելու հարցերին: Այդ որոշումը մատնանշեց, որ ընկ. ընկ. Չարենցի և Ակսելի գլխավորած խմբակը նացիոնալիստական տենդենցներ է արտահայտում և ընկ. Ակսելի վրա, որպես կոմունիստի, պարտականություն դրեց անձամբ դուրս գալ մամուլում և ծավալուն կոնկրետ քննադատությամբ մերկացնել իր և իր խմբակի նացիոնալիստական սխալները»¹⁹:

Սակայն ոչ նա և ոչ էլ նույն պարտականությունն «ստանձնած» այլ գրողներ այդպես էլ հանդես չեն գալիս իրենց հայացքների ժխտմամբ: Ավելին, ըստ Ն. Չարյանի, «Գրական թերթը», փոխանակ հանդես գար այդ ընկերների գործերը վերլուծելով և նացիոնալիզմը վեր հանելով, միայն բավարարվում է «մի քանի ընկերների ռապալական սխալների մասին խոսելով և նացիոնալիզմի մասին ընդհանուր հայտարարություններ անելով: «Ավելին, – գրում է նա, – «Գրական թերթը» վերջին ամիսների ընթացքում տարել է և շարունակում է տանել նացիոնալիզմը քողարկելու ակնհայտ քաղաքականություն: Գրական բոլոր այն արտադրանքները, որոնք այս կամ այն չափով արտահայտում են նացիոնալիստական տենդենցներ, կամ լռության մեջ են պահվում կամ «քննադատվում» են նացիոնալիզմը քողարկելու ոգով»²⁰:

Ն. Չարյանը նացիոնալիզմի մեջ է մեղադրում գրեթե բոլորին: Նա գտնում է, որ Ալազանի «Մաքառումներ» ստեղծագործության վերլուծությանը նվիրված «Գրական թերթի» յոթ էջանոց քննադատության մեջ խոսք անգամ չկա նրա նացիոնալիզմի մասին: Եվ նա այդպիսի սխալ է համարում Ալազանի գործում Խ. Աբովյանի մասին «գովաբանական մոտեցումը», մի անձի, որին դասում է բուրժուական պոետների շարքը:

Այս ամենից խիստ կասկածի տակ է առնվում Ն. Չարյանի կողմից «նացիոնալիզմ» հասկացության էության ըմբռնումն առհասարակ: Նացիոնալիզմի դրսևորումներ է տեսնում նա նաև Մահարու «Մրգահաս»-ում, որը չէր տեսել «Գրական թերթը», Թոթովենցի «Կյանքը հին հռոմեական ճանապարհի վրա» վեպում, ուր իբրև թե հեղինակը «սխալ և նացիոնալիստական ձևով է պատկերացնում հայ-թուրքական հարաբերությունները» և այլն²¹: «Ասպիսով, – ընդհանրացնում է նա, – նացիոնալիզմի դեմ պայքար «Գրական թերթը» կամ չի տանում և կամ տանում է ձևականորեն՝ այն սքողելու դիտավորությամբ՝ չնայած ընկ. Խանջյանի կրկնվող ցուցմունքներին

¹⁸ Նույն տեղում:

¹⁹ Նույն տեղում, թ. 2:

²⁰ Նույն տեղում:

²¹ Նույն տեղում, թ. 2–3:

նացիոնալիզմի գրական արտահայտությունների դեմ կոնկրետ պայքար ծավալելու վերաբերյալ»²²:

Այն տպավորությունն էս ստանում, որ Ն. Զարյանն ավելի շատ ցանկացել է «Գրական թերթի» պատասխանատու խմբագիր Ալազանին այդ պաշտոնից ազատված տեսնել, խիստ նկատողություններ պոկել Բակունցի, Չարենցի և այլոց համար, քան թե մտահոգված է եղել սոցիալիստական գրականության զարգացման անկեղծ ցանկություններով: Նրա կարծիքով այդ թերթը «սաբոտաժի է ենթարկել Կենտկոմի քարտուղարության օգոստոսի 20-ի որոշումը և ընկ. ԽանՂյանի ցուցմունքները՝ նացիոնալիզմի գրական արտահայտությունները կոնկրետ և ծավալուն քննադատության ենթարկելու վերաբերյալ»²³: «Այս բոլորից պարզ է, – ընդհանրացնում է նա, – որ «Գրական թերթի» խմբագրությունը չի կարողացել ընդգրկել մեր գրականության հանգուցային հարցերը և նրանց քննությունն ու լուծումը դնել քաղաքական բարձր մակարդակի վրա: Անհրաժեշտ է համագումարից առաջ քննել այս հարցերը կուսֆրակցիայում և այս բոլորի մասին ունենալ կուսակցական համերաշխ տեսակետ»²⁴:

Կարծում ենք, որ չենք սխալվի պնդելով՝ եթե բոլորը մեկի կողմից մեղադրվում են միևնույն սխալի մեջ, ուրեմն այլ է այդ մեկի նպատակադրումը:

Ն. Զարյանի այս գրությունն ու այլ զրպարտանքներ 1933 թ. հուլիսի 9-ի Գրողների միության կոմֆրակցիայի նիստում ստիպել են, որ միջադեպ տեղի ունենա նրա և Բակունցի միջև, ուր բառի իսկական իմաստով ճնշում է եղել այս մեծ գրողի վրա, որին հունից հանել են: Այդ մասին տեղեկանում ենք Բակունցի նույն թվականի հուլիսի 10-ին Ա. ԽանՂյանին, Ակոպովին և Գ. Հանեսօղլյանին ուղղված գրությունից, ուր կարդում ենք. «Երեկ՝ հուլիսի 9-ին, Գրողների միության կոմֆրակցիայի նիստում ես, կորցնելով ինձ, հարվածել եմ Նաիրի Զարյանին: Իմ այս հայտարարությամբ ես նպատակ չունեմ որևէ կերպ արդարացնելու ինձ: Այդ կոմունիստի իսպառ անվայել և անարխիստական քայլը չի բխում իմ բնավորությունից և ոչ էլ իմ վարքից:

Ինչպես անխտիր կվկայեն բոլոր ընկերները, որոնք ներկա էին ֆրակցիայի այդ նիստին, ես ոչ մի ռեպլիկ անգամ չեմ ասել այն անպատասխանատու հայտարարություններին, որ մի երկու մասնակից այդ նիստում արեցին իմ հասցեին: Ավելին. երբ ընկերներից մեկը առաջարկեց ֆրակցիայի քննության նյութ դարձնել Արտաշես Ոսկերչյանի զեկուցման ժամանակ Գրողների տանը հրապարակավ իմ հասցեին հնչած մի շարք զրախոսություններ, արված ոմն Կարոյանի, ինձ անհայտ Տաճատ Ալեքսանյանի և իր զեկուցողի կողմից, որ ես պետլյուրական եմ, դաշնակցական եմ, Նժդեհն եմ և ինչ ասես ես եմ, երբ այդ վայրագությունների մասին վերոհիշյալ ընկերը ֆրակ-

²² Նույն տեղում, թ. 4:

²³ Նույն տեղում, թ. 6:

²⁴ Նույն տեղում, թ. 7:

ցիայի ուշադրությունը հրավիրեց, վերաբերմունք ցույց տալու իմաստով, ես չբողոքեցի, երբ Ֆրակցիան ուրիշ հարցերի անցավ, որովհետև համոզված էի, որ վաղ թե ուշ կքննվի այդ հարցը: Երբ ելույթ ունեցավ Հ. Գյուլիքյոխվյանը և փորձ արեց ապացուցելու, որ ես եմ «ձախը», ռապպականը, գվարդիոնիստը, ես միայն ծիծաղեցի, նկատելով, որ ընկերների մի խումբ նպատակ են դրել ինձ մեղադրելու մահացու բոլոր մեղքերի մեջ, վարկաբեկելու համար:

Իսկ երբ վեր կացավ Նաիրի Ջարյանը և մի քանի անգամ կրկնեց, որ գալով դաշնակցությունից՝ ես մնում եմ դաշնակցական, Նժդեհի համհարզն եմ և այլն, ինչպես ասում են լցվեց իմ համբերությունը, և բողոքելով այդ ստոր գրպարտություն դեմ, ես դիմեցի և՛ նախագահին, և՛ մյուս ընկերներին՝ խնդրելով ստիպել, որ Նաիրի Ջարյանը հետ առնի իր հայտարարությունը: Հենց այդ ժամանակ, ի պատասխան իմ վերջին խնդրին, Նաիրի Ջարյանը գոռաց. «Այո՛, դու դաշնակ ես...»:

Ահա այդ ժամանակ ես շուռ եկա նրա կողմը՝ կորցնելով և՛ պիտակցություն, և՛ կամք, և՛ համբերություն:

Հայտնելով երեկվա այդ պատահարի մասին, ես մի անգամ ևս իմ քայլը որակում եմ կոմունիստին անվայել քայլ և համոզված, որ արժանի եմ կուսակցական ամենախիստ տույժի. ես խնդրում եմ ձեզ, ընկերներ՛ր, պատկերացնել այն միջոցը, որում կատարվել է այդ ամենը, և վճիռը սահմանելիս անտես չառնել այն ամենարժանավորը և դրականը, որ ես ունեմ իբրև կոմունիստ և գրող...

Ա. Բակունց

10 հուլիսի 1934 թ.»²⁵:

Այս գրությունը մենք ամբողջությամբ մեջբերում ենք ոչ պատահաբար: Այն պարզ է դարձնում իշխող հակասական ժամանակահատվածի մասին շատ դառը ճշմարտություններ: Դրանցից ամենակարևորը հետևյալն է. տաղանդավոր և միանգամայն ճիշտ դիրքերում իրենց պահող գրողները, հանձին Ա. Բակունցի, հանիրավի պիտակավորվել են, և համոզված ենք՝ միայն ու միայն իրենց առավել տաղանդավոր լինելու պատճառով: Հակառակ դեպքում նրան մեղադրողները կբերեին լուրջ փաստարկներ և ոչ թե արհեստական պիտակավորումներով հունից կհանեին տաղանդավոր գրողին, որը հենց այս պատճառով ճաշակեց իր մեծ ողբերգությունը:

Այն, որ Ն. Ջարյանն ու իր կողմնակիցներն ամեն ինչ արել են Բակունցի, Ալազանի և այլոց հանդեպ կեղծ գրպարտանքներ ներկայացնելով, «Գրական թերթը» նացիոնալիստական համարելով անձնական խնդիրներ են լուծել, երևում է նաև Ալազանի՝ կուսակցական հակողության հանձնաժողովի նախագահ Ա. Գալստյանին, պատճենը՝ Ա. Խանձյանին և կենտկոմի կուլտպրոպի բաժնի վարիչ Լ. Արիսյանին ուղղված գրությունից, որից տեղեկանում ենք, որ Ա. Ոսկերչյանը և Գ. Ղազարյանը հուլիսի 11-ին «այն միտքն են հայտ-

²⁵ Նույն տեղում, թ. 29–31:

նեկ, որ Ուկրաինայի խորհրդային գրողների համագումարում ընկ. Կոսիորի արտասանած ճառն ուղղված է «Մեր» դեմ (այսինքն իմ, «Գրական թերթի» խմբագրություն և նրա շուրջը համախմբված գրողների դեմ)»: Ըստ նրա՝ այդ ճառն ուղղված է եղել Ուկրաինայի նացիոնալիստական, հակահեղափոխական արդեն ջախջախված այն շրջանների դեմ, որոնք հակահեղափոխական, գաղափարական և կազմակերպչական գործակալություններ էին: Եվ ահա այդ ընկերները «Գրական թերթի» շուրջ համախմբվածներին էլ փորձում են ներկայացնել այս գրողների հանդեպ գնահատականների հետնախորքի վրա: Վ. Ալազանը գրում է, որ ոչ մեկին չի հաջողվի նման մեղադրանքներ ներկայացնել իրեն ու իր շրջապատի գրողներին, քանի որ հայտնի է նրա պայքարը հակահեղափոխականների և նացիոնալիստների դեմ: Նա մեջբերում է դաշնակցականների դեմ իր գրած գրքերի վերնագրերը՝ շեշտելով, որ ինքը «դաշնակցական հակահեղափոխական մամուլի էջերում ամենից հայհոյված, ամենից նզովված» անունն է²⁶: «Սակայն ինչպես տեսնում եք, — շարունակում է նա, — գրական խմբակային պայքարում կուրացած ոսկերչյաններն այն տեղն են հասել, որ սկսում են մեզ նույնացնել ուկրաինական հակահեղափոխականների հետ:

Ես իմ խորագույն և անհուն վրդովմունքը հայտնելով Ձեզ, սպասում եմ, որ ինձ և մի խումբ այլ գրողների վարկաբեկման անլուր այս մեթոդին դիմողներն արժանանան կուսակցական խստագույն պատժի»²⁷:

Սակայն այդ պատիժն այն բարդ ժամանակների համար հեշտ չէր, որովհետև նույն զրպարտողները կարող էին իրենց զրպարտագրերն ուղարկել ավելի վերև: Այս առումով նախանձեղի վիճակում չէր գտնվում Ա. ԽանՂյանը: Եվ պատահական չէ, որ 1934 թ. օգոստոսի 8-ի վերջինիս ուղղված Ալազանի և Նորենցի մի կարճ գրություն մեջ կարգում ենք. «Այսու խնդրում ենք մեզ ազատել «Գրական թերթի»-ում և Գրողների միություն կազմկոմիտեում աշխատելուց՝ նկատի ունենալով, որ մենք վերոհիշյալ տեղերում աշխատելու հնարավորություններից զրկված ենք»²⁸:

Գրական կյանքում իշխող անհանդուրժելի մթնոլորտի, միջանձնային լարված հարաբերությունների մասին վկայող այլ փաստեր էլ կան: Այսպես, Խորհրդային գրողների միություն կազմկոմիտեի նախագահ Դր. Սիմոնյանին՝ 1934 թ. հուլիսի 11-ին Ս. Տարոնցու ուղղած գրություն մեջ կարգում ենք, որ Ն. Ջարյանի և Ա. Ոսկերչյանի համախոհներից ոմն Գառնիկ Ղազարյան Կոսիորի վերոհիշյալ ճառի դրույթներն ամեն կերպ ցանկացել է տարածել մի շարք հայ գրողների վրա՝ Վ. Ալազանի, Ե. Ջարենցի, Ակ. Բակունցի, Գ. Սարյանի, Դ. Դեմիրճյանի, Վ. Թոթովենցի, Գ. Մահարու, Վ. Նորենցի, Ս. Տարոնցու և այլն, «որոնց Գառնիկ Ղազարյանների նմանները ամեն

²⁶ Նույն տեղում, թ. 31 և շրջ.:

²⁷ Նույն տեղում, թ. 32:

²⁸ Նույն տեղում, թ. 40:

տեղ հայտարարում են նացիոնալ-դեմոկրատներ, նացիոնալիստներ, դաշնակցականներ և այլն»: «Այսպիսով, – եզրակացնում է Ս. Տարոնցին, – ուրեմն վերոհիշյալ Հայաստանի կուսակցական և անկուսակցական գրողների մեծամասնությունը Գ. Ղազարյանը նույնացնում է ուկրաինական նացիոնալիստ հեղափոխականների հետ:

Սա անլուր և խայտառակ պրովոկացիա է մի հին կուսակցականի կողմից»:

Իսկապես որ պրովոկացիա, որի հիմքում ընկած էր նախանձը և ուրիշ ոչինչ: Եվ Տարոնցին՝ որպես անկուսակցական գրող, վրդովված պահանջում է, «որ Գրողների Միության կազմկոմիտեն ամենախիստ միջոցներ ձեռք առնի նման մտայնություն տեր մարդկանց նկատմամբ, համապատասխան օրգանների միջոցով նրանց ենթարկելու խստագույն պատժի»²⁹:

Ցավով պետք է արձանագրել, որ զրապարտողները, ի վերջո, հաղթանակ տարան, որի արդյունքում 30-ական թվականների երկրորդ կեսերին հայ նշանավոր բազում գրողներ ենթարկվեցին բռնադատությունների:

Նույն Դր. Սիմոնյանին գրություն է ուղղել նաև Գարեգին Բեսը, որը թվագրված է «19 հուլիսի, 1934» և որից պարզ երևում է, որ Ա. Ոսկերչյանի նպատակն ավելի շատ հայ տաղանդավոր գրողներին զրպարտելն ու նրանց նկատմամբ հաշվեհարդար տեսնելն էր, քան թե կուսակցական գծից նրանց շեղվելը, որը երբեք չի եղել:

Նամակում կարդում ենք. «Ս. թ. հուլիսի 11-ին կենտկոմի ճաշարանում ընկ. Արտաշես Ոսկերչյանը մոտենալով «Խորհրդային արվեստ» ժուռնալի քարտուղար ընկ. Աբրահամ Գրիգորյանին (որի հետ նստած էինք միևնույն սեղանի շուրջ), խորհուրդ էր տալիս նրան տպագրել ընկ. Կոսիորի՝ Ուկրաինայի ԽԳՄ համագումարում արտասանած ճառը, որն, ինչպես հայտնի է, հիմնականում ուղղված է ուկրաինական հակահեղափոխական նացիոնալիստների դեմ:

Ընկ. Ա. Գրիգորյանի և իմ այն հայտարարությունը, թե «մինչև «Խորհրդային արվեստի» նոր համարի լույս ընծայումը «Գրական թերթի» արդեն տպագրած կլինի, ընկ. Ոսկերչյանը պատասխանում է, որ «Նրանք այդ ճառը չեն տպագրի, որովհետև ամբողջովին ուղղված է իրենց դեմ» (ընդգծումը մերն է – Ռ. Մ.):

Ես՝ որպես կոմերիտական և ՀԽԳ Միության անդամ, գտնում եմ, որ ուկրաինական հակահեղափոխական նացիոնալիստների և մեր խորհրդային գրողների (համախմբված են «Գրական թերթի» և կազմկոմիտեի շուրջ) նույնացումը մեր ստեղծագործող ուժերին հակահեղափոխության գիրկը նետելը, պրովոկացիոն, հակաբուլչեիկյան մի հայտարարություն է, որի դեմ պետք է սրել ուժեղ պայքար և անել վճռական, կազմակերպչական եզրակացություններ»³⁰:

Եզրակացությունը կրկին մնում է նույնը. հիշյալ անձնավորությունը և իր համախոհները կեղծ պիտակավորումով ցանկացել են

²⁹ Նույն տեղում, թ. 33–34:

³⁰ Նույն տեղում, թ. 35:

անձնական խնդիրներ լուծել հայ գրականության տաղանդավոր ներկայացուցիչների հետ: Ինչպես նշեցինք, ցավոք, նրանք, ի վերջո, հասել են հաջողության:

Եվ վերջապես մեկ այլ նամակի ենք ուզում անդրադառնալ, որը հասցեագրված է Ա. ԽանՋյանին և վերահսկողության հանձնաժողովի նախագահ Ա. Գալոյանին: Այն ստորագրել են Վ. Ալազանը, Վ. Նորենցը և Գ. Վանանդեցին:

Այնտեղ կարգում ենք, որ մի շարք ընկերների, «այն է Ն. Զարյանի, Ն. Դաբաղյանի, Ա. Ոսկերչյանի և մյուսների ռապպական և խմբակային գործելակերպի մասին բազմաթիվ փաստեր հայտնի են Կուս. կենտր. կոմիտեին: Մենք ավելորդ ենք համարում այդ վաստակի շարանը նորից հիշատակել: Միայն վերջին շրջանում մեր կազմակերպության ներսում շարունակվող նրանց աշխատանքը մեզ բերեց այն համոզման, որ այդ դրությունն այլևս անհանդուրժելի է»: Այնուհետև նրանք արդարացիորեն մեղադրում են «անփորձ», միայն մի երկու «ռապպական հոգվածների» հեղինակ Ա. Ոսկերչյանին, որոնցով նա «հակահեղափոխության գիրկն էր նետում մեր լավագույն խորհրդային գրողներից մեկին: Քաջալերվելով մի քանի նույնպես ռապպական ընկերներից, և այն փաստից, որ ընդունվել է Գրողների միության մեջ՝ այդ երիտասարդ ընկերը հրապարակային զեկուցում է կարգում մեր գրականության պատմության հարցերի մասին և օգտվելով իրեն տրված ամբիոնից՝ կոմունիստ գրող Ակսել Բակունցին համարում է դաշնակցական գաղափարախոս, համեմատում է պետլյուրականների հետ: Դրանից քաջալերվելով գրականության հետ բացարձակորեն ոչ մի կապ չունեցող մարդիկ Ալեքսանյանի և Կարայանի տիպի նույն ձևի այլանազակ ելույթներ են ունենում Գրողների տանը՝ անկուսակցական լսարանի առջև»³¹:

Ինչպես մի ավելորդ անգամ համոզվում ենք, երիտասարդ «գրչակները» հարվածի տակ էին փորձում առնել հայ գրականության մեծերին, որոնց գրչի և մտքի ստեղծագործական թռիչքներից անասելի հեռու էին:

Նամակում բացահայտվում է Ն. Զարյանի իրական դեմքը, որի վրայի կեղծիքը լիովին նա փորձել է շղարչել, բայց այսօրվա հեռավորությունից այն լիարժեքորեն պարզ է: Որպես դրա ապացույց՝ կարող են ծառայել թե՛ նախորդ նամակից մեր՝ արդեն կատարած մեջբերումները և թե՛ այս նամակի հետևյալ տողերը. «Ընկ. Ն. Զարյանը, ի շարս այլ հակակուսակցական հայտարարությունների (հուլիսի 9-ի Կոմ. Ֆրակցիայի նիստում – Ռ. Մ.), բառացիորեն հայտարարեց, թե Ակսել Բակունցը եղել է դաշնակցական կոմիտեի անդամ և ներկայումս էլ դաշնակցական է, Նժդեհի համհարզը: Ընկ. Բակունցը, որ մինչ այդ միանգամայն հանգիստ էր պահում իրեն, դեմեց նախագահին (Դր. Սիմոնյանին – Ռ. Մ.) պահանջելով, որ հայտարարությունները հետ առնվեն, կամ Զարյանին ցույց տրվի հա-

³¹ Նույն տեղում, թ. 37:

մապատասխան վերաբերմունք: Այդ պահանջի վրա Ն. Զարյանը կրկին պնդեց իր հայտարարությունը և անվայել ձևով, որից հետո Բակունցը կորցրեց իր հավասարակշռությունը, և երկուսի միջև տեղի ունեցավ մի անթույլատրելի ընդհարում»³²:

Հեղինակները, բնականաբար, չեն արդարացնում Բակունցի պահվածքը, քանի որ դա այլ կերպ կդիտվեր այն բարդ ժամանակների համար, բայց արդարացիորեն դատապարտում են Ն. Զարյանի «սանձարձակ, մեծամիտ և անբարտավան վերաբերմունքը»: Նրանք բերում են նորանոր փաստեր՝ ի ապացույց այդ վերաբերմունքի, և հայտնում են, որ այլևս հնարավորություն չունեն աշխատելու նման մարդկանց հետ, «որոնք իբր թե մարմնացնում են կուսակցությունից դուրս, սակայն իրապես նրանք թե՛ կոմունիստ, թե՛ անկուսակցական բազմաթիվ գրողների նկատմամբ տանում են ... հակակոմունիստական քաղաքականություն և դրանով քայքայման վտանգ ստեղծում գրողների կազմակերպության համար»:

Այս ամենից ելնելով՝ նրանք խնդրում են, որ Ն. Զարյանը, Ն. Դաբաղյանը և Ա. Ոսկերչյանը հեռացվեն կազմկոմիտեից, իսկ Ն. Զարյանը, ոչ մի ակնառու գրական գործ ստեղծած չլինելով, հեռացվի Գրողների միությունից:

Նամակը վերջանում է հետևյալով. «Իսկ եթե Կենտկոմն ու Վերահսկողության հանձնաժողովը գտնում են, որ մենք սխալվում ենք, և վերոհիշյալ ընկերների վարքագիծը ճիշտ է, ապա խնդրում ենք մեզ ազատ արձակել Գրողների միությունից մեջ որևէ ակտիվ աշխատանք կատարելուց և այն պատասխանատվությունից, որ մեզ վրա, որպես կոմունիստ գրողների, ընկնում է վերոհիշյալ ընկերների գործունեությունից շնորհիվ»³³:

Մեր տրամադրություն տակ է նաև մի ռուսերեն փաստաթուղթ կամ ավելի ճիշտ զրպարտագիր՝ ուղղված Չարենցի, Ալազանի, Բակունցի ու Վանանդեցու դեմ, որի տակ չկա ստորագրություն: Այն թվագրված է 1934 թ. հունիսի 13-ին՝ ուղղված Հայաստանի Կենտկոմի բյուրոյին, իսկ պատճենը՝ Կենտկոմի լենինիզմի պրոպագանդայի և կուլտուրայի բաժնին: Հեղինակը գրում է, որ ինքը լսել է, որ Գրողների տանը Չարենցը կարդացել է իր «Գիրք ճանապարհի» ստեղծագործությունը, որի տպագրությունն արգելված էր, իսկ կարդալուց հետո Ալազանը, Վանանդեցին և Բակունցը գոչել են «Կեցցե՛ Չարենցը», և նրանց ձայնակցել է ամբողջ դահլիճը: «Այս խոսքերը, — գրում է հեղինակը, — առաջինը գոչեց Ալազանը, իսկ նրանից հետո ամբողջ դահլիճը: Այսպիսով, լավ իմանալով, որ այս գիրքն արգելված է, Վ. Ալազանը, Վանանդեցին և մյուսները կազմակերպեցին ամբողջական քաղաքական շարժում այս արգելված գրքի օգտին»³⁴: Եվ նա այդ շարժումը համարում է Կենտկոմի դեմ շարժում, քանի որ գրքի հրատարակումն արգելված էր: Հասկանալի է, որ այս

³² Նույն տեղում, թ. 37–38:

³³ Նույն տեղում, թ. 39:

³⁴ Նույն տեղում, թ. 41:

նամակի հեղինակը, ըստ էության, կարող էր լինել Ն. Ջարյանի համախոհներից մեկը, եթե ոչ ինքը:

Այսպիսով՝ կարելի է կատարել հետևյալ եզրակացությունները.

առաջին. հայ գրողները համախմբվելու փոխարեն, անձնական խնդիրներ են փորձել լուծել, որը կարելի է պայմանավորել առավել հզոր գրական դեմքերի, այդ թվում՝ Չարենցի և Բակունցի հանդեպ նախանձով ու անհանդուրժողականությամբ:

Երկրորդ. 1930-ական թվականների նման իրավիճակը հիմք հանդիսացավ, որ հայ մեծատաղանդ գրողները զոհ դարձան ստալինյան բռնաճնշումներին:

Երրորդ. խորհրդահայ գրողներից շատերը, կուսակցական գծի հակառակորդներ ներկայացնելով առավել տաղանդավորներին, արջի ծառայություն են մատուցել սեփական ժողովրդին՝ զրպարտագրերով նրան, զրկելով իր գրական մեծություններից: Այսօրվա հեռավորությունից քննելով պատմական իրադարձությունները՝ համոզվում ենք, որ ներքին թշնամին է ավելի շատ նպաստել շատ հայ գրողների հիշյալ ժամանակահատվածի ողբերգությունը, քան կոմունիստական բարձրագույն մոսկովյան օղակները, որոնք հազիվ թե իմանային՝ ինչ է կատարվում Հայաստանի Գրողների միությունում: Սա է պատմական անողոք ճշմարտությունը:

ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ БРОЖЕНИЯ В
СОВЕТСКОЙ АРМЕНИИ
(1926 – 1934 гг.)

РУБЕН МИРЗАХАНИЯН

Резюме

В 1926–1934 гг. армянские писатели, вместо сплоченности, посвящали себя решению личных вопросов, что, скорее всего, объяснялось завистью по отношению к самым значительным фигурам армянской литературы, включая Чаренца и Бакунца. Данная ситуация, конечно же, привела к тому, что среди самых талантливых армянских писателей было много жертв репрессий сталинского режима. Преставление многих писателей Советской Армении как противников коммунистической партии было настоящей медвежьей услугой по отношению к армянскому народу, так как лишало нацию литературных гениев посредством обвинительных доносов. Рассматривая данные исторические события через призму наших дней, мы убеждаемся, что внутренний враг способствовал трагедии армянских писателей вышеупомянутого периода больше, чем партийная верхушка в Москве, которая вряд ли знала о ситуации в Союзе писателей Советской

Армении. И в этом заключается безжалостная историческая правда.

LITERARY–FICTION FERMENT IN SOVIET ARMENIA
(1926 – 1934)

RUBEN MIRZAKHANYAN

S u m m a r y

Between 1926 and 1934, the Armenian writers, instead of solidarity, would rather dedicate themselves to the solution of personal issues, which might stem from some envy and calumny cast against the most formidable figures of Armenian literature – including Charents and Bakunts. That situation, consequently, resulted in the fact that among the most talented Armenian writers there were many victims of repression of Stalin’s regime. Introducing many of the writers of Soviet Armenia as opponents of the Communist Party, it was a real disservice done to the Armenian people by depriving the nation of their literary geni through accusatory denunciations. Considering these historical events from the present-day perspectives, we get convinced that the internal enemy would contribute to the tragedy of Armenian writers of the above-mentioned period more than the top Communist-party circles in Moscow which were less likely to be aware of the situation at the Writers Union of Soviet Armenia. Hence, this is the ruthless historical truth.

ՄԻԼԻՑԻԱՅԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄԸ ՎԱՆԻ ՆԱՅԱՆԳՈՒՄ
(1915 թ. հոկտեմբեր – 1916 թ. սեպտեմբեր)

ՌՈՒԲԵՆ ՍԱՀԱԿՅԱՆ

1915 թ. մայիսին Վանը և նահանգի մեծ մասն ազատագրելուց հետո Կովկասյան բանակի հրամանատարութիւնը հայերից կազմեց Վանի ժամանակավոր վարչութիւն, որը գլխավորեց հայ ազատագրական շարժման ականավոր գործիչ Արամ Մանուկյանը: Իշխանութիւնն այլ մարմինների հետ կազմակերպվում է դատաիրավական համակարգը, այդ թվում՝ ոստիկանութիւնը¹: Սակայն ռուսական բանակի հուլիսյան նահանջից հետո Վանի հայկական իշխանութիւնը չվերականգնվեց. 1915 թ. հոկտեմբերին նշանակվեցին ռուս պաշտոնյաներ՝ նահանգապետ, գեներալ Պավել Վորոնովը, իսկ օկուպացի (գավառակի, շրջանի) պետ, ոստիկանութիւն փոխգնդապետ Ալֆրեդ Տերմենը²:

Ի տարբերութիւն նահանգապետի, գավառակի կամ շրջանի պետ Ա. Տերմենը, ով Թուրքեստանի գեներալ-նահանգապետութիւնում (Անդիջան) և Հեռավոր Արևելքում Չինաստանում (Մուկդեն)³ գրադեցրել է ոստիկանապետի պաշտոն, տեղաբնիկների հետ աշխատելու զգալի փորձ էր ձեռք բերել, միաժամանակ երկու հետազոտութիւն⁴

¹ Տե՛ս Ռ. Սահակյան. Վանի նահանգապետութիւնի դատաիրավական համակարգի ձևավորման պատմութիւնից. – «Բանբեր Հայաստանի արխիվների» (այսուհետև՝ ԲՀԱ), 2006, № 1, էջ 48–65, նույնի Հայկական ոստիկանութիւնի կազմակերպումը և գործունեութիւնը Վանի նահանգապետութիւնի շրջանում (1915 թ. մայիսի 8 – հուլիսի 17), Երևան, 2008:

² Գյուղատնտես, հասարակական գործիչ Աշոտ Աթանասյանը (Սալ-Ման) հետևյալ կերպ է նկարագրել Ա. Տերմենին. «Վանի նոր նահանգապետը (գավառակի պետը – Ռ. Ս.) 50 տարեկանի մօտ մի անձ է. թիկնաւէտ, միջին հասակի, իր շարժումների մէջ վերին աստիճանի քաղաքավարի և սիրալիր: Նրա ֆրանսիական ծագումը դրել է Տէրմէնի (Տերմենների նախնիները եկել են Ռուսաստան XVIII դարում – Ռ. Ս.) վրա իր կնիքը. եռուն, ոգևորվող, երազող և անկեղծ: Նա ամբողջովին տարված էր իր առաջիկայ պաշտօնի և միսսիայի խնդիրներով ու հոգսերով» [տե՛ս «Մշակ» (Թիֆլիս), 25. X. 1915]: 1916 թ. հոկտեմբերին Ա. Տերմենին փոխարինում է գեներալ Վլադիմիր Բուրկովսկին [տե՛ս «Աշխատանք» (Երևան), 15. X. 1916]:

³ 1900 թ. Մուկդենը (այժմ՝ Շենյան) զրավվել էր ռուսական զորքերի կողմից և այնտեղ հաստատվել էր ռուսական վարչակարգ:

⁴ А. И. Термен. Среди бурят Иркутской губернии и Забайкальской области. Очерки и воспоминания. СПб., 1912; он же. Воспоминания администратора. Опыт исследования принципов управления инородцев. На правах рукописи. Петроград, 1914.

հեղինակ էր: Նա հասկանում էր, որ առանց տեղացիների օգնության հնարավոր չէ արդյունավետ գործել: Դա էր պատճառը, որ Ա. Տերմենին առաջին հերթին հայերից կազմակերպում է կառավարման մարմիններ՝ քաղաքապետարան, դատարան⁵, տնտեսական մարմին, ոստիկանություն⁶ և միլիցիա: Վերջինիս անդամներին հայերն անվանում էին երկրապահներ, և նրանք իրականացնում էին բազմաբնույթ գործողություններ, որոնք հատուկ էին ներքին գործերին՝ կարգուկանոնի պահպանում, վերադարձող վասպուրականացիների ու գյուղատնտեսական աշխատանքներով զբաղված հայերի, ասորիների և եզդիների անվտանգության ապահովում, իսկ անհրաժեշտության դեպքում՝ հետախուզական գործունեություն:

Միլիցիայի կազմակերպման նախաձեռնությունը պատկանում է Ա. Տերմենին⁷: Հայաստանի վերաշինության հանձնաժողովի (ՀՎՀ) անդամների⁸ հետ հանդիպման ժամանակ պայմանավորվում են, որ միլիցիան զենքը կստանա ռուսական հրամանատարությունից, իսկ պահպանման ողջ ծախսն իր վրա է վերցնում ՀՎՀ-ը⁹:

Միլիցիայի հիմքը սկզբնապես կազմում էին ամերիկահայերը, ովքեր 1915 թ. օգոստոսի վերջին ժամանել էին ԱՄՆ-ից Կովկաս կամավորական շարժմանը մասնակցելու համար, սակայն, տեղեկանալով, որ ռուսական հրամանատարությունը որոշել է լուծարել հայ-

⁵ Ի տարբերություն Արամ Մանուկյանի գլխավորած Վանի ժամանակավոր վարչության (նահանգապետության), ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում Վան-Վասպուրականում գործող դատարանը, քաղաքապետարանը, միլիցիան չունեին մշակված օրենքներ: Դատարանը գլխավորում է Աղաբեկ Համբարյանը, որի օգնականն էր Հակոբ Սմառյանը: Ա. Համբարյանի կողմից դատական վարույթներն ընթացել են «Վանի «աղաթներով» և իր խղճով» (տե՛ս «Մշակ», 9. XII. 1915):

⁶ Ժամանակի մամուլի հրապարակումներից հետևում է, որ Վանի քաղաքային ոստիկանությունը սկզբնապես գլխավորել է Արսեն Գեորգիևիկյանը, որին այդ պաշտոնում փոխարինել է Նշան Հակոբյանը, ապա՝ Հրանտ Գալիկյանը: Նա ուներ տեղակալ և 25 ոստիկան: Քաղաքը բաժանվել է ոստիկանական չորս տեղամասի [տե՛ս «Վան-Տոսպ» (Թիֆլիս), 31. I. 1916, էջ 3, 29. XI. 1915, էջ 16, «Մշակ», 1. XII. 1915]: Հ. Գալիկյանը Վանի հայկական նահանգապետության շրջանում վարել է ընդհանուր դատախազի պաշտոնը (տե՛ս Ռ. Սահակյան. Վանի նահանգապետությունը դատախազական համակարգի ձևավորման պատմությունից, էջ 49):

⁷ Ա. Տերմենին իրավապահ մարմինը ձևավորում էր իր անձնական պատասխանատվությամբ: Դա էր հիմնական պատճառներից մեկը, որ ռուսական հրամանատարությունը և, հատկապես, նահագապետ Պ. Վորոնովը օրինական չէին համարում միլիցիայի գոյությունը, սակայն անհրաժեշտության դեպքում օգտագործում էին հայկական միլիցիան իրենց նպատակների համար:

⁸ Հանձնաժողովի նախագահն էր Դավիթ խան Ավան-Յուզբաշյանը, փոխնախագահները՝ Համբարձում Առաքելյանը, բժիշկ Բագրատ Նավասարդյանը, գանձապահը Ալեքսանդր Մելիք-Աղարյանը, անդամները՝ Միքայել Արամյանը, Միքայել Աթաբեկյանը, Ավետիք Եզեկյանը, Ստեփան Մալխասյանը (քարտուղար), Միքայել Մինասյանը, Խաչատուր Խաչատրյանը (տե՛ս «Մշակ», 17. XI. 1915):

⁹ «Մշակ», 5. XI. 1915:

կական ստորաբաժանումները, ցանկություն են հայտնում Վանում անցնել ծառայության՝ որպես միլիցիա: Նրանց թիվը 52 էր և գլխավորում էր ամերիկյան բանակի կապիտան, Վերակազմյալ հնչակյան կուսակցության անդամ Զիմ (Պետրոս) Չանկալյանը¹⁰: Վերջինիս վկայությամբ, միլիցիայի կազմավորման մասին իրեն տեղեկացրել էր կուսակցական ընկերը՝ Պետրոս Տեփոյանը: Օգոստոսին Զ. Չանկալյանն անձնական հանդիպում է ունենում Ա. Տերմենի հետ, ով իր համաձայնությունն է տալիս նրան ու ընկերներին միլիցիայի կազմում ընդգրկելու մասին¹¹: Նախատեսվում էր ստորաբաժանումում ընդգրկված անդամների թիվը հասցնել 200-ի¹², որը չափազանց քիչ էր նահանգում ոչ միայն օպերատիվ իրադրությունը վերահսկելու, այլև իրականացնելու հետախուզություն և տեղական նշանակություն ունեցող մարտեր՝ ընդդեմ թշնամական զանազան ուժերի: Անհրաժեշտ էր հաշվի առնել, որ լեռներում շարունակում էին մնալ զգալի թվով քրդական ջոկատներ, որոնք հարմար առիթը չէին կորցնում հարձակվելու հայկական բնակավայրերի վրա: Բացի այդ, քուրդ ցեղապետերից ոմանք «հպատակություն» էին հայտնում ուսանելին և վերադառնում իրենց գյուղերը, սակայն հարմար առիթը չէին կորցնում վասպուրականցիների վրա հարձակվելու համար:

1915 թ. հոկտեմբերի վերջերին փոխգնդապետ Ա. Տերմենը կազակներից և ամերիկահայերից կազմված պահակախմբի ուղեկցությամբ շարժվում է Վան:

1915 թ. դեկտեմբերին Վանից հաղորդում են, որ քաղաք մտնելուն պես միլիցիան անմիջապես իր հսկողության տակ է վերցնում քաղաքի շինությունները, ինչպես նաև՝ նոր կազմավորված որբանոցը¹³: Ա. Եկարյանն ուսումնասիրելով տեղի գաղթականության ծանր վիճակը՝ դիմում է կաթողիկոսին՝ խնդրելով գումար տրամադրել նրանց դրությունը որոշ չափով բարելավելու համար: 1915 թ. նոյեմբերի 11-ին Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե-ի հրամանով Ա. Տերմենի անունով ուղարկվում է 4 հազար ուրբի¹⁴, որը պետք է օգտագործվեր բնակչության օգնության համար:

1916 թ. փետրվարի սկզբներին Ա. Տերմենի հրամանով միլիցիան Վանի նահանգում կատարում է բնակչության վիճակագրություն, որը նպատակ ուներ պարզել գյուղացիության իրական թվաքանակը՝ օգնությունն արդյունավետ կազմակերպելու համար¹⁵:

Ա. Տերմենը հայ ազգագրական շարժման նշանավոր գործիչ, Սահմանադիր-ռամկավար կուսակցության անդամ Ա. Եկարյանին

¹⁰ «Հորիզոն» (Թիֆլիս), 21. IX. 1916:

¹¹ Բ. Սահակյան. Փաստաթղթեր Վասպուրականի վերաշինության վերաբերյալ (1915–1916 թթ.)– ԲՀԱ, 2008, № 2, էջ 26:

¹² «Մշակ», 17. XI. 1916:

¹³ «Վան-Տոսպ», 6. XII. 1916, էջ 14:

¹⁴ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 57, ց. 2, գ. 1289, թ. 22:

¹⁵ «Վան-Տոսպ», 28. II. 1916, էջ 14:

նշանակեց միլիցիայի ստորաբաժանման հրամանատար¹⁶: Նման զինուժն անհրաժեշտ էր պաշտպանելու նահանգում և քաղաքում գտնվող 15 հազարի հասնող հայությանը¹⁷: Նախկին նահանգապետ Ա. Մանուկյանի օրոք հայկական ոստիկանության կուտակած փորձն ակնառու ցուցադրում էր, որ քրդերը, տեսնելով զինված հայերի թեկուզ փոքրիկ ստորաբաժանում, նախընտրում էին նրանց հետ մարտի չբռնվել: Սա կրկին ու կրկին ապացուցում էր, թե ինչպիսի կարևոր դեր կարող էր կատարել հայկական միլիցիան Վանում, եթե հնարավորություն տրվեր իրավապահ մարմինն էլ ավելի հզորացնելու և թվաքանակն ավելացնելու: Ցավոք, ռուսական հրամանատարությունը չէր ցանկանում ոչ միայն կազմակերպել, այլև հոգալ նոր կազմակերպված հայկական զինված ստորաբաժանման կազմավորումը և ֆինանսավորումը, քանի որ ենթադրում էր գաղութացնել զրավված տարածքներն ու զանազան արգելքներ էր ստեղծում հայրենի վայրերը վերադարձող փախստական հայերի համար:

Այսպես, 1916 թ. հուլիսի 24-ի հրամանով գեներալ-նահանգապետ Նիկոլայ Պեչկովը (նա նշանակվել էր 1916 թ. հունիսին) Արճեշի օկրուգի պետին ուղղված հեռագրում նշել է՝ թույլատրել միայն այն անձանց վերադարձը Վան, որոնք ունեն միայն իր ստորագրություններ և կնիքով վկայականներ¹⁸: Բացի այդ, Կովկասի իշխանությունները, փոխարքա Նիկոլայ Ռոմանովը, սին հույսեր էին տածում, թե հնարավոր կլինի «բարեկամական» հարաբերություններ հաստատել քրդական ցեղերի պարագլուխների հետ և նրանց օգտագործել իրենց նպատակների համար, որը, սակայն, չհաջողվեց¹⁹: Ինչպես

¹⁶ «Մշակ», 1. IX. 1915:

¹⁷ «Հորիզոն», 7. IX. 1916: Ըստ չրջանապետ Ա. Տերմենի՝ միայն Վանում կար մոտ 5 հազար բնակիչ (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1979, թ. 3): 1915 թ. մարտի 22-ին Վանի հոգևոր ներկայացուցիչ Հովհաննես վարդապետ Հյուսյանը Գևորգ Ե-ին ուղղված գեկուցագրում տեղեկացնում է. «Առաջնորդարանի համար յաջողած էնք շենք մը գտնել, բայց որպես զի տեղւոյն Առաջնորդութիւնը իր առաջնորդարանով կարող ըլլա կատարել իր դերը և ունենալ իր աջակցութիւնը ժողովուրդին և ուրիշներուն վրայ, անհրաժեշտ է ունենալ յարմար գրագիր մը, եթէ հնար է այդ գրագիրը ըլլայ նաև ռուսգէտ որպես զի պաշտօնական մեր հարաբերութիւններու մէջ դժուարութիւններու չբաղինք» (տե՛ս նույն տեղում, թ. 17):

¹⁸ ՀԱԱ, ֆ. 654, ց. 4, գ. 16, թ. 1:

¹⁹ Մոկսի Մուրթուլլա բեյը և Շատախի ցեղապետ Շեքիրի որդի Լեզքին, ռուսական հրամանատարությունը հպատակություն հայտնելով, իրենց ընտանիքներով ու ընտանի կենդանիներով բնակություն են հաստատում Հայոց ձորի հայկական գյուղերում (տե՛ս Նիւթեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, հ. ԺԲ, Պէյրութ, 2016, էջ 204): Դա, սակայն, նրանց և, հատկապես, Մուրթուլլա բեյին չխանգարեց մեկ տարի անց կրկին գենք բարձրացնել ռուսների դեմ (տե՛ս Ռ. Սահակյան. Փաստաթղթեր Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Կովկասյան բանակի հետախուզական ծառայությունների գործունեության մասին.— ԲՀԱ, 2009, № 2, էջ 48):

նախկինում, այնպես այս պատերազմի ժամանակ քրդերը շարունակեցին հավատարմորեն ծառայել օսմանյան իշխանութիւններին²⁰:

Իրադրութիւնը Վանում, հատկապես, գավառների հայկական բնակավայրերում սպառնալից էր: Քրդերը շարունակում են հարձակումները հայկական բնակավայրերի վրա: Ինչպես վկայում է ժամանակի մամուլը, քրդական ավարառութիւններին ենթարկվում են ոչ միայն հայերը, այլև՝ եզդիները²¹:

1916 թ. փետրվարի 9-ին Ջ. Չանկալյանը և ամերիկահայ կամավորական Ներսես Դիսոյանը կաթողիկոս Գևորգ Ե-ին ուղղված նամակում, այլ հարցերի հետ բարձրացնում են նաև միլիցիայի կազմը համալրելու խնդիրը: Նրանք գրում են. «Նկատելով, որ Վասպուրականի քաղաքապահ ներկայ զորաց խումբը կը բաղկանայ միայն կամաւոր հայերէ, որոնք արդէն անօրինակելի կերպով օգտակար եղած են իրենց փոքր կազմով, ներգաղթումի պարագային բազմացող ժողովրդեան նոյնպէս ամեն պետքէրուն և պահպանութեան հարկ եղած գոհացում մը տալու համար, անհրաժեշտ է ըստ այնմ աւելի ուժեղացնել և մանաւանդ ապահովել գոյութիւն ունեցող այդ կազմը»²²:

²⁰ Դա են վկայում Կովկասյան բանակի հետախուզական ծառայութիւնները. փաստում են, որ պատերազմի ընթացքում օսմանյան հրամանատարութիւնը հետախուզական տեղեկութիւնները ստանում էր նաև քրդերից, որոնք, գերազանց կողմնորոշվելով տեղանքում, կարողանում էին հաճախ աննկատ մոտենալ ռուսական զորամասերի տեղակայված վայրերին (տե՛ս Ռ. Սահակյան. Փաստաթղթեր Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Կովկասյան բանակի հետախուզական ծառայութիւնների գործունեութեան մասին, էջ 50):

²¹ «Հորիզոն», 31. VI. 1916: Ելուզակների կողմից անհայտ հանգամանքներում սպանվել էր երկրապահ, մալաթիացի Ռուբեն Մուրադյանը (տե՛ս «Աշխատանք», 28. V. 1916):

²² ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1979, թ. 8: 1916 թ. ապրիլի 14-ի ՀՅԴ Արևելյան բյուրոյին ուղղված նամակում Գրիգոր Բուլղարացին (Գրիգոր Կեոզյան) իր դժգոհութիւնն է հայտնում Վանում և նահանգում տիրող անիշխանական վիճակից: Շարունակվում են սպանութիւնները, նաև կողոպուտները: Իր ունեցած տեղեկութիւնների համաձայն Ա. Տերմենն որոշել է լուծարել միլիցիան և «Այնպէս կ'երեւի, որ հիասթափուած է. կամաց կամաց սկսած է սահմանափակել կամաւորներու շուրջում իրաւունքները: Անոնց միջոցով նպաստ բաշխելու գործը դադարեցուցած. խոստացած է նոր կոմիտէ մը կազմել որու մէջ պիտի մտնեն Տերմէնը, Կոստիան (Կոստանտին Համբարձումյան – Ռ. Ս.), բժիշկ Մատինեան (երկուքն ալ մեր ընկերներից) եւ ուրիշներ...» (տե՛ս Նիւթեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, հ. ԺԲ, էջ 194): Կարծում ենք, որ նշանավոր գործիչն այնքան էլ ստույգ տեղեկութիւններ չունեն Վանում կատարվող դեպքերի մասին: Այո՛, քաղաքում և գավառներում շարունակվում էին ավարառութիւններն ու սպանութիւնները, սակայն ի՞նչ կարող էին անել մի բուռ և վատ զինված միլիցիոներներ, որոնց կարգավիճակը նույնիսկ չէր հստակեցված: Բացի այդ, առկա էին կուսակցական տարածայնութիւններ. չէ՞ որ ամերիկահայ կամավորների մի մասը Վերակազմյալ հնչակյաններ էին, Ա. Եկարյանն ու իր զինակիցները՝ Սահմանադիր-ռամկավարներ: Վերջիններս, ինչպես ընդունված էր քաղաքական կյանքում, առաջնորդվում էին իրենց

Հայկական կողմն Ա. Տերմենին առաջարկում է միլիցիային հանձնել քաղաքի հասարակական կարգի պահպանումը, սակայն, շրջանապետն ունենալով նահանգապետ, գեներալ Պ. Վորոնովի հրամանը, չի համաձայնվում²³:

1916 թ. հունիսի 25-ից Վանում տեղեկություններ են ստացվում, որ Կարճկանում կազակների կողմից տեղի են ունեցել սպանություններ՝ «Պաղապրակ» կոչվող կիրճում սպանվել են երեք և Օղվանից դաշտում ևս երեք հայ գյուղացի²⁴: Միաժամանակ ռուսական հրամանատարությունը կարգադրում է, որպեսզի Գավաշ և Կարճկան գավառների բնակչությունը գաղթի, քանի որ թուրք-քրդական ուժերը հարձակում են ձեռնարկել Դատվանի և Բիթլիսի (Բաղեշ) ուղղություններ: Գեներալ Պ. Վորոնովը հրամայում է, որպեսզի սկսեն Վանից որբերի ու հիվանդների տարահանումը: Ինչպես վկայում են վանեցիները, «Այս լուրը ճնշող տպաւորութիւն թողուց ժողովուրդի

կուսակցին կարևոր պաշտոններում ընդգրկելու քաղաքականությունը. Ա. Թերզիբաշյանին համաձայնեցին նշանակել Վանի քաղաքապետի պաշտոնին, եթե նա անդամագրվի կուսակցությանը [տե՛ս Ա. Դարբինեան. Հայ ազատագրական շարժման օրերէն (Յուշեր 1890էն 1940), Փարիզ, 1947, էջ 343]: Այնպես որ Գր. Բուլղարացու դժգոհությունն այնքան էլ տեղին չէ: Միլիցիան ապրիլին չլուծարվեց: Այն լուծարվեց ավելի ուշ, սակայն դեր ունեցավ հայ բնակչության ծանր դրությունն որոշ չափով թեթևացնելու գործում: Փաստենք, որ հայ ու ասորի գաղթականներին հացի բաշխումը կատարել են Ջ. Չանկալյանն իր չորս ենթակայի հետ: Նրանք կարողանում են հաջողությունը կատարել իրենց վրա դրված պարտականությունը, որի համար էլ պարենավորման մարմինը որոշում է յուրաքանչյուր միլիցիոնների պարգևատրել 15-ական ռուբլով (տե՛ս «Վան-Տոսպ», 7. I. 1916, էջ 15): Պետք է նշենք նաև հետևյալը. Գր. Բուլղարացին Ազգային բյուրոյի հանձնարարություններով 12 ընկերով գործել է Վանում և հիմնականում մասնակցել ռուսական ստորաբաժանումների հետախուզական գործողություններին [տե՛ս Դէպքերը Վասպուրականում (Հմ. Մանուկեանի յիշատակարանը).- «Վէմ» (Փարիզ), թիւ 1, 1937, էջ 59]: Ա. Տերմենը նկատել էր հայ, ինչպես նաև՝ մյուս հասարակություններում առկա կարևոր «ցավերից» մեկը՝ կուսակցական երկպառակությունները, որոնք հնարավորություն չէին տալիս ազգը միավորել ու հասնել իր առջև դրված նպատակին: Նա ցանկություն է հայտնում, որպեսզի «Հայ կուսարկուծիները, կամ, աւելի ճիշտ, հայ ժողովուրդը մոռանայ բոլոր կուսակցական հաշիւները, հզոր կերպով միանայ, ընդհանուր, անկուսակցական կուլտուրաստեղծագործական աշխատանքի համար, որի հետևանքները շատ շուտով կարտայայտուեն, վերականգնելու բարեկեցութիւնը Վանի շրջանում» (տե՛ս «Վան-Տոսպ», 7. II. 1916, էջ 15): Հարկ ենք համարում նաև նշել, որ ժամանակակիցներից մեկն ընդհանուր առմամբ դրական է գնահատել շրջանապետի գործունեությունը. «Շրջանապետ Պ(արոն – Ռ. Ս.) Տէրմէնը... թէև թոյլ բնաւորութեան տէր և անվճռական մարդ է, բայց չափազանց բարեացակամ է դէպի երկիրը վերստին բարգաւաճ և շէն տեսնելու համար» (տե՛ս «Աշխատանք», 12. X. 1916):

²³ «Համբաւաբեր» (Թիֆլիս), 14. VIII. 1916, էջ 1032:

²⁴ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 122, թ. 1 շրջ.:

վրայ»²⁵: Զ. Չանկալյանը հատուկ կոչով դիմում է Վասպուրականի երիտասարդությունը գինվորագրվել միլիցիային²⁶:

Սակայն, չնայած ստացվող հակասական լուրերը նահանջի մասին, Վանի բնակչության ճնշող մեծամասնությունը տրամադրված էր հեռանալ: Նրանք համոզված էին, որ քաղաքում մնալով ու դիմադրելով՝ ավելի քիչ կորուստներ կունենան, քան տարհանվելիս: Բոլորի մոտ վառ էին 1915 թ. հուլիսյան նահանջի հետևանքները²⁷, ուստի դիմեցին գեներալ Պ. Վորոնովին, որպեսզի զենք ու զինամթերք տրամադրի թուրք-քրդական ուժերին դիմադրավելու համար: Պ. Վորոնովը հեռագիր է ուղարկում Կովկասյան 2-րդ հեծելազորային կորպուսի հրամանատար, գեներալ Ֆ. Չեռնոզուբովին՝ խնդրելով որոշ քանակությամբ զենք տրամադրել հայերին: Վերջինս, սակայն, մերժում է, ուստի Պ. Վորոնովը վանեցիների հետ տեսակցություն ժամանակ ակնարկում է, որ ժողովուրդը պետք է գաղթի²⁸:

1916 թ. հուլիսի 27-ի երեկոյան հրավիրվում է Վանում գործող կազմակերպությունների և քաղաքի ներկայացուցիչների ժողով, որտեղ կազմվում են երկու հանձնախումբ՝ մեկը ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու, մյուսը բնակչության կանոնավոր գաղթը կազմակերպելու նպատակով: Զինված խմբում ընդգրկվում է մոտ 160 երիտասարդ²⁹: Ապա սայլերով ու կառքերով սկսվում է Հայոց ձորից և Գավաշից հիվանդների, կանանց ու երեխաների տեղափոխությունը: Վանում գործող ընկերությունները պահեստներում գտնվող հացը, շաքարը, բրինձը և հագուստը սկսում են բաժանել գավառներից ժամանածներին: Նահանջի նախապատրաստություններ են տեսնում նաև գինվորականները:

1915 թ. հուլիսի 29-ի գիշերը գինված հետևակ խումբը Գր. Խլղաթյանի գլխավորությամբ շարժվում է Բերկրի՝ գաղթող հայերի անվտանգությունն ապահովելու նպատակով: Վանեցիների մոտ վառ էին 1915 թ. հուլիսյան նահանջի ժամանակ Բերկրիի կիրճում քրդերի կատարած ոճրագործությունները, որտեղ զոհվեցին շուրջ 40 հազար հոգի: Վանում մնում են Ա. Տերմենի՝ կազակներից բաղկացած պահակախումբը, Զ. Չանկալյանի ու Բուլղարացի Գրիգորի մարտիկները³⁰:

²⁵ Նույն տեղում, թ. 1 շրջ., 2:

²⁶ «Հորիզոն», 14. IX. 1916:

²⁷ Վանում Կովկասի Հայոց բարեգործական ընկերության լիազոր Գ. Օհանջանյանի համոզմամբ՝ «Ժողովուրդը որոշել էր չը թողնել Վասպուրականը ինչ գնով էլ լինի...: Բնագործեն ըմբռնելով իրերի դրուժիւնը, նա (ժողովուրդը – Ռ. Ս.) համոզված է, որ թողնելով Վասպուրականը, ինքը ալլևս նրա տէրը չէ՝ քիւրդն ու ասորին են նրան տիրելու» [տես Ռ. Օ. Սահակյան, Արևմտյան Հայաստանի վերաշինության խնդիրը. – «Վէմ» (Երևան), 2010, թիվ 1, էջ 189]:

²⁸ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 122, թ. 2, «Աշխատանք», 17. VIII. 1916:

²⁹ «Աշխատանք», 17. VIII. 1916:

³⁰ Նույն տեղում:

Եվ երբ բնակչությունը սկսեց լքել Վանը, անսպասելիորեն գեներալ Պ. Վորոնովը 126³¹ միավոր զենք է հանձնում Ա. Տերմենին, որ վերջինս դրանք հանձնի տեղական միլիցիային՝ միաժամանակ կարգադրելով, որպեսզի միլիցիան հեռանա քաղաքից: Շրջանապես Ա. Տերմենը, սակայն, փորձում էր համոզել բնակչությանը չտարհանվել, քանի որ քաղաքին որևէ վտանգ չի սպառնում: Բայց Պ. Վորոնովն անդրդվելի էր. ուստի և՛ բնակչությունը, և՛ միլիցիան հարկադրված էին ենթարկվել: Վանում մնում է Ա. Տերմենն իր պահակազորով³²:

Վանեցիների վկայությամբ՝ գեներալ Պ. Վորոնովն աշխատում էր վերջին չորս օրվա ընթացքում անորոշության մեջ պահել հայերին, և մեկը մյուսի հետևից հակասական հրամաններ էր տալիս: Ի վերջո, Ա. Տերմենին հաջողվում է թուլլտվություն ստանալ և օգոստոսի 2-ին միլիցիան վերադարձնել Վան³³: Միլիցիան այստեղ մնում է մինչև օգոստոսի 8-ը, որի ընթացքում ականատես է լինում, թե ինչպես է ռուսական բանակի զնդապետ Ադալարովն իր ենթակաների հետ կողոպտում Համառուսաստանյան քաղաքների միության կովկասյան մասնաճյուղի պահեստն ու ամբերիկյան միսիոներների բերած և 100 հազար ռուբլի արժողությամբ հագուստը: Հանցագործության հետքերը թաքցնելու նպատակով՝ ելուզակները երկու շինություն են հրդեհում³⁴:

Վանեցիների գաղթը տեղի է ունենում գրեթե առանց կորուստների, քանի որ զինված հայերը կարողացել էին գրավել առավել կարևոր ռազմավարական դիրքերը, բացի այդ՝ բնակչությունը հիմնականում ապահովվել էր տեղափոխման միջոցներով սայլերով ու կառքերով: Ականատեսի վկայությամբ, գաղթողների թվում էր և Ա. Տերմենի կինը՝ Անտուանետան, ով իր կառքում տեղ է տալիս երեք փոքրահասակ աղջիկների³⁵:

1916 թ. օգոստոսի 1-ի Ա. Տերմենի հրամանով քաղաքը կառավարելու համար նոր պաշտոնյաներ են ընտրվում³⁶: Քաղաքապետի պաշտոնը պահպանում է Ավ. Թերզիբաշյանը³⁷: Հայկական թերթերից մեկում տեղ գտած այս կարճատև հաղորդագրությունից հետո կարելի է ենթադրել, որ հունիսին Ա. Եկարյանի փոխարեն պաշտոնապես միլիցիայի հրամանատար է նշանակվել Զ. Չանկալյանը³⁸: Վերջինս օգոստոսի 29-ին մեկնում է Էջմիածին՝ կաթողիկոսարանին

³¹ Ըստ Զ. Չանկալյանի՝ 123 հրացան (տե՛ս «Հորիզոն», 22. IX. 1916):

³² ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 122, թ. 2 և շրջ.:

³³ Նույն տեղում, թ. 2 շրջ.:

³⁴ Նույն տեղում:

³⁵ «Աշխատանք», 10. VIII. 1916:

³⁶ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 122, թ. 3:

³⁷ «Հորիզոն», 21. IX. 1916: Վերակազմվում է նաև դատարանը, որը շարունակում է գլխավորել Ա. Համբարյանը: Անդամներն էին՝ իրավաբան Եղիա Քաջունին և Երամյան դպրոցի նախկին փոխտեսուչ Մարտիրոս Նալբանդյանը (տե՛ս «Աշխատանք», 28. V. 1916):

³⁸ «Աշխատանք», 9. VI. 1916:

Հանձնելու հավաքված եկեղեցական արծաթե սպասքեղենը, անոթներն ու այլն³⁹:

Օգոստոսի 9-ին միլիցիան Վանի թիմար գավառի մի քանի գյուղերից վճռում է կողոպուտի նպատակով եկած քրդերին:

Օգոստոսի 12-ին Զ. Չանկալյանը ընկերներին հայտնում է, որ գեներալ Պ. Վորոնովը «Միլիցիայի գոյութիւնը չի ճանչնար, երիտասարդներուն զէնք տուած է միայն ժողովուրդը ապահով անցկացնելու համար վտանգաւոր վայրերէն դէպի Կովկաս»⁴⁰:

Օգոստոսի 24-ին կաթողիկոսին ուղղված նամակում Երևանի արևմտահայ փախստականների հանձնաժողովի անդամներ՝ Ա. Աճեմյանը, Սամվել Մեսրոպյանը, Հայկակ Կոսոյանը և Բարունակ Կապուտիկյանն առաջնահերթ խնդիրներից էին համարում միլիցիայի գոյության օրինականությունը ճանաչելն ու զենք կրելու իրավունք ստանալը⁴¹:

Ցավոք, օգոստոս ամսին հայկական միլիցիան երկար չկարողացավ գործել: Կրկին լուրեր են տարածվում նահանջի վերաբերյալ: Ինչպես վկայում է Հմ. Մանուկյանը, «Վասպուրականը արդեն կը բռնէ նահանջի ճամբան. այս գաղթի ընթացքին, մեր ընկերները, որոնք իրենց հետ ունէին մինչեւ 70-ի հասնող զինւորներ, կը մնան Վանում...: Եկարեանի միլիցիան կը վարկաբեկւի, ինքը կը հեռանայ եւ տեղը կանցնի Չանկալեան, վերակազմեալ հնչակեան մը, որ ընկած էր մեր ընկերներու ազդեցութեան տակ եւ գժտուած ռամկավարներու եւ եկարեանի հետ»⁴²: ՀՎՀ-ը Վան է գործուղում Մ. Մինասյանին, ով, ըստ Կովկասի ժանդարմական վարչության օպերատիվ-հետախուզական տվյալների, խառնակություն է սերմանում Սահմանադիր-ռամկավարների և վերակազմյալ հնչակյանների միջև ու միջամտում է տեղական իշխանությունների գործերին: Ա. Տերմենը, տեսնելով Մ. Մինասյանի նման միջամտությունները, իր ենթակայություն տակ գտնվող միլիցիայի հրամանատարությունը հանձնեց Զ. Չանկալյանին⁴³:

Ինչպես նշում է 1916 թ. հուլիսի 20-ի զեկուցագրում Թիֆլիսի ժանդարմական վարչության պետ, գնդապետ Ի. Պաստրյուլինը ոստիկանության դեպարտամենտին. «Քաղաքականության նման փոփոխությունը ռամկավարների նկատմամբ դուր չեկավ «Մշակ» թերթի խմբագիր Հ. Առաքելյանին, ով հակադաշնակցական բոլոր կուսակցությունների հոգին էր: Նա դադարեցրեց «Հայաստանի տնտեսության վերականգնման կոմիտեի» միջոցներից նշված միլիցիայի (գրամական – Ռ. Ս.) օժանդակությունը, որի հետևանքով միլիցիան հայտնվում է ճգնաժամային դրության մեջ»⁴⁴:

³⁹ «Հորիզոն», 21. IX. 1916:

⁴⁰ «Աշխատանք», 24. VIII. 1916:

⁴¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 122, թ. 4:

⁴² Դէպքերը Վասպուրականում, էջ 60:

⁴³ «Հորիզոն», 21. IX. 1916:

⁴⁴ ՀԱԱ, ֆ. 1168, ց. 1, գ. 315, թ. 16–17:

Ինքնին հասկանալի է, որ ռուսական իշխանությունները գրեթե ամենայն մանրամասնությամբ տեղյակ էին կուսակցությունների միջև առաջացած տարաձայնություններին, սակայն որևէ քայլ չկատարեցին մարելու հակասությունները և մոտ 100-ի հասնող հայկական միլիցիան պահպանելու ուղղությամբ: Փաստորեն, ստացվեց, որ հայերն իրենց իսկ ձեռքով 1916 թ. հոկտեմբերին վերացրեցին Վանի հայության անվտանգությունն որոշ չափով պաշտպանող աշխարհագորային ստորաբաժանումը: Վերացվեց այն, թեկուզ փոքրիկ, ուժը, որը հույս ու հավատ էր ներշնչում վասպուրականցուն, տեսել էր Ա. Մանուկյանի գլխավորած հայկական իշխանության կատարած հսկայածավալ աշխատանքը, երբ գրեթե բոլոր խավերը, անկախ կուսակցական պատկանելությունից, լծվել էին մեկ միասնական գործի: Վանում գործող դատարանը, քաղաքապետարանը, տնտեսական մարմինը, միլիցիան և այլ կառույցներ պետականության որոշակի խորհրդանիշներ էին. ահա այս հանգամանքն էր, որ չհասկացան հայ քաղաքական ուժերը և չստարեցին դրանց ծավալմանն ու պահպանմանը:

Ռուսական իշխանությունները հասան իրենց նպատակին. հայերն իրենց չկշռադատված գործողություններով «օգնեցին» լուծարել փոքրիկ ստորաբաժանումը, որը կոչված էր պաշտպանել Վասպուրականի հայությանը: Նահանջից հետո նաև լուծարվում են Վանի դատարանն ու ոստիկանությունը, սակայն շարունակում է գործել քաղաքապետարանը:

Միլիցիայի և, հատկապես, Ա. Տերմենի⁴⁵ հեռանալուց հետո իրավիճակը Վան-Վասպուրականում ավելի վատացավ: Գր. Օհանջանյանի վկայությամբ՝ «Երկու իշխանութիւնները՝ քաղաքական և զինւորական ընդհարում էին իրար հետ, ժողովուրդին պատրակարած և միշտ էլ ժողովուրդն էր լինում տուժողը»⁴⁶:

Այսպիսով, 1915 թ. հոկտեմբերից մինչև 1916 թ. սեպտեմբերը Վանի նահանգում գործում էր հայկական միլիցիան, որն իրականացնում էր ոչ միայն ոստիկանական, այլ նաև ներքին գործերին հատուկ գործառույթներ, իսկ երբեմն էլ ռուսական հրամանատարության հանձնարարությամբ հետախուզություն:

Ցավոք, 1916 թ. հոկտեմբերին հայկական միլիցիան լուծարվեց, որի գլխավոր պատճառներն էին.

1. ռուսական իշխանությունների անբարյացակամ վերաբերմունքը,
2. միլիցիայի ղեկավարման և ֆինանսավորման խնդրում կուսակցական մոտեցման դրսևորումը, որն անթույլատրելի էր մարտական ստորաբաժանման դեպքում,
3. ֆինանսական միջոցների անբավարարությունը:

⁴⁵ «Աշխատանք» թերթի Վանի թղթակիցը հետևյալ կերպ է գնահատել Ա. Տերմենի գործունեությունը Վանի օգոստոսյան նահանջի ժամանակ. «Շրջանապես Տէրմէնը, չնայած իր ցայտմ ցուցուցած թոյլ վերաբերմունքին, ճգնաժամային այս օրերուն, ցոյց տուաւ վերին աստիճան աշալուրջ և հայրենասեր ընթացք» (տե՛ս «Աշխատանք», 17. VIII. 1916):

⁴⁶ ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 171, թ. 1:

ОРГАНИЗАЦИЯ МИЛИЦИИ ВАНСКОЙ ПРОВИНЦИИ
(Октябрь 1915 г. – сентябрь 1916 г.)

РУБЕН СААКЯН

Резюме

В начале мая 1915 г. город Ван и большая часть Ванской провинции были освобождены армянскими добровольцами и частями русской армии. По приказу русского командования было сформировано Временное Ванское правление (губернаторство) под руководством видного деятеля армянского освободительного движения А. Манукяна. Однако в июле русские войска внезапно отступили, и Ванское правление было ликвидировано. После вторичного занятия г. Вана и части провинции русскими войсками, губернатором Вана был назначен генерал П. Воронов, а начальником округа – подполковник полиции А. Термен, который имел большой опыт работы на окраинах России: в Туркестанском генерал-губернаторстве и в Китае. Своим первым распоряжением А. Термен организовал милицию из армян. Начальником милиции был назначен видный деятель армянского освободительного движения А. Екарян, а заместителем – доброволец, капитан армии США Джим (Петрос) Чанкалян. По начальному плану, милиция должна была состоять из 200 человек, однако из-за нехватки финансов число милиционеров было около 100. Было оговорено, что милицию будет финансировать армянская общественная организация «Комиссия возрождения Армении», а оружием будет обеспечивать русское командование.

Прибыв в г. Ван, А. Термен разделил город на четыре полицейских участка. В обязанности милиции входило не только установление законности, но и обеспечение безопасности жителей армянских, а также айсорских и езидских деревень, на которые нападали курдские банды. По приказу командования милиция иногда проводила разведку. К сожалению, служба милиции была омрачена партийными раздорами. В конце концов, в октябре 1916 г. милиция была расформирована, в основном, по следующим причинам:

- 1 – недоброжелательное отношение русской военной власти;
- 2 – в руководстве и финансировании милиции было введено партийное начало, что недопустимо для боевого формирования;
- 3 – нехватка финансовых средств.

THE ORGANIZATION OF THE POLICE
OF THE PROVINCE OF VAN
(October 1915 – September 1916)

RUBEN SAHAKYAN

S u m m a r y

In early May 1915 the city of Van and most of its province were liberated by Armenian volunteers and units of the Russian army. By the order of the Russian Command the Provisional government of Van (governorship) was formed under the leadership of a prominent figure of the Armenian liberation movement A. Manukyan. However, in July the Russian troops suddenly retreated, and the government of Van was abolished. After the second occupation of the city of Van and part of the province by the Russian troops, General P. Voronov was appointed Governor of Van, and Lieutenant Colonel A. Termen, who had a great experience in the work of the outskirts of Russia, was appointed as a chief of the district in the Governorate - General of Turkestan and in China. A. Termen by his first order organized the police from the Armenians. The prominent figure of the Armenian liberation movement A. Yekaryan was appointed chief of the police, and the volunteer, captain of the US Army Jim (Petros) Chankalian was appointed as his deputy. According to the initial plan, the police had to consist of 200 people, but due to lack of financial resources, the number of police officers was about 100.

It was stipulated that the police will be financed by the Armenian public organization, “The Commission of the Revival of Armenia”, and the Russian Command will provide weapons.

Arriving in Van, A. Termen divided the city into four police stations. The duties of the police included not only the establishment of legality, but also the ensuring of the security of the inhabitants of Armenian, as well as Assyrian, Yezidi villages which were attacked by the Kurdish gangs. By the order of the Command, the police sometimes carried out intelligence. Unfortunately, the police service was overshadowed by party strife. In the end, in October 1916, the police was disbanded.

According to our opinion, the main reasons were:

1. the unkind relationship of the Russian military power,
2. party affiliation was introduced in the leadership and financing of the police, which is unacceptable for the combat formation,
3. the lack of financial resources.

II

ԴԱՐԴԱՆԵԼՅԱՆ ՌԱԶՄԱՎԱՐԱԿԱՆ ՓԱԿՈՒԴԻՆ

ՀԱՅԿ ՆԱԶԱՐՅԱՆ

XX դարասկզբին Կայսերական Գերմանիան, խախտելով ուժերի հավասարակշռությունը եվրոպական մայրցամաքում, արագացրեց Առաջին համաշխարհային պատերազմի բռնկումը:

Սակայն երբ բրիտանական էքսպեդիցիոն զորքերը ֆրանսիական բանակի հետ 1914 թ. սեպտեմբերին Մառնի ճակատամարտում կանգնեցրին գերմանական բանակին և այդպիսով ձախողեցին «Շլիֆֆենի պլանը», գերմանական Գլխավոր շտաբն ակտիվացրեց քայլերը՝ արագացնելու համար Օսմանյան կայսրության պատերազմի մեջ մտնելը, դրանով իսկ Արևելքում Մեծ Բրիտանիայի ու Ռուսաստանի դեմ նոր ռազմաճակատների բացումը: 1914 թ. օգոստոսի 2-ին, երբ օսմանյան կառավարությունը պաշտոնապես հայտարարեց պատերազմում իր «չեզոքության» մասին, Կոստանդնուպոլսում Մեծ վեզիր և արտգործնախարար Սալիդ Հալիմն ու դեսպան Հանս ֆոն Վանդենհայմը ստորագրեցին գերմանաթուրքական գաղտնի համաձայնագիր, որի 4-րդ հոդվածով Գերմանիան պարտավորվում էր Ռուսաստանի կողմից սպառնացող վտանգի դեպքում իր զինված ուժերով պաշտպանել Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականությունը¹: Արդեն օգոստոսի 6-ի գերմանաթուրքական լրացուցիչ համաձայնագրի 5-րդ հոդվածով ճշգրտվում էին Օսմանյան կայսրության Արևելյան սահմանները, և Գերմանիան երաշխիքներ էր տալիս Թուրքիային՝ Ռուսաստանում բնակվող մահմեդականների հետ ուղղակի կապ հաստատելու մասին²: Դա նշանակում էր գերմանական աջակցությամբ Թուրքիայի կողմից Այսրկովկասի բռնակցումը, ինչը սպառնալիք էր ստեղծելու նաև բրիտանական ասիական տիրույթների անվտանգության համար:

Ստեղծված պայմաններում Միջերկրական ծովում անգլո-ֆրանսիական ռազմանավերի հետապնդումից խուսափած գերմանական «Գեբեն» և «Բրեսլաու» հածանավերի (փոխծովակալ Վիլհելմ Սուլշոնի հրամանատարությամբ) հաջող ճեղքումը և մուտքը Դարդանեյ (օգոստոսի 10-ին), ինչպես գերմանական ռազմածովային նավատորմի գլխավոր հրամանատար, ծովակալ Ալֆրեդ ֆոն Տիրպիցն է բնո-

¹ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 430, ց. 1, գ. 1386, թ. 1:

² Նույն տեղում, թ. 3:

րոշել՝ «վերջնականապես լուծեց թուրքական հարցը»³: 1914 թ. սեպտեմբերի 26-ին թուրքական ռազմանավերից մեկը Դարդանեղից դուրս գալուց կանգնեցվում է բրիտանական ռազմանավերի կողմից և ստիպված լինում ետ վերադառնալ⁴: Սա առիթ է տալիս, որպեսզի թուրքական իշխանութունները սեպտեմբերի 27-ին փակեն նեղուցները⁵:

1914 թ. հոկտեմբերի 16-ին (Նոր տոմարով՝ 29-ին) գերմանաթուրքական նավատորմն առանց պատերազմ հայտարարելու ռմբակոծում է սևծովյան ռուսական նավահանգիստները: Միաժամանակ նույն օրը Եգիպտոսի Սինայի թերակղզու սահմանին կենտրոնացված թուրքական 4-րդ բանակի առաջապահ ուժերը՝ շուրջ 2000 բեդուինից կազմված զորախումբը⁶, Գազայի ուղղութամբ անցան հարձակման՝ նպատակ ունենալով ճեղքել բրիտանական պաշտպանութունը և դուրս գալ Սուեզի ջրանցքի շրջանը: Ստեղծված իրավիճակում 1914 թ. նոյեմբերի 2-ին Ռուսաստանը, իսկ նոյեմբերի 5-ին և 6-ին Մեծ Բրիտանիան ու Ֆրանսիան պատերազմ են հայտարարում Օսմանյան կայսրությանը: 1914 թ. նոյեմբերի 11-ին և 23-ին Օսմանյան կայսրության սուլթան Մեհմեդ V-ն ու Շեյխ-ուլ-իսլամ Մուսթաֆա Հեյրին հայտարարում են «Ջիհադ» («սրբազան պատերազմ») Անտանտի տերութուններին՝ նպատակ ունենալով կազմակերպելու Ռուսաստանի տիրույթների և Մեծ Բրիտանիայի ու Ֆրանսիայի գաղութների մահամեղական բնակչության կողմից ապստամբության բարձրացումը:

Ելնելով իր չեզոքութան մասին հայտարարած (1914 թ. նոյեմբերի 2-ին)⁷ Պարսկաստանում գերմանաթուրքական կողմի ակտիվութունից՝ Ռուսաստանի արտգործնախարար Սերգեյ Սազոնովը տեղյակ է պահում Լոնդոնում գտնվող իր դեսպան Ալեքսանդր Բենկենդորֆին այն մասին, որ ռուսական զորքերը ստիպված կլինեն խախտել Պարսկաստանի չեզոքութունը⁸: Բրիտանական կողմը, սակայն, հավանութուն չի տալիս ռուսական կողմի այդպիսի հնարավոր գործողութուններին⁹: Մեծ Բրիտանիան ցանկանում էր կանխել ռուսական ներխուժումը, որպեսզի պահպաներ իրանում «բրիտանական ազդեցության գոտին», պաշտպանված մնային «Անգլո-պարսկական ընկերութանը» պատկանող նավթային պաշարները և Պար-

³ А. Тирпиц. Воспоминания. М., 1957, с. 359.

⁴ Պատմութիւն համաշխարհային պատերազմի և հայկական հարցը. Պատրաստուած «Թայմզ» լրագրի կողմէ, հ. Գ, թարգմ. անգլ., Կ. Պոլիս, 1919, էջ 296:

⁵ Վ. Բալբոլդի. Օսմանյան կայսրության պատմութուն, Երևան, 2011, էջ 645:

⁶ G. H. Allen. The Great war. Vol. 1, Philadelphia, 1915, p. 317.

⁷ Վ. Բալբոլդի. Իրանի պատմութուն, Երևան, 2005, էջ 537:

⁸ В. В. Готлиб. Тайная дипломатия во время Первой мировой войны. Пер. с англ. М., 1960, с. 97.

⁹ Дж. Бьюкенен. Мемуары дипломата. Пер. с англ. М., 1925, с. 139.

սից ծոցը, որն ապահովում էր պարսկական նավթի անխափան մատակարարումն իր ռազմածովային նավատորմին: Այս ամենը հաշվի առնելով՝ արտգործքարտուղար (արտգործնախարար) Էդուարդ Գրեյը նոյեմբերի 14-ին ռուսական կողմին հայտնում է, որ եթե Ռուսաստանը չխախտի Պարսկաստանի չեզոքությունը և դրա փոխարեն ակտիվ հարձակում սկսի Կովկասյան ռազմաճակատում ու իր հիմնական ջանքերը կենտրոնացնի ընդդեմ գերմանացիների, ապա այդ դեպքում Սևծովյան նեղուցների հարցը կլուծվի ռուսների օգտին¹⁰: Այս քայլով բրիտանացիները, նեղուցները Ռուսաստանին հանձնել խոստանալով, փորձում էին իրենց պահել Պարսկաստանը:

Սակայն 1914 թ. նոյեմբերի 21-ին Պարսկաստանի չեզոքութունը խախտած թուրքական բանակի և ռուս զենեքալ Ֆյոդր Չերնոզուբովի հրամանատարութեամբ գործող, այսպես կոչված, «Ազրբեջանական զորաշնչատի» միջև սկսվում են ռազմագործողություններ:

Պարսկաստանի չեզոքութեան խախտման ֆոնի վրա՝ 1914 թ. դեկտեմբերի 18-ին՝ Ֆրանսիայի կողմից Մարրոկոյի նկատմամբ պրոտեկտորատ հայտարարելու օրը, բրիտանացիները հայտարարեցին Եգիպտոսի նկատմամբ պրոտեկտորատ հաստատելու մասին¹¹: Ստեղծված իրավիճակում Պետրոգրադում ամրապնդվեց այն գաղափարը, որ Սևծովյան նեղուցների հարցը կարող էր լուծվել միայն Ռուսաստանի օգտին:

1914 թ. դեկտեմբերի 9-ին թուրքական 3-րդ բանակը (հրամանատար՝ Էնվեր փաշա, շտաբի պետ՝ զենեքալ Ֆրիդրիխ Բրոնզարտ Փոն Շելենդորֆ) իր գլխավոր հարվածը հասցնում է Սարիղամիշ-Կարս ուղղութեամբ: Սարիղամիշի ռազմագործողությունը¹² խուճապ է առաջացնում Պետրոգրադում: Ռուսական գլխավոր շտաբի մշակած պլանի համաձայն՝ թուրքական ուժերի գերազանցության ու սահմանագծի պաշտպանության անհնարինությունը դեպքում՝ ռուսական բանակը պետք է նահանջեր դեպի Կովկասյան լեռնաշղթայի գլխավոր գիծը և, օգտագործելով նրա դժվարամատչելիությունը, պահեր նավթով հարուստ տնտեսական խոշոր կենտրոն Բաքուն՝ ձախ թևում, իսկ Կովկասն ու Այսրկովկասն իրար հետ կապող ռազմավարական ճանապարհը՝ կենտրոնում¹³: Գերագույն-գլխավոր հրամանատար, Մեծ Իշխան Նիկոլայ Նիկոլաևիչը 1915 թ. հունվարի 2-ին նամակով դիմում է Մեծ Բրիտանիայի ռազմական նախարար (քարտուղար) Ֆելդմարշալ Հորացիո Հերբերտ Քիթչեներին՝ խնդրելով

¹⁰ Константинополь и проливы. По секретным документам б. Министерства иностранных дел, т. 1. Под ред. Е. А. Адамова. М., 1925, с. 233–234.

¹¹ В. В. Готлиб. *Նշվ. աշխ., էջ 105*:

¹² *Սարիղամիշի ռազմագործողության մասին մանրամասն տե՛ս՝* Н. Корсун. Сарыкамышская операция. М., 1937.

¹³ Е. В. Масловский. Мировая война на Кавказскомъ фронте 1914–1917 г. Стратегический очеркъ. Парижъ, 1933, с. 31.

դաշնակիցներին հարված հասցնել թուրքական բանակին՝ թուլացնելու համար ճնշումը Կովկասյան ռազմաճակատում¹⁴:

Ըստ այդմ՝ բրիտանական ռազմաքաղաքական ղեկավարության շրջանում (արտգործքարտուղար՝ է. Գրեյ, գանձատան կանցլեր՝ Դեյվիդ Լլոյդ Ջորջ, լորդ Արթուր Բալֆոր)՝ Ծովակալության Առաջին լորդ Ուինսթոն Չերչիլի գլխավորությամբ առաջ եկավ Դարդանելում դաշնակիցների ռազմածովային ուժերի մասնակցությամբ ռազմագործողություն իրականացնելու և այդպիսով ռազմավարական մի քանի խնդիր լուծելու ծրագիր: Արևմտյան ռազմաճակատում սկսված դիրքային «խրամատային պատերազմը» ճեղքում առաջ չէր բերում կողմերից և ոչ մեկի համար: Է. Գրեյն իր հուշերում գրում էր, որ այդ ժամանակ իրավիճակն Արևմտյան ռազմաճակատում ծանր էր, հատկապես, Դաշնակիցների համար. հետևաբար, անհրաժեշտություն կար մեկ այլ ռազմաճակատում իրականացնել այնպիսի ռազմագործողություն, որը կթուլացներ գերմանական կողմի ճնշումն Արևմտյան ռազմաճակատում¹⁵: Աստիճանաբար Լոնդոնում ուժեղանում է Գերմանիային Արևելքում անուղղակի հարված հասցնելու գաղափարը: Ի դեպ, 1914 թ. դեկտեմբերի 28-ին Մեծ Բրիտանիայի Ռազմական խորհրդի քարտուղար Մորիս Հենկին այն կարծիքն է արտահայտում, որ Գերմանիային «ամենաարդյունավետ հարվածը» կարող է հասցվել թուրքիայի միջոցով¹⁶:

Դեռևս 1914 թ. սեպտեմբերին, երբ Օսմանյան կայսրության պատերազմի մեջ մտնելը ժամանակի հարց էր, Ու. Չերչիլը ծրագրել էր ռազմագործողություն, ըստ որի՝ հունական բանակի օգնությամբ պետք է գրավվեր Գալիպոլի թերակղզին, իսկ բրիտանական ռազմածովային նավատորմը մտներ Մարմարա ծով¹⁷: Սակայն պատերազմում Հունաստանի չեզոքությունը բացառեց այս ծրագիրը:

Արդեն դեկտեմբերին բրիտանական կողմն առաջ քաշեց մի նոր ռազմագործողության ծրագիր. այն է՝ իրականացնել Փրանս-բրիտանական ցամաքային միացյալ ուժերի արհեստավար Սալոնիկում: Սակայն Փրանսիական կառավարությունում իշխող մտավախությունները Բալկաններում Մեծ Բրիտանիայի և Ռուսաստանի ազդեցություն ավելի ուժեղացման ու Բալկանյան հարցի լուծումից Փրանսիայի դուրս մղման հնարավորության մասին, ինչպես նաև Փրանսիայի բանակի գլխավոր հրամանատար, գեներալ ժոզեֆ ժոֆրի կողմից Արևմտյան ռազմաճակատից այլ ռազմաճակատ գործեր տեղափոխելուն դեմ արտահայտվելը՝ վիժեցրին նաև Սալոնիկի ռազմագործողության իրականացումը¹⁸: Կայսերական Գլխավոր շտաբի պետ,

¹⁴ B. H. Liddell Hart. The strategy of indirect approach. London, 1954, p. 253.

¹⁵ Viscount Grey of Fallodon. Twenty Five Years 1892–1916, vol. 2, New York, 1925, p. 78.

¹⁶ В. В. Готлиб. Նշվ. աշխ., էջ 110:

¹⁷ Նույն տեղում:

¹⁸ Նույն տեղում:

միաժամանակ Ֆրանսիայում բրիտանական էքսպեդիցիոն ուժերի շտաբի պետ, գեներալ Ուիլյամ Ռոբերտսոնը նույնպես դեմ է արտահայտվում Ֆրանս-բրիտանական ցամաքային զորքերի մասնակցութեանը Դարդանեւյան ռազմագործողութեանը՝ հիմնավորելով, որ ամեն ինչ վճռվում է Ֆրանս-գերմանական ռազմաճակատում¹⁹:

1915 թ. հունվարի 3-ին Ծովային Առաջին լորդ (Ռազմածովային ուժերի Շտաբի պետ), ծովակալ Ջոն Ֆիշերը Ու. Չերչիլին գրած նամակում անհրաժեշտութիւն է համարում բրիտանացիների կողմից Հայֆայի և Ալեքսանդրետի նավահանգիստների գրավումը, որը հնարավորութիւն կտար վերահսկողութեան տակ վերցնել նավթային հարուստ պաշարներ ունեցող Միջագետքը: Միաժամանակ, ըստ Ջ. Ֆիշերի, հունական բանակը պետք է շարժվեր դեպի Գալիպոլի, բուլղարական բանակը՝ Կոստանդնուպոլիս, իսկ բրիտանական ռազմածովային ուժերը մտնեին Դարդանեւ²⁰: Ալեքսանդրետի (Հալեպի հետ) գրավման գաղափարը պաշտպանում էր նաև ռազմական նախարար Հ. Քիթչեները: Սիրիայի գրավումը թույլ կտար կտրել բաղդադյան երկաթգիծը՝ կանխելով թուրքական բանակների համալրումը Միջագետքյան ու Կովկասյան ռազմաճակատներում և թիկունքից հարված հասցնել դեպի Սուեզը գրոհող թուրքական 4-րդ բանակին: Դրա համար, ըստ Հ. Քիթչեների, անհրաժեշտ կլինեին բրիտանական փոքրաթիվ զորախումբ և գործակալների կողմից տեղացի ժողովուրդներից կազմված զինված խմբեր²¹: Սակայն այս ծրագրին նույնպես դեմ արտահայտվեց Ֆրանսիան, որը Կիլիկիան, Ալեքսանդրետը, Սիրիան համարում էր իր շահերի ու ազդեցութեան գոտի և, հետևաբար, չէր կարող թույլ տար, որպեսզի բրիտանացիները Սուեզի անվտանգութեան ապահովման պատրվակով օկուպացնեին այդ տարածքները: Ի վերջո, Ու. Չերչիլը հրաժարվեց Ալեքսանդրետ ամրացնելու իրականացնելու մտքից, ինչի դիմաց Ֆրանսիական կողմից ստացավ հավաստիացում՝ Ֆրանս-բրիտանական համատեղ ռազմածովային ռազմագործողութիւն իրականացնելու մասին²²:

1915 թ. հունվարի 5-ին բրիտանական Ռազմական խորհրդի նիստում Դարդանեւը համարվեց ամենահարմար շրջանը՝ համատեղ ռազմածովային ռազմագործողութիւն իրականացնելու համար²³: Ռազմագործողութեան հաջող ելքի դեպքում կվերականգնվեր կապը դաշնակից Ռուսաստանի հետ, կմիավորվեին Կովկասյան ռազմաճակատի ռուսական և Միջագետքյան ռազմաճակատի բրիտանական

¹⁹ Տարտանէյի պատերազմը. Քաղուած գանազան հրատարակութիւններէ, Պեյրութ, 1939, էջ 13:

²⁰ В. В. Готлиб. Նշվ. աշխ., էջ 111:

²¹ G. H. Cassar. Kitchener's war. British strategy from 1914 to 1916, Washington D. C., 2004, p. 120.

²² В. В. Готлиб. Նշվ. աշխ., էջ 115:

²³ М. Гилберт. Первая мировая война. Пер. с англ. М., 2016, с. 181.

բանակներն ու կվերաբացվեին Դարդանեղի և Բոսֆորի նեղուցները, որոնք ռազմավարական ու կենսական նշանակություն ունեցող ուկրաինական ցորենի և կովկասյան նավթի արտահանման գլխավոր ուղիներն էին: Հաղթանակը կկանգնեցներ նաև թուրքական 4-րդ բանակի (մոտ 25 000 զինվոր)²⁴ առաջխաղացումը Սուեզի ջրանցքի շրջանում, հնարավոր կղարձներ Բաղդադի և Մոսուլի գրավումը, ինչի արդյունքում կխորտակվեր «Բեռլին-Կոստանդնուպոլիս-Բաղդադ» աշխարհառազմավարական առանցքը: Հաղթանակը, ինչպես պնդում էր Հնդկաստանի փոխարքա Չ. Հարդինգը, կնպաստեր նաև Պարսկաստանում ու Աֆղանստանում մահմեդական բնակչության պրոգերմանական և հակաանգլիական տրամադրությունների փոփոխմանը²⁵: Վերջապես, ռազմագործողության հաջողությունն ոչ միայն կհանգեցներ Օսմանյան կայսրության պարտությանն ու պատերազմից դուրս գալուն, այլև դաշնակիցներն իրենց ազդեցությունը կհաստատեին Դարդանեղում, Փոքր Ասիայում և Բալկաններում: Արդյունքում՝ որպես իրենց դաշնակիցներ, պատերազմի մեջ կներքաշեին Հունաստանին, Բուլղարիային, Ռումինիային ու Իտալիային, ինչը իր հերթին կարագացներ Ավստրո-Հունգարիայի պարտությունը և բրիտանական ռազմածովային նավատորմը Դանուբ գետով կներթափանցեր Հաբսբուրգների կայսրության սիրտը՝ Վիեննա²⁶: Այդպիսով, Դարդանեղյան ռազմագործողությունը, ինչպես բնորոշում է բրիտանացի ռազմավարագետ Լիդլ Հարտը, լինելու էր «ուղղակի գործողություն» ընդդեմ օսմանյան թուրքիայի, և միաժամանակ «անուղղակի գործողություն» ընդդեմ Կենտրոնական տեղությունների²⁷:

Սակայն, ռուսական Կովկասյան բանակը, 1914 թ. դեկտեմբերի կեսերին Սարիղամիշում անցնելով հակահարձակման, մինչև 1915 թ. հունվարի 5-ը ընկած ժամանակահատվածում չըջապատում և ջախջախում է 90 հազարանոց թուրքական 3-րդ բանակը: Սա բրիտանական կառավարող շրջանակներում առաջ բերեց մտավախություն, թե կողակները (ռուսները), հաղթահարելով Հայկական բարձրավանդակը, շուտով միայնակ կգրավեն Կոստանդնուպոլիսը²⁸: Դա ավելի արագացրեց Դարդանեղյան ռազմագործողությունը սկսելու մասին որոշման կայացումը: Բրիտանական Ռազմական խորհրդի հունվարի 13-ի նիստում ծովակալ Ջ. Ֆիչերը դեմ է արտահայտվում ցանկացած ռազմագործողության, որը չէր նախատեսում ռազմածովային

²⁴ Djemal Pasha. Memories of a Turkish statesman. 1913–1919. New York, 1922, p. 152.

²⁵ М. Гилберт. Նշվ. աշխ., էջ 194:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 181:

²⁷ В. Н. Лидделл Харт. Նշվ. աշխ., էջ 255:

²⁸ Е. Ф. Людшувейт. Турция в годы Первой мировой войны. 1914–1918 гг. М., 1966, с. 128.

ուժերի և ցամաքային զորքերի համատեղ մասնակցութիւնը²⁹: Ինչպէս ռազմագիտական փորձն էր ցույց տվել ճապոնացիների կողմից Պորտ Արտուրի (1905 թ.) և Դաշնակիցների կողմից Սևաստոպոլի (1855 թ.) գրավման ժամանակ՝ խնդիրը դրական լուծում կարող էր ստանալ համատեղ՝ ցամաքային-ծովային ռազմագործողութիւն իրականացման դեպքում:

Եվ չնայած շատերը, այդ թվում՝ Ջ. Ֆիշերն ու Հ. Քիթչեները դեմ էին, այնուամենայնիվ, հաղթանակեց Ու. Չերչիլի ծրագիրը: Բրիտանական Ռազմական խորհրդի՝ հունվարի 28-ի նիստում ընդունվեց որոշում Դարդանեւում միայն ռազմածովային ռազմագործողութիւնն սկսելու մասին³⁰: Այն իրականացնելու համար Դաշնակիցները Միջերկրական ծովում կենտրոնացրին մի քանի տասնյակ ռազմանավերից կազմված ռազմածովային խոշոր խմբավորում՝ «Դրեդնոտթ» դասին պատկանող բրիտանական խոշորագույն «Քուին Էլիզաբեթ» գծանավի գլխավորութեամբ:

Դարդանեւի շրջանում բրիտանական ռազմագործողութիւնն սկսելու հանգամանքն ամենևին էլ անսպասելի չէր Բեռլինի համար: Դեռևս 1914 թ. դեկտեմբերին Գերմանիայի ռազմաքաղաքական շրջանակներում քննարկվում էր այն հարցը, թե Սուեզի շրջանում գերմանաթուրքական ուղղակի ռազմական գործողութիւնները, հուսահատութիւնն առաջ բերելով Մեծ Բրիտանիայում, վերջինիս ստիպելու է ռազմական գործողութիւններ սկսել Դարդանեւում³¹: Ինչպէս նշում էր ամերիկացի խոշոր ռազմավարագետ, ծովակալ Ալֆրեդ Մահանը՝ ո՛չ Գերմանիան և ո՛չ էլ Մեծ Բրիտանիան չէին կարող իրենց գերակշռութիւնը հաստատել Լեւանտում ու Սուեզում, առանց Բոսֆորին և Դարդանեւին տիրելու ու այդպիսով փակված Սև ծովն անառիկ ռազմաբազայի վերածելու³²:

Օսմանյան բանակի ինժեներական զորքերի պետ, գերմանացի գեներալ Էրիխ Վեբերի գլխավորութեամբ ամրացվել էին նեղուցների շրջանում եղած 13³³ ամրութիւն (ֆորտ): Գերմանացի փոխծովակալներ Ուզեդի և Մարտենի գլխավորութեամբ իրականացվել էր Դարդանեւյան ու Սևծովյան նեղուցների ջրերի բազմաչերտ (թվով 10-ը)³⁴ ականապատում: Գարնանը նեղուցների շրջան է ժամանում գերմանական 14 սուզանավ³⁵: Կոստանդնուպոլսի շրջանում և Գա-

²⁹ J. Fisher. Memories. London, New York, 1919, p. 69.

³⁰ A. J. P. Taylor. English history. 1914–1945. Oxford, 1985, p. 24.

³¹ F. G. Weber. Eagles on the Crescent. Germany, Austria and the diplomacy of the Turkish alliance. 1914–1918. Ithaca-London, 1970, p. 100.

³² A. T. Mahan. The problem of Asia and its effect upon international policies. Boston, 1900, p. 117.

³³ Ս. Թորոսյան. Դարդանեւից մինչև Պաղեստին, թարգմ. անգլ., Երևան, 2012, էջ 29:

³⁴ М. Гилберт. Նշվ. աշխ., էջ 195:

³⁵ J. S. Corbett. Naval operations. vol. 3. London, 1923, p. 206.

լիպոլի թերակղզում տեղակայված էր գեներալ Լ. Ֆոն Սանդերսի հրամանատարությունը՝ գործող թուրքական 1-ին բանակը, իսկ նեղուցների ասիական ափին՝ Վեհիբ փաշայի հրամանատարությունը՝ գործող թուրքական 2-րդ բանակը: Այս երկու բանակը միասին ունեին շուրջ 200.000 զինվոր³⁶: Մարտ ամսին գեներալ Լ. Ֆոն Սանդերսը ստանձնում է Գալիպոլի թերակղզում նոր ձևավորվող թուրքական 5-րդ բանակի հրամանատարությունը, իսկ 1-ին բանակի հրամանատարի պաշտոնում նրան փոխարինում է ֆելդմարշալ Կոլմար Ֆոն դեր Գուլցը:

1915 թ. փետրվարի սկզբին Մեծ Բրիտանիայի Ռազմածովային շտաբի կողմից հաստատվում է Դարդանեյլյան ռազմագործողությունը սկսելու մասին հրամանը³⁷: Բրիտանացի ծովակալ Ս. Կարդենի կողմից մշակված պլանի համաձայն՝ խորտակելով թուրքական ամրությունները և ականազերծող նավերի միջոցով ականազերծելով նեղուցը՝ դաշնակիցների նավատորմը շարժվելու էր Կոստանդնուպոլիս: Է. Գրեյը հավատացած էր, որ ռազմագործողության հաջողությունը դեպքում այնտեղ կունենար պալատական հեղաշրջում³⁸: Անգլո-ֆրանսիական նավատորմը, փետրվարին 19-ին ումբակոծելով Դարդանեյլյան ամրությունները, սկսում է ռազմագործողությունը: Հրետակոծումը կրկնվեց փետրվարի 25-ին, ինչի արդյունքում նեղուցների մոտաքր պաշտպանող ամրությունները խորտակվեցին: Թվում էր՝ ամեն ինչ վերջացած էր: Սակայն Դաշնակիցների նավատորմի՝ մարտի 18-ի գլխավոր գրոհը ձախողվեց. երեք խոշոր զրահապատ ռազմանավեր («Բուվե», «Օուչն», «Իռիզիսթբլ») խորտակվեցին:

Ընթացող ռազմագործողությանը զուգահեռ ավելի է ուժեղանում ռուսական կողմի պահանջը՝ կապված նեղուցների խնդրի հետ: 1915 թ. մարտի 4-ին Սերգեյ Սազոնովը Պետրոգրադում Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի դեսպաններ Ջոն Բյուկենենին ու Մորիս Պալեոլոգին է հանձնում հուշագիր՝ պահանջելով նեղուցների, Կոստանդնուպոլիսի, Գալիպոլի թերակղզու, Հարավային Թրակիայի միացումը Ռուսաստանին³⁹: Մեծ Բրիտանիան և Ֆրանսիան՝ ռուսական կողմի պահանջները բավարարելու համար, ներկայացրին սեփական առաջարկները, որոնք ընդունվեցին ռուսական կողմից: Մասնավորապես, Կոստանդնուպոլիսի դիմաց Մեծ Բրիտանիային էր անցնում Պարսկաստանի «Չեզոք գոտին» (բացառությամբ Սպահան և Յազդքաղաքների, որոնք անցնում էին ռուսական «ազդեցություն գոտու» մեջ), ճանաչվում էին ֆրանսիական ու բրիտանական «հա-

³⁶ А. К. Коленковский. Дарданелльская операция. М.–Л., 1930, с. 25.

³⁷ Հրամանի տեքստը տե՛ս W. S. Churchill. The world crisis. Vol. 1. London, 1938, pp. 716–718.

³⁸ М. Гилберт. Նշվ. աշխ., էջ 193:

³⁹ В. В. Готлиб. Նշվ. աշխ., էջ 129:

տուկ շահերը» Ասիական Թուրքիայում, Մեծ Բրիտանիան իրավունք էր ստանում ստեղծելու Արաբական անկախ պետութիւն, որը ներառելու էր մահմեդական սրբավայրերը: Իր հերթին Ֆրանսիան ապագայում ստանալու էր Սիրիան և Կիլիկիան: Այս պայմաններով մարտի 18-ին ձևավորվեց եռակողմ գաղտնի համաձայնութիւնը⁴⁰: Այդպիսով, փաստորեն, բրիտանական ռազմավարութիւնը նեղուցների հարցում վերջնականապես մտավ փակուղի:

Ստեղծված իրավիճակում՝ ծովային և ցամաքային համատեղ ռազմագործողութիւն սկսելու մասին, էքսպեդիցիոն զորքերի հրամանատար, գեներալ Յան Համիլտոնի կողմից Մեծ Բրիտանիայի Ռազմական խորհրդին մարտի 26-ին⁴¹ ներկայացված առաջարկութիւնն ընդունվեց ու ապրիլի 25-ին Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի կողմից իրականացվեց էքսպեդիցիոն զորքերի փոխանում Գալիպոլի թերակղզում⁴²: Սակայն այդ ուժերի հրամանատարութեան անվճարական գործողութիւններից և մի քանի ամիս շարունակված արյունալի մարտերից հետո, բրիտանական կառավարութիւնը 1915 թ. դեկտեմբերի կեսերին սկսեց Գալիպոլի թերակղզուց զորքերի էվակուացիան, որն ավարտվեց 1916 թ. հունվարի 9-ին: Դաշնակիցների տված զոհերի և վիրավորների թիվը հասնում էր մինչև 300.000-ի, իսկ թուրքական կողմինը՝ մինչև 250.000-ի⁴³ :

Հետաքրքրական է, որ Գալիպոլի ռազմագործողութեան ընթացքում, Վանի և Մուսա լեռան հերոսամարտերի ֆոնին, Եգիպտոսում գործող բրիտանական զորքերի հրամանատար, գեներալ Ջոն Մաքսվելի միջոցով Հայ հասարակական-քաղաքական գործիչների կողմից 1915 թ. աշնանը բրիտանական ռազմաքաղաքական ղեկավարութեանն առաջարկութիւն է ներկայացվում արտասահմանում բնակվող, ինչպես նաև Մուսա լեռից տարհանված հայերից բրիտանական հրամանատարութեան ներքո հայկական կամավորական զորախումբ ստեղծելու և Ալեքսանդրետում կամ Կիլիկիայում փոխանում իրականացնելու մասին: Մասնավորապես, Հայ հեղափոխական դաշնակցութեան կուսակցութեան ղեկավար գործիչներից Մ. Վարանդյանը Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի նախարարութեանը խոստանում էր, որ 20.000 հայ կամավոր պատրաստ են իրենց մասնակցութիւնը բերել Ալեքսանդրետի հնարավոր փոխանման ռազմա-

⁴⁰ G. Lenczowski. The Middle East in world affairs. Ithaca – New York, 1952, pp. 68–69.

⁴¹ G. H. Allen and others, The Great war. Vol. 4, Philadelphia, 1919, pp. 102–103.

⁴² Գալիպոլի թերակղզում էքսպեդիցիոն զորքերի փոխանման և մարտական գործողութիւնների մասին մանրամասն տե՛ս I. Hamilton. Gallipoli Diary, in two volumes, London, 1920.

⁴³ Е. Ф. Людшувейт. Նշվ. աշխ., էջ 131:

գործողությունը⁴⁴: Սակայն Մեծ Բրիտանիայի ռազմական և արտաքին գործերի նախարարությունները մերժում են այս առաջարկությունը՝ պատճառաբանելով աշխարհագրական, ռազմավարական և այլ խնդիրներով⁴⁵: Փոխարենը բրիտանական կառավարությունը բավարարվեց 1915 թ. մայիսի 24-ին Փրանսիայի և Ռուսաստանի կառավարությունների հետ հրապարակված հայտարարությամբ, որը դատապարտում էր Օսմանյան կայսրության տարածքում սկսված հայերի ջարդերը՝ այն անվանելով «մարդկության ու քաղաքակրթության» դեմ ուղղված գործողություն և խոստանում էր պատժել այն իրականացնող թուրքական կառավարության անդամներին⁴⁶:

Թեև գերմանացի գեներալ Ֆրիդրիխ Կրեսս ֆոն Կրեսենշտեյնը նշում էր, որ եթե Լիման ֆոն Սանդերսը և գերմանական թնդանոթներն ու ռազմամթերքը չլինեին՝ բրիտանացիները երկու շաբաթում կվերցնեին Դարդանեղը⁴⁷, սակայն ինչպես հետագայում պարզաբանում էր Վեհիբ փաշան, որ «Անգլիացիք չուզեցին զրահանավերով մտնել Տարտանեղ և Պոլիս: Անոնց հաշիվն էր, թէ որու համար տիրենք Տարտանեղին, քանի որ Պոլիսը և Նեղուցները խոստացված են Ռուսին»⁴⁸: Նույնը կրկնում էր նաև Կոստանդնուպոլսում Գերմանիայի դեսպան Հանս ֆոն Վանգենհայմը. «Անգլիոյ շահը կը պահանջէ չգրաւել Պոլիսը, որովհետեւ եթէ զայն գրաւէ, ստիպուած պիտի ըլլայ Ռուսիոյ յանձնել համաձայն դաշնակիցներու միջև կնքուած գաղտնի դաշինքին»⁴⁹: Իր հերթին ռազմագործողության մասնակից, օսմանյան բանակի հայազգի սպա Սարգիս Թորոսյանը իր հուշերում գրում է, որ բրիտանական և ֆրանսիական «վարչապետներն ու ղեկավանագետները դողում էին սոսկ այն մտքից, որ ռուսները ստանում են Կոստանդնուպոլիսը՝ որպես իրենց անհատական մրցանակ, իսկ հետո փակում Սուեզի դարպասներն ու կործանում Անգլիայի հնդկաստանյան քաղաքականությունը, ինչպես նաև վերջ դնում անգլիական ու ֆրանսիական գերիշխանությունը

⁴⁴ M. J. Somakian. Empires in conflict: Armenia and the Great Powers.1895–1920, London - New York, 1995, pp. 80–81.

⁴⁵ A. Nassibian. Britain and the Armenian Question.1915–1923. London, 1984, p. 92.

⁴⁶ Հայտարարության տեքստը տե՛ս Տ. Տիգրանեան. Անգլիան և Հայերը, Երևան, 1994, էջ 132, Տ. Մարուխանյան. Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում և Մեծ Բրիտանիան (1915–1918 թթ.), Երևան, 2005, էջ 71–72:

⁴⁷ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 21, թ. 2:

⁴⁸ Լ. Շիրինյան. Տարտանեղի առասպելը կամ ռազմավարական PR-ի թուրքական «Սև խոռոչը».- «Մանկավարժության և հոգեբանության հիմնախնդիրներ», Երևան, 2014, № 2, էջ 149: Մանրամասն տե՛ս Ռ. Տեր-Մինասյան. Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հ. 2, Կարսէն՝ Պոլիս, 1909, Թեհրան, 1982, էջ 253–260:

⁴⁹ Տարտանէլի պատերազմը. Քաղուած զանազան հրատարակութիւններէ, էջ 368:

Միջերկրականում: ... Արդյունքում դյուրին հաղթանակն ինչ-որ ձևով վերածվեց հեղհեղուկ ու կասկածելի մի պարտության»⁵⁰:

Այստեղ տեղին է մեջբերել պատմաբան Վահան Նավասարդյանի կարծիքը, ով իր աշխատության մեջ գրում է, որ երբ եվրոպական տերություններն «Ուզում էին Ռուսիան իրենց հետ ունենալ՝ դառնում էին զիջող Նեղուցների հարցում, իսկ երբ այս բարեկամութեան կարիքը սուր կերպով չէին զգում՝ համախմբում եւ խեղդում էին Ռուսաստանը Նեղուցների ջրերում»⁵¹: Ոչ պակաս դիպուկ է նկատում Լ. Շանթը՝ նշելով, որ «Օսմանյան կայսրության «ժառանգորդներում» այդ շատութիւնն է պատճառը եւ մանաւանդ Ռուսաստանի շատ խիզախ դէպի հարաւ շարժուիլը, որ կը ստիպէ եւրոպացիները, եւ մանաւանդ անգլիացիները, արուեստական միջոցներով երկարելու թուրքիայի գոյութիւնը»⁵²:

Նեղուցների հարցում բրիտանական ռազմավարության հայտնվելը փակուղային իրավիճակում առաջ բերեց ռազմավարական մի շարք խնդիրներ հենց Դաշնակիցների համար: Նեղուցների նկատմամբ գերմանաթուրքական կողմի վերահսկողության պահպանումն ու Առաջավոր Ասիայի հետ ազատ կապը, ինչպես նշում է ծովակալ Ա. Փոն Տիրպիցը, թույլ տվեց գերմանացիներին ստեղծելու լրացուցիչ վտանգ բրիտանացիների համար Եգիպտոսում և Միջագետքում՝ ստիպելու նրանց հսկայական ուժեր տեղափոխել այնտեղ⁵³: Դարդանելում Դաշնակիցների պարտությունը հանգեցրեց նաև չեզոքություն պահպանող Բուլղարիայի պատերազմի մեջ մտնելուն: 1915 թ. օգոստոսի 19-ին Բուլղարիան համաձայնագիր է ստորագրում Օսմանյան թուրքիայի հետ⁵⁴, իսկ սեպտեմբերի 6-ին՝ ռազմական կոնվենցիա Կենտրոնական տերությունների հետ⁵⁵: Այդպիսով՝ ձևավորվում է Քառյակ դաշինքը:

Նման պայմաններում ավելի ամրապնդվեց Ռուսաստանի դիրքերը՝ Մերձավոր Արևելքում ազդեցության գոտիների և, մասնավորապես, Օսմանյան կայսրության «ժառանգության» բաժանման համար Տերությունների միջև ընթացող բանակցություններում, որոնք ավելի ուշ հանգեցրին անգլո-ֆրանս-ռուսական գաղտնի համաձայնագրերի («Սայքս-Պիկո-Սազոնով») ստորագրմանը (1916 թ. ապրիլի 26, մայիսի 16 և սեպտեմբերի 1):

Դարդանելյան ռազմագործողության տապալումը խախտեց նաև Հայկական հարցում տասնամյակներ շարունակ եվրոպական խոշոր տերությունների միջև գոյություն ունեցած ուժերի ռազմավարա-

⁵⁰ Ս. Թորոսյան. նշվ. աշխ., էջ 49:

⁵¹ Վ. Նավասարդյան. Նեղուցները (Վոսփոր և Դարդանել). Թրքական ջրուղիները և Հայ դատը, Գահիրե, 1947, էջ 125:

⁵² Լ. Շանթ. Մեր անկախութիւնը, Պոսթըն, 1925, էջ 79:

⁵³ А. Тирпич. նշվ. աշխ., էջ 360:

⁵⁴ Г. Киссинджер. Дипломатия. Пер. с англ. М., 1997, с. 284

⁵⁵ Կոնվենցիայի կետերը տե՛ս Н. Корсун. Балканский фронт Мировой войны 1914–1918. М., 1939, с. 30–31.

կան հավասարակշռությունը և արդյունքում, ինչպես նշում է քաղաքագետ Լևոն Շիրինյանը, Օսմանյան կայսրությունը ստացավ «Քարտ Բլանշ»⁵⁶ ու իրականացրեց Հայոց ցեղասպանությունը: Սրան հաստատելու է գալիս ամերիկացի ռազմավարագետ Նիկոլաս Սփայքմենի այն դիպուկ դիտարկումը, ըստ որի՝ փոքր բուֆերային պետությունների գոյությունը պայմանավորված է խոշոր տերությունների միջև առկա ուժերի հավասարակշռությամբ, իսկ «երբ անհետանում է ուժերի հավասարակշռությունը, փոքր պետությունները, սովորաբար, անհետանում են զրա հետ միասին»⁵⁷:

Այսպիսով՝ Դարդանելյան ռազմագործողությունից հետո տարածաշրջանում հաստատվեց ուժերի ռազմավարական նոր հարաբերակցություն, իսկ պատերազմը ձգվեց ևս երեք տարի՝ մինչև 1918 թ.:

ДАРДАНЕЛЬСКИЙ СТРАТЕГИЧЕСКИЙ ТУПИК

АЙК НАЗАРЯН

Резюме

В начале Первой мировой войны уже стало ясно, что война на Западном фронте не даст прорыва для обеих сторон. Вследствие, Кайзеровская Германия с помощью Османской империи открыла новый фронт на Востоке против Британской и Российской империй. В свою очередь, союзники (Антанта), в частности, британцы решили захватить Дарданеллы и Константинополь, чтобы ликвидировать угрозу со стороны Турции и Германии, направленную против Суэцкого канала, Персии и Индии, и одновременно нанести не прямой удар Германии. Российская империя также стремилась завладеть проливами Дарданеллы и Босфор. Однако, в результате соперничества между Великобританией и Россией, в 1915 г. Дарданельская военная операция провалилась, и война продлилась еще на три года. Впоследствии это дало возможность турецкому правительству осуществить Геноцид армян на территориях Османской империи.

⁵⁶ Լ. Շիրինյան. Հայոց ցեղասպանության Դարդանելի «Քարտ Բլանշը»: Հայոց ցեղասպանություն-100. Ճանաչումից հատուցում. Միջազգային դիտաժողովի զեկուցումների դրույթներ, Երևան, 2015, էջ 177-179:

⁵⁷ N. J. Spykman. America's Strategy in World Politics: The United States and the Balance of Power. New York, 1942, p. 20.

THE DARDANELLES STRATEGIC IMPASSE

HAYK NAZARYAN

Summary

At the beginning of the First World War it already became clear that the war in the Western Front would not be successful for the both sides. Thus, with the support of the Ottoman Empire a new front was opened by the Imperial Germany in the East against Great Britain and Russia.

In their turn, the Allies (the Triple Entente), particularly the British, decided to occupy the Dardanelles and Constantinople to neutralize the danger to the Suez Canal, Persia and India from the Ottoman Empire, at the same time to make an indirect strike at German Empire. The Russian Empire struggled for getting the Dardanelles, too. Nevertheless, as a result of the competition between Great Britain and Russia, the Dardanelles military operations organized by the Allies, failed in 1915. Consequently the war extended three more years, which gave a chance to the Turkish government to realize the Armenian Genocide in the territories of the Ottoman Empire.

ՔՐԴԵՐԻ ԱՆՕՐԵՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՎԱՆԻ ՆԱՅԱՆԳՈՒՄ ԵՎ
ԻԹԹԻՅԱՏԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՍՈՒՄԸ
(1908–1912 թթ.)

ԱՎԵՏԻՍ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

XX դարասկզբին Օսմանյան կայսրության բազմաթիվ շրջաններ ապրում էին քրդական միջնադարյան խավարամտության մեջ: Թուրք հեղինակ Ջելալ Նուրի բեյը՝ «Օսմանյան անկման պատմութ-յունը» գրքում խոստովանում էր. «Միջնադարեան կարգ ու սովորությունները շատ տեղեր իրենց ամբողջ ուժովը կը տիրապետեն: Հեռավոր շատ մը վայրերու մէջ ցեղապետներու և շեյխերու ազդեցութիւնը կառավարութեան ու վեհապետներու ազդեցութենէն աւելի է: Անոնք թուրք կ'առնեն, արդարադատութեան վեհապետական իրաւունք (և զուլում) գործ կը դնեն: Անոնց հպատակները, բացի հնազանդութենէ, ուրիշ բան չեն գիտեր...»¹:

Ճանապարհորդ Մոլթիէի բնութագրմամբ՝ քրդերը «լեռներու կատարները թառող գիշատիչ թռչուններ» են, «որ ամէն պատեհ առիթ դաշտեր իջնելով երկրագործ ժողովուրդը կը կողոպտէին և իրենց արծուի բոյները կը բարձրանային...»²:

Բաֆֆին նշում էր, որ դեռևս XIX դ. երկրորդ կեսին միայն Վասպուրականում հաշվվում էր 120 իրարից տարբեր քրդական ցեղ, որոնք գանազանվում էին իրենց բարբառներով, սովորություններով և անգամ կրոնով³:

Քրդական ամեն մի աշիրեթի (մի ցեղապետի ենթարկվող ցեղ) մեջ կային նաև տասնյակ թոռուններ (բարեկեցիկ ցեղեր), որոնք նույն ցեղին պատկանող տոհմական շառավիղներն էին: Գյուղացիությունը, ճանաչելով ցեղապետին, ճանաչում էր նաև նրա արյունակից թոռունին: Աշիրեթ – վրանաբնակ քրդերը չէին զբաղվում ոչ արհեստներով, ոչ էլ հողագործությամբ: Նրանց հիմնական զբաղմունքը ոչխարաբուծությունն էր:

Ընդհանրապես, Վասպուրականի քրդերն ամենից վտանգավորն էին, քանի որ եկվոր էին. «Նոցա հացի պաշարը հայթայթւում է հայ գիւղացու աշխատանքից, կալ ու կլթից, կամ բռնի յափշտակելով և

¹ Ա. տ. մ. Օսմանեան կայսրութեան անկման պատմութիւնը, Կ. Պոլիս, 1913, էջ 58:

² Հ. Եր ա մ ե ա ն. Յուշարձան, հ. Ա, Աղեքսանդրիա, 1929, էջ 23:

³ Բ ա ֆ ֆ ի. Տաճկահայք (Հայոց հարցը), Վիեննա, 1913, էջ 120:

կամ չնչին վճարումով...»⁴: Մինչդեռ Սասունի և Տարոնի քրդերը՝ քրդացած հայեր էին⁵:

Ի տարբերություն մյուս նահանգների՝ Վանում մեծ թիվ էին կազմում ինչպես վաղկան – թափառաչրջիկ (քոչարի), ըլենտ, նոմատ, այնպես էլ նստկան (ռայաթ) քրդերը: Նահանգի հյուսիսային, հյուսիսարևմտյան և հյուսիսարևելյան լեռների լանջերին ապրում էին քրդական աշիրաթներ՝ շէվերցիք, լըմըցիք, հայտարանցիք, ադամանցիք, կալկանցիք, մուկուրցիք, մելանցիք, թակուրցիք ու այլ փոքր ցեղեր, որոնք սպառնում էին հյուսիսային գավառաբնակներին՝ կողոպտելով և սպանելով⁶:

Վանի նահանգի հարավարևելյան, հարավային և հարավարևմտյան լեռնագոտիներում՝ Տմորեաց լեռներում, Առնոսի ու Արտոսի սարահարթերում, բնակվում էին շեմսկցիք, շկակցիք, հարթոչցիք, միրանցիք, մամոզանցիք, դուդերցիք, մամքոռանցիք, շեղանցիք, ինչպես նաև նստակյաց մի շարք քրդերի բեկեր, բեկզաղներ, աղաներ, գցրացիք, հալաջցիք, ազիզյանք, որոնք նույնպես պատուհաս էին հարավային շրջանների հայերի, ասորիների ու ռայաթ քրդերի համար⁷:

Շաղայի Անձևացյաց և Հայոց-ձոր գավառները բազում տարիներ տանում էին գցրացի քրդերի կամայականությունները:

Վանի հարավակողմում էր գտնվում Հեքեարի մեծ աշիրեթը⁸:

Վանի նահանգի քրդական ազգագրական տեղաբաշխման մի փոքր այլ պատկեր է առաջարկում Հ. Շահբազյանը: Ըստ նրա՝ ուսթուրք-պարսկական սահմանագլխի ամբողջ երկարությամբ՝ Վանի գծի վրա տեղաբաշխված էին շկակները (ընդհանուր անունը), որոնք բաժանվում էին ավելի փոքր տոհմական միավորների և հայտնի էին՝ շամզկցի, կարդարցի, մուկուրցի, թակուրցի, մլանցի, լեցի, շավցի անուններով: Արձեշում հաստատված էին հայտարանցիք, Ալջավազում՝ սիպկցիք: Իսկ հարավային կողմերում՝ Նորդուզում և Շատախում՝ մինչև Տիգրանակերտ ու Հեքեարի սահմանները, գտնվում էին արտոչցիք, որոնք բաժանված էին՝ գրավցիք, շիտանցիք, մամխոռանցիք, խալիլանցիք, մահմտանցիք, մեհմեա փիրանցիք, հարքցիք, դայանցիք, ժիրկցիք, չիպարցիք, եզդինանցիք⁹:

Ինչպես մյուս շրջանների, Վանի նահանգի քաղաքներում ապրող քրդերը ևս բաժանվում էին կաբլիների՝ ցեղերի, և նույնպես ունեին իրենց պետերն ու աղաները: Պաշտոնավարելով տեղական կառավարություններում՝ նրանք անում էին այն, ինչ ուզում էին՝ մնալով անպատիժ: Քաղաքներում ապրող քրդերը, որոնք արդեն համարյա

⁴ «Հովիտ» (Թիֆլիս), 1911, № 39, էջ 621:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Նույն տեղում, էջ 620:

⁷ Նույն տեղում:

⁸ Լ. Մեսրոպ. Քուրդիստան եւ քուրդերը (ակնարկ), Փարիզ, 1957, էջ 38:

⁹ Յ. Շահպազյան. Քիւրդո – Հայ պատմութիւն, Կ. Պոլիս, 1911, էջ 120–121:

թուրքացել էին, միջնորդի դեր էին կատարում կառավարության և աշիրեթապետների միջև:

Աշիրեթ-կաբիլ-կառավարություն. ահա այն երեք ուժը, որը հիերարխիա կազմած՝ քանդում էր Հայաստանը¹⁰:

Երիտթուրքերի հեղաշրջումը, սահմանադրության վերականգնումը և կառավարության ձեռնարկած միջոցառումները մեծ հույսեր արթնացրեցին հայերի շրջանում: Կառավարությունը ռազմական մի շարք քայլեր ձեռնարկեց սուլթանի կողմից հովանավորվող քուրդավատատերերի դիրքերը թուլացնելու նպատակով¹¹: 1908 թ. սեպտեմբերին հրաման արձակվեց համիդիե գնդերի զինաթափման ու ցրման մասին, ինչպես նաև ընդունվեց օրենք ոչ մահամեղականների զինակոչի մասին: Չեղյալ հայտարարվեց նաև ոչ մահամեղականների քաֆիրությունը և քուրդ ավատատերերի օգտին կատարվող անվճար աշխատանքները: Ինչպես Մ. Էպլիդաթյանն է նկատում, «...սահմանադրութեան հռչակումէն ետք... քիւրտին համար այլեւս հայերու վրայ անպատիժ բռնանալը եթէ ոչ անկարելի՛ գէթ դժուար դարձաւ»¹²:

Քրդերը՝ որպես համիդյան շրջանի գորավիզ տարր, իրենցից ներկայացնում էին հակասահմանադրական մի ուժ՝ թշնամի նոր վարչաձևին և սահմանադրական թուրքիային. «Թուրք-քրտական միութիւնը, համիտեան սանձարձակութիւններու հետ մեկտեղ, կը վերանար, ու քիւրտերը կ'որդեգրէին հակաթուրք քաղաքականութիւն մը»¹³:

Արդյունքն այն էր, որ արդեն Մեհմեդ V օրոք երիտթուրքերը հրապարակեցին մի օրենք, ըստ որի՝ արևելյան նահանգների, այդ թվում՝ Վանի նահանգի քրդական բնակչության մի մասը վերաբնակեցվեց երկրի կենտրոնական շրջաններում՝ այն հաշվարկով, որ քրդերը կազմեն այդ շրջանների թուրք բնակչության միայն 5 %-ը¹⁴:

Երիտթուրքական ժամանակներից ուժեղացվեց քրդերի ազգային ինքնագիտակցության և ինքնուրույն էթնիկական միավորի անտեսումը¹⁵:

Քաղաքական հակումների այս խիստ հստակ տարբերության առումով, հայերն ու քրդերը սահմանադրության առաջին իսկ օրերից հայտնվեցին հակադիր ճակատների վրա: Հայերը ջերմ սահմանա-

¹⁰ Հ. Միմոնյան. 1912–1913 թթ. Բալկանյան պատերազմները և հայերը, Երևան, 2014, էջ 460:

¹¹ A. Safrastian. Kurds and Kurdistan, London, 1948, p. 69.

¹² Մ. Մ. Էպլիդաթեան. Կեանք մը ազգիս կեանքին մէջ, ակնատեսի եւ մասնակցողի վկայութիւններ 1903–1923, Անթիլիաս, 1987, էջ 77:

¹³ Կ. Սասունի. Քիւրտ ազգային շարժումները և հայ-քրտական յարաբերութիւնները (ԺԵ դարէն մինչեւ մեր օրերը), Պեյրութ, 1969, էջ 194:

¹⁴ The Massacres of Kurds, Publication of the Kurd's National League Hoyboun, Cairo, 1928, p. 8.

¹⁵ С. С. Аванесов. Положение национальных меньшинств в Турции. Ереван, 1963, с. 48–49.

դրականներ էին և միևնույն ժամանակ համաձայնություն ու համագործակցություն մեջ էին երիտասարդ թուրքերի հետ: Իսկ քրդերը մնացին նույն դիրքերի վրա և շարունակեցին հետևել այն նույն ուղղությունը, ինչ որ կար համիդյան ժամանակաշրջանում: 1909 թ. սկսած՝ ինչպես Վանի ֆրանսիական փոխհյուպատոս Ս. Զարսեսկին է արձանագրում, հայ և քուրդ ժողովուրդների հարաբերությունները բնութագրվում են իրական պատերազմով¹⁶:

Հայ-քրդական հակամարտության շարունակությունն աղետալի երևույթ էր, որի ծանրությունը ո՛չ հայերը և ո՛չ էլ քրդերը ժամանակին չկարողացան կռահել: Հայերն անճար կառչած էին կառավարությունը և, օգտվելով սահմանադրական ազատություններից, հույս ունեին խաղաղ ճանապարհով, հեղափոխական կարգերի շնորհիվ հաղթահարել դժվարությունները ու, վանելով քրդական վտանգը, ազատվել ճորտական վիճակից: Իսկ քրդերը, ժամանակավոր համարելով սահմանադրական ազատությունները և հենվելով իրենց զինական ուժերին, վստահ էին, որ նորից կվերականգնեն իրենց բացարձակ տիրապետությունը հայության վրա:

Այն, որ քրդերը հայերի նկատմամբ ունեին ընդգծված ատելություն՝ որպես ուրիշ կրոն դավանող ազգի, մեղավոր էին թուրքերը: Գեներալ Թ. Նազարբեկյանի հավաստմամբ, թուրքերի կողմից էր արմատավորվել հայերի նկատմամբ քրդերի ունեցած հակադրությունը¹⁷: Իրավացի է Ն. Հովհաննիսյանը, երբ նշում է, որ քուրդ-հայկական հարաբերությունների խնդիրը մի վերին աստիճանի բարդ հանգույց է, որը պահանջում է համակողմանի քննարկում Հայոց ցեղասպանության քրդական գործոնի պարզաբանման տեսանկյունից¹⁸: Բանն այն է, որ այդ հակամարտության սաղմերն աճեցին և հանգեցրին 1915 թ. Հայոց եղեռնին, որի վերջնական նպատակը, ինչպես Բիթլիսի հայ-քուրդ ու թուրք համերաշխության 1915 թ. ժողովի արձանագրության մեջ էր նշվում, հայերի և քրդերի բնաջնջումն էր¹⁹:

Հայության և քրդության հակամարտության գլխավոր հիմքերը, մասնավորապես, Վանում տնտեսական-դասակարգային էին:

Անձի և գույքի ապահովությունը էությունմբ ուղղված էր քուրդ ժողովրդի դեմ, ավելի ճիշտ՝ քուրդ տիրող և ղեկավար դասակարգի դեմ, որը նախորդ 30 տարվա ընթացքում իր դիրքերն ամրապնդել էր շնորհիվ տիրող անապահովության: Քուրդ պատմաբան Ք. Ահմադը գրում է, որ քրդական ցեղերի ավագանու ազահուլությունն ու

¹⁶ S. Zarzecki. La question Kurdo-Arménienne. – “Revue de Paris”, XXI, april 15, 1914, p. 888; նաև՝ Roderic H. Davison. The Armenian crisis, 1912, 1914, New York, 1948, p. 3.

¹⁷ Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 45, ց. 1, գ. 7, թ. 22–23:

¹⁸ Ն. Հովհաննիսյան. Քրդերի մասնակցությունը հայերի ցեղասպանությանը, քրդական գործոնը Արևմտյան Հայաստանի հարցի լուծման հայկական հայեցակարգում, Երևան, 2016, էջ 13:

¹⁹ Կ. Սասունի. նշվ. աշխ., էջ 195:

ընչաքաղցովթյունն էր պատճառը, որ նրանք սպանում էին հայերին և իրենց ձեռքը գցում վերջիններիս հողատարածքները, արոտավայրերը, անասունները, գույքն ու ունեցվածքը²⁰:

Հայաստանի վարչական ինքնավարությունն ինքնին դեմ էր քրդական ավատապետական կազմակերպությանը, որովհետև նման բարենորոգումը, գոնե վարչական հիմքի վրա, օրենքի և իրավունքի տիրապետությունը պետք է հաստատեր մի տեղ, ուր անիրավությունն ու անիրազանությունը եղել էին տիրական:

Վանում հայերի և քրդերի հաշտությունը հենց սկզբից դարձավ խնդրո առարկա, քանի որ քրդերի տնտեսական ու քաղաքական վիճակն անկարելի էր դարձնում որևէ համագործակցություն: Մինչև 1908 թ. սահմանադրությունն աշխրեթապետերը հարստանում էին քաֆիրության (խաֆիրության) տուրքով և լիովին օգտվում էին հայ գյուղացու ճրի աշխատանքից՝ օլամից (դարապարհակից): Ավատապետերի մտայնության մեջ դարերով արմատացած էր ավատական այդ ըմբռնումը, և դրա խախտումը նրանց թվում էր անկարելի, քանի որ այն կյանքի ու մահվան խնդիր էր:

Քուրդ ցեղապետերն իրենց կիսանկախ ավատապետական իշխանությունը ցանկանում էին պահպանել գոնե հայերի նկատմամբ՝ որպես գրավական իրենց քաղաքական տիրապետության: Քրդերի կողմից հայերին զիջումներ անելը կնշանակեր հրաժարվել տիրող դասակարգի քաղաքական և տնտեսական իրավունքներից, դառնալ աշխատավոր գյուղացի ու ապրել սեփական աշխատանքով. «Այս արդէն ընկերային-տնտեսական մեծ յեղաշրջում մը կ'ըլլար, ինչ որ կարող էր գլուխ գալ կամ պետութեան բռնի հարկադրումով եւ կամ հայերու ուժեղ ըմբոստութեամբ»²¹:

1908 թ. սեպտեմբերի սկզբներից երիտթուրքական կառավարությունը Վան է կանչում քուրդ ցեղապետերին, որոնք հավատարմության երդում էին տվել և նրանց պաշտոնապես տեղեկացվում է սահմանադրության հրապարակման մասին: Այս առիթով քրդական ցեղապետերի հայտարարություններից առանձնանում է Ադիլջևազի գավառի հայտնի կալվածատեր, համիդիե զորքերի հրամանատար Հայդերանլը Հյուսեին փաշայի՝ Վանի զինվորական ընդհանուր հրամանատարին ուղղված զեկույցը, որում նա նշում էր. «...անցելում հայերի վրա գործ դրված բարբարոսութիւնների վերաբերմամբ ինքը բնաւ մեղք չունի, որովհետև այն, ինչն ինքն է գործել, դա միայն ելլողից ստացված որոշ ցուցմունքների հետևանքն է» և որ ինքը «իրան տրված հրահանգների միայն 1/10-ը հազիվ է գործ դրել»²²: Հյուսեին փաշային հրամայված էր Ադիլջևազի գավառի հայությունը բնաջնջել, բայց նա պարծենում էր, որ բավականացել է միայն հայերին կողոպտելով:

²⁰ 271–268 النكتور كمال مظهر أحمد، كردستان في سنوات الحرب العالمية الأولى، الطبعة الثالثة، بيروت-لبنان، 2013، ص.

²¹ Կ. Սասունի. նշվ. աշխ., էջ 201:

²² «Մշակ» (Թիֆլիս), 2. X. 1908:

Չնայած հայերի պահանջին՝ պատժել Հյուսեին փաշային ու նրան չվերադարձնել Ադիլջևազը, կառավարությունն անտեսեց դա և Կարինի ու Բայազետի սահմաններից վճռված Հյուսեին փաշան հաջող ապաստան գտավ Վանում և Արճեշում, որտեղ տեղ էին գտել համիդյան վարչակարգի կողմնակիցները²³: Դեռ ավելին. մեկ ամսից ավելի էր, ինչ կենտրոնական կառավարությունից հրաման էր եղել հավաքել համիդիե զորքի մոտ գտնվող կառավարական զենքերը, սակայն դա ոչ միայն չէր գործադրվել, այլև Հյուսեին փաշան համարձակվել էր 600 հոգուց բաղկացած զորաբանակ կազմել Արճեշում²⁴:

Անպատեղիության հետևանքը լինում է այն, որ նահանգում տեղի են ունենում նոր հանցագործություններ: Այսպես, 1908 թ. օգոստոսին թագուռցի Հյուսեին բեկի ծառաներն Ախոռիկ գյուղում սպանում են մոր և որդուն այն բանի համար՝ նրանք համարձակվել էին դիտողություն անելն Հյուսեին բեկին, որի տղայի հարսանիքի ժամանակ հարսնևորների ձիերը փչացրել էին իրենց ցանքսերը: Քանի-քանի անգամ դիմեցին դատարան, սակայն դատարանը չբարեհաճեց ձերբակալել նրանց. «... մի՞թե հայի սպանութեան պատճառով արժէ ձերբակալել, բանտարկել թիւրքին կամ քիւրդին»²⁵:

Միայն 1909 թ. մարտ-մայիս ամիսներին Արճեշի գավառակում սպանվել են 6, վիրավորվել՝ 1, Գավաշի և Կարճկանի գավառակներում սպանվել են 2, վիրավորվել՝ 3, Նորդուզի գավառակում սպանվել՝ 7 հայ²⁶: Այս եղեռնագործությունների հեղինակներից ոչ ոք չի ձերբակալվում: 1909 թ. հուլիսին, երբ Արճեշում մի հայ երիտասարդի սպանության համար 5 թուրք է կալանավորվում, տեղացի ազդեցիկ թուրքերից մեկը՝ Հաջի Հասանը, բացականչում է. «... ի՞նչ է նշանակում մի հայի սպանութեան պատճառով հինգ թիւրքեր բանտարկել»²⁷:

1908 թ. սեպտեմբերի 18-ին Վանի վիլայեթի Համիդիեի գավառում թուրքերն ու քրդերը միանալով՝ սպառնում են Վանից այնտեղ գնացած առևտրական հայերին սպանել և կողոպտել: Պատվող լուրերի համաձայն՝ այդ սադրանքը հրահրել էր Վանի շրջանի կայմակամ Աեդեթ բեյը՝ նախկին վալի Թահիր փաշայի որդին, ով 1908 թ. դաշնակցական Դավոյի գավառանությունից պատճառով Վանի գինապահեստների հայտնաբերման ժամանակ խաչան գյուղում անմարդկային բարբարոսությունների դիմեց: Հայերը հեռագրով դիմում են Վանի վալիին և օգնություն խնդրում, սակայն պարզվում է, որ այն տեղ չի հասել²⁸:

²³ Նույն տեղում:

²⁴ «Մշակ», 2. XII. 1908:

²⁵ «Մշակ», 2. VIII. 1909:

²⁶ Նույն տեղում:

²⁷ Նույն տեղում:

²⁸ «Մշակ», 2. X. 1908:

Քուրդ ցեղապետերից էր Արճակի Հայաբնակ Մանտան գյուղում հաստատված Սայիդ բեյը՝ ձեռն Այիբ խան բեկի որդին, որը շուրջ 15 տարի, թողնելով իր Դիբայլու գյուղը, հանգրվանել էր Մանտանում՝ բացարձակ տիրապետողի իրավունքով. «Այն չարիքը, որ այս բեկը հասցրել է մանտանցիներին, գերեզմանումն անգամ չի մոռացվիր»²⁹: Նա սեփականացրել էր գյուղի ողջ չիմանը (արոտատեղին ու խոտնոցը), գյուղացիներին ձրի աշխատացնելով՝ հավաքում էր խոտը և վաճառում, գրավել էր գյուղացիների ձիթհանը ու մի ջրաղաց: Բողոքներն ապարդյուն էին անցել, քանի որ ստեղծված հանձնաժողովը, թեև իրավունք վերապահեց հայերին, որ տեր լինեն իրենց հողերին, բայց Սայիդը չենթարկվեց³⁰: Եվ այդ ամենը կատարվում էր սահմանադրական կառավարութան աչքի առջև: Երբ կառավարական գործերը փորձում էին բռնել նրան, նա կամ փախչում էր ուրիշ գյուղ, կամ, մնալով տեղում, կաշառում էր գործին, որոնք զայրացած քաղաք էին վերադառնում՝ հայհոյելով անզգամ բեկին, որ իրենց ձեռքը «չընկալ պինդ բռնելու»³¹:

1908 թ. երիտթուրքական հեղաշրջման ժամանակ Նորդուզը դարձել էր քուրդ բեկերի սպանությունների և այան-թալանի թատերաբեմ: Հուսահատական էր տեղի հայերի վիճակը. «Խեղճ հայերը ստիպված են ապրել գրաւցոց կողքին, կարծես մէկը ճնշվելու, միւսը ճնշելու պաշտօնով: Մինչ լրջօրէն հրամայում, իսկ միւսը անասնօրէն հպատակում է, մին ստրուկ, «Քլա», միւս լիազօր տէր և աղա»³², – գրում է «Մշակը»: Նորդուզում ալան-թալանը, սպանությունները և հափշտակությունները շարունակվեցին սահմանադրությունից հետո էլ: Քուրդ ավազակապետ Միր-Մհեն իջնելով լեռներից՝ հաճախ էր «այցելում» գյուղերը:

Կառավարութունը բազմիցս գործ էր ուղարկել Նորդուզ քուրդ ավազակներին ձերբակալելու համար, բայց գործը միշտ ամոթապարտ հետ էր նահանջում:

Կառավարութունը ձերբակալում է անհնազանդ Մլանցի Մահմադ, Թակուրցի Հուսեյին և Շամզկցի Սադամ բեկերին՝ սահմանն անցնելու ու Պարսկաստանում թալան կազմակերպելու համար: Ձերբակալվում են նաև հայդարանցի Հաջի-Թամիր և Քյոո-Հյուսեին փաշաները՝ Արճեշ-Ալջավազում հայերի վրա կատարած բռնությունների ու կոտորածների համար³³: Փորձեր են ձեռնարկվում Շատախն ավերող ավազակապետ Միր-Մհեն ձերբակալելու համար, ով ամբաստանվում էր ոչ միայն հայերին սպանելու ու հայկական գյուղերը թալանելու մեղադրանքով, այլև կառավարական գործերին վնաս

²⁹ «Գործ» (Թիֆլիս), 30. X. 1908:

³⁰ «Մշակ», 5. VII. 1908:

³¹ «Գործ», 30. X. 1908:

³² «Մշակ», 6. XI. 1909:

³³ «Գործ», 24. III. 1909:

պատճառելու համար³⁴: Այդ գործում մեծ աշխատանք է տանում Շատախի հայ կայմակամ Նիկողայոս էֆ. Աղասյանը³⁵:

Կուսակալի փոխանորդ եղած ժամանակ Վանի զինվորական հրամանատար Յավեր փաշան ձերբակալեց Արճակի մյուզիբուլթյան մոտ գտնվող քուրդ Սեյիդ բեյին, բայց հետո «համբուրելով ճակատը ազատ արձակեց զայն»³⁶: Կուսակալ Բեքիր Սամի բեյը, նկատի ունենալով ոճրագործի դեմ եղած անթիվ բողոքները, կրկին ձերբակալեց նրան: Սեյիդ բեյի առաջին բանտարկություն ժամանակ Մանտան գյուղի գյուղացիների արդարացի բողոքի հիման վրա խորհրդարանն որոշում է կայացնում, որ Սեյիդի մարդիկ դուրս գան հիշյալ գյուղից: Այս որոշումը, թեև, իսկույն հեռագրվում է Արճակի մյուզիբուլթին, որ գործադրի, սակայն մնում է թղթի վրա, քանի որ ժամանակին Յավեր փաշան մյուզիբուլթից պահանջել էր չգործադրել որոշումը³⁷:

1909 թ. սեպտեմբերի 25-ին Ադիլջևազի Սյուլթեն գյուղում դաժանաբար մորթումովում և ծովն են նետվում ծագումով բնիկ արծիկեցի ու բուլանդցի շրջիկ 6 հայ մանրավաճառ, որոնցից երկուսը 12–15 տարեկան էին: Այս բոլոր նոր սարսափներ առաջացրեց երկրում, նամանավանդ, եթե հաշվի առնենք, որ ոճրագործությունը կատարվել էր կուսակալ Բեքիր Սամի բեյի Ադիլջևազում պաշտոնական պտույտի ժամանակ, կարծես թե, մատնանշելու համար վալիի ապիկարուլթյունը: Վալին միջոցներ է ձեռնարկում ոճրագործներին բացահայտելու համար, բայց ապարդյուն, քանի որ հարձակման ենթարկված և չսպանված երկու թուրք հրաժարվում են ցուցմունք տալ: Հայերը դիմում են Ադիլջևազի կայմակամին՝ մոտակայքի քուրդ գյուղացիներին պատասխանատվություն ենթարկելու համար: Սակայն նա պատասխանում է. «... ի՞նչ էք ուզում, ուզում էք բնաջինջ անել բոլոր քիւրդերի՞ն, դրանից վնասվողները կրկին ինքներդ էք լինելու, պէտք է գայրացնել քիւրդերին, եթե ոչ, հալածվելիս, նրանք կը գայրանան և կրկին ձեզ հայերիդ կը կոտորեն»³⁸: Դեռ ավելին, նա նշում է, որ հայերն իրենցից բռնագրավված հողերը զենն Հուսեին փաշայից³⁹: Հիշյալ ոճրագործությունն անիշխանական վիճակ առաջ բերեց Վանի նահանգում: Դրան հաջորդեցին ուրիշ ոճրագործություններ. մի հայ կնոջ դի հայտնաբերվեց Արծկեի ծովեզերքում, մի ուրիշ հայ սպանվեց Աբաղայի դաշտում, իսկ Նորդուզի գավառում թալանվեցին Կանգուառ գյուղի և ս. Հոգեաց վանքի 150 ոչխար⁴⁰:

³⁴ «Կոհակ» (Կ. Պոլիս), 1909, № 16, էջ 188, նաև՝ «Հայրենիք» (Կ. Պոլիս), 11/24. VIII. 1909:

³⁵ «Կոհակ», 1909, № 23, էջ 256:

³⁶ Նույն տեղում, № 12, էջ 139:

³⁷ Նույն տեղում:

³⁸ «Մշակ», 28. X. 1909:

³⁹ «Կոհակ», 1909, № 21–22, էջ 248:

⁴⁰ Կանգուառում էր, որ 1908 թ. ապրիլին հայտնի ավազակապետ Միր-Մհերի կողմից սպանվեց 7 հայ և թալանվեց գյուղը (տես «Մշակ», 28. X. 1909):

Ալջավազի մեծ ավազակապետ Քոռ Հուսեին փաշան, ով բանտարկված էր գորանոցում և հարյուրավոր բողոքներ կային իբրև մարդասպանի ու թալանչու, 1909 թ. սեպտեմբերին ազատ արձակվեց⁴¹: Բանն այն էր, որ տեղական ոստիկանական պաշտոնյաները «զայն իբրև բանտարկեալ չէին նկատեր, այլ իբրև պատուաւոր հիւր, որուն առջեւ յարգանքով ոտքի կը կենային»⁴²:

Զկարողանալով տանել Հուսեին բեկի բռնութիւնները՝ Սարայի շրջանի հայ, քուրդ, եզդի և ասորի գյուղացիները 1909 թ. աշնանը օգնութեան համար դիմեցին Վասպուրականի դաշնակցութեան կենտրոնական կոմիտեի անդամ Ա. Վուսթյանին, ով վստահեցրեց, որ գյուղացիները մի փոքր համբերեն, մինչև դատարանները վերակազմվեն ու ստեղծվեն նոր դատարաններ՝ նորընտիր դատավորներով⁴³:

Այս դեպքերից հետո Վան է ժամանում օսմանյան խորհրդարանի անդամ քուրդ շեյխ Աբդուլ Քադիրը, ով երազում էր տեսնել սահմանադրական բարեկարգված Թուրքիա: Նա հեռագրով իր մոտ է կանչում շրջակայքի քուրդ ցեղապետներին և, ելնելով Օսմանյան պետութեան շահերից, ներկայացնում է քրդերի կողմից առաջ բերվող խժոժութիւնների բացասական հետևանքները՝ նշելով, որ «երկրի բոլոր ժողովուրդները եթէ համերաշխ չը լինեն, եթէ երկրում խաղաղութեան փոխարէն տիրեն միշտ խռովութիւններ, շարունակվէն խժոժութիւններ, օտարը պատրուակ պիտի ունենայ միջամտելու, ինչպէս արվել է դրացի Իրանում, և մեր գեղեցիկ հայրենիքը փայբաժին է լինել օտարին, գգուշացէք երկրի վրա հրաւիրելուց այդ դժբաղդ րօպէն»⁴⁴: Հանդես գալով հայ-քրդական համերաշխութեան կոչով՝ նա 1909 թ. հոկտեմբերի 19-ին Վանի Իթիհատի ակումբում հրավիրեց հայ, թուրք և քուրդ ազգերի 300 ներկայացուցչի խորհրդակցութիւն, որտեղ ներկաները, չարիքի արմատը համարելով համիդյան բռնապետութիւնը, երգվեցին հավատարիմ մնալ «հայրենիքին, սահմանադրութեանը և ազգերի համերաշխութեանը»: Հատկանշական էր Մոկսի մարդասեր Մըթուլլան (Մուրթուլա) բեյի խոսքը, որտեղ նա նշում էր՝ «մենք քիւրդերս այդ բռնապետական կառավարութեան որսի շներն էինք, նա մեզ ուղարկում էր որսի, բերում էինք որսը, իսկ կառավարութիւնը պոկում էր համեղ կտորները, պարարտ միսերը և մեզ թողնում էր ոսկորները, որոնց մենք կրծում էինք...»⁴⁵:

Բանն այն էր, որ քրդերը հաճախ մեղավորութիւն փնտրում էին արտասահմանից եկած հայ «ինքնակոչ առաքյալների»՝ հեղափոխականների մեջ: Այսպես, «Իթիհատ» պարբերականը գրում էր, որ «...քանի մը երիտասարդներու, մասնավորապես Արամի և Իշխանի

⁴¹ «Հորիզոն» (Թիֆլիս), 9. VIII. 1909:

⁴² «Զայն Հայրենեաց» (Կ. Պոլիս), 23–25. X. 1909:

⁴³ «Հայրենիք» (Բոստոն), 1923, փետրվար, № 4, էջ 31:

⁴⁴ «Մշակ», 28. X. 1909:

⁴⁵ «Մշակ», 12. XI. 1909:

ներկայությունն ու գործունեությունն է, որ պատճառ կրլա երկրի վրդովման ու ժողովուրդներու իրարանցման»⁴⁶:

Ոստիկանությունն հարցաքննությունն են կանչվում դուրս. Տ. Դավթյանը և Ա. Վուսայանը: Ինչպես պարբերականն է նկատում «Բժիշկը» (Տ. Դավթյանը)՝ որպես ռուսահայտակ, հարցաքննության գնաց ռուսական հյուպատոսի հետ, որն էլ շատ կարճ տևեց, և նա առանց որևէ պատասխանատվության ազատ արձակվեց: Իսկ Ա. Վուսայանը՝ որպես ամերիկահայտակ, անգլիական հյուպատոսի խորհրդով հարցաքննության չենթարկվեց. քանի որ ամերիկահայտակները միմիայն ամերիկյան դատարանի առջև կարող էին հարցաքննվել⁴⁷:

Քրդերն անպատիժ էին մնում նաև մյուս դավառներում: 1910 թ. Ադիլջևազի դավառակում մորթոտված 6 հայի սպանության ոճրով ամբաստանված ու բանտում գտնված 16 քրդից 11-ը անպարտ արձակվեցին և 5-ը միայն 3–8 տարով բանտարկվեցին: Մինչդեռ նախորդ վալի Բեքիր Սամի բեյը խոստումներ էր շուայլում, որ ոճրագործները կախաղան են բարձրացվելու. միայն մեկը, այն էլ իր բացակայության ժամանակ, մահվան դատապարտվեց⁴⁸:

Լինում էին դեպքեր, երբ հայերն էին սպանում քրդերին՝ իրենց վրիժառության ցատումը բավարարելու համար: 1909 թ. փետրվարի 26-ին Վանում Կարճկան դավառի Սուրբ գյուղի բնակիչ Ղազարի ձեռքով սպանվում է նույն դավառի Բիկանց գյուղի քուրդ Ջահվար աղան: Պատճառն այն էր, որ չորս տարի առաջ քուրդ աղան առևանգել էր նրա քրոջը և սպանել հարազատներից մեկին⁴⁹:

1910 թ. գարնանից նորից Նորդուզի, Շատախի և Վերին Հայոց Ձորի շրջաններում կրկին հայտնվում է ավազակապետ Միր-Մհեն⁵⁰, որին, ինչպես նշվեց, կառավարությունը քանիցս հանձնարարել էր բռնել⁵¹: Սակայն հետապնդողներն այնքան ապիկար էին, որ ավազակն ամենայն ճարպկությունը միշտ փախչում էր մի գյուղից մյուսը: Այս առիթով «Կոհակ» պարբերականն ընդհանրացնում է. «Եթէ միականի քիւրտ մը մի տարիէ ի վեր կառավարութիւնը անկարող կ'ըլլայ բռնել կամ սպանել, ուրեմն եթէ տասն հատ այդպիսիներ լինին, բանակներ ալ չպիտի բաւեն»⁵²:

Գլուխ է բարձրացնում նաև օլամների (ձրի աշխատանքի) հարցը: Քրդերը Բեքիր-Սամի բեյի օրոք չեն բավարարվում միայն 1910 թ. օլամներով, այլ պահանջում են նաև նախորդ երկու տարվա օլամներն էլ այն դեպքում, երբ ժողովուրդը, առաջնորդվելով սահմանադրության «հուրիեթ»՝ «ազատություն» կարգախոսով, իրեն իրա-

⁴⁶ «Առաջամարտ» (Կ. Պոլիս), 27/10. VII. 1909:

⁴⁷ «Առաջամարտ», 19/1. IX. 1909:

⁴⁸ «Մշակ», 7. IV. 1911:

⁴⁹ «Գործ», 26. III. 1909:

⁵⁰ «Հորիզոն», 31. VII. 1910:

⁵¹ «Հորիզոն», 9. VIII. 1909:

⁵² «Կոհակ», 1909, № 21–22, էջ 249:

վունք էր վերապահել դադարեցնել օլամների վճարումը: Սակայն վալիի վերաբերմունքն այդ հարցում հիասթափեցրեց հայերին՝ ցույց տալով, որ սահմանադրութունից հետո էլ ոչ մի բան չէր փոխվել:

Կարճկանում Բեքիր-Սամիի կողմից անտառապետ է նշանակվում Մուսա բեյ անունով մի բռնավոր, որի դեմ հարյուրավոր գանգառներ կային: Երբ Բեքիր-Սամիին հանդիմանում են՝ ասելով, թե նա ինչպե՞ս է այդ կարևոր պաշտոնը վստահել նման մարդուն, նա պատասխանում է. «Ի՞նչ կարեւորութիւն ունեն գանգառ-բողոքները, հայերին եթէ հարցնելու լինենք, բոլոր քիւրդերին պետք է քշել, հալածել երկրից»⁵³:

Ս. Մ. Հակոբյանը ենթադրում է, որ հայ գյուղացիութեան կոտորածին ու թալանին, որպես կանոն, մասնակցում էին ոչ թե թուրք և քուրդ գյուղացիական գանգավածները, այլ առավելապես թուրքական իշխանութունների կողմից հրահրված բեյերի հրոսակախմբերը⁵⁴:

Քրդական շահատակութունների գոհ դարձավ շատախցի Հովհան էֆ. Տ. Մարգարյանը, ով գործունյա և ազգասեր մի հայ էր, զգալի ազդեցութուն ուներ կառավարական շրջաններում ու համարձակ բողոքում էր գեղծումների և իր ազգակիցների զրկանքների համար: Նա ընդդիմանում է նախկին ավագակապետ Շաքիրի դեմ՝ որպես ավագակ Միր-Մհերի պաշտպան և նրան մի քանի ամիս նստեցնում է բանտ: Սպանութունը 50 ոսկու դիմաց իրականացնում է Միր-Մհերն. այն ունեցավ իր դիվանագիտական արձագանքը: Էրզրումի ռուսական գլխավոր հյուպատոս Ա. Շտրիտտերը Կ. Պոլսի ռուսական դեսպան Չարիկովին 1910 թ. նոյեմբերի 24-ին տեղեկացնում էր. «Ինչպես որ առաջ պատիվ եմ ունեցել տեղեկացնելու Ձերդ գերագանցութեանը, այժմ էլ թուրքական իշխանութունների վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ մնում է անբարեհաս. բոլոր դեպքերում, երբ հայերը հանդես են գալիս որպես տուժածներ, նրանց բողոքներն ու դիմումները մնում են ձայն բարբառո հանապատի»⁵⁵:

Վանի իշխանութունները Շաքիրին է հանձնում Միր-Մհերին ձերբակալելու գործը: Երբ շատախցիները դիմում են վալիի փոխանորդին և հայտնում, որ Միր-Մհերի հովանավորն ու պաշտպանը հենց Շաքիրն է, և հենց այդ պատճառով է Բեքիր բեյը նրան հեռացրել Նորդուզ գավառից ու բնակեցրել Հայոց Չորում, փոխանորդը պատասխանում է. «Այդ կառավարութեան պատկանած մի գործ է և ոչ ձերը», իսկ հայոց առաջնորդի ներկայացուցչին էլ ասում է, որ

⁵³ «Մշակ», 13. X. 1910:

⁵⁴ Ս. Մ. Հակոբյան. Ազգամիջյան հարաբերութունները Արևմտյան Հայաստանում Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակաշրջանում. – ՀՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր» հաս. գիտ., 1962, № 6, էջ 31:

⁵⁵ Հայերի ցեղասպանութունը Օսմանյան կայսրութունում, փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբ., Երևան, 1991, էջ 268:

«ինչու՞ դուք չէք յուզվում ու ցաւ զգում, երբ քիւրդեր են սպանվում, իսկ յուզվում ու ցաւում էք, առաջնորդարանում ժողովներ էք սարքում, երբ մի Հովհան էֆէնդի է սպանվում. այս է ձեր հաւասարութեան համար ցոյց տուած ապացոյցը»⁵⁶:

1911 թ. մայիսին Միր-Մհեի կողմից Նորդուզում սպանվեց ծնունդով շատախցի Արշակ Դանիելյանը, ով կառավարական պաշտոնյա էր և 4 ժանդարմի հետ քննութիւն էր կատարում գավառում: Հետաքրքրական է, որ ավագակը չի սպանում Ա. Դանիելյանին ընկերակցող թուրք ժանդարմներին, քանի որ նրանք հայ չէին և բավարարվում է միայն նրանց զենքերի առգրավմամբ: Նույն օրը Միր-Մհեն վիրավորում է 2 ասորու, իսկ մի քանիսին էլ գերի է վերցնում և միայն փրկագին վճարելուց հետո ազատ արձակում:

Այս դեպքերը կրկին վրդովմունք և երկյուղ են առաջացնում Շատախում ու Նորդուզում, որի արդյունքում երթևեկութիւնը և հարաբերութիւնները դադարում են քաղաքի հետ:

Շատախցիները նամակով դիմում են կենտրոնական կառավարութեանը և, արտահայտելով իրենց վրդովմունքը, առաջարկում են Միր-Մհեին ու Շաքիրին արտաքսել Շատախից⁵⁷: Կառավարութեան բռնու ճիգերից հետո ձերբակալվում է միայն Սայիդի եղբորորդին, ով նրա ավագակախմբի անդամներից էր:

Միր-Մհեի և Շաքիրի անօրինականութիւնների և բռնութիւնների առիթով Վան մեկնած շատախցի 25 պատվիրակ Պատրիարքարանին ուղղված 1911 թ. հունիսի 10-ի իրենց հեռագրում խնդրում էին միջոցներ ձեռնարկել Շաքիրին և Միր-Մհեին ընտանիքներով իրենց գավառից արտաքսելու համար⁵⁸:

Պատրիարքն իր հերթին հեռագրի բնագիրը ներկայացնում է Բ դռանը: Շուտով բանտարկվում է Միր-Մհեի և ուրիշ ավագակների խորհրդատուն ու պաշտպանը՝ Շաքիրը⁵⁹:

Սակայն նահանգի մյուս շրջաններում շարունակում էին գործել Գատրի, Զաֆհերի, հաջի Մուսա բեյի (Կարճկան), Այիպխան բեյի (Մանտան), Սայիդ բեյի (Մանտան) ավագակային խմբերը, Մանտանցի Սայիդը սպառնալիքներով համարձակ շրջագայում էր և հայերից ու քրդերից հավաքում դրամ, ուտեստ, հագուստ և զենք⁶⁰: Նա չէր խնայում անգամ չունեորներին, որոնք ոչ միայն չէին վճարում պետական հարկերը, այլև իրենց առօրյա ապրուստը չոր հացով էին հոգում: «Ազատամարտ»-ը մանտանցի Սայիդի մասին գրում է. «Սայիտը 95-ին միայն մէկ ձիով և մէկ կարպետով Մանտան մտած է, իսկ հիմա հայերէն խլելով՝ ունի 85 կտոր ջրարբին արտ, 50 կտոր ոստին արտ, 15 կտոր արտերու կէսը, 1 ծառնոց հազար ծառերով, 1 մարագ, 33 կտոր տուն, որոնց մէջ իր քիւրտերը

⁵⁶ «Մշակ», 3. XII. 1910:

⁵⁷ «Ազատամարտ» (Կ. Պոլիս), 23. VII. 1911:

⁵⁸ «Սուրհանդակ» (Թիֆլիս), 9. VII. 1911:

⁵⁹ «Մշակ», 20. VII. 1911:

⁶⁰ Նույն տեղում:

ապրեցուցած է... Վերոյիչեալներէն զատ 11 կտոր տուն քանդած է, կը տիրապետէ գիւղացիներու մեծատարած հողերուն, արօտավայրերուն և լերան: Սայիտը ունի միմիայն 16 կտոր թափուով հող այն ալ գրաւած զօռով...»⁶¹:

Սայիդը բեյը գյուղեր և ճամփորդներ թալանելուց ու կողոպտելուց զատ, սպառնալիքներ էր ուղարկում քուրդ և հայ մեծահարուստներին ու դրամ պահանջում կամ ճամփորդներ գերի վերցնում և փրկանքից հետո միայն ազատ արձակում: Այն աստիճան մեծ էր նրա հանդգնութիւնը, որ մի անգամ էլ Արձակում անակնկալ հարձակում գործեց կառավարութեան վրանի վրա՝ վալի Բեքիր Սամիին սպանելու դիտավորութեամբ, որի հետևանքով սպանվեց 4 մարդ⁶²:

Վալի Բեքիր բեյը դիմեց Դաշնակցութեան ղեկավարներին ու 30 զինված դաշնակցական ուղարկեց Սայիդի վրա, բայց ապարդյուն. մի քանի ամիս դեգերելուց հետո նրանք ձեռնունայն վերադարձան: Արդյունքը եղավ այն, որ սրվեցին միայն հայ-քրդական հարաբերութիւնները:

Ժամանակի մամուլը ենթադրում էր, որ Սայիդը թաքնվում էր քուրդ ցեղապետերի մոտ: Սակայն թակուրի աշիրեթապետ Հուսեին բեյը փոխանակ նրան քրդական գյուղերում փնտրելու, այդ պատճառով հարձակվում է Հնդոտան հայկական գյուղի վրա և կողոպտում 400 ուրբ. արժողութեամբ իրեր⁶³:

Կառավարութիւնը կրկին զորք է ուղարկում, սակայն քրդերի հետ ընդհարման հետևանքով 2 ոստիկան է վիրավորվում, իսկ ավագակն էլ փրկվում է ձերբակալութիւնից⁶⁴:

1911 թ. օգոստոսին տյուտերցի վրանաբնականները հարձակվում են Կարկառի Որեզ գյուղի հոտի վրա, լեռներից քշում 100 ոչխար և սպանում 1 եզ: Հայ գյուղացիները նրանց հասնում են Մոկսի սահմաններին և պահանջում, որ իրենց ոչխարները վերադարձնեն: Քրդերը՝ տեսնելով, որ ոչ մի կերպ չեն կարողանում խուսափել գյուղացիների արդար պահանջներից, իրենց ոչխարներից 84-ը հանձնում են որեզցի հայերին: Իմանալով այդ մասին՝ Մոկսի մյուզիր Մուրթուլլահ բեկը տյուտերցի ցեղապետին հրահանգում է իսկույն բողոքարկել Գավաշի կառավարութեանը՝ նշելով, որ «որեզցի հայերը, իրենց գլուխը ունենալով աչքառու քանի մը հայեր՝ զինուզօրութեամբ յարձակեցան մեր վրաններուն վրայ և տարին 100 ոչխար, անոնց երկիւղէն վիժեց կին մը և խենթացան երկու քօչարներ»⁶⁵:

Ի դեպ, Գավաշի կառավարութեանն առանձին բողոքում է նաև Մուրթուլլահ բեկը, որի արդյունքում գործ է հարուցվում հայերի դեմ: Ոստիկաններ և բժիշկ են ուղարկվում վրանաբնականների իջևա-

⁶¹ «Ազատամարտ», 13/26. VII. 1909:

⁶² «Մշակ», 16. XI. 1910, 15. VI. 1911:

⁶³ «Մշակ», 16. XI. 1910:

⁶⁴ «Մշակ», 15. VI. 1911:

⁶⁵ «Ազատամարտ», 16. VIII. 1911:

նր քննելու համար «խելագարուած քօչարները և վիժած կինն ու երեխան»: Սակայն պարզվում է, որ ծննդաբերութեան ժամանակ երեխան խեղդվել էր, իսկ խելագարութեան դեպք երբեք չի եղել⁶⁶: Գործը յուրահատուկ էր այն առումով, որ «հայերը իրենց ձեռքով յանդգներ են իրենց իրաւունքը պաշտպանել»⁶⁷: Լցված լինելով վրեժխնդրութեամբ՝ Մուրթուլի բեկը քաջալերում է իր շրջանի ավագակապետերին հայերից բռնութեամբ գանձելու իրենց կապալն ու օլամը, որպեսզի հայերը «չչփանան»: Ի դեպ, առաջին դեպքը չէր, երբ Մուրթուլի հանդես էր գալիս հայերի դեմ: Երբ քոչարների թահար աղան՝ միացած ավագակապ Սեյիդ Ալիին, հարձակումներ են գործում Կթանց, Հախավուս, Հայրամուս, Մամուտան հայկական գյուղերի վրա և կապալ պահանջում, Մուրթուլի բեկը սպառնում է հայերին բանտարկել ու պատժել, եթե նրանք բողոքեն. «քանի որ, կ'ըսէ այդ պատուհաս միւտիրը, ըսի նախապէս Հայերուն, որ բան մը տան Սէյիտ Ալիին, Հայերը չտուին ու ան թալլեց...»⁶⁸: Բացի այդ, նա վիճելի տարածքի համար իրար դեմ է հանում հարտանցի և շակմերցի քրդերին, որպեսզի հայերին իրենց գոմաներից քշեն⁶⁹:

1911–1912 թթ. շարունակվում էին ավագակապետ Միր-Մհերի չարագործությունները, իսկ կառավարությունը փորձում էր ներդրամտություն հանդես բերել վերջին հինգ տարվա ընթացքում 50 սպանություն, անհամար կողոպուտներ ու թալաններ իրագործած քուրդ ավագակների նկատմամբ: 1911 թ. սեպտեմբերին Միր-Մհերն սպանում է իրեն հետապնդող ոստիկան-գինվորներից մեկին, բռնագրավում 15 ոստիկան-գինվորի զենքերը և փախչում⁷⁰:

Միր-Մհերն «հանգստացնելու և ներելու նպատակով» իշխանությունները բանակցում են նրա հետ ու առաջարկում 200 ոչխար, 200 ոսկի, ինչպես նաև նրա հորն ու հորեղբայրներին բանտից անարգել ազատ է արձակում: Այդ նպատակով Միր-Մհերն գալիս է Նորդուզ, մյուսներից ստանում է 200 ոսկի՝ նրա հետ Վան գնալու խոստում տալիս, բայց գումարը ստանալուց հետո դրժում է խոստումը (միգուցե չհավատալով իրեն տված խոստումին) և գնում Պարսկաստան՝ ճանապարհին հափշտակելով 25 ջորի ու 10 ձի: Իսկ կառավարությունը համակերպվում է իրավիճակի հետ և չի էլ հետապնդում նրան⁷¹: Մի քանի օրից հետո ավագակապ հայտնվում է Շատախում և հարձակվելով Տաքու բնակավայրի վրա՝ սպանում է Քրմենց գյուղի երկու տղամարդու ու երկու կնոջ⁷²:

...Քրդական շահատակությունների հետևանքով հայերի վիճակը Վանի նահանգում անտանելի էր դարձել: Ունեցվածքի, պատվի ու

⁶⁶ Նույն տեղում:

⁶⁷ Նույն տեղում:

⁶⁸ Նույն տեղում:

⁶⁹ Նույն տեղում:

⁷⁰ «Սուրհանդակ», 7. X. 1911:

⁷¹ «Մշակ», 26. VII. 1912:

⁷² «Մշակ», 9. VIII. 1912:

կյանքի ապահովվածության մասին խոսք անգամ լինել չէր կարող: Ջարդի սպառնալիքները բնակչությանը պահում էին մշտական սարսափի մթնոլորտում: Հայերի կյանքի և պատվի նկատմամբ տեղի ունեցող կամայականություններն անցնում էին ամեն չափ ու սահման:

Կառավարությունն ամենևին չէր էլ պատրաստվում բավարարել վանեցիների արդարացի պահանջները: Նա մի կողմից խոստումներ էր տալիս քրդական հարցը լուծելու համար⁷³, սակայն մյուս կողմից կույր և խուլ էր ձևանում անթիվ փաստերի, զրկանքների ու ապօրինությունների առաջ, որոնք ամեն օր տեսանելի էին բոլորի աչքի առաջ:

Եվ այս ամենն այն դեպքում, երբ քուրդ հեղինակ Ն. Խ. Մախմուդովը, անտեսելով պատմական իրականությունը, փորձում է «հավաստիացնել», որ եթե նայենք քուրդ ժողովրդի, մասնավորապես 19–20-րդ դարերի անցած պատմական ուղուն, ապա կհամոզվենք, որ «Քրդստանի ամեն մի քար, ամեն մի թուփ քրդերի արյունով է ներկված»⁷⁴:

Վերոշարադրյալը գալիս էր հաստատելու այն, որ օսմանյան սահմանադրական կառավարությունը և պաշտոնյաները ոչ միայն անկարող էին, այլև չէին կամենում անգամ պատժել հայտնի չարագործներին՝ չնայած նրանց պատասխանատվության ենթարկելը դյուրին էր:

Փաստորեն, արևելյան նահանգներում դեռ շարունակվում էին հին կարգերը և քրիստոնյաների նկատմամբ բռնությունները, իսկ սահմանադրությունն էլ անվանական էր, քանի որ կառավարությունը քրդերի պաշտպանն էր:

Այդ առումով հատկանշական է Օսմանյան կայսրության տարածքում բնակվող ժողովուրդների վերաբերյալ Մ. Թալեաթ փաշայի 1910 թ. օգոստոսի 6-ին Սալոնիկում արտասանած ելույթներից մեկը. «Սահմանադրության համաձայն բոլոր թուրքահայատակները՝ ինչպես մահմեդականներն, այնպես էլ քրիստոնյաները, հավասար են օրենքի առաջ: Բայց դուք ինքնստիքյան հասկանում եք, որ դա անիրական է: Այդ գաղափարը նախևառաջ հակասում է շարիաթին: Դրան հակառակվում է մեր անցյալը: Դրա դեմ բողոքում են հարյուր հազարավոր հավատացյալների զգացմունքները: Հետո, շատ կարևոր է, որ դրան դեմ են հենց քրիստոնյաները, քանի որ նրանք չեն ուզում դառնալ օսմաններ: Թուրքիայում օրենքի առջև հավասարության մասին խոսք կարող է լինել միայն այն ժամանակ, երբ կավարտվի բնակչության բոլոր տարրերի օսմանիզացումը»⁷⁵:

Վանի նահանգում 1908–1912 թթ. հայ-քրդական հարաբերությունների պատմության ուսումնասիրությունից պարզ է դառնում,

⁷³ Roderic H. Davison. Նշվ. աշխ., էջ 4:

⁷⁴ Ն. Խ. Մախմուդով. Քուրդ ժողովուրդը, համառոտ պատմական ակնարկ, Երևան, 1955, էջ 141:

⁷⁵ А. К. Дживелегов. Армения и Турция. М., 1946, с.10.

Թե Օսմանյան կայսրությունում բարենորոգումների խնդիրն ինչու էր հրատապ դարձել անկախ թուրքական այն մեղադրանքներից, որ հայերը «գավաճանել» են օսմանյան հայրենիքի «արժանապատվությունը», հանդես են բերում անջատողական ձգտումներ և իրենց հույսը կապել են եվրոպական դիվանագիտության հետ:

Ինչևէ. շարունակաբար տեղի ունեցող քրդերի թալանների, սպանությունների և կողոպուտների միակ թելադրողն ու պատասխանատուն իթթիհատ կուսակցությունն էր, որ չորսամյա տիրապետությունից հետո 1912 թ. «ինկալ թաւալզլոր»: Սակայն Գ. Զոհրապը ստիպված էր խոստովանել, որ եթե իթթիհատը թուլանար, արևելյան հայկական նահանգներում կացությունն անհանդուրժելի պետք է դառնար⁷⁶:

ПРОИЗВОЛ КУРДОВ В ВАНСКОЙ ОБЛАСТИ И ПОЗИЦИЯ
ИТТИХАДСКОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА
(1908 – 1912 гг.)

АВЕТИС АРУТЮНЯН

Резюме

Переворот младотурок в 1908 г., восстановление конституции и предпринятые правительством «антикурдские» мероприятия пробудили в среде армян Османской империи большие надежды. Но после переворота, вследствие курдских набегов, положение армян в Ванской области стало невыносимым. Произвол в отношении собственности, достоинства и жизни армян переходил все границы. Угроза погромов держала население в обстановке постоянного страха. Однако иттихадское правительство оставалось безучастным к справедливым требованиям армянского населения Вана. С одной стороны, оно обещало решить курдский вопрос, с другой — оставалось «слепым и глухим» в отношении бесчисленных фактов беззакония, ежедневно происходивших на глазах у всех. Более того, правительство игнорировало требования и протесты армянского патриарха в Константинополе, считая их преувеличенными. Из создавшегося положения явствовало, что конституционное правительство и должностные лица не только не были в состоянии, но вовсе и не желали наказывать преступников, несмотря на то, что привлечь их к ответственности не составляло труда. Исследование истории армяно-курдских отношений в Ванской области в 1908–1912 гг. проливает

⁷⁶ Ա. Ա. Ալպոյաճեան. Անհետացող դէմքեր, Գրիգոր Զոհրապ (իր կեանքը եւ իր գործը), Կ.Պոլիս, 1919, էջ 208:

свет на вопрос, почему проблема армянских реформ 1912–1914 гг. для правительства младотурок стала безотлагательной.

KURDISH OUTRAGES IN THE PROVINCE OF VAN AND THE
APPROACH OF ITTIHAT GOVERNMENT (1908-1912)

AVETIS HARUTYUNYAN

S u m m a r y

The Coup of the Young Turks in 1908, the restoration of the Constitution and the “anti-Kurdish” measures of the government arouse great hopes among the Armenians of the Ottoman Empire. But after the Coup and in the result of the Kurdish raids, the conditions of Armenians became unbearable in the province of Van. The outrages regarding the safety of property, honor and life of Armenians were beyond all borders. The threat of being massacred kept the population in the atmosphere of permanent horror. However, the government remained indifferent towards the true demands of the population of Van. On the one hand it gave promises to solve the Kurdish problem, on the other hand it pretended deaf and dumb to numerous facts of outrages happening daily in front of everyone. The government ignored the demands and complaints of the Armenian Patriarchate of Constantinople considering them as exaggerated. Moreover, the Ottoman constitutional government and its officials were not only unable but were unwilling to punish the criminals either, though it would not be hard to prosecute them.

The study of the history of the Armenian-Kurdish relationship in the province of Van in 1908-1912, sheds light on the issue why the problem of the Armenian reforms of 1912-1914 were so urgent for the Young Turks’ government.

ՀԱՅԵՐԻ ԶՈՐԱԿՈՉՆ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԲԱՆԱԿ
(1914–1917 թթ.)

ԱՇԽԵՆ ԲԱՍԵՆՑՅԱՆ

Չնայած կարծրատիպային այն մոտեցմանը, թե Հայոց մեծ եղեռնը սկսվել է 1915 թ., պետք է նշել, սակայն, որ թուրքական իշխանությունները հայ բնակչության նկատմամբ այդ հանցավոր քաղաքականությունը սկիզբ դրեցին 1914 թ. օգոստոսի 2-ին, երբ Օսմանյան կայսրությունում գորակոչ հայտարարվեց, որի հետևանքով բանակ գորակոչվեցին նաև հայերը: Հայերի գորակոչի իրականացման եղանակների ուսումնասիրումը կարևոր նշանակություն ունի: Այն, որ գորակոչի ընթացքում հայերի նկատմամբ կատարված բռնությունները, կողոպուտը, օրինախախտումները և, ի վերջո, սպանդն իրականացվել են պետությունն ենթակա օսմանյան բանակի ու ոստիկանության կողմից, ևս մեկ վկայություն է Հայոց մեծ եղեռնի իրականացման գործում թուրքական պետության պատասխանատվության մասին:

Զորահավաքն սկսեց իրականացվել 1914 թ. մայիսի 12-ին ընդունված գորակոչի մասին լրացուցիչ ժամանակավոր օրենքի համաձայն, իսկ հիմնական օրենքն ընդունվել էր 1909 թ. օգոստոսի 7-ին¹: 15–60 տարեկան հայ տղամարդիկ փուլ առ փուլ գորակոչվեցին բանակ: Սկզբում գորակոչվեցին 20–45 տարեկանները, ապա՝ 15–20 և վերջում 45–60 տարեկային խմբերը: Վերջիններս օգտագործվեցին որպես բեռնակիրներ՝ ռազմական հանդերձանքի փոխադրման համար²:

Հատկանշական է, որ մինչև 1908 թ. երիտթուրքական հեղաշրջումը և գինվորական ծառայության նոր օրենքի ընդունումն օսմանահպատակ ոչ մահամեղական ժողովուրդները կանոնավոր չէին ծառայում բանակում: Քրիստոնյաների կանոնավոր գինծառայության մասին 1839 և 1856 թթ. ընդունվել էին որոշումներ, որոնք Բարձր դուռը չհեղյալ էր հայտարարել քրիստոնյաների ու մահամեղականների շրջանում առաջացած դժգոհության պատճառով³: Դրանից ելնելով՝ որոշվեց, որ քրիստոնյաները խարաջի (գլխահարկ) փոխարեն

¹ V. N. Dadrian. The Armenian Genocide: an Interpretation, Cambridge, 2004, p. 13.

² V. N. Dadrian. The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus, New York, 2008, p. 221.

³ Այդ մասին առավել մանրամասն տե՛ս Ա. Աստոյան. Հայերն օսմանյան բանակում (XIV դարից մինչև 1918 թ.), Երևան, 2010, էջ 62–63:

վճարելու էին «բեդել-ի ասքերի» կոչվող զինծառայությունից ազատվելու հարկը⁴ և գորակոչվելու էին միայն անհրաժեշտության դեպքում՝ բանակի թվաքանակը համալրելու համար⁵:

1909 թ. զինծառայության նոր օրենքի ընդունումից հետո էլ դառեր շարունակ «անվստահելի տարր» համարվող հայերի նկատմամբ, միևնույն է, խտրական վերաբերմունք կար: Բանակում ծառայելու իրավունք ստանալուց հետո էլ նրանք անհավասար պայմաններում էին գտնվում «մահմեդական տարրի» նկատմամբ:

Պատմաբան Վ. Դադրյանի կարծիքով՝ թուրքական իշխանությունները ցեղասպանության ծրագիրն իրականացնելիս կիրառում էին «գոհին ծուղակը գցելու» եղանակը: Այս նպատակին հասնելու համար գործադրվեց չորս միջոց: Այդ միջոցներից մեկի համաձայն՝ զոհ-բնակչության թուլացման ու վերջնական ոչնչացման նպատակով բոլոր առողջ տղամարդկանց գորահավաքի պատրվակով երեք փուլով գորակոչեցին բանակ, և նրանցից շատ քչերին հաջողվեց դիմակայել զանգվածային ոչնչացման մահաբեր միջոցներին⁶:

Թուրքական իշխանությունները, սակայն, հայ տղամարդկանց օսմանյան բանակ գորակոչելով չսահմանափակվեցին: Անկախ այն հանգամանքից, որ հայ տղամարդիկ գորակոչվել էին բանակ, իրականացրին նաև «թեքիալիֆ—ի հարպիե» կոչվող պատերազմական տուրքի գանձումը, որի ժամանակ հավաքում էին պարեն, հագուստ, քաշող ուժ, իսկ արժեքի փոխարեն տալիս էին ստացական, որի դիմաց երբեք էլ չէին վճարելու: Պատերազմական տուրքի գանձումն իրականացվում էր ծայրահեղ խստությամբ, ժողովրդի հարստահարումով և վերածվել էր պետության կողմից կազմակերպված կողոպուտի ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանում, այլև՝ արաբական աշխարհում⁷: Կողոպուտի բեռը, սակայն, մեծապես ծանրանում էր հայ ժողովրդի վրա: Ինչպես իրավացիորեն նկատել է Ա. Դոն՝ «բա-

⁴ Օսմանյան կայսրությունում ոչ մահմեդականները զինվորական ծառայության փոխարեն հարկվում էին 5000 ղուրուչով (*bedel-i askeriye*): Մինչև 1876 թ. հունիսի 10-ի հրամանագրի ընդունումը հարկը տարածվում էր 20–40 տարեկան ոչ մահմեդականների, իսկ հրամանագրի ընդունումից հետո 15–75 տարեկան տղամարդկանց վրա, բացառությամբ հոգևորականների, հիվանդների և անաշխատունակ անձանց: Փոփոխությունը պայմանավորված էր հարկադիր գորակոչիկների վիճակի վատթարացմամբ և պետական գանձարանի եկամուտների նվազմամբ [տե՛ս Ա. Փափագյան. Թուրքական վավերագրական նյութեր Օսմանյան կայսրության ոչ մահմեդական ժողովուրդների մասին (1839–1915 թթ.), Երևան, 2002, էջ 173–175]:

⁵ Տե՛ս Ա. Աստոյան. *նշվ. աշխ.*, էջ 59–61:

⁶ V. N. Dadrian. The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus, p. 398.

⁷ Տե՛ս Լ. Վարդան. Հարկերը Օսմանեան եւ Պարսկական կայսրութիւններուն մէջ, ԺԵ-Ի դար, հ. Ա, Երևան, 2004, էջ 412–414:

լական չէր, որ զինուոր էին տարել ընտանիքը ապրեցնող աշխատաւոր ձեռքը, այժմ էլ գալիս էին խլելու նրա կտոր հացը»⁸:

Բացի այն ճնշումներից, որոնք տեղի ունեցան զորահավաքի ու պատերազմական տուրքերի գանձման ժամանակ, հայերի դեմ ձեռնարկվեցին նաև նոր միջոցառումներ: Այսպես, որոշվեց հայերի ձեռքը գենք չտալ. վերահրապարակվեց մի հին օրենք, որով յուրաքանչյուր զորակոչիկ կարող էր ազատվել զինծառայությունից, եթե վճարեր 43 լիրա փրկագին: Թեև այս օրենքը տարածվում էր բոլորի վրա անխտիր, բայց այն կիրառվեց բացառապես հայերի նկատմամբ: Ա-Դոյի կարծիքով՝ սա շատ հարմար որոշում էր թուրքական իշխանությունների համար. մի կողմից հայերը գենքի տակ չէին մտնի, մյուս կողմից՝ կլցվեք պետություն ղատարի գանձարանը⁹:

1908 թ. Սահմանադրություն վերահռչակումով հաստատվել էր հավասարության սկզբունքը, և, կարծես թե, «բեղել—ի սաքերին» վերացվում էր, սակայն այն զանազան պատրվակներով շարունակվում էր գանձվել: Զորակոչից ազատվելու համար 1914 թ. հայերը վճարեցին երկու, ապա ևս հինգ օսմանյան ոսկի հարկ, որը, շուտով ավելանալով, նախ կազմեց 44, ապա հասավ 90 ոսկու¹⁰: Այն վճարելուց հետո զորակոչային տարիքի տղամարդիկ կրկին ենթարկվում էին հարկը վճարելու պահանջներին և, քանի որ նրանց մեծագույն մասն ի վիճակի չէր վճարել, ստիպված էր զորակոչվել բանակ, իսկ հետագայում ենթարկվել զինաթափման ու ոչնչացման:

Հայոց ցեղասպանություն իրականացման ողջ ընթացքը ընդհանրապես կարելի է նմանեցնել առիթներ փնտրելու և դրանց դիմաց հալածանքներ իրականացնելու հարաճուն շղթայի: Ինչպես հայտնի է, երբ 1914 թ. հուլիսին Կարինում Հայ հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցությունը գումարեց իր ծրագրի ընդհանուր ժողովը, իթիհատական ներկայացուցիչները շտապեցին այնտեղ և առաջարկեցին Թուրքիայի՝ պատերազմի մեջ մտնելու դեպքում միանալ իրենց, ուսանողի դեմ ապստամբեցնել կովկասահայերին՝ նշելով, որ վրացիներն ու կովկասյան թաթարներն արդեն տվել են իրենց համաձայնությունը: Փոխարենը խոստացան ուսանողին հաղթելուց հետո ստեղծել հայկական ինքնավար իշխանություն՝ միավորելով Կարսի շրջանը, Երևանի նահանգը, Գանձակի նահանգի մի մասը, Վանի, Բիթլիսի վիլայեթները և էրզրումի վիլայեթի մի մասը: Փաստորեն, հայերին «ինքնավարությունը» տրվելու էր նաև այն տարածքներում, որտեղ թուրքական իշխանությունների արհեստական ձգձգումների ու խոչընդոտների պատճառով 1914 թ. հունվարի 26-ի ուս-թուրքական պայմանագրով նախատեսված հայկական բարենորոգումների իրականացումն անգամ տապալվել էր: Հասկա-

⁸ Ա - Դ օ. Մեծ դէպքերը Վասպուրականում 1914–1915 թվականներին, Երևան, 1917, էջ 67:

⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 75:

¹⁰ Լ. Վ ար դ ան. Հարկերը Օսմանեան եւ Պարսկական կայսրութիւններուն մէջ, ԺԵ-ի դար, Հ. Բ, Պէյրութ, 2012, էջ 264–265:

նալով, որ թուրքերի խոստումները բարենորոգումների ձախողումից հետո չեն կարող իրական լինել՝ Դաշնակցութունը հրաժարվեց ընդունել նրանց առաջարկն ու հայտնեց ժողովում արդեն կայացրած որոշումը, որ հայերը թե՛ ռուսական և թե՛ թուրքական պետութուններում պետք է կատարեն իրենց քաղաքացիական պարտականությունը¹¹: Ահա հենց այս պատասխանն էլ թուրքերի կողմից դավաճանության պատրվակ ծառայեց հայերի դեմ նախապես ծրագրված գործողություններն իրականացնելու համար:

Հարց է ծագում՝ ինչու Առաջին աշխարհամարտի հայտարարումից հետո «անվստահելի» և «դավաճան» համարվող հայերին, միևնույն է, գորակոչեցին օսմանյան բանակ: Արդյո՞ք գորակոչն այն առաջին փուլը չէր, որով սկիզբ էր դրվելու կանխամտածված ցեղասպան քաղաքականությունը: Ասվածի լավագույն վկայությունը հայերի գորակոչի իրականացման եղանակներն են, որոնք ներկայացված են ինչպես օտար վավերագրերում, այնպես էլ՝ ականատեսվերապրողների հուշագրություններում և լույս են սփռում գորակոչի իրականացման ողջ ընթացքի վրա:

Այս մասին Ա-Դօն գրում է, որ գորքն ու ոստիկանական խմբերը դիվային հրահանգներով ցրվեցին գյուղերով: Նրանք, առանց ցուցակի հավաքելով մեծ ու փոքր, ծեր և պատանի, քոռ ու քաչալ, կաղ և հաշմանդամ, մերկ ու թշվառ վիճակի մեջ գտնվող հայ տղամարդկանց, բերին Կոփ և ուղարկեցին անծանոթ կողմեր: Ի նկատի չէին առնվում ո՛չ ընտանեկան դրուկները, ո՛չ էլ Ֆիզիկական արատներն ու թերությունները: Զինվորներ էին տարվել, և քաղաքից դուրս ամբողջ օրը բլուրների լանջերին խրամատներ էին փորում մարդիկ, որոնք իրենց չարքաշ աշխատանքով հազիվ էին կարողանում ձեռք բերել օրական մի կտոր չոր հաց բազմանդամ ընտանիքի համար¹²: Վանի գավառի Արճակի շրջանի Սևան գյուղի բնակիչ, վերապրած Պողոս Ավետիսյանը գորահավաքի մասին հայտնում է, որ սկզբում ոստիկանների միջոցով ուղարկում էին գյուղի գորակոչիկների անունները: Ոստիկանները, օրերով մնալով գյուղում, ամեն տեսակ սանձարձակություններ էին գործադրում, զանազան պատրվակներով մտնում էին տները և բռնություններ իրականացնում կանանց նկատմամբ: Պահանջված գորակոչիկի ներկա չլինելու դեպքում ավելի սանձարձակ էին դառնում: Օրեր շարունակ կերուխում էին կազմակերպում գյուղացիների հաշվին, իսկ պահանջներին չենթարկվելու դեպքում՝ ծեծ ու խոշտանգումներ: Զորահավաքի վերջին շրջանում այլևս օրինական փաստաթղթեր չէին պահանջում,

¹¹ Տե՛ս Հ. Տասնապետեան. Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը իր կազմութենէն մինչեւ Ժ. Ընդհ. Ժողովը (1890–1924), Աթէնք, 1988, էջ 108:

¹² Տե՛ս Ա-Դօ. նշվ. աշխ., էջ 65, տե՛ս նաև Հայոց ցեղասպանությունը Գերմանիայի դիվանագետների հաղորդագրություններում (1915–1918 թթ.), ըստ Կայսերական Գերմանիայի Արտաքին գործերի նախարարության քաղաքական արխիվի, կազմ. և առաջ.՝ Վ. Ա. Միքայելյանի, Երևան, 2004, № 35, էջ 100:

այլ մտնում էին գյուղ և աչքի ընկնողներին հավաքում՝ առանց նայելու տարիքին¹³: Ըստ վերապրած Սեդրակ Ասպատուրյանի՝ Վանի գավառի Ալջավազի գավառակի հայկական գյուղերում գորակոչից խուսափողների փոխարեն պատժում էին ազգականներին: Ամեն տեսակ տանջանքներ էին գործադրում նրանց նկատմամբ, որոնցից շատերը չգիմանալով՝ մահանում էին: Կառավարութան հրամանով այրում էին խույս տվողների տները, բռնագրավում ունեցվածքը, ձերբակալում ծնողներին, եղբորը, շատ անգամ կնոջը¹⁴:

Ոչ միայն գորահավաքից խուսափողների տներն էին այրում, ծեծի ու բռնութան ենթարկում նրանց ընտանիքի անդամներին, այլև հայածանքների էին ենթարկում պարզապես գորակոչի հայտարարման պահին տանը չգտնվող գորակոչիկների հարազատներին¹⁵: Մասնավորապես, Վանի գավառի Թիմարի շրջանի Ալյուր գյուղում օգոստոսի գորահավաքի ժամանակ տնից բացակայելու պատճառով վանեցի չավուշ Շերիֆը վեց ոստիկանով այրեց Տումբուզյան Գևորգի, Աբգարյան Սիմոնի, Մաշոյան Եղիշեի, Կիրակոսյան Հարությունի, Մաշոյան Յարիկի և Գալեմճյան Արշակի տները՝ «մեջը եղած-չեղածով հանդերձ»¹⁶: Լինում էին դեպքեր, երբ շարժական ու անշարժ ունեցվածքը բռնագրավում և դարձնում էին պետական սեփականություն կամ տունը չվառելու դիմաց ոստիկանները կաշառք էին վերցնում¹⁷: Այսպես, օրինակ՝ Վանի գավառակի Հայոց ձորի Առեղ գյուղի բնակիչ Ղազար Խաչատրյանի տանը չլինելու ժամանակ նրա տունը երկու ոստիկան ցանկացել էին վառել, սակայն հինգ օսմանյան լիրա կաշառք ստանալուց հետո հեռացել էին, հետո եկել էին ուրիշ ոստիկաններ և վառել¹⁸: «Русские ведомости» թերթը 1915 թ. ապրիլի 24-ի համարում գրում է, որ Վանի վիլայեթում գորահավաքի պատրվակով այրվում են հայերի գյուղերը, բնակչությունը լիակատար մղձավանջի մեջ է, վանդալիզմը դրսևորվում է ամբողջ թափով¹⁹:

Սակայն հայերի գորակոչի իրականացման եղանակները նոր երևույթ էին Օսմանյան կայսրությունում: Թուրքական վարչակազմը դեռ վաղուց էր ձեռք բերել նման միջոցներ գործադրելու փորձառություն: Խոսքը վերաբերում է XIV դարավերջից XVIII դարի սկիզբն անցկացված դեվչիրմեին, նրան նախորդած և հաջորդած ժամանակաշրջաններում կիրառված նման համակարգերին: Համեմատություն համար նշենք, որ ինչպես դեվչիրմեն, այնպես էլ գորահավաքը

¹³ Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում, վերապրածների վկայություններ, փաստաթղթերի ժողովածու, խմբ.՝ Ա. Վիրաբյան, հ. 1, Երևան, 2012, № 62, էջ 106:

¹⁴ Նույն տեղում, № 167, էջ 261–262:

¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, № 61, էջ 106, № 74, էջ 131:

¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, № 64, էջ 117:

¹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, № 12, էջ 42, № 69, էջ 124:

¹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, № 90, էջ 153:

¹⁹ «Русские ведомости» (М.), 24. IV. 1915. Տե՛ս նաև «Գավառի ձայն» (Ալեքսանդրապոլ), 2. VII. 1915, «Հայաստան» (Սոֆիա), 4. IV. 1915:

կոչն իրականացվել են հպատակ քրիստոնյա բնակչության դիմադրական ուժը թուլացնելու նպատակով, ծառայել են որպես միջոց մի դեպքում ձուլման, մյուս դեպքում՝ ոչնչացման համար: Երկու դեպքում էլ հավաքին ընդդիմանալու համար կիրառվել են բռնության, գենքի օգտագործման, կողոպտելու, տունն այրելու միջոցները²⁰: Ե՛վ զորահավաքը, և՛ դեվչիրմեն իրականացվել են օրինախախտումներով, զորակոչի դեպքում՝ օրենսդրության, դեվչիրմեի դեպքում՝ շարիաթի սկզբունքների կոպիտ խախտումներով, քանի որ թուրքերի կողմից իսլամը որպես պետական կրոն հռչակելուց առաջ քրիստոնեություն ընդունած ժողովրդից, տվյալ դեպքում՝ հայերից, բանակի կարիքների համար տղայաժողով չպետք է կատարվեր²¹: «Ամեն ինչ շարիաթին» և «շարիաթը ամեն ինչին» հարմարեցնելու նախկին եղանակը կիրառվեց նաև 1914 թ. զորահավաքի ժամանակ. տվյալ դեպքում՝ «ամեն ինչ օրենքին» և «օրենքը ամեն ինչին» հարմարեցնելու սկզբունքով: Թե՛ զորակոչից, թե՛ դեվչիրմեից ազատվելը գրեթե անհնարին էր, քանի որ նպատակը պարզապես հավաքագրումը չէր, այլ հպատակ քրիստոնյա ժողովուրդների ներուժը և հնարավոր դիմադրությունը թուլացնելը²²: Զորակոչի ժամանակ բեղել վճարածներից նորից այդ հարկը պահանջելը ևս նոր երևույթ չէր: Դեվչիրմեի ժամանակ էլ հավաքագրված տղաներին գրանցամատյաններից չէին հանում և շարունակում էին գլխահարկ պահանջել նրանց հայրերից²³: Երկու դեպքում էլ փախուստի դիմածների հարազատներին դաժանորեն պատժում էին²⁴: Հետևաբար, թուրքերի կողմից զորակոչի իրականացման եղանակների կիրառումը հարյուրամյակների փորձ ուներ:

Ինչ վերաբերում է հայ քաղաքական շրջանակների և ընդհանրապես հայ ժողովրդի՝ զորակոչի արձագանքին, ապա, կանխազգալով իշխանությունների խիստ և բիրտ գործողությունների մոտալուտ վտանգը, հայ ժողովուրդն որդեգրեց խոհեմության ու հնազանդության գործելակերպ: Բոլորը համաձայն էին կառավարության պահանջները կատարել, թեկուզ նյութական ու ֆիզիկական զոհողությունների գնով, միայն թե գոյությունը պահպանեին, և փորձանքը հեռանար հայ ժողովրդի գլխից²⁵: Կոստանդնուպոլսի և գավառական ազգային ու երեսփոխանական մարմինները, պատրիարքարանը, առաջնորդարանները և այլն, ելնելով նաև Դաշնակցութ-

²⁰ Տե՛ս Մ. Զուլալյան. «Դեվչիրմե»-ն (մանկահավաքը) Օսմանյան կայսրության մեջ ըստ թուրքական և հայկական աղբյուրների.— ՊԲՀ, Երևան, 1959, № 2–3, էջ 254:

²¹ Նույն տեղում, էջ 249–250:

²² Տե՛ս Ա. Շաքարյան. «Արյան հարկը» Օսմանյան կայսրությունում. դեվչիրմե, Երևան, 2006, էջ 59–61:

²³ Նույն տեղում, էջ 64:

²⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 69:

²⁵ Տե՛ս Կ. Սասունի. Պատմութիւն Տարօնի աշխարհի, Պէյրուս, 1956, էջ 711–712, տե՛ս նաև Լ. Չորմիսեան. Համապատկեր արեւմտահայոց մէկ դարու պատմութեան, հ. Գ (1908–1922), Պէյրուս, 1975, էջ 212–213:

յան ծրագրի ընդհանուր ժողովի որոշումից, խրախուսում էին քաղաքացիական պարտականություն կատարումը: Մասնավորապես, երբ Վանում մեծ թվով հայեր խուլյա էին տվել զորահավաքից և հաշվառվելու չէին ներկայացել, տեղական կառավարության կողմից զորահավաք հայտարարելուց 3–4 օր անց ժանդարմների մի խումբ էր գնացել Արարք թաղի հրապարակ ու այնտեղ գտնվող բոլոր հայերին տարել կառավարության շենք: Դաշնակցության ներկայացուցիչ Արամ Մանուկյանն այդ միջադեպը հարթելու համար հրավիրել էր մոտ 300 երիտասարդի, նվազել տվել դափ ու զուռնան և ինքն առաջ ընկնելով՝ հանդիսավոր շուքով Այգեստանից շարժվել Քաղաքամեջ՝ կուսակալի տուն: Վերջինս դուրս էր եկել նրանց ընդառաջ և իր շնորհակալությունը հայտնել Արամին՝ ցույց տված օրինակի համար: Բոլոր երիտասարդները հաշվառվել էին, և միջադեպը հարթվել էր²⁶:

Զորահավաքի հենց սկզբում հայերի խուսափելու դեպքերը պայմանավորված էին մի քանի հիմնավոր պատճառներով: Նախ, գինձառայությունից ազատվելու համար հարկ վճարած հայերին զորակոչելն օրենքը խախտող կարգադրություն էր: Ավելին, 1909 թ. գինձառայության նոր օրենքի 122-րդ հոդվածի համաձայն՝ զորահավաքի հուշակաման թվականից սկսած հարկը չպետք է գանձվեր մինչև խաղաղության հաստատումը²⁷: Իրականում զորահավաքի հայտարարումից հետո բազմաթիվ հայ տղամարդիկ թեև արդեն վճարել էին գինձառայությունից ազատվելու հարկը, սակայն, միևնույն է, զորակոչվել էին բանակ: Այս մասին գերմանական մի վավերագիր հայտնում է, որ Երզնկայում ապրող մի գինվոր նշել է. «Ես հիմա 46 տարեկան եմ, սակայն ինձ միևնույն է զորակոչեցին գինվորական ծառայության, չնայած որ ամեն տարի ինձ համար վճարվել է ծառայությունից ազատվելու հարկ...»²⁸: Թիմարի Մարմետ գյուղի մի քանի բնակչից 51 լիրա, հինգ ու քառորդ դուրուշ որպես գինվորական հարկ էին հավաքել, սակայն պատերազմի հայտարարումից հետո բոլորին ուղարկել էր Կարին՝ առանց գումարը վերադարձնելու²⁹: Իսկ Բիթլիս քաղաքում 500-ից ավելի զորակոչիկ 61-ական օսմանյան լիրա որպես հարկ էին տվել, բայց 25 օր անց նորից ձեռվելով՝ բանակ էին տարվել³⁰: Դիարբեքիրում բանտ նետված 1600 անձից գրեթե 680 ամենաերևելիին ու մեծահարուստը, որոնք վճարել էին գինվորական ծառայությունից ազատվելու համար, ձեռնաշղթանե-

²⁶ Տե՛ս Ա - Դ օ. նշվ. աշխ., էջ 71:

²⁷ Զինուորական ծառայությունից նոր օրենքը, կազմեց՝ Սարգիս Յովհաննեսյան, Կ. Պոլիս, 1914, էջ 59:

²⁸ Հայոց ցեղասպանությունը Գերմանիայի դիվանագետների հաղորդագրություններում (1915–1918 թթ.), № 50, էջ 138:

²⁹ Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում, վերապրածների վկայություններ, փաստաթղթերի ժողովածու, հ. I, № 82, էջ 140–141, տես նաև № 60, էջ 105, № 83, էջ 143, № 147, էջ 238:

³⁰ Տե՛ս Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում, փաստաթղթերի ժողովածու, խմբ. Ա. Վիրաբյան, հ. II, Երևան, 2012, № 27, էջ 62:

րով քշվել էին դեպի Մոսուլի անապատ, և որևէ մեկին բացարձակապես հայտնի չէր նրանց տեղահանության վայրը³¹: Նույն ճակատագրին էր արժանացել նաև Խարբերդում գտնվող 13000 հայ զորակոչիկ³²: Սա մի կողմից վկայում է՝ զինծառայությունից ազատվելու տուրքի գանձումը նպատակ ունենալուց կայսրության գանձարանը, մյուս կողմից ապացուցում է այն հանգամանքը, որ իշխանություններն ամենևին էլ մտադիր չէին զինծառայությունից ազատել հայ տղամարդկանց: Ընդհակառակը, ամեն գնով հարկավոր էր բանակ զորակոչելու պատրվակով հավաքագրել նրանց և ոչնչացնել:

Զինծառայության մասին օրենքի 66-րդ հոդվածի համաձայն՝ զորակոչիկների առաքման պաշտոնյաներին (սպաներ ու ենթասպաներ և հարկ եղած դեպքում նրանց տրամադրված ոստիկաններ) արգելվում էր ճանապարհին զինվորների հանդեպ որևէ «գէշ վարմունք ունենալ»³³: Ակնհայտ է՝ այս հոդվածը ևս խախտվել է զորակոչի ժամանակ, քանի որ բազմաթիվ փաստեր կան այն մասին, որ հայ զորակոչված զինվորներին մինչև զորանոց հասնելն էին կոտորում: Մասնավորապես, այս մասին է վկայում Վանում կազմակերպված դիմադրությունը, որն իրականացվել էր այն ժամանակ, երբ իմացել էին զինվոր տանելու պատրվակով հավաքված երիտասարդներին ոստիկանների կողմից սպանելու մասին³⁴: Այս փաստը ևս մեկ անգամ ցույց է տալիս, որ զորակոչն ընդամենը պատրվակ էր՝ հայ տղամարդկանց ոչնչացնելու ու այդպիսով մնացյալ բնակչության կոտորածը դյուրին դարձնելու համար:

Նույն օրենքի 144-րդ հոդվածի համաձայն՝ օրենքի հրապարակման թվականից առաջ զինծառայությունից ազատվելու հարկը տվողները պահպանում էին նախորդ օրենքով իրենց ունեցած իրավունքները³⁵: Նշենք, որ մինչև 1909 թ. օրենքի հրապարակումը բազմաթիվ հայ տղամարդիկ վճարել էին զինծառայությունից ազատվելու տուրքը և լիովին իրավունք ունեին նոր իրավիճակում զինծառայությունից ազատված լինելու: Մինչդեռ նրանց ևս բռնի միջոցներով զորակոչել էին բանակ: Ընդ որում, 127-րդ հոդվածի համաձայն՝ եթե հարկը վճարելու թվականից սկսած վեց ամիս չանցած զորահավաք հայտարարվեր, և տղամարդիկ զորակոչվեին, ապա հարկը վճարած զինվորին այն պետք է վերադարձվեր³⁶: Պարզ է, որ

³¹ Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը ֆրանսիական արխիվներում (1914–1918), աշխատասիրությունը Արթուր Պեյլերյանի, հ. I, Երևան, 2005, էջ 124:

³² L. A. Davis. The Slaughterhouse Province: An American Diplomat's Report on the Armenian Genocide, 1915–1917, New Rochelle, New York, 1989, p. 61; Chr. J. Walker. Armenia: The Survival of a Nation, London, 1980, p. 218.

³³ Տե՛ս Զինուորական ծառայութեան նոր օրէնքը, էջ 34–35:

³⁴ «Արև» (Աղեքսանդրիա), 11. VI. 1915:

³⁵ Զինուորական ծառայութեան նոր օրէնքը, էջ 63:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 60:

գորակոչի ժամանակ այս հոգվածը ևս չըջանցվել էր, ու գորակոչ-վածներին հարկն առանց վերադարձնելու էին գորակոչել բանակ:

Սակայն գորակոչվելու նկատմամբ գլխավոր անվստահությունն առաջացավ այն խտրականությունից հետո, երբ թուրքերին ուղարկում էին մոտ վայրերում գտնվող գնդեր ծառայելու, իսկ հայերին՝ հեռու: Նրանցից շատ քչերին էր հաջողվում իրենց բնակավայրին մոտ գտնվող գնդերում հաշվառվել, այն էլ՝ միջնորդությունների շնորհիվ: Հեռավոր վայրերում գնդերի մեջ ընդգրկվելու նպատակը հայերին իրենց բնակավայրերից հեռացնելն էր³⁷: Մինչդեռ զինծառայության նոր օրենքի 37-րդ հոդվածով ծառայության վայրը վիճակահանությունամբ պետք է ընտրվեր, այլ ոչ թե կամայականություն սկզբունքով³⁸:

Ձորահավաքի ժամանակ չի կատարվել նաև զինծառայության օրենքի 64-րդ հոդվածի պահանջը, ըստ որի՝ որոշված օրը գորակոչիկների չներկայանալու պատճառների օրինական ու ոչ օրինական լինել-չլինելը պետք է ստուգվեր համապատասխան հանձնաժողովի կողմից, և առանց օրինական պատճառների չներկայացողների անունները պետք է հանձնվեին քաղաքային իշխանություններին՝ հետապնդելու ու ձերբակալելու համար³⁹: Իրականում գորահավաքից խուսափած հայ տղամարդկանց չներկայանալու պատճառները հանձնաժողովում ոչ միայն չէին քննվում, այլև հենց այդ պահին չներկայացողների տներն այրում էին, կտտանքների ենթարկում հարագատներին: Մինչդեռ պետք է հետապնդեին և ձերբակալեին միայն գորակոչից ապօրինի խուսափող տղամարդկանց:

Օրենքի խախտման մասին է վկայում նաև Դերջանի Բագառիճ գյուղից վերապրած Գրիգոր Քեչիշյանը, ով 1914 թ. նոյեմբերին բանտից դուրս գալուց հետո ունեցել է պաշտոնական փաստաթուղթ՝ որպես բանտարկյալ զինծառայությունից ազատված լինելու մասին: Չնայած դրան՝ դեռ անկողնային հիվանդ լինելու ժամանակ թուրքերը պաշարել էին նրա տունը, փաստաթուղթը վառել և նրան էլ հարկադրել էին զինծառայության գնալ⁴⁰: Ընդ որում, հիվանդ լինելը ևս, ըստ օրենքի, գորակոչիկին պետք է առժամանակ ազատեր բանակ գորակոչվելուց: Իսկ նույն գյուղի բնակիչ Գալուստ Նորիկյանի տունը վառել էին՝ պատճառաբանելով, թե փախուստի է դիմել, մինչդեռ նա տարիներ առաջ Ռուսաստան էր գնացել: Որպես ապացույց ցույց էին տվել նրա նամակները, սակայն դրանք ոստիկանները հաշվի չէին առել⁴¹: Աղբակ գավառի Հասփստան գյուղի ուսուցիչ Վահան Պետրոսյանը հատուկ վկայական է ունեցել, ըստ

³⁷ Տե՛ս Ա - Դ օ. նշվ. աշխ., էջ 77, տե՛ս նաև Լ. Չորմիսեան. նշվ. աշխ., էջ 205:

³⁸ Զինուորական ծառայությունների օրենքը, էջ 16:

³⁹ Նույն տեղում, էջ 34:

⁴⁰ Տե՛ս Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան թուրքիայում, վերապրածների վկայություններ, փաստաթղթերի ժողովածու, խմբ.՝ Ա. Վիրաբյան, հ. III, Երևան, 2012, № 16, էջ 98:

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 99:

որի՝ իրեն բանակ չպետք է տանելին: Իսկ դա ընդունված կանոն էր հայ և ալլազգի ուսուցիչների համար: Երբ վկայականով նա ներկայացել էր ոստիկանապետին, հուսալով, որ կազատվի զինծառայությունից, ապտակ ստանալուց հետո մեղադրվել էր փախուստի դիմելու փորձի մեջ և բանտարկվել⁴²:

Զորահավաքի ժամանակ իրագործված բռնությունների և ապօրինությունների դեմ հայերի կողմից բողոքներ էին ներկայացվել, հայկական նահանգների առաջնորդները Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարան էին դիմել, պատրիարքարանն էլ դրանք պատկան մարմիններին էր հայտնել, սակայն ամեն անգամ նույն պատասխանն էին ստացել, թե պատերազմ է, երկիրը վտանգի մեջ է, պատերազմական իրավիճակում նման խստությունները բնական են, խանգարելու փոխարեն առանց տրտունջի ժողովուրդը թող իր պարտականությունը կատարի: Իսկ վերջում էլ՝ թերանալու դեպքում մահվան սպառնալիքներ էին հնչեցրել⁴³:

Ինչպես տեսնում ենք, օսմանյան կառավարությունը զորահավաքն իրականացրել էր օրենսդրության կոպիտ խախտումներով, ինչը հայ բնակչության շրջանում արդարացված կասկածներ էր առաջացնում, թե արդյոք զորակոչն իրականացվում է օսմանյան հայրենիքը փրկելու նպատակով: Այս իրողություններից ելնելով՝ բացարձակապես արդարացված չեն այն հայերի դասալքության ու դավաճանության մեղադրանքները, որոնք, լուրջ կասկածներ ունենալով ապօրինի զորահավաքի իրական նպատակների վերաբերյալ, զորակոչից խուսափելու միջոցով էին փորձում փրկել իրենց կյանքը:

Զորահավաքից խուսափելու հաջորդ պատճառն այն էր, որ զորակոչվեցին մարդիկ, ովքեր երբեք զինվորական ծառայության մեջ չէին եղել և զենք կիրառելու կանոններին չէին տիրապետում: Հաջորդ պատճառը, ինչից ելնելով հայերը դժկամորեն էին վերաբերվում զորակոչին, բերքահավաքի շրջանն էր, երբ աշխատող ձեռքեր էին պետք: Հատկանշական է այն, որ կառավարությունն ուղղված Հայոց պատրիարքարանի դիմումի համաձայն՝ դաշտային աշխատանքներ կատարելու համար զորակոչվածների մի մասն առժամանակ ազատ արձակվեց կրկին ներկայանալու պայմանով:

Զորակոչվելուց խուսափելու համար կարճ ժամանակ անց ևս մեկ հիմնավոր պատճառ ծագեց, այն է՝ կոտորածի ենթարկվելու վախը, քանի որ բանակ զորակոչվածները սկզբում, երբ հնարավորություն ունեին, նամակների միջոցով հայտնում էին, թե ինչ վիճակում են եղել հայ զինվորները ու ինչպիսի վախճանի են արժանացել: Ըստ Մուշի գավառակի Շենիկ գյուղի վերապրած Կիրակոս Տեր-Տոնապետի Երիցյանի՝ գյուղացիները բանակ չէին գնում, որովհետև վախենում էին շրջապատող քուրդ աշիրեթներից, որոնցից կառավարու-

⁴² Տե՛ս Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում, վերաբերածների վկայություններ, փաստաթղթերի ժողովածու, հ. 1, № 265, էջ 408:

⁴³ Տե՛ս Կ. Սասունի. նշվ. աշխ., էջ 710:

յունն ոչ մի զինվոր չէր տարել, և որոնց հետ իրենց հարաբերութ-
յունները լավ չէին: Իրենք կառավարութեանն ասել էին, որ պետք է
աշիրեթներին էլ զինվոր վերցնի, որպեսզի իրենք ապահով լինեն ու
գնան, և վստահեցնի իրենց, որ, եթե զինվոր գնան, ընտանիքներին,
գյուղացիներին ոչինչ չի պատահի: Սակայն կառավարութեանը
հայտնել էր, որ քրդերից զինվոր չի տանելու, իսկ շենիկցիների ա-
պահովութեան համար ոչինչ չէր արել. դեռ ավելին՝ քրդերին գեն-
քեր էր բաժանել: Դրանից հետո կառավարութեանն այլևս զինվոր
չէր պահանջել, այլ միայն բեռնակիրներ: Սակայն, երբ վերջիններս
փախուստի դիմելուց հետո պատմել էին, թե ինչպես էին սպանել
իրենց ընկերներին, շենիկցիներն այլևս բեռնակիր չէին տվել: 1915
թ. ապրիլին կառավարութեանը խստութեամբ կրկին պահանջել էր
բեռնակիրներ, բայց մերժել էին՝ կոտորածից վախենալով: Սասունի
չրջանի Սեմալ, Գելիեգուզան, Գեղաշեն, Շուշնամերկ, Տափիկ, Կոփ,
Ավկեր, Աղբիկ, Հեթնիկ, Իշխանաձոր, Տալվորիկ գյուղերի ներկայա-
ցուցիչները խորհրդակցութեան էին գումարել և որոշել՝ «քանի որ
կառավարութեանը կոտորում է մեր տղամարդկանց, չենք գնում
զինվորութեան, և թող գան մեզ մեր գյուղերում կոտորեն»⁴⁴:

Երկրի ընդհանուր գորահավաքի ժամանակ գեյթուցիները ևս
մեծ մասամբ չէին ենթարկվել իշխանութեաններին՝ ըստ կանչի ներ-
կայանալու պահանջներին: Դեռ Կովկասյան ճակատում ռուս-թուր-
քական պատերազմի սկսվելուց առաջ Զեյթունի մի քանի երիտա-
սարդներ, խուսափելով զինծառայութեանից, Նազարեթ Չավուշի
գլխավորութեամբ բարձրացել էին լեռներ: Վերջինիս թուրքական
իշխանութեանները համարում էին ավազակախմբի ղեկավար՝ ավա-
զակապետ⁴⁵: Հանուն ճշմարտութեան, սակայն, պետք է նշել, որ,
Նազարեթ Չավուշին «ավազակապետ», իսկ խմբին «ավազակա-
խումբ» ներկայացնելով՝ թուրքական իշխանութեաններն այլ նպա-
տակ էին հետապնդում: Լեռներ բարձրացած այս խումբը գործում
էր դեռ 1913 թվականից: Ելնելով Զեյթունի կիսանկախ կարգավիճա-
կից և բանակում քրիստոնյաների հանդեպ խտրական վերաբերմուն-
քից՝ նրանք իրենց պարտավոր չէին համարում զինծառայութեան
գնալ: 1914 թ. գորահավաքից որոշ ժամանակ անց հայ զինվորների
զինաթափումը քրիստոնյաների շրջանում ընկալվեց որպես հետա-
գա հալածանքների նախաքայլ: Ուստի այս խմբին միացան զինծա-
ռայութեանից խույս տված այլ քրիստոնյաներ, իսկ բանակում տի-
րող անմխիթար պայմանների պատճառով՝ նաև մահմեդականներ:
Թուրքական իշխանութեաններն էլ, օգտագործելով հարմար առիթը,
այս խմբին ներկայացրին իբրև ավազակախումբ, իսկ Նազարեթ Չա-
վուշին՝ ավազակապետ, որպեսզի նրանց կատարած գործողութեան-

⁴⁴ Տե՛ս Հայոց ցեղասպանութեանը Օսմանյան Թուրքիայում, վերապ-
րածների վկայութեաններ, փաստաթղթերի ժողովածու, հ. II, № 168, էջ
250, նաև՝ «Кавказское слово» (Тифлис), 5. VI. 1915.

⁴⁵ Տե՛ս R. H o s f e l d. Tod in der Wüste: Der Völkermord an den Armeniern,
München, 2015, S. 132.

ների մեղքը բարդեն Զեյթունի հայ բնակչության վրա և տեղահանեն:

Աղանայում Գերմանիայի հյուպատոս Օ. Բյուզենը Կ. Պոլսում Գերմանիայի դեսպան Հ. Վանգենհայմին ուղարկած իր զեկուցագրում նշում է, որ զեյթունցիներից շատերին տարել էին Հալեպ՝ վիլայեթի կենտրոն, և այնտեղ ձերբակալել: Ձերբակալվածների հետ այնքան դաժան էին վարվել, որ նրանցից մեկը ճիպոտահարումից մահացել էր: 1915 թ. գարնանը զեյթունցիները, միևնույն է, չէին վախեցել և, ինչպես նախկինում, հեռու էին մնացել զինծառայությունից⁴⁶: Սակայն, ինչպես պարզվում է 1915 թ. դեկտեմբերի 30-ին «Հորիզոն» թերթում հրատարակված մի հոդվածից, 1915 թ. սկզբներին կառավարությունը զեյթունցիներից պահանջել էր 500 զինվոր, որի փոխարեն ուղարկվել էր ընդամենը 50-ը⁴⁷: Պատմաբան Ք. Ուոքերը ևս նշում է, որ, ի վերջո, 40–50 զեյթունցի էին համաձայնվել գնալ զորանոց. սակայն նրանք չէին զորակոչվել բանակ, այլ տարվել էին Մարաշ ու բանտարկվել⁴⁸: Ընդ որում, ինչպես հայտնում են գերմանական վավերագրերը, Զեյթունի հայերը ցանկացել էին կառավարության հետ փոխզիջման գալ զինծառայությունը տեղում անցնելու համար, բայց կառավարությունը դա չէր ընդունել: Իբրև արդարացում՝ հայերն ասել էին, որ անապահով են զգում իրենց հարևանությունը ապրող մահմեդական բնակչության առկայությունը, ուստի չեն կարող թողնել, որ զինծառայության համար պիտանի տղամարդիկ հեռանան: Հայերը հավաստիացրել էին, որ չպետք է մտավախություն ունենալ իրենց որևէ ագրեսիվ գործողության համար, հատկապես հիմա, երբ գենքերը հանձնել են կառավարությանը և գրեթե անպաշտպան են⁴⁹:

Զեյթունի դեպքերի մասին բուլղարական վավերագրերը հայտնում են, որ զորակոչիկներ հավաքելիս հայ բնակչությունն ընդդիմացել էր ռազմական իշխանություններին, զինված հարձակվել բանտի վրա, որտեղ ձերբակալված էին եղել հայեր. սպանել էին պահակախմբին և ազատել բանտարկյալներին: Մարաշից եկած զորքին ու ժանդարմներին դիմավորել էին տներից արձակված հրաձգությունը, նահանջել Զեյթունից դուրս գտնվող վանք և ամրացել: Այնտեղ ուղարկվել էր զորք և հրետանի: Թուրքերը Զեյթունում մեծ անկարգություններ էին կատարել⁵⁰: Հալեպում Գերմանիայի հյու-

⁴⁶ Տե՛ս Գеноцид армян: официальные документы из германских архивов, публикуемые впервые. Вольфганг и Зигрид Густы (составители сборника документов). Под ред., с пред. и прим. д. и. н., проф. С. Степаняна. Ереван, 2005, с. 66; տե՛ս նաև «Արև», 11. VI. 1915:

⁴⁷ «Հորիզոն» (Թիֆլիս), 30. XII. 1915:

⁴⁸ Chr. J. Walker. Նշվ. աշխ., էջ 204:

⁴⁹ Տե՛ս Գеноцид армян: официальные документы из германских архивов, публикуемые впервые, с. 66.

⁵⁰ Հայոց ցեղասպանությունը Թուրքիայում բուլղարական դիվանագիտական փաստաթղթերի լույսի ներքո, թարգմանությունը Զ. Մ. Ղասաբ-

պատոս Վ. Ռյոսլերի հաղորդմամբ՝ Զեյթունի տեղական հրամանատարն անբավարար ուժերով էր պաշարել վանքը և չէր կարողացել բռնել վանքում ամրացածներին: Նա պետք է սպասեր հրետանու հասնելուն կամ էլ պաշարման միջոցով սովամահ աներ նրանց: Սակայն հրամայել էր Մարաշի ոստիկանության հրամանատար Սուլեյմանին գրոհել վանքի գլխավոր դռան ուղղությամբ. վերջինս գնդակահարվել էր մի քանի զինվորների հետ: Ի վերջո, թույլ էին տվել, որ վանքում պաշարվածները, որոնց թիվը հասնում էր 150-ի, «ճեղքեն» պաշարումը և հեռանան լեռներ⁵¹: Դա էլ արվել էր միտումնավոր՝ տեղահանությունը հեշտ կազմակերպելու համար:

Կ. Պոլսում Գերմանիայի դեսպան Հ. Վանգենհայմին ուղղված Ադանայի հյուպատոսի զեկուցագրում նաև նշվում է, որ զինծառայությունից և հարկեր վճարելուց հրաժարվելն եզակի երևույթ էր Օսմանյան կայսրությունում: Դա հանդիպում էր ամենուր: Լազիստանի ու Քրդստանի որոշ ցեղեր և իրենց համար մեկուսի ապրող արաբներն ու չերքեզները հարկեր հիմնականում չէին վճարում և զինծառայության չէին գնում: Իսկ զինծառայության հանդեպ վախը համընդհանուր էր, այնպես որ ինչպես քրիստոնյաները, մահմեդականներն էլ ինչ-որ կերպ փորձում էին դրանից ազատվել⁵²:

Այդուհանդերձ, հայերը հնարավորինս կատարել են իրենց քաղաքացիական պարտականությունը: Մասնավորապես, Վանի գավառի Գավաշի շրջանի 20 հայկական գյուղի 720 գորակոչիկ հայտարարությունը ստանալուց 24 ժամ հետո կազմ ու պատրաստ ներկայացել էին Ոստանի շրջանի կառավարությանը: Անունները ստուգելուց հետո առանց ոստիկանի կամ զորքի հսկողության դժուր-գուռնայով գնացել էին Վան: Իսկ թուրքերն ոչ թե 24 ժամից, այլ նույնիսկ 24 օրից էին հազիվհազ բարեհաճել կառավարության կոչին պատասխանել՝ նշելով, որ դաշտային աշխատանքներ կատարելու պատճառով ժամանակ չունեն ներկայանալու⁵³: 1915 թ. ապրիլին Գավաշի շրջանում կայմակամը դարձյալ հայտարարություն էր տվել 15–60 տարեկաններին՝ իբրև գորակոչիկների, 24 ժամում իրենց ինքնապաշտպանության զենքերով ներկայանալ կառավարական կենտրոն՝ Ոստան: Նույնաբովանդակ հայտարարություն էր արվել նաև Կարճ-

յանի, Կ. Հ. Ճինգոյանի, Երևան, 1996, էջ 11, տե՛ս նաև M. Hese mann. Völkermord an den Armeniern (mit unveröffentlichten Dokumenten aus dem Geheimarchiv des Vatikans über das größte Verbrechen des Ersten Weltkriegs), München, 2015, S. 166–167.

⁵¹ R. Hosfeld. Նշվ. աշխ., էջ 133–134:

⁵² Տե՛ս Геноцид армян: официальные документы из германских архивов, публикуемые впервые, с. 66.

⁵³ Տե՛ս Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան թուրքիայում, վերապրածների վկայություններ, փաստաթղթերի ժողովածու, հ. I, № 198, էջ 319:

կանի շրջանի հայկական գյուղերում: Տղամարդիկ ներկայանալուց հետո սպանվել էին ոստիկանների կողմից⁵⁴:

Սկզբնական շրջանում հայերի մեծ մասը բանվորական գումարտակներ գորակոչվելու մեջ ոչինչ չէր կասկածել, քանի որ կառավարությունը հավաքում էր նաև թուրքերին ու քրդերին: Վերջիններս հայերի բանտարկությունից հետո բաց էին թողնվել և նրանց հրաման էր տրվել զբաղվել «գյավուրների» ոչնչացմամբ⁵⁵:

Վերոհիշյալ փաստերը վկայում են, որ Մեծ եղեռնի իրագործման առաջին փուլը պետք է համարել օսմանյան բանակ հայ տղամարդկանց գորակոչն ու ոչնչացումը, ինչը սկսվեց Օսմանյան կայսրությունում գորակոչի հայտարարումով:

Վ. Դադրյանը, համեմատելով Հայոց մեծ եղեռնը և Հոլոքոստը, նշում է, որ ցեղասպանությունը պահանջում էր ոչ միայն ժամանակին ընդունված որոշումներ, այլև՝ գործողությունների արդյունավետություն: Որպեսզի գործողությունները հարթ ընթանային, անհրաժեշտ էր հրամանների և վերահսկողության համակարգի ապահովում: Նպատակը նվազագույն ծախսերով գոհերի առավելագույն ոչնչացմանը հասնելն էր: Սա խնդիր էր, որի իրականացման համար զինվորականների հմտություններ էին անհրաժեշտ: Երկու ցեղասպանության դեպքում էլ զինվորականները վճռորոշ դեր էին խաղացել: Ներգրավված էին ոչ թե սովորական սպաներ, այլ այնպիսիք, որոնք տոգորված էին «նացիզմի և պանթյուրքիզմի» գաղափարախոսությունում ու նպատակներով, հետևում էին գաղտնիությանը և կարգապահությանը, մասնակցում դաշտային ռազմական գործողություններին՝ միաժամանակ ղեկավարելով մարդասպանների խմբավորումները: Ըստ նրա՝ այնպիսի հասկացություններ, ինչպիսիք են «նացիստական սպաներ» և «իթիհատական սպաներ», լիովին վկայում են ապագա մահաբեր գործընթացի մասին, որի իրականացման համար պատրաստել էին հատուկ սպաներ, ներարկել կուսակցական գաղափարախոսություն, ամբողջությամբ կամ մասնակի քաղաքականացրել զինվորականներին: Եվ այս առումով պատերազմը տալիս էր լավագույն հնարավորությունը՝ թաքնվելու զինվորականների քաղաքական իշխանության տակ և նրանց օգտագործելու որպես ցեղասպանության գործիք⁵⁶:

Ուշագրավ է, որ հայ զինվորների զինաթափումից և ոչնչացումից հետո էլ օսմանյան կառավարությունը ձգտել է հայ տղամարդկանց վերջին բեկորներն անգամ ոչնչացնել՝ Միջագետքի անապատներ տարագրված հայությունից կրկին հավաքագրելով զինվորներ: Դեռ 1915 թ. աշնանը Բաղդադի երկաթգծի շինարարության վրա աշխատող հայ ինժեներներին, ծառայողներին և բանվորներին, որոնք ար-

⁵⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 323:

⁵⁵ «Кавказское слово», 29. IV. 1915.

⁵⁶ Տե՛ս V. N. Dadrian. The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus, pp. 397–398.

դեն արտաքսվել էին, կրկին հավաքագրել էին բանակի նպատակների համար⁵⁷: Իսկ 1917 թ. կեսերին կատարված մարդահամարով Ռաքթա տեղահանված հայերից 15–60 տարեկան 600 հայի զինվորագրել էին բանվորական աշխատանքի⁵⁸: Հարկ է նշել, որ օսմանյան վեցերորդ բանակը, որը պատրաստվում էր Միջագետքում դիմագրավելու անգլիական ուժերին, աշխատուժի կարիք ուներ՝ ճանապարհների կառուցման և այլ գործերի համար: Վեցերորդ բանակին կից աշխատանքային գումարտակ կազմելու փորձին հակադրվելու համար գավառապետ Ջեքին 600 հայից ոմանց ձերբակալել էր, տեղահանել և նույնիսկ սպանել⁵⁹: Եթե նկատի ունենանք Արևմտյան Հայաստանում ռուսական զորքի նոր հաղթանակները, թուրքերի տարածքային կորուստները և Միջագետքում կուտակված հայուժյան վերջին բեկորների հնարավոր վերադարձը հայրենի բնակավայրեր, ապա հասկանալի է դառնում թուրքական կողմի անհանգստությունը ու բանակի կարիքների համար հայերի հավաքագրման շարժառիթը: Նույնիսկ թուրքական հյուպատոսությունները Գերմանական կայսրությունում ապրող մեծ թվով գորակոչային տարիքի թուրքահայերից պահանջել էին ներկայանալ Կոստանդնուպոլիս, թեև նրանց մեծ մասը վճարել էր բանակից ազատվելու հարկը: Գերմանական փաստաթղթերից մեկում նշվում է. «Կասկածից վեր է, որ փաստորեն հայերը թուրքիայում պետք է վերցվեն ոչ թե բանակում ծառայության, այլ ընդամենը ուղարկվելու են երկրի խորքերը ճանապարհաչինական աշխատանքներում նրանց օգտագործելու պատրվակով, որտեղ նրանց նախկին փորձի համաձայն գրեթե բոլորին առանց բացառություն սպանելու են ...»⁶⁰:

Այսպիսով՝ բազմաթիվ օրինախախտումներով ու չարաչահումներով իրականացված, 1914–1917 թթ. շարունակական բնույթ կրած գորահավաքն ընդամենը գործիք էր հայերի պաշտպանունակ ուժն ոչնչացնելու և մնացյալ բնակչության կոտորածը դյուրին դարձնելու համար: Զորակոչի ողջ ընթացքում օրինախախտումները, կողոպուտը, բռնությունները, սպանդը իրականացնելիս մեծ դերակատարում են ունեցել թուրքական ոստիկանությունն ու բանակը: Հաշվի առնելով այն, որ ոճրագործություններն իրականացվել են թուրքական կառավարության նշված ուժային կառույցների միջոցով, ուստի ցեղասպան գործողությունների ողջ պատասխանատվությունն ընկնում է թուրքական պետության վրա:

⁵⁷ Տե՛ս Գերմանիան և Հայաստանը 1914–1918, դիվանագիտական փաստաթղթերի ժողովածու, հրատ. և ներած. դոկ. Յոհաննես Լեփսիուսի, հ. 1, Երևան, 2006, № 210, էջ 357:

⁵⁸ Կ. Գաբրիելյան. Եղեռնապատում Փոքուն Հայոց եւ նորին մեծի մայրաքաղաքին Սեբաստիոյ, Անթիլիաս, 2006, էջ 519–520:

⁵⁹ Տե՛ս Թ. Ա. ք չ ա մ. Երիտթուրքերի գործած ոճիրը մարդկության դեմ. Հայոց ցեղասպանությունը և էթնիկ գտումները Օսմանյան կայսրությունում, Երևան, 2015, էջ 350:

⁶⁰ Հայոց ցեղասպանությունը Գերմանիայի դիվանագետների հաղորդագրություններում, № 46, էջ 131:

ПРИЗЫВ АРМЯН В ОСМАНСКУЮ АРМИЮ
(1914 – 1917 гг.)

АШХЕН БАСЕНЦЯН

Резюме

В 1914–1917 гг. в Османской империи целью призыва на военную службу армян было уничтожение обороноспособной силы, чтобы после этого сравнительно легко истребить также остальную часть армянского населения. Об этом свидетельствуют методы осуществления призыва. Османские власти поставили перед собой задачу призвать и уничтожить армянских мужчин всеми возможными способами. Их уничтожение осуществлялось сопровождающими их жандармами и солдатами. Полевые работы, неумение пользоваться оружием, нарушение закона о призыве, страх уничтожения были объективными причинами, по которым армяне пытались избежать призыва. Тем не менее, по сравнению с турками и курдами, армяне, в целом, подчинялись призыву и по возможности выполняли свои обязанности в османской армии.

THE CONSCRIPTION OF ARMENIANS TO THE OTTOMAN ARMY
(1914–1917)

ASHKHEN BASENTSYAN

Summary

In the years of 1914–1917 the purpose of conscription to the military service of the Armenians in the Ottoman Empire was the destruction of the defensive force, so as to destroy the rest of the Armenian population in a relatively easier way. This is evidenced by the methods of implementing the conscription. The Ottoman authorities set for themselves the task of recruiting and destroying Armenian men by all possible means. Their destruction was carried out by the gendarmes and soldiers, who accompanied them. The fieldworks, inability to use weapons, violation of the law on conscription, fear of destruction were objective reasons for Armenians to try to avoid conscription. However, in comparison with Turks and Kurds, Armenians were generally subordinated to the conscription and whenever possible fulfilled their duties in the Ottoman army.

ՀԱՆԳԻ ԴՐԱԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՑՈՒ «ՄԱՏԵԱՆ
ՈՂԲԵՐԳՈՒԹԵԱՆ» ԵՐԿՈՒՄ ԵՎ ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐ
ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

ԱՆՈՒՇ ԱՊՐԵՍՅԱՆ

Պոեզիան միշտ չէ, որ հանգավոր է եղել: Ինչպես անտիկ գրականության մեջ, այնպես էլ հնագույն էպոսներում հանգի չենք հանդիպում: Այն ավելի ուշ շրջանի երևույթ է՝ առաջացած միջին դարերում¹: Այդ շրջանում ավելի կարևոր տեղ է գրավել ներքին ուժերը ու խոսքի գեղեցիկ մատուցումը: Հայ հին բանահյուսության մեջ հանդիպում ենք դրա վառ օրինակի՝

Երկնէր երկին, երկնէր երկիր,
Երկնէր եւ ծովն ծիրանի.
Երկն ի ծովուն ունէր եւ զկարմրիկն եղեգնիկ...²

Հանգը ոտանավորի մեջ տողերի համահնչյուն վերջավորությունն է, որը կրկնվում է երկու կամ ավելի անգամ³: Միջնադարում արդեն հանգը ոչ միայն երանգավորում էր խոսքը՝ դառնալով որևէ տրամագրության, հույզի, ապրումի արտահայտիչ, այլև այն բովանդակային դեր էր կատարում: Դրանով հեղինակն ընթերցողի ուշադրությունն էր կենտրոնացնում հատուկ հատվածների, մտքերի և բառերի վրա:

Գրիգոր Նարեկացին հանճարեղ բանաստեղծ էր, և նրա «Մատենանում» հանդիպում ենք ամենաբազմազան հանգերի կիրառության, որոնց միջոցով հեղինակը բարձրացրել է խոսքի հուզականությունը, ինչպես նաև ընթերցողին ասելիք ու գաղափար է ուղղել և հասել է դրա ընկալմանը: Ինչպես նկատել է Ա. Ղազինյանը, «... թեև Նարեկացու ստեղծագործությունն ընդհանրապես ունի խառն ու ազատ տողերի համակարգ, իսկ հանգի զարգացումն ավելի շուտ կապված է կանոնավոր տողակարգ ունեցող ոտանավորի հետ, այնուհանդերձ, հեղինակի հանգավորման արվեստն առանձնանում է բարձր վարպետությամբ»⁴:

¹ Է. Զրբաշյան. Գրականության տեսություն, Երևան, 1972, էջ 319:

² Մատենագիրք հայոց, հ. Բ, Ե դար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2003, էջ 1830:

³ Է. Զրբաշյան. նշվ. աշխ., էջ 318:

⁴ Ա. Ղազինյան. Գրիգոր Նարեկացի, Բանաստեղծական արուեստը, Անթիլիաս-Լիբանան, 1995, էջ 230:

«Մատեանի» ամենառիթմիկ, երաժշտական հատվածը ԻԶ գլուխն է, որի 21–84-րդ տողերը, որոնք հեղինակը տուն է անվանել, ավարտվում են նույն՝ Ի հանգով: Նարեկացին այս հանգին կամ, ինչպես «Մատեանի» ձեռագրերից մեկի գրիչն է նշում, «... յաղագս լալական եղանակին»⁵ է դիմել՝ խոսքն ավելի ողբագին դարձնելու համար: Ի հանգին դիմելու նպատակի մասին Նարեկացին նշել է «Մատեանում»:

Ի նոյն գիր բերեալ զաւարտմունս տանցն,
Որովք առաւել սաստիկ մորմոքեալ ճմլեցուցանեն⁶:

Միջնադարյան լուծմունքներից մեկի հեղինակը նույնպես գրել է, որ Նարեկացին «...զամէն տան յետք ի մի գիր աւարտեալ՝ կրկին շուք տայ բանին կարգաց»⁷, քանի որ այդ էր ամենահարմար եղանակը՝ թախիծը նկարագրելու և հոգու տխուր հույզերն առավել սրտառուչ հնչեցնելու:

Կրկին ողորմելի այսու երեւեցեալ,
Որք ի մի գիծ սահմանեալ (345, տ. 17–18):

Նարեկացու համար նույնպես հանգը միայն միջոց չէր՝ խոսքը երանգավորելու համար, այլև հաճախ ձև էր՝ բովանդակային էական հատվածները տեսանելի դարձնելու: Եվ այստեղ «... չափածո խոսքի ձևական հատկանիշը ներկայացնող հանգի առանձնահատկությունը նա փորձել է բացատրել բանաստեղծությունից բովանդակություն հետ ունեցած կապի մեջ»⁸:

«Մատեանի» աշխարհաբարի նույնիսկ այն թարգմանիչները, որոնք արձակ են թարգմանել (Մ. Գոչունյան, Թ. Գուշակյան, Գ. Եպիսկոպոս Տրապիզոնի)՝ հաճախ չպահպանելով առանձին հատվածների հանգավորումը, ստորև բերված հատվածը ներկայացրել են՝ հավատարիմ մնալով բնագրային ձևին:

Բազմահատուած էութիւն բնութեանս, ներհակք միմիեանց ի պատերազմի,
Երկչոտութեամբ կարծեաց վարանեալ, ամենայնիւ կայ ի վտանգի
(ԻԶ, 346, տ. 72–73):
Բնութեանս տարբեր մասերը մղուած են իրարու դէմ պատերազմի:

⁵ Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտ Մատենադարան (այսուհետև՝ ՄՄ), ձեռ. 5707, թ. 27բ:

⁶ Գրիգոր Նարեկացի. Մատեան ողբերգություն, աշխատասիրությունամբ՝ Պ. Խաչատրյան և Ա. Ղազինյան, Երևան, 1985, էջ 344 (այսուհետև՝ Գրիգոր Նարեկացի. Մատեան ողբերգություն): Այս հրատարակությունից տեքստում հղումներ տալիս կնշենք էջը, տողը:

⁷ ՄՄ, 5650, թ. 359բ–360ա:

⁸ Վ. Ներսիսյան. Հայ միջնադարյան տաղերգության ժանրերն ու տաղաչափությունը (X–XVIII դդ.), Երևան, 2008, էջ 117:

Երկչոտ կասկածներով շուարած, ենթարկուած է գոյութիւնս՝
վտանգի⁹:

Բարդ էութեանըս տարրերուն միջեւ սաստիկ դէպք կայ ռազմի.
Ամէնքն երկչոտ ու վարանոտ, ամեն բան հոն մէջ է վտանգի¹⁰:

Բնական կազմուածքիս բազում հատուածներն՝ իրարու ներհակ ելել
են մարտի.
Ու կասկածոտ վախով վարանած ահա մատնուեր են սրտադողի¹¹:

Մ. Խերանյանը, որն իր թարգմանությունում հավատարիմ է մնացել «Մատենանի» հանգին բնորոշ գրեթե բոլոր առանձնահատկություններին, նշված հատվածում նույնպես պահպանել է ի հանգը.

էությանս բազում մասերը՝ ներհակ իրար դեմ ելել են պատերազմի.
Կասկածանքների վախով վարանած՝ մատնվել եմ ես անհուն տագնապի¹²:

Սակայն այլ է Վ. Գևորգյանի թարգմանությունը. նա, ով «Մատենան» ամբողջությամբ չափածո է թարգմանել, հրաժարվել է հիշյալ հատվածի հանգավոր ձևից.

Իմ իսկ էության մասերն համորեն, մեկնելու ներհակ,
Պատերազմում են անվերջ իրար դեմ.
Երկչոտությամբ ու տագնապով վարան՝
Վտանգի մեջ է այնտեղ ամեն ինչ¹³:

Մ. Աբեղյանը ԻԶ գլխի նշված հատվածի օրինաչափությունը համարել է «...հայերենի չափին բնորոշ հնգավանկ անդամներով գրված լինելը»¹⁴: Սակայն հնգավանկ անդամներով չափը որոշ տեղերում խախտվել է. ԻԶ գլխի Խ հանգով վերջացող հատվածի բոլոր տողերում վանկերի քանակը տատանվում է՝ 14-ից 20 վանկանի տողերի միջև: Կարելի է եզրակացնել, որ Նարեկացու նպատակը ոչ թե

⁹ Աշխարհաբար Նարեկ, աշխարհաբար վերածեց՝ Միսաք Գոչունյան, Կ. Պոլիս, 1902, էջ 127:

¹⁰ Նարեկ. Աղօթամատեան ս. Գրիգոր Նարեկացու, արդի հայերէնի վերածեց թորգոմ եպիսկոպոս Գուշակյան, Գահիրէ, 1926, էջ 79:

¹¹ Նարեկ. Ողբերգութիւն Ս. Գրիգոր Նարեկացիի, աշխարհաբար վերածեց Գարեգին եպիսկոպոս Տրապիզոնի, Կ. Պոլիս, 1926, էջ 122:

¹² Գրիգոր Նարեկացի. Մատյան ողբերգության, գրաբարից թարգմանեց Մկրտիչ Խերանյան, Երևան, 1960, էջ 111 (այսուհետև՝ Մ. Խերանյան և էջը):

¹³ Գրիգոր Նարեկացի. Մատյան ողբերգության. Տաղեր, թարգմանություն վազգեն Գևորգյանի, Երևան, 1979, էջ 155–156 (այսուհետև՝ Վ. Գևորգյան և էջը):

¹⁴ Մ. Աբեղյան. Երկեր, հ. Գ, Երևան, 1968, էջ 615:

Հավասար թվով վանկերից բաղկացած տողեր ստեղծելն էր, այլ՝ տողերի միահանգուլթյունն ապահովելը: Ամենաուշագրավն այն է, որ նշված հատվածի բոլոր տողերն ավարտվում են յամբ-անապեստյան հնգավանկ բարդ ոտքով.

Պարտուցն ժխտեալ տաղանդացն՝ ճեպով մեծաւ ի տուժի,
Ես ապիկարս՝ մատնեալ անարժան գործովքս յիրաւի,
Վատնիչ արքունի գանձուց՝ կրկնադատ եւ անթափելի (Մ. 345, տ. 21–23):

Հանգի պահպանումը գտնում ենք միայն Մ. Խերանյանի թարգմանությունում.

Դրամական պարտքն ուրանալով, ես վատս, հիրավի,
Գործովս անարժան մատնվել եմ վաղ տույժ ու տուգանքի.
Կրկնահանցագործ վատնիչս կորած՝ գանձին արքունի (Մ. Խերանյան, 109):

Իսպառ ուրացած պարտքը տաղանդի՝
Ես ապիկարս, գործերով անարգ,
Որպես արքունի գանձերի վատնիչ (Վ. Գևորգյան, 152):

Նարեկացին ոչ միայն հատվածներ է ստեղծել նույն հանգով, այլև հաճախ տվյալ գլխում փոխել է խոսքի եղանակը և ոճը, ինչպես Բան ԻԶ-ում՝ «... նոյն ինքն, որ զայս բան տպաւորեաց, ընդ երջանկացն պսակեսցի» (346, տ. 78): Այն մաղթողական բնույթ է ստացել, որտեղ հեղինակը դիմել է արտահայտության մեկ այլ հնարանքի, Գ. Ավետիքյանի խոսքերով ասած՝ «... ի բերան աղօթողացն դնէ աղարել վասն իւր»¹⁵: Նշված գլխի տողերը ոչ միայն ոճով են տարբերվում մնացածներից, այլև դրանք ամենականոնավորներից են: Թերևս, այդ հատվածի՝ դժվարթարգմանելի լինելու համար այն չեն թարգմանել:

Հանգը ոչ միայն ապահովում է տողերի համահնչունությունը, արտահայտում հոգեվիճակ, այլև «... հաճախ այն մեզ վերադարձնում է նախորդ տողին, ստիպում է հիշել այն, հարկադրում է մի միտք ձևակերպող բոլոր տողերին միատեղ լինել»¹⁶: Այսպես, «Մատենանի» ԼԹ գլուխը մեզ մտովի տանում է դեպի ԻԶ հատվածը, որը դարձյալ գրված է լալյաց երգերի նմանությամբ՝ «... զայս նմանութիւն աւաղականաց» (406, տ. 26): ԼԹ գլխի 20–24, 27–35 տողերը վերջանում են նույն՝ ոյս հանգով, որը շատ քիչ է միջնադարում գործածվել:

¹⁵ Գ. Աւետիքեան. Նարեկ աղօթից, համառօտ եւ զգուշաւոր լուծմամբ բացայայտեալ միանգամ եւ այժմ երկրորդ անգամ յաւելուածով, Վենետիկ, 1827, էջ 125, ծնթ. 24:

¹⁶ Վ. Մայակովսկի. Ընտիր երկեր, հ. 2, Երևան, 1950, էջ 376:

Ինչպես նշվեց, հանգը նաև իմաստային զգալի դեր է կատարում: Բանաստեղծները ձգտում էին տողերի վերջում դնել և հանգավորել առավել կարևոր բառերը, որոնք կրկնվող հնչյունների շնորհիվ ավելի մեծ ուշադրություն էին գրավում¹⁷.

Որ ամառթոյն դառն պատուհաս պահեալ կայ հիքոյս,
Կրճուտն ատամանց եւ անկէտ լալումն՝ աչաց եղկելոյս,
Հայրական ցասումն անսպուժելի՝ դառնութեան որդւոյս (406, տ.
27–29):

Հանգավոր բառերի միջոցով հեղինակը ոչ միայն հուզական ու ազդեցիկ է դարձրել խոսքը, այլև ընթերցողի ուշադրությունն է կենտրոնացրել դրանց վրա՝ հիշյալ դեպքում այդպես ընդգծելով նաև իրեն տրված բնորոշումները «հիքոյս, եղկելոյս, որդւոյս»:

Հանգը նույնությամբ են թարգմանել Մ. Խերանյանը և Վ. Գևորգյանը.

Ամոթի դառն պատուհասն է պահված հեգիս,
Կրճուտն ատամների և աչքերի լաց անվերջ՝ եղկելիս,
Հայրական անսպասելի ցասում՝ ստահակիս (Մ. Խերանյան, 172):

Այն, որ պահված են հեգիս՝ ամոթի դաժան պատուհաս,
Ատամնակրճում ու անհատնում լաց՝ եղկելուս աչքին,
Անողորմելի հայրական ցասում՝ դառնացած որդուս (Վ. Գևորգյան,
238):

Նարեկացին դիմել է նաև ներքին հանգավորման.

Մանաւանդ զի դու լոյս ես եւ յոյս,
Եւ ես՝ խաւար եւ յիմար,
Դու՝ իսկութեամբ բարի, գովելի,
Եւ ես՝ համայնիւն չար, ապիկար (ԶԳ, 583, տ. 32–35):

ԶԳ գլխի 32–45 տողերի վերջին բառը նա հանգավորել է նրան նախորդող բառերից մեկի հետ՝ բացառությամբ 36 և 40–րդ տողերի.

Դու՝ տէր ստորիցս եւ երկնից (583, տ. 36),
Դու՝ ի վեր քան զկիրս երկրիս (583, տ. 40):

Սա այն հատվածներից է, որտեղ բանաստեղծը բնորոշումների միջոցով («լոյս... յոյս, խաւար... յիմար, բարի... գովելի, չար... ապիկար, շնչոյս... հոգւոյս, բարձրեալ... գատեալ, տաժանաւոր... վտանգաւոր, անարգութեան... գարշութեան, մթութիւն... նենգութիւն»),

¹⁷ Է. Զրբաշյան. նշվ. աշխ., էջ 320:

583, տ. 32–45) իրեն հակադրել է Աստծուն: Տողի ներսում հանգավորվել են Աստծուն ու իրեն տրված բնորոշումները, ինչից խախտվել է հնգավանկ անդամների չափը, քանի որ դժվար է պահպանել և՛ մեկը, և՛ մյուսը: Թարգմանչի համար ևս դժվար էր հավատարիմ մնալ և՛ հանգին, և՛ չափին:

Ինչպես նկատել է է. Զրբաշյանը, «... չափածոյի թարգմանության մեջ բնագրի տաղաչափության ճշգրիտ պահպանումը հաճախ ոչ միայն հնարավոր, այլև ցանկալի չէ, քանի որ կարող է չհամապատասխանել թարգմանվող լեզվի օրինաչափություններին և պատճառ դառնալ բովանդակության ավելի էական կողմերի կորստյան: Ընդհակառակը, շեղվելով բնագրի տաղաչափական ինչ-ինչ գծերից, տաղանդավոր թարգմանիչը կարող է շատ ավելի մերձենալ նրա ոգուն»¹⁸: Այդ պատճառով թարգմանիչները միայն որոշ տողերում են պահպանել ներքին հանգավորումը: Սակայն դրա փոխարեն ՁԳ գլխի վերոնշյալ տողերը ստեղծել են՝ հավատարիմ մնալով «Մատեանի» հնգավանկ անդամներով չափին, որից հատվածը չի կորցրել իր ուիթմը.

Մանավանդ որ դու լույս ես ու հույս,
Իսկ ես խավար ու խենթ.
Դու ի բնե բարի ու գովելի,
Իսկ ես՝ չար համակ ու ապիկար (Մ. Խերանյան, 359):

Մանավանդ չէ որ դու լույս ես ու հույս,
Իսկ ես խավար եմ ու հիմարամիտ.
Դու՝ փառաբանված բարի իսկություն,
Ես՝ ամեն ինչով չար ու ապիկար (Վ. Գևորգյան, 502):

Նարեկացին դիմել է նաև այլ հանգերի՝ դերբայական եալ (ԻԳ, տ. 17–58), բայի սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալ ժամանակի առաջին դեմքի՝ ցայ (ԻԴ, տ. 2–29), կիրառությանը, որոնք թարգմանիչները վերստեղծել են աշխարհաբար համարժեքներով.

Յորժամ իցէ մարմինն մեղաւք գրաւեալ (ԻԳ, 332, տ. 17),
Երբ մեղքերով է տարված մարմինն ամբողջովին (Մ. Խերանյան, 94),

Երբ որ մարմինդ մեղքով է լափված (Վ. Գևորգյան, 133):

Թէ փառա՞ցդ վայելչութեան, յորմէ զրկեցայ (ԻԴ, 335, տ. 2),

Թե՞ վայելուչ փառքիդ որից զրկվեցի (Մ. Խերանյան, 98),

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 315:

Փառքիդ վայելքի՞ն, որից զրկվեցի (Վ. Գևորգյան, 138):

Երբ հանգավորվում են համասեռ բառեր՝ բայը բայի հետ, գոյականը՝ գոյականի, միատեսակ արմատների կամ հոլովների ժամանակ և այլն, ապա այդպիսի հանգը թուլացնում է հետագա ողջ հակադրութունը¹⁹: Այդ պատճառով Նարեկացին ամենաբնորոշ բառը դնում է տողի վերջում և ինչ գնով էլ լինի դրա համար հանգ է գտնում. հեղինակի հանգավորումը միշտ անսովոր, բայց հնչեղ է լինում:

Նարեկացին ստեղծել է նաև նոր հանգավորում. ԻԵ (դ) հատվածը եզրափակել է բայերի անցյալ դերբայի ձևերով՝ հանգավորված աւտ հանգով: «Մատեանն» ունի միահանգ բազմաթիվ հատվածներ, սակայն նշված քառատողը, ԻԶ գլխի հետ միասին, այդ իմաստով ամենաուշագրավն է.

Եթէ լինիցի՞ խաւարասնունդս մթացելոյ ծագման առաւաւտ,
Եթէ հասցէ՞ տեսանել զտագնապեալս մշտասառոյց յեղանակս
գարնանն մաւտ,
Եթէ տեսի՞ ց զցաւդ անձրեւոյն կանաչացուցանողն հոգւոց ինձ
արաւտ,
Եթէ իցէ՞ երբէք նկատել զգագանաբեկ հերքելի ոչխարս վերստին
կամաց գթութեան քո հաւտ (342, տ. 81–84):

Այստեղ հեղինակը տողերը հանգավորել է ոչ թե բայերի միևնույն ժամանակային ձևի (գրկեցայ... հերքեցայ, ամաչեաց... պատկառեաց), միևնույն դերբայի (գրաւեալ... մեկուսացեալ) կամ նույն վերջածանցն ունեցող գոյականների (տխրութիւնս... ծանրութիւնս) կրկնությամբ, այլ բառերի չթեքված, ուղիղ ձևերի միջոցով: Տողերում հանգակապ բառերն են «առաւաւտ, արաւտ, հաւտ» գոյականները և «մաւտ» կապը²⁰:

Թարգմանիչները մասամբ են պահպանել այս հատվածի հանգավորումը.

Մթնածիս վրա խավարասնունդ կծագի՞ արդյոք պայծառ առաւլոտ.
Եվ մշտասառոյց տագնապալս ես կհասցնե՞մ արդյոք գարուն տեսնելու,
Կտեսնե՞մ արդյոք ճարակ ինձ համար հոգիները դալարեցնող ցողն անձրեւային.
Կլինի՞, որ տեսնեմ գագանաբեկ մերժելի ոչխարս կրկին քո ամենագութ կամքի հոտը (Մ. Խերանյան, 105–106):

¹⁹ Վ. Մ ա յ ա կ ո վ ս կ ի. նշվ. աշխ., էջ 378:
²⁰ Գ Ր Ի Գ Ո Ր Ն ա Ր Ե կ ա ց ի. Մատեան ողբերգութեան, էջ 1015, ծնթ. 15:

Խավարասունդ մթնածիս վրա
 Կծագի՞ր արդյոք պայծառ առավոտ.
 Տաղնապահարս հավերժասառույց
 Կարո՞ղ եմ հասնեմ գարնանամուտին.
 Կտեսնե՞մ առատ ցողն անձրևային՝
 Հոգուս արոտը կանաչազարդող,
 Եվ գազանակուր ոչխարս, մերժված
 Կտեսնե՞մ արդյոք նորից գլխառատ կամքիդ հոտի մեջ
 (Վ. Գևորգյան, 148):

ԻՆ գլխի նշված հատվածում հանգը նաև ընգծել է Նարեկացու ստեղծած բանաստեղծական տան սահմանը, քանի որ իմաստով և բիթմով միմյանց հետ սերտորեն կապված տողերը միացել ու կազմել են ավելի մեծ բիթմական և արտասանական միավոր:

«Մատեանի» որոշ հատվածներ աչքի են ընկնում նաև բազմահանգությամբ, ինչպես՝ ԺԳ գլուխը: Հեղինակն այս գլխում դիմել է տարբեր՝ ԹԻԼՆԱ (տ. 48–51), մՈՒՆԱ (տ. 53–55), ԻԱ (տ. 56–59), ՈՅԱ (տ. 61–63), հանգերի կիրառության.

Փարատեա՛, ամենապարգեւ, զամաւթական տխրութիւնս
 (291, տ. 53),

Փարատի՛ր, ամենապարգեւ՛, ամոթալի տխրություններս
 (Մ. Խերանյան, 49),

Փարատի՛ր իսպառ, ամենապարգեւ՛,
 Տխրությունն իմ այս նշավակելի (Վ. Գևորգյան, 72):

Վ. Գևորգյանը թեև նույնությամբ է ստեղծել բնագրի հանգը, բայց այն նախադաս կամ միջադաս կիրառություն է ստացել: Նա նաև տողի վերջում է դրել կոչականները, որոնք նշված հատվածում Աստծուն են տրվում՝ Թերևս, ջանալով առավել շեշտված դրանք ներկայացնել.

Կնքեա՛, կեցուցիչ, զկորուսչին ընթացմունս (291, տ. 53),

Կասեցրո՛ւ, կեցուցիչ, ընթացքի կորուսչի (Մ. Խերանյան, 49),

Խափանի՛ր, փրկի՛չ, հարձակումները կորուստ նյութողի (Վ. Գևորգյան, 72):

Պարփակեա՛ քո ձեռամբդ զառաստաղ տաճարիս (291, տ. 57),

Պարփակիր քո ձեռքով առաստաղը տաճարիս (Մ. Խերանյան, 49),

Պարփակի՛ր ձեռքովդ առաստաղն իմ տան (Վ. Գևորգյան, 72):

Պահեսցե՛ս քո կամաւքդ զտառապեալ անձն ոգւոյս (291, տ. 63),

Պահպանիր քո կամքով տառապած հոգիս (Մ. Խերանյան, 49),

Կամքովդ պահպանի՛ր հոգիս տառապյալ (Վ. Գևորգյան, 73):

Այսպիսով, «Մատեանի» հանգին բնորոշ առանձնահատկությունները կարևոր էր արտահայտել նաև թարգմանություններում, քանի որ Նարեկացին հանգին դիմել էր գիտակցաբար՝ ինչպես նոր և ինքնատիպ ձևեր ստեղծելու, այնպես էլ բովանդակային կարևոր հատվածների վրա ընթերցողի ուշադրությունը սևեռելու համար: Եվ թարգմանիչները «Մատեանի» իրենց աշխարհաբար թարգմանություններում կարողացել են պահպանել բնագրի՝ այդ հանգավոր հատվածների առանձնահատկությունները:

Սակայն «Մատեանի» նույնիսկ այն հատվածները, որոնք հեղինակը հանգավոր չի ներկայացրել, նույնպես հնչեղ են ստացվել, իսկ «... բանաստեղծություններն ինքնին պետք է գրեթե հանճարեղ լինեն, որպեսզի հնչեն առանց հանգի»²¹: Հետևաբար, էական չէ, թե Նարեկացին հանգավոր է ներկայացրել իր հույզերը, թե անհանգ. նա իր հանճարով կարողացել է բազմազան միջոցներով ամեն միտք, ամեն տող, ամեն բառ դարձնել հնչեղ և իմաստալից:

ПРОЯВЛЕНИЯ РИФМЫ В «КНИГЕ СКОРБНЫХ
ПЕСНОПЕНИЙ» ГРИГОРА НАРЕКАЦИ И В ПЕРЕВОДАХ НА
СОВРЕМЕННЫЙ АРМЯНСКИЙ ЯЗЫК

АНУՍ ԱՔՐԵՍՅԱՆ

Резюме

Григор Нарекаци построил свою «Книгу скорбных песнопений», обращаясь и к уже существующим в то время в армянской поэзии разновидностям рифмы, и создавая их новые и самобытные формы. Однако тот факт, что «Книга скорбных песнопений» имеет глубокое и своеобразное звучание на древнеармянском языке, еще не являлся гарантией того, что и на современном армянском она могла произвести впечатление. Переводчики на современный армянский пытались сохранить особенности, присущие рифме «Книге скорбных песнопений». По этой причине все те части, которые автор рифмовал по настроению души, они

²¹ Ե. Չարենց. Երկերի ժողովածու, հ. 6, Երևան, 1967, էջ 440–441:

переводили, оставаясь верными форме оригинала. Остальные части создавали по своему внутреннему ощущению, не считая, что перевод является слепым подражанием стихосложению, рифме и ритму оригинала, благодаря чему их переводы «Книги скорбных песнопений» на современный армянский язык получились благозвучными.

THE MANIFESTATIONS OF RHYME IN “BOOK OF LAMENTATION”
BY GRIGOR NAREKATSI AND ITS TRANSLATIONS INTO MODERN
ARMENIAN LANGUAGE

ANUSH APRESYAN

Summary

Grigor Narekatsi structured his “Book of Lamentation” using either diverse forms of rhyme already existing in the Armenian poetry of that time, or creating their new and original forms. Nevertheless, the fact that “Book of Lamentation” has a profound and peculiar sounding in Old Armenian language did not give any guarantee that translated into Modern Armenian it may leave an impression. Translators into Modern Armenian tried to preserve peculiarities proper to the rhyme of “Book of Lamentation”. So, they translated all the parts which the author rhymed according to his spiritual mood, as “Book of Lamentation” is mainly written without rhyme, remaining faithful to the original form. They created the other parts according to their internal sensation, not considering that a translation must be the blind imitation of the versification, rhyme and rhythm of the original. Thanks to that, their translations of “Book of Lamentation” into Modern Armenian have a harmonious sounding.

ԵՐԵՐՈՒՅՔԻ ՏԱՃԱՐԻ ԹՎԱԳՐՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ
ՎԱՍ ՈՐՏԵՂ ԵՆ ԳՏՆՎԵԼ ԲԱԳԱՐԱՆ ՈՒ ԵՐՎԱՆԴԱՎԱՆ
ՔԱՂԱՔՆԵՐԸ

ՎԱՀԱԳՆ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

1842 թ. Հովհաննես Շահխաթունյանցը հայտնաբերեց հայ և օտար պատմիչների կողմից երբեք չհիշատակված Երեբունյքի տաճարը: Նա առաջինն էր, ով նորահայտ հուշարձանն արժեվորեց որպես «ամենապայծառ հոյակապ եկեղեցի» և տաճարում առկա 1038 թ. արձանագրության հիման վրա արեց չափազանց կարևոր եզրահանգում. «... և որպէս երևի յարձանագրութենէ անտի՛ կոչէր յառաջագույն անուն տեղւոյս Երեբւնյաց դաստակ»¹:

1907 թ. Նիկողայոս Մառը՝ առաջինն անդրադառնալով Երեբունյքի տաճարին, գրում է. «Եզրահանգում եմ. Երեբունյքի բազիլիկան, որ գտնվում է նույն իշխանական տոհմի տիրույթներում, կառուցվել է Կամսարականներից մեկի կողմից և այն ժամանակաշրջանում, երբ առաջ էր եկել Տեկորի տաճարի սկզբնական հենքը՝ Երեբունյքի տաճարի կրկնակը, ասել է թե՛ V դարի վերջին կամ VI դարի սկզբին»²:

1911 թ. Թորոս Թորամանյանը գրում է. «Ըստ իս՝ Տեկորի, Քասախի տաճարները պարզապէս հեթանոսական մեհեաններ են, իսկ մնացածները (նկատի ունի Երեբունյքի, Աշտարակի, Մրենի տաճարները – Վ. Գ.), եթե ոչ մեհեաններ, գոնէ մեհենեկան ձևերու ազդեցութեան տակ կանգնուած հայոց քրիստոնէութեան նախնական տաճարներ. թէև աւելի հաւանականը ըստ իս այն է՝ որ միւս նմաններն ալ հեթանոսական շէնքեր էին միայն մի քիչ աւելի ուշ փոխարկուած քան Տեկորի ու Քասախի տաճարները»³: 1930–1932-ին կրկին անդրադառնալով Երեբունյքի տաճարին՝ Թ. Թորամանյանը գրում է. «Շինութեան կամ հիմնարկութեան ժամանակը շատ պարզ որոշվում է ճարտարապետական տվյալների համեմատությամբ: Նախ, շենքի ներքին ձևը հունական սելլայի կամ բազիլիկի տիպն ունի, որ եթե ոչ նախաքրիստոնեական, գեթ Հայաստանի քրիստոնեութեան սկզբին հիմնված է, այսինքն մի պարզ սրահ՝ կրոնական արարողութեանց հատուկ»⁴:

¹ Հ. Շահխաթունյանց. Ստորագրութիւն Կաթողիկէ էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ, հ. 2, Ս. էջմիածին, 1842, էջ 43–44:

² Н. Марр. Еребу́нская базилика. Ереван, 1968, с. 28.

³ Թ. Թորամանյան. Տեկորի տաճարը, Թիֆլիս, 1911, էջ 77:

⁴ Թ. Թորամանյան. Նյութեր հայկական ճարտարապետության, Երևան, 1942, էջ 286:

Ուսումնասիրողները միաձայն ընդունեցին Ն. Մառի տեսակետը, ընդ որում՝ երբևէ չհիշատակելով Թ. Թորամանյանի տեսակետը: 1986 թ. երևան եկավ անսպասելի ու արտառոց մի կարծիք, ըստ որի հայ հանճարի փայլատակումներից մեկը՝ Երեբունյքի տաճարը, կառուցել են ոչ թե հայ, այլ սիրիացի վարպետները. «... չնայած խոր ինքնատիպությունը՝ հայկական վաղ քրիստոնեական ճարտարապետությունն իր վրա կրեց սիրիական համաժամանակյա պաշտամունքային ճարտարապետության ազդեցությունը: Սիրիացի վարպետներն առանձին ղեպքերում կարող էին մասնակցել հայկական վաղ բազիլիկաների շինարարությանը: Մասնավորապես այդպիսի մի արտել պետք է որ աշխատեր Երեբունյքում»⁵:

Հայ գիտնականները փորձ անգամ չարեցին մոսկվացի գիտնականին պատասխանելու և պարզապես լռեցին: Ավելի արտառոցն այն էր, որ շարունակեցին և այսօր էլ Երեբունյքի տաճարը համարում են V-VI դարերի կառույց: Եվ սա այն ղեպքում, երբ այդ կարծիքն իսպառ հերքելու համար բավարար էր վկայակոչել միայն մեկ տեսակետ, որը, կարծես, հենց այդ առիթով էր գրվել. «Անշուշտ պիտի կարծուի որ նախ քան Ս. Գրիգորի միջոցաւ ընդհանուր դարձը, երբ հայոց քրիստոնէութեան վառարանը Ասորիքն ու Միջագետքն էր, հետեւաբար պէտք է որ հայոց եկեղեցիները այդ երկիրներու եկեղեցիներուն նմանէին. բայց մենք մինչև այսօր ոչ մի օրինակ չունինք նախ քան 4-րդ դար Ասորիքի և Միջագետքի եկեղեցիներու, որոնք կարելի լինէին համեմատել մեր հնագոյն եկեղեցիներու հետ: Բացի այդ, ինչպէս վերև տեսանք, Ասորիքի և Միջագետքի մէջ ալ չէր կարող լինել, քանի որ դեռ կը շարունակուէր հռոմէական կայսրութեան հալածանքը և թոյլատրուած չէր մեծամեծ եկեղեցիներ կանգնել նոյն նահանգներուն մէջ: Ուստի հայոց եկեղեցիներու սկզբնական ձևի ծրագրումը դարձեալ պիտի փնտռենք Հայաստանի մէջ գտնուած կանգուն ու կիսականգուն յիշատակարաններուն մէջ, որոնք փոքր ի շատէ համեմատուելով պատմութեան հետ, ըստ բաւականի հաւանական եզրակացութեան կառաջնորդեն մեզ»⁶:

Մեր գիտնականներն անկասկած գիտեին այդ տեսակետի գոյություն մասին, սակայն վկայակոչել Թ. Թորամանյանին նշանակում էր, կամա թե ակամա, խոստովանել, որ վաղ շրջանի հայ ճարտարապետության ուսումնասիրությունը ընթացել ու այսօր էլ ընթանում է ոչ թե հայ ճարտարապետության ուսումնասիրության հիմնադիր Թ. Թորամանյանի նախանշած ավելի քան հստակ ճանապարհով, այլ՝ միանգամայն խոտոր արահետներով:

ՀԽՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր Պատմության և Կուլտուրայի հուշարձանների պահպանման ու օգտագործման գլխավոր վարչության պետ Ա. Մ. Կիրակոսյանի պահանջով 1986-ին ներկայացրել եմ IV դարի սկզբին կառուցված Երեբունյքի տաճարի վերա-

⁵ Փ. В. Шелов - Коведяев. Заметки по греческой эпиграфике Армении. — ИФЖ, 1986, № 1, с. 63.

⁶ Թ. Թորամանյան. Տեկորի տաճարը, էջ 73-74:

կազմութեան նախագիծ և համալիրի հետազոտական-հետախուզական, վերանորոգման-վերականգնման, շրջակայքի պեղման-բարեկարգման աշխատանքների առաջադրանք-նախահաշիվ⁷: Նույն թվականին էլ հրատարակել եմ տաճարի վերակազմութեան նախագիծը⁸:

Ա. Մ. Կիրակոսյանն առաջինն էր, ով նախաձեռնեց նախադեպը չունեցող նման ծավալի աշխատանք և իրականացրեց այդ ժամանակների համար աներևակայելի գործ՝ վերացրեց ռուս-թուրքական սահմանային անցակետը և Անիպեմզա քաղաքատիպ ավան ու Երեբունայի տաճար այցելությունը դարձավ մատչելի: Նրանից հետո տարածքի պեղման աշխատանքներն այլևս չչարունակվեցին: Եվ Երեբունայի տաճարը՝ թանգարան, իսկ տարածքում ճարտարապետութեան ուսումնասիրություն գիտական կենտրոն հիմնադրելու՝ պետական մեծ գործիչ Ա. Մ. Կիրակոսյանի ծրագիրը մնաց անկատար:

1988 թ. անվերապահ ընդունելով Թ. Թորամանյանի՝ Տեկորի ու Երեբունայի տաճարները հեթանոսական շրջանում կառուցված լինելու տեսակետը, անդրադարձել եմ Երեբունայի տաճարի վերակազմութեանը և նշել, որ «Հայկական վաղ միջնադարի եռանավ բազիլիկաների ծագման, թվագրման, վերակազմութեան, ընդհանուր քրիստոնեական ճարտարապետութեան մեջ նրանց տեղի ու դերի, ազդեցութեան ու փոխազդեցութեան հետ կապված հարցերը արմատական վերանայման կարիք ունեն»⁹: Հարցեր, որոնց կարևորութեան նկատմամբ անդրադարձել եմ նաև հետագայում¹⁰: 1989-ին քննութեան եմ առել և ներկայացրել Երեբունայի տաճարի վերակառուցման սկզբունքները¹¹: 2003-ին Երեբունայի տաճարի թվագրման խնդրի հետ կապված՝ հայտնել եմ այն տեսակետը, որ «Պատմական Շիրակ գավառի կենտրոնական մասում՝ Ախուրյան գետի աջ ու ձախ ափերին տեղադրված Երեբունայի և Տեկորի տաճարները հեթանոսական մեհյաններ են եղել և, ամենայն հավանականութեամբ, կառուցվել են Երվանդ Վերջինի և Խոսրով Մեծի թագավորութեան միջև ընկած ժամանակահատվածում: Մինչ օրս Երեբունայի տաճարը դիտարկվել է իբրև մեկուսի կանգնած շինություն: Պեղումները պարզ դարձրին,

⁷ Վ. Գրիգորյան. Երեբունայի ճարտարապետական համալիրի առաջադրանք և նախահաշիվ, ՀԽՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր Պատմության և Կուլտուրայի հուշարձանների պահպանման ու օգտագործման գլխավոր վարչության նախագծային գրասենյակ, Վ. 23/86, 1986, էջ 1-30:

⁸ Վ. Գրիգորյան. Երեբունայ. վերակազմութեան նախագիծ. - «Սովետական արվեստ», 1986, № 6, էջ 43:

⁹ V. Grigorian. Reconstruction of the Erebunyk Basilica, Estratto dagli Atti del Quinto Simposio Internazionale di Arte Armena - 1988, Venezia - S. Lazaro, 1992, p. 179-184; V. Grigorian. Reconstruction of Erebunyk Basilica, The Armenian Weekly, Watertown, Massachusetts, 1988, pp. 12-14.

¹⁰ Վ. Գրիգորյան. Հայաստանի ճարտարապետության պատմության հիմնովին վերանայման խնդիրը. - ՊԲՀ, 2014, № 1, էջ 16-21:

¹¹ Վ. Գրիգորյան. Երեբունայը հայ հանճարի փայլատակումներից է. - «Սովետական արվեստ», 1989, № 8, էջ 32-38:

որ այն կառուցվել է Անիպեմզա ավանի արևմտյան մասում ընկած բարձրադիր ժայռաբլրի վրա, մոտ 2,5 հա տարածք զբաղեցնող պարսպապատ քաղաքում, թերևս քաղաք-սրբատեղիում: Բավարար հիմքեր կան ենթադրելու, որ այն խորենացու մոտ հիշատակված Երվանդավանն է»¹²: Փաստորեն, դեռևս 2003-ին մատնացույց եմ արել բացառիկ մի փաստ, որը, ինչպես կտեսնենք ստորև, առաջադիր խնդիրը լուծելու միակ բանալին է: Գիտնականները վերը բերված այս կարծիքները ոչ մերժեցին, ոչ էլ ընդունեցին՝ հավատարիմ իրենց սովորույթյան, պարզապես լռեցին:

Քանի որ այսօր հայ ճարտարապետության կարևորագույն խնդիրներից մեկը, դիցուք, բացառիկ արժեքավոր հուշարձանի՝ Երեւուլքի հեթանոսական տաճարի թվագրման հարցը բացարձակապես չի հետաքրքրում հայ ճարտարապետության լուսաբանությանը զբաղված գիտնականներին, ուստի այն ներկայացնում եմ ավելի քան ըմբռնելի հարցադրումով. որտե՞ղ են գտնվում Բազարանն ու Երվանդավանը:

Մովսես Խորենացին «Պատմություն հայոց» աշխատությունը, որտեղ ներկայացնում է Երվանդ Դ և Արտաշես Ա թագավորներին, գրել է V դարում¹³: Ստ. Մալխասյանցը, անդրադառնալով Խորենացու օգտագործած աղբյուրներին, գրում է. «Ստույգ աղբյուրների բացակայության պատճառով Խորենացին ակամայից ընկնում է խոչոր սխալների մեջ»¹⁴: Գիտնականի այս հստակ տեսակետն առիթ հանդիսացավ Երվանդ Դ և Արտաշես Ա թագավորներին վերաբերող իրադարձությունները, որոնք տեղի են ունեցել Խորենացուց շուրջ ութ դար առաջ, քննության առնել այս նկատառումով: Խորենացին տվյալ շրջանը ներկայացնելու համար, բնականաբար, օգտվել է իր ձեռքի տակ եղած բազմաթիվ աղբյուրներից, ինչպես ինքն է նշում. «Այս բանը մեզ հաստատապես պատմում է Հանիի Ողյուծալ քուրմը, որ գրել է մեհենական պատմություններ և ուրիշ շատ գործեր, որ մենք պատմելու ենք, որին վկայում են նաև պարսից մատյանները և հայոց վիպասանների երգերը»¹⁵: Խորենացին բազմիցս օգտվել է նաև Ագաթանգեղոսից, ում անվանում է «Տրդատ Մեծի ճարտար քարտուղար»¹⁶:

Աղբյուրների բացակայության, անորոշության կամ թերութայան պատճառով Խորենացին ակամա թույլ է տալիս մեկ անճշտություն.

¹² Վ. Գրիգորյան. Հայաստանի վաղ քրիստոնեական պաշտամունքային կառույցների թվագրման խնդրի շուրջ (Երեւուլքի և Տեկորի բազիլիկաների հիմնադրվելը հեթանոսական շրջանում որպես մեհյաններ). – «Հայագիտության արդի վիճակը և զարգացման հեռանկարները», Միջագային համաժողով, Երևան, 2003, էջ 172–173:

¹³ Մովսես Խորենացի. Պատմություն հայոց, թարգմ., ներած. և ծանոթ. ակադ. Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1968, էջ 172–194:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 24–25:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 182:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 202:

դա Բագարանը Երվանդի երեք քաղաքներից մեկը համարելն է¹⁷: Հայ և օտար պատմիչների, այդ թվում Ագաթանգեղոսի պատմութ-
յան մեջ Երվանդի կառուցած Բագարան անունով քաղաքի, ավանի
կամ տեղավայրի մասին որևէ հիշատակութիւն գոյութիւն չունի:
Ավելին, որևէ տեղեկութիւն չկա նաև բոլոր կուռքերն Արմավիրում
գտնվելու և այնտեղից Բագարան տեղափոխելու մասին:

Ուսումնասիրողները պարզապես չնկատեցին Խորենացու թույլ
տված անճշտութիւնը և գոյութիւն չունեցող քաղաքը փորձեցին
«տեղադրել» մի դեպքում՝ նախկին Հաջիբայրամ, ապա Բախչալար և
միայն 1968-ից Բագավան վերանվանված գյուղում¹⁸, մյուս դեպ-
քում՝ քրիստոնեութիւն չընդունած հիմնադրված Բագարան քաղա-
քում: Բ. Առաքելյանը մեջբերում է. «Երվանդաշատի տեղադրութ-
յան համար լրացուցիչ փաստարկ է և այն, որ Խորենացու վկայութ-
յամբ քաղաքի շինութիւնը ավարտելով, Երվանդը հիմնադրեց Բա-
գարանը, որտեղ կառուցեց մեհյաններ և այնտեղ փոխադրեց աստ-
վածների բազիլիկները: Խորենացին ասում է, թե Բագարանը հիմ-
նադրվեց «իբրև քառասուն ասպարեզով» Երվանդաշատից հյուսիս,
որը կազմում է 9,2 կմ և միանգամայն համապատասխանում է մեր
նշած վայրից մինչև Բագարան եղած հեռավորութիւնը»¹⁹: Ս. Մա-
նուչարյանը և Հ. Խալփախչյանը գրում են. «Բագարան. բերդաքա-
ղաք, պաշտամունքային կենտրոն, Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի
Արշարունիք գավառի հյուսիս-արևելյան ծայրում, Ախուրյան գե-
տի աջ ափին: Ըստ Մովսես Խորենացու՝ Բագարանը կառուցել է Եր-
վանդ Դ թագավորը մ. թ. ա. II դարի սկզբին, Արմավիրից այնտեղ
են տեղափոխել հեթանոսական կուռքերը ...»²⁰:

Այս և շատ ավելի կարևոր մյուս հարցի պատասխանը կարող
ենք գտնել, եթե ուշադիր կարդանք, Խորենացու Երվանդի և Սմբա-
տի պատերազմին վերաբերող մանրամասն տեղեկութիւնը: «... Եր-
վանդին Ուտիք գավառում լուր է հասնում, թե պարսից թագավորը
մեծ զորք գումարեց Սմբատի ձեռքի տակ, որպեսզի քեզ վրա գա և
մանուկ Արտաշեսին իր թագավորութիւնը բերի: Երվանդն այս լսե-
լով՝ այդ տեղում կողմնապահներ է թողնում նախարարներից շատե-
րին և ինքն շտապով գալիս է իր քաղաքը, որպեսզի իր մոտ հավա-
քի հայոց, վրաց և Կեսարիայի կողմերի զորքերը, նաև Միջագետքի-
նը, խնդրելով և վարձ վճարելով: Գարնանային օրեր էին, ուստի բո-
լոր զորքերը շուտով գումարվեցին նրա մոտ. բազմաթիվ հետևակ
զորքերով եկավ նաև Արգամը՝ Մուրացյան ցեղի տանուտերը, որ
Աժդահակի սերնդից էր: ... Իսկ Սմբատը մանուկ Արտաշեսի հետ

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 175:

¹⁸ Թ. Խ. Հակոբյան, Ստ. Տ. Մելիք-Բախչյան, Հ. Խ. Բարսեղ-
յան. Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1,
Երևան, 1986, էջ 532:

¹⁹ Բ. Ն. Առաքելյան. Որտե՞ղ են գտնվել Երվանդաշատ և Երվանդա-
կերտ քաղաքները. — ՊԲՀ, 1965, № 3, էջ 92:

²⁰ Ս. Մանուչարյան, Հ. Խալփախչյան. Բագարան. — «Հայկական
սովետական հանրագիտարան», հ. 2, Երևան, 1976, էջ 197:

չտապում էր հասնել Ուտիքի սահմանները: Այնտեղ նրան ընդառաջ եկան այն կողմի գործերը, նաև այն նախարարները, որոնց Երվանդը թողել էր այնտեղ: ... Բայց Սմբատը մանուկ Արտաշեսի հետ բարձրանում է Գեղամա ծովի ափը՝ Արագած կոչված լեռան թիկունքով. նրանք շտապում էին հասնել Երվանդի բանակին: ... Եվ Երվանդի բանակն ավելի քան երեք հարյուր ասպարեզ դեպի հյուսիս հեռու էր իր քաղաքից և գտնվում էր Ախուրյան գետի վրա: Երվանդը երբ լսեց (Սմբատի մոտենալը), նրա դեմ հանեց իր գործերի բազմությունը և ճակատ կազմեց իր բանակից ոչ հեռու: ... Երբ Արտաշեսի դրոշակները Երվանդի գործի ճակատի առաջ երևացին, Արգամը հետևակների բազմությունն առավ ու մի կողմ քաշվեց: Իսկ Սմբատը հրամայեց պղնձե փողեր հնչեցնել և իր գործի ճակատն առաջ շարժելով սլացավ, ինչպես արծիվը կաքավների երամի վրա: ... Այստեղ պետք էր տեսնել Երվանդի գնդի և Միջագետքի գործերի սարսափելի կոտորածը: ... Մնացած գործերը փախուստի են դիմում»²¹:

Այժմ անդրադառնանք մեր կարևոր խնդրին.

ա. Քանի՞ քաղաք է հիմնադրել Երվանդը, և ո՞րն է նրա հիմնադրած երրորդ քաղաքը.

Ըստ խորենացու՝ Երվանդը հիմնադրել է երեք քաղաք: Այս տեղեկություն հավաստիությունը, ինչպես կպարզվի քննությունից, կասկածից վեր է: Ուրեմն, պատերազմը պետք է տեղի ունենար կա՛մ Երվանդաշատում, կա՛մ Երվանդակերտում, կա՛մ էլ Բագարանում: Սակայն խորենացու վկայությունը՝ պատերազմը է տեղի ունենում և շատ արագ ավարտվում է Երվանդավանում: Վերը մեջբերված հատվածում պատերազմի նախապատրաստության համար Երվանդը շտապով գալիս է «Իր քաղաքը», որպեսզի «Իր մոտ» հավաքի բոլոր կողմերի գործերը, և բոլորը շուտով գումարվում են «նրա մոտ», այսինքն՝ Երվանդի քաղաքում: Քանիցս շեշտելով հանդերձ՝ խորենացին այդ քաղաքի անունը չի հիշատակում, սակայն պարզից էլ պարզ է, որ խոսքը վերաբերում է Երվանդավան քաղաքին. քաղաք, ուր տեղի է ունենում պատերազմը:

Ուրեմն, կարող ենք վստահաբար արձանագրել, որ Երվանդի հիմնադրած երրորդ քաղաքը, ուր Արմավիրից փոխադրել են բոլոր կուռքերը, Երվանդավանն է:

բ. Որտե՞ղ է գտնվում Երվանդավան քաղաքը.

«Երվանդի բանակն ավելի քան երեք հարյուր ասպարեզ դեպի հյուսիս հեռու էր իր քաղաքից և գտնվում էր Ախուրյան գետի վրա»,— գրում է պատմիչը: Խորենացին «Իր քաղաքը» ասելով, տվյալ դեպքում նկատի ունի Երվանդաշատ մայրաքաղաքը: Երեք հարյուր ասպարեզը կազմում է 69 կմ²²: Երվանդավան քաղաքի տեղը հստակ որոշադրելու համար պահասում է միայն մեկ, բայց շատ կարևոր տվյալ. Ախուրյան գետի ո՞ր ափին է գտնվում քաղաքը: Սա

²¹ Մ ո վ ս ե ս խ ո Ր ե ն ա ց ի. ն շ վ. ա շ խ., էջ 177–179:

²² Ն ու լ յ ն տ ե ղ ու մ, էջ 329, ծանոթ. 31:

կարելի է հեշտութեամբ պարզել, եթե հետեւենք Խորենացու նշած Սմբատի գորքի եկած ճանապարհին. «Սմբատը մանուկ Արտաշեսի հետ բարձրանում է Գեղամա ծովի ափը՝ Արագած կոչված լեռան թիկունքով. նրանք շտապում էին հասնել Երվանդի բանակին», և առանց Ախուրյան գետն անցնելու տեղի է ունենում ճակատամարտը: Ակներե է, որ Երվանդավանը գտնվում է Ախուրյանի ձախ ափին:

Խորենացու տեղեկությունը, փաստացի, հետեյալն է. Երվանդավանն ավելի քան 69 կմ դեպի հյուսիս հեռու էր Երվանդաշատից և գտնվում էր Ախուրյան գետի ձախ ափին:

Արդ, եթե հետեւենք Խորենացու տեղեկությանը և այսօր Երվանդաշատ մայրաքաղաքից՝ Ախուրյան գետի ձախ ափով, Բագարան, Քարակերտ, Արտենի, Արագած, Գետափ, Թլիկ բնակավայրերով, այցելենք Երվանդավան, ապա 67,7 կմ կտրել՝ անցնելուց հետո²³ կամ թե ակամա կհայտնվենք Անիպեմզա քաղաքատիպ ավանում Հ. Շահխաթունյանցի 1842-ին հայտնաբերած երեքվաց դաստակում, ամենապայծառ, հոյակապ եկեղեցու կամ Թ. Թորամանյանի՝ դեռևս 1911-ին մատնացուլց արած Երեւոյքի հեթանոսական տաճարի մոտ. «Այս եկեղեցվոյ հեթանոսական ծագման մասին տեսությունս կարգալ իմ «Տեկորի տաճարը» աշխատության մեջ»²⁴:

Եզրահանգում. Հայաստանի Հանրապետության Անիի շրջանի Ախուրյան գետի ձախ ափին գտնվող Երեւոյքի բազիլիկ տաճարը մ. թ. ա. 220 – 201 թվականներին հիմնադրել է Երվանդ Դ թագավորը:

ВОПРОС ДАТИРОВКИ ЕРЕУЙКСКОЙ БАЗИЛИКИ ИЛИ ГДЕ НАХОДИЛИСЬ ГОРОДА БАГАРАН И ЕРВАНДАВАН

ВААГН ГРИГОРЯН

Резюме

Еревуицкая базилика с 1907 года до наших дней считается памятником христианского периода и датируется V–VI вв. Основоположник истории армянской архитектуры Торос Тораманян еще в 1911 году высказал точку зрения, что Еревуицкая базилика заложена как языческий храм. Однозначно принимая и следуя гениальному предвидению Т. Тораманяна, можно утверждать, что одно из блестящих творений армянского гения – Еревуицкую базилику – основал царь Ерванд IV в 220–201 гг. до н. э.

²³ Տե՛ս Google map.

²⁴ Թ. Թորամանյան. Նյութեր հայկական ճարտարապետության, էջ 241:

THE PROBLEM OF DATING THE BASILICA OF YERERUYK
OR WHERE THE CITIES OF BAGARAN AND YERVANDAVAN WERE
LOCATED

VAHAGN GRIGORYAN

S u m m a r y

Since 1907 to the present time, the basilica of Yereruyk has been considered a Christian monument and is dated by the 5th–6th cc. As far back as in 1911, the founder of the history of Armenian architecture Toros Toramanyan expressed the viewpoint that the basilica of Yereruyk was founded as a pagan temple. Unequivocally admitting and pursuing T. Toramanyan's genial prediction, it may be stated that the basilica of Yereruyk, a brilliant embodiment of the Armenian genius, was founded in 220 - 201 BC by King Yervand IV.

ՔԱՂԱՔԱՇԻՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱՇԻՆԱԿԱՆ ՄԻՏՔԸ
ԲԻԱՅՆԻԼԻ – ՈՒՐԱՐՏՈՒՌՄ

ԵՐՎԱՆԻ ԳՐԵԿՅԱՆ

Բիայնիլի–Ուրարտուում քաղաքաշինության և ամրոցաշինության մասին վկայող ամենավաղ տեքստերը թվագրվում են Իշպուհինի Սարգուրորդու իշխանության շրջանով (Ք. ա. մոտ 830–810-ական թվականներ): Վերջին տեքստերը վերաբերում են Արգիշթի Ռուսայորդու և Ռուսա Արգիշթորդու կառավարման տարիներին (Ք. ա. VIII դ. վերջ – VII դ. առաջին կես): Ընդհանուր առմամբ՝ ավելի քան 56 վիճակագրականագրություն է հայտնում «ամրոց» (É.GAL) կառուցելու մասին: «Քաղաք» (URU/patari) հիմնելու մասին է հայտնում 17 արձանագրություն: Մեզ հասած տեքստերի մեծամասնությունը վերաբերում է Մենուա Իշպուհինորդու իշխանության շրջանին (համապատասխանաբար՝ 56-ից 36-ը և 17-ից 9-ը): 5 արձանագրությունում այդ քաղաքներից մի քանիսը հանդես են գալիս É.BÁRA անվանումով¹:

Ուրարտական արքաների թողած արձանագրություններում գերզանցապես վարչական խոշոր կենտրոններն են, որոնք հիշատակվում են անվանապես: Դրանցից առաջինն Իշպուհինի հիմադրած Խալդիի քաղաքն է (^Dhaldini URU)²: Այն հիշատակվում է Քարահանից գտնված կոթողներից մեկում և որը, թերևս, պետք է տարբերակել «Մհերի դռան» արձանագրությունից հայտնի Խալդիի քաղաքից [^Dhaldini(ni) URU]³: Անվանապես հիշատակվող հաջորդ քաղաքը հիմնադրվել է Մենուայի կողմից Արարատյան դաշտավայրի մատուցներում՝ Մեծ Մասիսի մերձավորությամբ, և կրում է արքայի անունը (^mmenuahinili)⁴: Կարելի է նաև ենթադրել Վանա լճի ավա-

¹ Մանրամասն տե՛ս Y. H. Grekyan. The Settlement Size and Population Estimation of the Urartian Cities.– Bridging Times and Spaces. Papers in Ancient Near Eastern, Mediterranean and Armenian Studies Honouring Gregory E. Areshian on the Occasion of His Sixty-Fifth Birthday. Oxford, 2017, pp. 103–132, Tab. 1.

² M. Salvini. Corpus die testi urartei, vol. I. Le iscrizioni su pietra e roccia: I Testi (այսուհետև՝ CTU I).– “Documenta Asiana”, VIII/1, 2008, Roma, n. A 2–9A.

³ Н. В. Арутюнян. Корпус урартских клинообразных надписей (այսուհետև՝ КУКН). Ереван, 2001, № 38, текст I₁₅, II₂₅; CTU I, A 3–1₁₅, 56.

⁴ КУКН, 48, 87; CTU I, A 5–26, A 5–27.

զանում և մերձուրմյան տարածքներում Մենուախինիլի անունը կրող առնվազն երկու այլ քաղաքի գոյություն մասին⁵:

Արգիշթի Մենուայորդու օրոք Արարատյան դաշտավայրում հիմնադրվեցին խոշոր կենտրոններ էրեբունին [^{URU}er(e)buni]⁶ և Վազա երկրի Արգիշթիխինիլի քաղաքը (^margištehīnili, ^margištiḫina ^m’azani KUR-ni)⁷: Արգիշթիխինիլի (^margištiḫinili) անունով մեկ այլ քաղաք հիմնադրվեց ինչ-որ տեղ՝ Մշո դաշտում կամ մերձավորությամբ⁸. Հնարավոր է՝ այս անունն է կրել Ներքին Խնձորի (Քայալըզերե) ուրարտական խոշոր ամրոցը⁹:

Երկրում սկիզբ առած լայն քաղաքաշինությունը շարունակեց Սարգուրի Արգիշթորդին՝ հիմնադրելով այնպիսի խոշոր կենտրոն, ինչպիսին էր արքայի անունը կրող Սարգուրիխինիլին (Հայկաբերդ-Չավուշթեփեն)¹⁰: Սարգուրիխինիլի (^{md}sarduriḫinili) անունով էլ մեկ այլ քաղաք է հիմնադրվել Աղձնիքում¹¹:

Եվս երկու քաղաք է անվանապես հիշատակվում Սարգուրիին հաջորդած Ռուսա Սարգուրորդու արձանագրություններում, այն է՝ Գավառի և Ծովինարի ամրոցները, որոնք կրում էին Խալդիի քաղաք (^Dhaldiei URU) և Թեյեբայի քաղաք (^DIM-i URU) անունները¹²:

Ուրարտական արձանագրություններից դատելով՝ Արգիշթի Ռուսայորդու կառուցած ամենախոշոր կենտրոնն արքայի անունը կրող Արգիշթիխինիլի Արտարապչակային է (^margištehīnili ^{KUR}artarapšakai)¹³: Վերջինիս տեղորոշումը, սակայն, դեռևս հստակ չէ, հնարավոր է թվում միայն Արտարապչա լեռը, որի «առջև» կառուցվել էր

⁵ Ընդհանուր առմամբ՝ պահպանվել է Մենուախինիլի քաղաքանունը հիշող չորս այլ տեքստ, որոնց հայտնաբերման աշխարհագրությունը, ինչպես նաև տեքստերում առկա մի քանի տեղանուններ հուշում են, որ խոսքն այդ անունը կրող այլ քաղաք(ներ)ի մասին է (տե՛ս КУКН, 79, 101; СТУ I, A 5–23, A 5–24, A 5–25; СТУ IV, CB Ay–3):

⁶ КУКН, 173 П₃₂₋₃₄, 174 А₂₁₄₋₁₇, 197–198, 200–201; СТУ I, A 8–3 П₃₂₋₃₄, A 8–1 V₀₁₄₋₁₇, A 8–17 A–B, A 8–18, A 8–19.

⁷ КУКН, 173 IV₇₂, 174 B₂₄₁, 188, 193; СТУ I, A 8–2 R₀₄₁, A 8–3 IV₇₂, A 8–14, A 8–16.

⁸ СТУ I, A 8–22.

⁹ R. D a n, M. S a l v i n i. Una probabile fundazione di Argišti I, re di Urartu, sul corso del Murat Su (Eufrate orientale).– “La Parola del Passato”, vol. 381, 2011, p. 431–441.

¹⁰ КУКН, 247; СТУ I, A 9–17.

¹¹ СТУ I, A 9–18. Հմմտ. նաև КУКН, 274 արձանագրությունը, որի հրատարակիչը ենթադրում է Արճեշի մերձավորությամբ Սարգուրիի անունը կրող մի երրորդ քաղաքի գոյության մասին (հմմտ. СТУ I, A 9–10):

¹² Տե՛ս, Համապատասխանաբար, КУКН, 388–389; СТУ I, A 10–1, A 10–2.

¹³ КУКН, 406, лиц. стор.₄₋₅; СТУ I, A 11–2 V₀₄₋₅.

Տիշյալ Արգիշթիխինին, նույնացնել Ծաղկանց լեռների որևէ գագաթի հետ¹⁴: Արգիշթիի արձանագրություններում նշվում են նաև մի քանի ամրոցներ կառուցելու մասին, որոնք հիշատակվում են անվանապես (^Dhaldiei irdusi, ^margištei irdusi)¹⁵:

Քաղաքաշինական վերջին ծրագրերն իրականացվեցին Ռուսա Արգիշթորդու կողմից: Աղբյուրները վկայում են առնվազն չորս խոշոր վարչական կենտրոն հիմնադրելու մասին: Դրանք են՝ Վազա երկրի Թեյշեբայի քաղաքը (^Dteišebaini/^DIM-ni URU, ^m’azaini KUR-ni ^dIM-ni URU – Կարմիր-բլուր)¹⁶, Ռուսայի փոքր քաղաքը (^mrusai URU.TUR – Բաստամ)¹⁷, Զիուկունի երկրի Խալդիի քաղաքը (^Dhaldiei URU ^{KUR}ziuquni – Արծկե/Աղիլջևազ/Քեֆ-Քալեսի)¹⁸ և Ռուսախինիի էրդուրուկային (^mrusahinili ^{KUR}eidurukai – Այանց/Այանիս)¹⁹: Ինչ վերաբերում է Ռուսախինիի Կիլբանիկային (^mrusahinili ^{KUR}qilbanikai – Թոփրաքքալե)²⁰, ապա քաղաքի հիմադրման ժամանակի, ըստ այդմ, նաև՝ հիմնադիր արքայի անձի հարցը դեռևս վիճահարույց է, թեև Ռուսա էրիմենայորդու թեկնածությունը առավել հիմնավոր է թվում²¹:

Ուրարտական տեքստերը հաճախ են նշում ^É.GAL-ի հետ նաև «(նոր) քաղաք» կառուցելու մասին (... šidištuni eye ^É.GAL šulhi e’a URU)²²: Նման բովանդակություն ունեն առնվազն 11 տեքստ²³: Առկա տվյալներից դատելով՝ դրանք նկատի ունեն ինչպես ամրոցին կից կառուցված բնակատեղին կամ «արտաքին քաղաք»-ը, այնպես էլ՝ գյուղատիպ բնակավայրերը: Այս առումով կարելի է նշել, որ, հատկապես, ջրանցքներ անցկացնելու կապակցությամբ անվանապես հիշատակվող որոշ «քաղաք»-ներ, ինչպիսիք են, օրինակ՝ Ուկուվանին (^{URU}uquḫani), Զուգուխեն (^{URU}zuguḫe), Աբասինին (^{URU}a-

¹⁴ M. Salvini. Corpus die testi urartei, vol. IV. Iscrizioni su bronzi, argilla e altri supporti nuove iscrizioni su pietra paleografia generale (այսուհետև՝ CTU IV). – “Documenta Asiana”, VIII/4, 2012, Roma, p. 183.

¹⁵ KYKH, 409–410; CTU I, A 11–4, A 11–5, A 11–6.

¹⁶ KYKH, 422, 424; CTU I, A 12–2 I, CTU IV, B 12–15, CB Ay–4.

¹⁷ KYKH, 419; CTU I, A 12–7.

¹⁸ KYKH, 414; CTU I, A 12–4.

¹⁹ CTU I, A 12–1 VI₄₋₉, A 12–9₁₋₁₁.

²⁰ KYKH, 391, 412; CTU I, A 14–1 Ro, CTU IV, CT–Tk-1 Ro.

²¹ Ե. Գրեկյան. Կառվ Ֆրիդրիխ Լեման-Հաուպտը և ուրարտական արքայացանկը. «Երեք Ռուսաներ»-ի խնդրի շուրջ. – «ՎԷՄ», 2017, թիվ 2 (58), ապրիլ-հունիս, էջ 23–37:

²² Հմմտ. օրինակ՝ KYKH, 75₃₉₋₃₁, 172_{a8-10}; CTU I, A 5–17 R0₃₉₋₃₁, A 5–28 R0₈₋₁₀ և այլ տեքստերը:

²³ Y. H. Grekyan. Նշվ. աշխ., էջ 104–105, աղ. 1:

basini) և այլն²⁴ բաց, ամրություններից զուրկ գյուղական բնակավայրեր էին:

Կասկածից դուրս է՝ «սուսի»-տաճարն էր կազմում այն առանցքը, որի շուրջ ձևավորվում էր ուրարտական «քաղաք»-ը (աղ. I, նկ. 1): Որպես կանոն՝ այն կառուցվում էր ամրոցի ամենաբարձր, առավել տեսանելի հատվածում և առանձնանում էր իր մոնումենտալ ճարտարապետությամբ: «Սուսի»-տաճարը շրջապատված էր բացօթյա բակով, տաճարի պաշտամունքային գործառույթների հետ կապված ինչ-ինչ շինություններով²⁵ և օժանդակ, գերազանցապես որպես պահեստ կամ մառան ծառայող սրահներով²⁶:

«Սուսի»-տաճարից հետո «քաղաք»-ի երկրորդ կարևոր բաղադրիչը, այսպես կոչված, «պալատական» տիպի համալիրն է: Ընդ որում, ուրարտական ճարտարապետության մեջ «պալատ» ասելով ավելի շուտ պետք է նկատի ունենալ ամրոցի հանդիսավոր-վարչական հատվածը, քան առանձին կանգնած ճարտարապետական համալիր²⁷: Այդ երևույթը բնորոշ է հատկապես հյուսիս-միջագետքյան – հյուսիս-սիրիական-փոքրասիական քաղաքային ճարտարապետությանը²⁸: Ուրարտոսում «պալատ»-ը դա սյունազարդ կամ մույթերով ընդարձակ, հանդիսավոր սրահն էր. չի բացառվում՝ ^Easihusi կոչվող կառույցը²⁹: Այդ անվան համար առաջարկված նոր ստուգաբանությունը վկայում է, որ այն կարող էր լինել «հանդիսությունների սրահ»³⁰: Նամանավանդ՝ ^Easihusi-ի կարևոր նշանակության մասին է վկայում այն փաստը, որ Այանցում հիշյալ կառույցի շինարարության ավարտից հետո նոր տարին անվանակոչվել է այդ իրադարձության անվամբ³¹:

Պալատական տիպի կառույցներ են բացվել, ըստ էության, տեղական բոլոր խոշոր կենտրոններում³², նախևառաջ՝ բիայնական

²⁴ KYKH, 77₉₋₁₃; CTU I, A 5–21₉₋₁₃.

²⁵ Թերևս, ^{NA4}adanusa և ^Esir(i)hani(ni) կոչվող կառույցները, որոնցից վերջինը գտնվել է «սուսի»-ի առջև (^Esirhanini susinika) (տե՛ս CTU I, A 12–1 II₁₁):

²⁶ A. B a t m a z. Votive Objects and their Storage Areas in Urartian Fortresses.– “Ancient Near Eastern Studies”, vol. 52, 2015, pp. 127–205.

²⁷ Տե՛ս և հմմտ. T. B. F o r b e s. Urartian Architecture. Oxford, 1983, p. 42.

²⁸ L. A. O p p e n h e i m. Ancient Mesopotamia. Chicago, 1964, p. 130.

²⁹ KYKH, 108–109, 111, 192, 265; CTU I, A 5–65A-C, A 8–30, A 9–20, A 12–10.

³⁰ G. W i l h e l m, R. A k d o ğ a n. Eiene Inschrift Argištis I. mit Erwähnung eines asihusi-Gebäudes.– “Studi Micenei ed Egeo-Anatolici”, vol. 53, 2011, S. 219–227.

³¹ CTU IV, CB Ay–51.

³² Ուրարտական պալատական տիպի կառույցների համար ամփոփ տե՛ս նաև T. B. F o r b e s. Նշվ. աշխ., էջ 41–46, նկ. 5–6, 11–13, 18.

մեծ արքաների նստավայր մայրաքաղաք Տուշպայում (այսպես կոչված՝ «Հին» և «Նոր» պալատները)³³: Պալատական տիպի համալիրներ են վկայված Արգիշթիխինիլիում՝ շուրջ 660 մ² մակերես ունեցող սյունազարդ դահլիճով (աղ. I, նկ. 2)³⁴, և Սարգուրիխինիլիում, ուր բացված պալատական հատվածի միջուկը հանդիսավոր մույթերով ուղղանկյունաձև սրահն էր՝ ավելի քան 1215 մ² մակերեսով³⁵: Նման կառույցներ են բացվել նաև Էրեբունիում³⁶, Այանցում³⁷, Կարմիր-բլուրում³⁸, Բաստամում³⁹, Վերին Անձավում⁴⁰, Քեֆ-քա-

³³ M. T. T a r h a n. Recent Research at the Urartian Capital Tushpa.– “Tel Aviv”, vol. 21/1, 1994, pp. 33ff., Figs. 3, 12; Ն ու յ ն ի՝ Tushpa-Van Fortress: Researches and Excavations at the Mysterious Iron Age Capital/Tuşpa-Van Kalesi Demirçağ’ın Gizemli Başkentinde Yapılan Araştırmalar ve Kazılar.– İstanbul University’s Contribution to Archaeology in Turkey/Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932–2000). İstanbul, 2000, p. 161; M. T. T a r h a n, V. S e v i n. Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları – 1988.– “Kazı Sonuçları Toplantısı”, Cilt 11/1, 1989 [1990], s. 356–357, Res. 1–4.

³⁴ Մանրամասն տե՛ս А. А. Мартиросян. Аргиштихинили.– Археологические памятники Армении 8. Урартские памятники I. Ереван, 1974, с. 79 сл., рис. 29–30; Կ. Կ. Ղ ա ֆ ա դ ա Ր յ ա ն. Արգիշտիխինիլի քաղաքի ճարտարապետությունը, Երևան, 1984, էջ 68–77, դժ. 21:

³⁵ A. Erzen. Van Bölgesi Çavuştepe Kazısı.– “Belleten”, Cilt 31(123), 1967, s. 469; Ն ու յ ն ի՝ Çavuştepe I. M.Ö. 7.-6. Yüzyıl Urartu Mimarlık Anıtları ve Ortaçağ Nekropolü. Ankara, 1978, s. 8 vd.

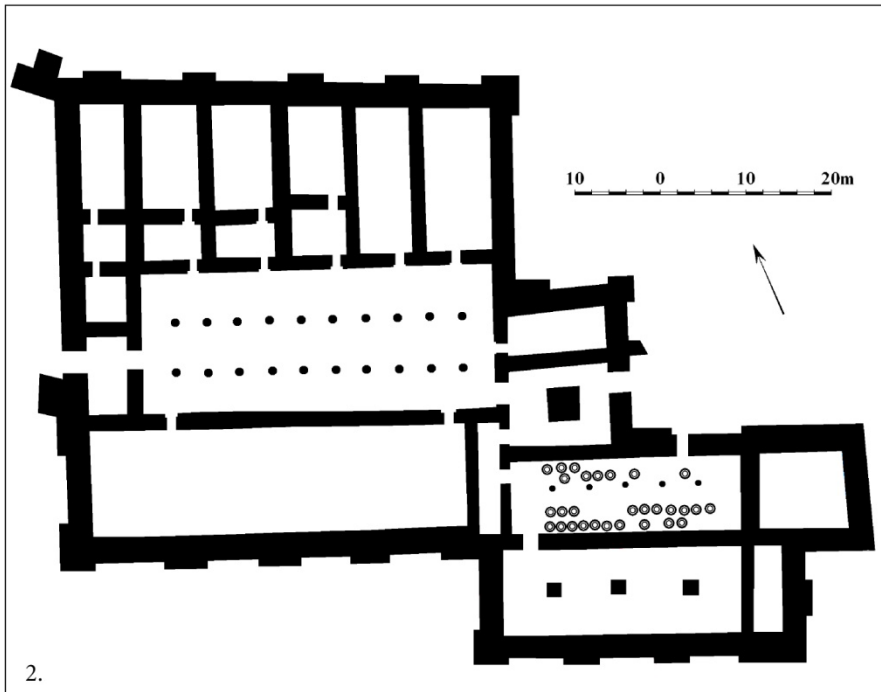
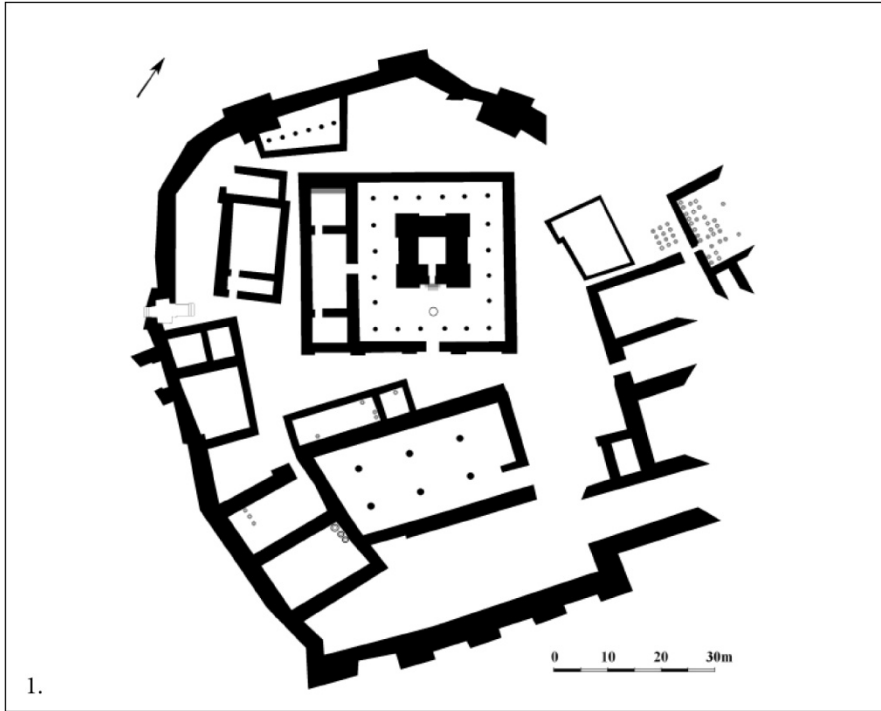
³⁶ К. Л. Оганесян. Арин-Берд I. Архитектура Эребуни по материалам раскопок 1950–1959 гг. Ереван, 1961, с. 27; Կ. Կ. Ղ ա ֆ ա դ ա Ր յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 77:

³⁷ Տե՛ս, օրինակ՝ A. Ç i l i n g i r o ğ l u. Temple Area.– Ayanis I. Ten Year’s Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989–1998. Roma, pp. 37ff., Figs. 1-2, 26; Ö. H a r m a n ş a h. Stones of Ayanis: New Urban Foundations and the Architectonic Culture in Urartu during the 7th C. BC.– Bautechnik im Antiken und Vorantiken Kleinasien, Internationale Konferenz 13.–16. Juni 2007 in Istanbul. İstanbul, 2009, p. 191f., Fig. 3 և այլն:

³⁸ T. B. F o r b e s. նշվ. աշխ., էջ 52, նկ. 27: Հմմտ. նաև R. D a n. An Hypothesis of Reconstruction of the ‘Susi-Temple’ at Karmir-Blur.– Urartu and Its Neighbors. Festschrift in Honor of Nicolay Harutyunyan in Occasion of His 90th Birthday (22–24 September, 2009, Yerevan).– “Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies”, vol. 5/1–2, 2010, pp. 44ff., Fig. 6.

³⁹ W. K l e i s s. Bastam, an Urartian Citadel Complex of the Seventh Century B.C.– “American Journal of Archaeology”, vol. 84/3, 1980, p. 303.

⁴⁰ O. B e l l i, A. M. D i n ç o l, B. D i n ç o l. Bronze Votive Rings with Assyrian Inscriptions found in the Upper Anzaf Fortress in Van.– “Colloquium Anatolicum”, vol. 8, 2009, pp. 92ff.

լեռում⁴¹, Ալթըն-թեփեռում⁴² և Հաֆթավան-թեփեռում⁴³: Սյունազարդ կառույցի հետքեր են հայտնաբերվել Կալ'եհ Համայիլ Աղայում⁴⁴, ինչը ևս կարող է հուշել այստեղ պալատական տիպի կառույցի գոյություն մասին:

«Սուսի»-տաճարից և սյունազարդ կամ մույթերով ընդարձակ դահլիճից դատ՝ դրանց շուրջը խմբված, սահմանափակ տարածք զբաղեցնող օժանդակ, տնտեսական կամ բնակելի սենյակներից բացի պարսպապատերից ներս ընկած մնացյալ ողջ տարածքը զբաղեցնում էին արհեստանոցները, պահեստները, ընդարձակ մառանները և ամբարները: Մոնումենտալ ճարտարապետությունը կառույցները, փաստորեն, երկուսն են՝ «սուսի»-տաճարը և սյունազարդ դահլիճով կառույցը կամ «պալատական հատված»-ը: Հետևաբար, կարծում ենք, որ նման համալիրի բնութագրումն իբրև «պալատ-տաճար» հազիվ թե մեծ ընդդիմություն տեղիք տա:

Այս համալիրը կամ այլ կերպ ասած՝ «պալատ-տաճար»-ը, ինչպես կարծում ենք, անվանվում էր É.BÁRA (աքք. *parakku*՝ «պատվանդան, սրբարան, աստծո գահանիստ սրահ» և այլն)⁴⁵: Ինչպես հայտնի է, Բաստամը՝ ուրարտական ամենախոշոր կենտրոններից մեկը, իր հիմնադրման արձանագրության մեջ հանդես է գալիս որպես É.BÁRA⁴⁶: Որպես É.BÁRA է հանդես գալիս նաև Ռուսասխինիլի Կիլբանիկային⁴⁷: Սա ցույց է տալիս, որ É.BÁRA շումերագրի տակ ուրարտական տեքստերում պետք է տեսնել ոչ թե կոնկրետ ճարտարապետական-պաշտամունքային կառույց, այլ՝ շենքերի ողջ համալիր⁴⁸: Եվ եթե նկատի ունենանք, որ É.BÁRA շումերագրի՝ առայժմ

⁴¹ E. B i l g i ç, B. Ö ğ ü n. Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları/Excavations at Kef Kalesi of Adilcevaz.– “Anadolu”, vol. 8, 1964 [1966], s. 111f.; T. B. F o r b e s. Նշվ. աշխ., էջ 52, աղ. 3, նկ. 30.

⁴² M. K a r a o s m a n o ğ l u, H. K o r u c u. The Apadana of Altıntepe in the Light of the Second Season Excavations.– Anatolian Iron Ages 7. The Proceedings of the Seventh Anatolian Iron Ages Colloquium held at Edirne, 19–24 April 2010. Louvain, Paris and Walpole, Mass. 2012, pp. 131ff.

⁴³ C h. A. B u r n e y. Excavations at Haftavān Tepe 1969: Second Preliminary Report.– “Iran”, vol. 10, 1972, p. 139.

⁴⁴ W. K l e i s s. Urartäische Plätze in Iran (Stand der Forschung Herbst 1975).– “Archäologische Mitteilungen aus Iran, Neue Folge”, vol. 9, 1976, S. 29sq., Abb. 12.

⁴⁵ Chicago Assyrian Dictionary, vol. 12, P, 2005, p. 145–153 (*parakku* A).

⁴⁶ КУКН, 419₁₋₂; СТУ I, А 12–7₁₋₂.

⁴⁷ КУКН, 412 лпц. стор. 6; СТУ IV, СТ Тк–1₆.

⁴⁸ *Տե՛ս նաև* A. E r z e n. Çavuştepe Yukarı Kale ve Toprakkale 1976 Dönemi Çalışmaları.– “Anadolu Araştırmaları”, Cilt 4-5, 1976–1977 [1977], s. 13–14.; P. E. Z i m a n s k y. Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State. Chicago, 1985, p. 75; M. S a l v i n i. The Inscriptions of Ayanis (Rusaḫinili Eiduru=kai): Cuneiform and Hieroglyphic.– Ayanis I. Ten Year’s

Հայտնի ութ հիշատակումից երեքը հստակ վերաբերում են Խալդիի «սրբարան»-ին (^dhaldiei É.BÁRA)⁴⁹, ապա կարելի է եզրակացնել, որ ուրարտական այս կամ այն քաղաքը, լինի դա Սարգուրիխինիլին, Ռուսախինիլի էրդուրուկային, Ռուսախինիլի Կիլբանիկային կամ «Զիուկունի երկրի Խալդիի քաղաք»-ը, ըստ ամենայնի, կարող էր համարվել Խալդի աստծո «սրբարան»:

Որպես կանոն՝ É.BÁRA-ն շրջապատվում էր հզոր պարիսպներով և վերածվում «ամրոց»-ի՝ É.GAL-ի⁵⁰: Իրեն սպասարկող «արտաքին քաղաք»-ի կամ կից բնակավայրի հետ միասին այս համալիրը կազմում էր ուրարտական «քաղաք»-ը: Այլ կերպ ասած՝ ուրարտական քաղաքը դա É.BÁRA-ի («պալատ-տաճար»), É.GAL-ի («ամրոց») և URU-ի («քաղաք») ամբողջությունն էր: Հենց այսպես է ներկայանում Ք. ա. VII դ-ի ուրարտական խոշոր կենտրոններից մեկը՝ Այանցը: Այդ քաղաքի հիմնադրման արձանագրություններում միաժամանակ նշվում է թե՛ «պալատ-տաճար», թե՛ «ամրոց» և թե՛ «քաղաք» կառուցելու մասին.

... iěše ini É.BARA šidištubi eša É.GAL badusie šidištubi ... URU šuhi ištini šatubi ... terubi tini ^mrusahinili ^{KUR}eidurukai «...ես այս տաճարը կառուցեցի, նաև ամրոց փառահեղ կառուցեցի, ... քաղաք նոր այստեղ զցեցի, ... դրեցի անունը Ռուսախինիլի էրդուրուկայի»⁵¹:

Այս պատկերը բնութագրական է տերություն բոլոր խոշոր կենտրոնների համար: Կարելի է անգամ պնդել, որ Բիայնիլի-Ուրարտուում քաղաքաշինությունն ըստ էության նույնանում էր (ամրացված) պալատական/տաճարային համալիրի կառուցման հետ, և «քաղաքաշինություն» եզրույթը կիրառելի է թերևս միայն այն պատճառով, որ այդ համալիրին կից կամ մերձավորությամբ է գտնվել այդ կառույցը սպասարկելու կոչված բնակելի հատվածը՝ այսպես կոչված, «արտաքին քաղաք»-ը կամ կից բնակատեղին⁵²: Քաղաքա-

Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989–1998, Roma, 2001, p. 259, n. 7; ն ու յ ն ի՝ Die urartäische Tontafel VAT 7770 aus Toprakkale.– “Altorientalische Forschungen” Bd. 34/1, 2007, S. 41sq. Հ մ մ տ. Ս. Գ. Հ մ ա յ ա կ յ ա ն. Վանի թագավորության պետական կրոնը, Երևան, 1990, էջ 65–66, I. M. Diakonoff. Sacrifices in the City of Teišebâ (UKN 448) – Lights on the Social History of Urartu.– “Archäologische Mitteilungen aus Iran, Neue Folge”, Bd. 24, 1991, p. 13, n. 3, 30.

⁴⁹ КУКН, 247₃, 424₁₂; СТУ I, А 12–1 П₆₋₇, А 12–2 П₁, А 12–3₅.

⁵⁰ Հ մ մ տ., օրինակ՝ Այանցի հիմնադրման արձանագրությունը՝ iěše e’a É.BÁRA e’a É.GAL badusi šidištubi (СТУ I, А 12–9₅₋₆).

⁵¹ СТУ I, А 12–1 VI₄₋₉.

⁵² Այս հարցի շուրջը տե՛ս և Հ մ մ տ. К. Л. О г а н е с я н. Вопросы градостроительства Урарту.– ИФЖ, 1983, № 4, с. 138 сл.; Կ. Լ. Հ ո վ - հ ա ն ն ի ս յ ա ն. Ուրարտական ճարտարապետություն, խմբ.՝ Գ. Տի-րացյան.– Հայկական ճարտարապետության պատմություն, հ. 1, Երևան, 1996, էջ 92–124; Г. А. Т и р а ц я н, Г. А. К о ш е л е н к о. Южное

չինական այս մոտեցումն ունի հին արմատներ և հանգում է Ք. ա. II հազ. երկրորդ կեսի սիրիական – հյուսիսմիջագետքյան քաղաքների: Վերջիններս կազմված էին միջնաբերդից (աքք. *ki/erhu*), ուր գտնվում էր տաճարը, իսկ միջնաբերդի ստորոտին սփռված էր «ստորին քաղաք»-ը (աքք. *adaššu*)⁵³:

Սա մղում է մտածելու, որ ուրարտական քաղաքաշինությունը Հայկական լեռնաշխարհում մինչուրարտական շրջանում ընթացող քաղաքագոյացման գործընթացների շարունակությունը չէր⁵⁴: Ընդհակառակը, այդ գործընթացներն ընդհատվել են ուրարտական ներխուժումներով, իսկ դրանց հաջորդած ուրարտական տիրապետության հաստատումը նշանավորվել է վաղերկաթեդարյան «քաղաքներ»-ի վախճանով Հայկական լեռնաշխարհի մի զգալի մասում: Ուրարտական ամրոցի կառուցման ժամանակ, եթե այն կառուցվում էր նախորդող՝ վաղերկաթեդարյան բնակավայրի տեղում, այդ բնակավայրը սովորաբար ավերվում էր⁵⁵: Ուրարտական պալատական/տաճարային տիպի պետության բնույթը բացառում էր երկրում քաղաքների կամ քաղաքային տիպի այնպիսի բնակավայրերի գոյությունը, որոնցում կարող էր կենտրոնանալ մեծաթիվ բնակչություն, թույլ կտար խոսել քաղաքային ամրությունների առկայության և սահմանափակ տարածքով պայմանավորված՝ բնակելի կացարանների խիտ կառուցապատման մասին (Լճաշեն⁵⁶, Հնաբերդ⁵⁷, Սանգար⁵⁸, և այլն), տաճարների / սրբարանների գոյություն, ինչպիսիք վկայ-

Закавказье.– В кн.: Археология ССР, т. 7. Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии. М., 1985, с. 24 сл.; Т. А. Sinclair. Eastern Turkey: An Archaeological and Architectural Survey, vol. I. London, 1987, pp. 13f.

⁵³ L. A. O p p e n h e i m. Նշվ. աշխ., էջ 131–132: Տե՛ս նաև Ա. Ա. Բոբոխյան. Կիրխու. ամրոց-բնակավայրի մի տեսակ Առաջավոր Ասիայի լեռնային շրջաններում և Հայկական լեռնաշխարհում.– ՊԲՀ, 2016, № 2, էջ 166–179:

⁵⁴ Հմմտ. Ա. Ա. Բոբոխյան. Քաղաքագոյացման գործընթացները նախուրարտական Հայաստանում (պարբերացման փորձ).– Բ. Բ. Պրոտրովսկին և հնագիտությունը, Երևան, 2014, էջ 72–73, նույնի՝ Կիրխու ամրոց-բնակավայրի մի տեսակ Առաջավոր Ասիայի լեռնային շրջաններում և Հայկական լեռնաշխարհում, էջ 168, 174:

⁵⁵ Ամփոփ տե՛ս A. T. S m i t h. The Political Landscape. Constellations of Authority in Early Complex Polities. Berkeley, Los Angeles and London, 2003, pp. 166ff.

⁵⁶ Հ. Մարտիրոսյան. Ուշ բրոնզեդարյան բնակավայրեր և դամբարանադաշտեր, Երևան, 1969, էջ 14:

⁵⁷ A. T. S m i t h, R. S. B a d a l y a n, P. A v e t i s y a n. The Archaeology and Geography of Ancient Transcaucasian Societies, vol. 1: The Foundations of Research and Regional Survey in the Tsaghkahovit Plain, Armenia. Chicago, 2009, p. 302, Pl. 47.

⁵⁸ Գ. Հ. Միքայելյան. Մարտունու շրջանի կիկոպյան ամրոցները.– ՊԲՀ, 1966, № 3, էջ 237–240, նկ. 3:

ված են Հայաստանի ուշ-բրոնզ – վաղերկաթեդարյան բնակատեղիներում (Մեծամոր⁵⁹, Դվին⁶⁰, Գեղարոտ⁶¹, Շամիրամ⁶², Շիրակավան⁶³) ու բնակիչներին՝ քաղաքային / համայնական ինքնավարության և շուկայական հարաբերություններով պայմանավորված քաղաքային կյանքին բնորոշ կենցաղավարության մասին, օրինակ՝ հրապարակի/շուկայի առկայություն (Ղազարավան⁶⁴, Լճաչեն⁶⁵):

Ուրարտական քաղաքային տիպի որևէ կենտրոնի բնականոն զարգացում ու տարածքի ընդլայնում, որը կարող էր տեղի ունենալ թեկուզև բնակչության բնական աճով պայմանավորված, չի նկատվում, իսկ նոր կառուցապատումները վերաբերում են միայն պետության աճող կարիքները սպասարկելու համար նոր հնարավորությունների ստեղծմանը (գերազանցապես՝ մառաններ և ամբարներ): Ինչ վերաբերում է տերությունից գոյություն վերջին շրջանում՝ Ք. ա. VII դ. երկրորդ կեսում այդ կենտրոններում տեղ գտած բնակչության կտրուկ աճին, պարզունակ կացարաններով «թաղամասեր»-ի հապշտապ կառուցապատումներին ու անպաշտպան «քաղաքային» թաղամասերը պարսպապատելու ջանքերին, ապա դրանք բնականոն կյանքի արդյունքներ չէին և պայմանավորված էին այդ շրջանում տերության մեջ դիտվող ճգնաժամային երևույթներով⁶⁶:

⁵⁹ Է. Վ. Խ ա ն զ ա դ յ ա ն, Կ. Հ. Մ կ ր տ չ յ ա ն, Է. Ս. Պ ա ր ս ա մ - յ ա ն. Մեծամոր, Երևան, 1973, էջ 107–123, նկ. 110–113:

⁶⁰ К. Х. К у ш н а р е в а. Древнейшие памятники Двина. Ереван, 1977, с. 11 сл., табл. IV, VII, XII–XIII, XXVIII, рис. 11, 18–19, 25, 58.

⁶¹ R. S. B a d a l y a n, A. S m i t h, I. L i n d s a y, L. K h a t c h a d o u r i a n, P. A v e t i s y a n. Village, Fortress, and Town in Bronze and Iron Age Southern Caucasia: A Preliminary Report on the 2003–2006 Investigations of Project ArAGATS on the Tsaghkahovit Plain, Republic of Armenia.– “Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan“, Bd. 40, 2008, pp. 65ff., Fig. 20.

⁶² Գ. Ա Ր Ե Չ Յ ա ն, Հ. Ս Ի մ ո ն յ ա ն. ԵՊՀ-ի Հայագիտական հետազոտությունների պրոբլեմային լաբորատորիայի 1975 թ. կատարած հնագիտական աշխատանքները.– «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1976, № 1, էջ 286–287, նկ. 2:

⁶³ R. S. B a d a l y a n, P. S. A v e t i s y a n. Bronze and Early Iron Age Archaeological Sites in Armenia, I. Mt. Aragats and its Surrounding Region. Oxford, 2007, p. 238.

⁶⁴ Գ. Ա Ր Ե Չ Յ ա ն, Կ. Ղ ա Ֆ ա դ ա ր յ ա ն. Հայկական լեռնաշխարհի ճարտարապետությունը նախնադարյան-համայնական հասարակարգի և պետական առաջին կազմավորումների ժամանակաշրջանում.– Հայկական ճարտարապետության պատմություն, հ. 1, Երևան, 1996, էջ 71:

⁶⁵ Գ. Հ. Մ Ի ք ա յ Ե լ յ ա ն. Սևանի ավազանի կրկուսյան ամրոցները.– Հայաստանի Հնագիտական հուշարձանները, հ. 1, Երևան, 1968, նկ. 4:

⁶⁶ Y. H. G r e k y a n. When the Arrows are Depleted (Towards the Fall of the Urartian Empire).– “Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies”, vol. 4/2, 2009, pp. 102ff.; Ե. Հ. Գ ր Ե կ յ ա ն. Վանի թագավորության անկման խնդրի շուրջը.– Հայկազունիներ. առասպել և պատմություն, Երևան, 2013, էջ 64–82:

Բիայնիլի-Ուրարտուում բնակարանաշինությունն իրականացվում էր պետություն ունեցած պահանջներից և կարիքներից ելնելով: Տերություն քաղաքային տիպի խոշոր կենտրոններում բացված բնակելի շենքերի մի մասը, ակնհայտորեն, կառուցվել էր պետության կողմից: Դրանք ընդարձակ՝ 250-ից մինչև 780 մ² մակերեսով և մինչև 10–15 սենյակից կազմված կանոնավոր, բազմաֆունկցիոնալ, իսկ երբեմն՝ բազմաբնակարան կառույցներ էին ու նոսր, ազատ կառուցապատված թաղամասերի ընդարձակ առանձնատներ⁶⁷: Նման տներում, անկասկած, բնակվել են ուրարտական վերնախավի ներկայացուցիչներ⁶⁸: Այս առումով տեղին է հիշել պեղող հնագետների կողմից այդ տներին տրված անվանումները՝ «նշանավոր ուրարտացու» տուն (Կարմիր-բլուր)⁶⁹, «կնիք կրող»-ի տուն, «մարիյե»-ի տուն [maryannu՝ «կառավարտիկ», (իմա՝ «ազնվական») բառի ուրարտ. արտասանությունը], «քուրմ-բուժակ»-ի տուն (Արգիշթիխինիլի)⁷⁰ և այլն (աղ. II, նկ. 1–2): Այն, որ նրանք եղել են վերնախավի անդամներ, կարելի է դատել նաև այն փաստից, որ այդ տներից են հայտնաբերվել ծանրազեն զինվորականի կամ կառավարտիկի թեփուկավոր զրահի մասեր⁷¹: Մասնավոր տներից զինվորական հանդերձանքի հայտնաբերումը ինքնին հետաքրքիր է: Նման օրինակ ունենք Նուգիից: Տեղի «մարյանտներ»-ից մի քանիսի՝ Թեխիպ-թիլլայի, Շուրկի-թիլլայի, Զիկիի և արքայազն Շիլվի-Թեշշուբի տներից ևս գտնվել են զրահներ⁷²: Ընդհանրապես, Նուգիի ռազմիկների՝ հա-

⁶⁷ Г. А. Тирацян, Г. А. Кошеленко. *Նշվ. աշխ.*, էջ 26, Կ. Լ. Հ ո վ հ ա ն ն ի ս յ ա ն. *Նշվ. աշխ.*, էջ 128, աղ. 28–29; J. K. Hoffman. Sociopolitical Implications of the Architecture of Northern Urartu and Urartian Written Sources. BSci Thesis, Massachusetts Institute of Technology. Cambridge, Mass., 1978, p. 80ff.; Հ. Գ. Ա վ ե տ ի ս յ ա ն, Ա. Ա. Բ ո ռ յ ո յ ա ն. *Ուրարտուի հնագիտություն (Ամրոց-բնակավայրեր և դամբանային համալիրներ)*, Երևան, 2010, էջ 120–124; E. Stone. Social Differentiation within Urartian Settlements.– Biainili-Urartu. The Proceedings of the Symposium held in Munich 12–14 October 2007. Louvain, 2012, pp. 91ff.

⁶⁸ А. А. Мартиросян. Армения в эпоху бронзы и раннего железа. Ереван, 1964, с. 264 сл. Հ մ մ. Г. А. Тирацян, Г. А. Кошеленко. *Նշվ. աշխ.*, էջ 26:

⁶⁹ А. А. Мартиросян. К характеристике города Тейшебаини.– «Известия» Академии наук Армянской ССР, 1957, № 8, с. 88, рис. 2; *Ն ու յ ն ի*՝ Раскопки жилых кварталов города Тейшебаини в 1955–1956 гг. – «Советская Археология», 1958, № 1, с. 165.

⁷⁰ А. А. М а р т и р о с я н. Аргиштихинили, с. 109, 112, 121, 133.

⁷¹ *Ն ու յ ն տեղում*, էջ 112, նկ. 89բ (10); С. А. Е с а я н. Доспех Древней Армении. Ереван, 1986, с. 48; М. Т. Т а r h a n, V. S e v i n. Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları – 1989.– “Kazı Sonuçları Toplantısı”, Cilt 12/2, 1990 [1991] s. 434, Res. 22/4.

⁷² T. D. H u l i t. Late Bronze Age Scale Armour in the Near East: An Experimental Investigation of Materials, Construction, and Effectiveness, with a

ճախ երկհարկանի տները, առաջին հարկի՝ 100–300 մ² մակերեսով⁷³, միանգամայն համադրելի են «ուրարտական վերնախավի տներ»-ի հետ:

Կարմիր-բլուրում բացված նման տներից մեկը զբաղեցնում էր շուրջ 500 մ² մակերես: Առանձնատունն ունեցել է ուղղանկյունաձև հինգ սենյակ, մեկ մեծ, սյունազարդ դահլիճ և բակ՝ 3 մ լայնութամբ մուտքով, որը, հավանաբար, նախատեսված էր մարտակառքի համար⁷⁴: Բնակելի տների կորիզը կազմում էր ընդհանուր սենյակը՝ ծածկված մի քանի սյուների օգնությամբ, իսկ ընդհանուր սենյակի կամ դահլիճի շուրջը դասավորված էին մնացյալ բնակելի և օժանդակ սենյակները⁷⁵: Տիպաբանորեն նման տները Ք. ա. II հազ. միտանական ու միջինասորեստանյան բնակարանային ճարտարապետության շարունակությունն են և հիշեցնում են Նուզիից ու Աշշուրից հայտնի և մասնագիտական գրականության մեջ՝ որպես *Mittelsaalhaus* դասակարգված տները (աղ. II, նկ. 4)⁷⁶: Ուրարտական վերնախավի տների մի մասը կարելի է դասակարգել իբրև տիպիկ *regulierte Agglutinat*, այն է՝ գրեթե հավասար մակերես ունեցող սենյակների բաժանված տուն (աղ. II, նկ. 3):

Բիայնիլի-Ուրարտուում «վերնախավ»-ի տները ցուցաբերում են ուրարտական ճարտարապետությանը բնորոշ մոնումենտալություն. ունեն ուղիղ, որմնահեցերով զարդարված պատեր, որոնք ունեցել են գեղագիտական արժեք⁷⁷: Ուրարտական «պետ-ստանդարտ»-ի ճարտարապետության լավագույն օրինակը Կարմիր-բլուրի քաղաքային հատվածի հարավարևմտյան մասում պեղված միանման հատակագծով չորս բնակարանից կազմված բազմասեկցիոն շենքն է⁷⁸: Ու-

Contribution of Socio-Economic Implications. Durham E-Theses. Durham, 2002, pp. 76ff.

⁷³ N. B. J a n k o w s k a. Life of the Military Élite in Arraphé.– Studies on the Civilization and Culture of Nuzi and the Hurrians (in Honor of E. R. Lacheman on His 75th Birthday). Winona Lake, Indiana, 1981, pp. 195ff.

⁷⁴ К. Л. О г а н е с я н. Кармир-Блур IV. Архитектура Тейшебаини. Ереван, 1955, с. 16 сл.

⁷⁵ Կ. Կ. Ղ ա Ֆ ա դ ա Ր յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 121:

⁷⁶ M. N o v á k. Eine Typologie der Wohnhäuser von Nuzi.– “Baghdader Mitteilungen”, Bd. 25, 1994, S. 399, Abb. 6, 8sq.; Ն ու յ ն ի՝ The Architecture of Nuzi and Its Significance in the Architectural History of Mesopotamia.– Studies on the Civilization and Culture of Nuzi and the Hurrians, vol. 10, 1999, pp. 131ff., Fig. 7.

⁷⁷ W. K l e i s s. Bastam and the East of Urartu.– Atti del Primo Simposio Internazionale di Arte Armena (Bergamo, 28-30 Giugno 1975). San Lazzaro, Venice, 1978, p. 399; Կ. Կ. Ղ ա Ֆ ա դ ա Ր յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 95:

⁷⁸ А. А. М а р т и р о с я н. Новые данные по истории города Тейшебаини.– ИФЖ, 1963, № 3, с. 221 сл., рис.; Ն ու յ ն ի՝ Армения в

րարտական «պետ-ստանդարտ»-ի կամ «վերնախավ»-ի տներն իրենց տարածքով և կառուցապատման հանդիսավորությամբ միանգամայն համադրելի են միտաննական (Նուզի⁷⁹) և ասորեստանյան նահանգային կենտրոններում պետութային կողմից կառուցված վերնախավի տներին, ինչպես օրինակ՝ Դուր-Կատլիմուրի «Ստորին քաղաք» II-ում է⁸⁰:

Հետաքրքիր է, որ նման տներով կառուցապատված «Թաղամասեր»-ն առավել մոտ են ընկած եղել ամրոցին⁸¹: Դրա՝ «վերնախավի Թաղամաս»-ի անմիջական մերձավորութային փաստը հետաքրքիր գուգահեռներ ունի հին Առաջավոր Ասիայում: Մասնավորապես, Բաբելոնիայում կասսիտական տիրապետության շրջանում կասսիտական վերնախավը՝ հիմնականում կառամարտիկներ, կենտրոնացվել են պալատի / ամրոցի շուրջը⁸²: Այս նույնը տեսնում ենք նաև Նուզիում, ուր ևս «ազնվականություն»-ը հիմնականում բնակվում էր կամ պալատում, կամ՝ պալատի մերձավորությամբ⁸³: Ուզարիթյան մի քանի տեքստեր հայտնում են պալատում բնակվող տասնյակ

эпоху бронзы и раннего железа, с. 260 сл., рис. 98–99; Կ. Լ. Հոֆ-Հաննիսյան. *Ինչպե՞ս աշխարհը 135–136, աղ. 31*:

⁷⁹ M. N o v á k, The Architecture of Nuzi and Its Significance..., pp. 130–131, Fig. 5:

⁸⁰ H. K ü h n e. Šaiḥ Ḥamad, Tall. B. Archäologisch.– “Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischer Archäologie”, Bd. 11, 2006–2008, S. 548, Abb. 3; Ն ու շ ի թ ՝ Urbanism in the Assyrian Homeland. – Correlates of Complexity. Essays in Archaeology and Assyriology Dedicated to Diederik J.W. Meijer in Honour of His 65th Birthday. Leiden, 2011, p. 146, Fig. 11.5.

⁸¹ M. T. T a r h a n. Tushpa-Van Fortress.../Tuşpa-Van Kalesi..., p. 163, Fig. 10; Ն ու շ ի թ ՝ Başkent Tuşpa/The Capital City Tushpa.– Urartu: Doğu'da Değişim/Urartu: Transformation in the East. İstanbul, 2011, pp. 326ff. (*Տուշպա*); А. А. М а р т и р о с я н. Аргиштихинили, с. 104 сл., 133, рис. 9; Կ. Կ. Ղ ա ֆ ա դ ա Ր յ ա ն. *Ինչպե՞ս աշխարհը, գծ. 8 (Արգիշթիխինիլի-Արմավիր)*, E. C. S t o n e, P. Z i m a n s k y. The Urartian Transformation in the Outer Town of Ayanis.– Archaeology in the Borderlands. Investigations in Caucasia and Beyond. Los Angeles, 2003, pp. 214ff., 220, Figs. 11.4–11.5; E. S t o n e. A Tale of Two Cities: Lowland Mesopotamia and Highland Anatolia.– The Ancient City: New Perspectives on Urbanism in the Old and New World. Santa Fe, NM, 2008, p. 153, Fig. 8.9. (*Այանց*); А. А. М а р т и р о с я н. Город Тейшебаини по раскопкам 1947–1958 гг. Ереван, 1961, с. 106 сл., рис. 42; Ն ու շ ի թ ՝ Армения в эпоху бронзы и раннего железа, с. 259 сл., рис. 94 (*Չարմիր-բլուր*) և այլն:

⁸² S. F. C. R i c h a r d s o n. Mesopotamia and the “New” Military History.– Recent Directions in the Military History of the Ancient World. Claremont, CA, 2011, p. 23.

⁸³ R. D r e w s. The End of the Bronze Age: Changes in Warfare and the Catastrophe ca. 1200 BC., Princeton, N.J., 1993, p. 113.

կառավարողների մասին (*mryn*): Ընդ որում, Ուգարիթում ևս բացվել են նմանատիպ «վերնախավ»-ի տներ: Հայտնի է, որ դրանցից մեկի տերը՝ Ուրտենուն, կառավարող էր՝ «մարյանու»⁸⁴:

Ի տարբերություն պետության կամ պետական ճարտարապետների կողմից կառուցված ուրարտական վերնախավի ընդարձակ տների՝ բնակչության մյուս հատվածը բնակվում էր 16-ից մինչև 100 մ² մակերես զբաղեցնող փոքր, կառուցվածքով իրար նման տներում: Դրանք հիմնականում երկսենյակ էին, ունեին նախասրահ կամ բաց/կիսածածկ բակ: Պատերը կառուցված էին քարից՝ կավի լիցքով. հում աղյուսի կիրառության հետքերն չեն նկատվում⁸⁵: Նման տներով թաղամասերը ուրարտական «վերնախավ»-ի թաղամասի համեմատությամբ առավել խիտ են կառուցապատված, սակայն, ընդհանուր առմամբ, ուրարտական քաղաքային կենտրոնների կառուցապատման խտությունն էապես զիջում է սիրիամիջագետքյան նորմերին (տե՛ս ստորև):

Խիստ սակավ դեպքերում է, որ Ուրարտում քաղաքային տիպի կենտրոնների կառուցապատումը ցուցաբերում է շատ թե քիչ կանոնավոր բնույթ (Կարմիր-բլուր): Հիմնականում ամրոցների թե՛ «արտաքին քաղաքներ»-ը, և թե՛ կից բնակավայրերն անկանոն են կառուցապատված, քաղաքաշինության որևէ նորմ տեսանելի չէ⁸⁶:

Ցավոք, քիչ տվյալներ են պահպանվել Տուշպայի քաղաքային թաղամասերի կառուցապատման մասին: Ինչպես երևում է՝ Վանա ժայռի ստորոտին փռված «ստորին քաղաք»-ը պարսպապատ էր⁸⁷ և բիսպական տիրապետության շրջանում կառուցապատվել էր «պետստանդարտ»-ի տներով⁸⁸: Պարսպապատերից դուրս կարող էր սփռ-

⁸⁴ K. M. McGough. Exchange Relations at Ugarit. Leuven, Paris and Dudley, Mass., 2007, pp. 104, 246ff., 300.

⁸⁵ В. С. Сорокин. Раскопки древнего поселения.– В кн.: Б. Б. Пиотровский. Кармир-Блур II. Результаты раскопок 1949–1950 гг. Ереван, 1952, с. 79 сл.; К. Л. Оганесян. Кармир-Блур IV, с. 18 сл., рис. 9а; Կ. Հովհաննիսյան. Նշվ. աշխ., էջ 131–134, աղ. 30, Ա. Ա. Մարտիրոսյան. К характеристике города Тейшебаини, с. 83 сл.; Б. Б. Пиотровский. Город бога Тейшебы (Кармир-Блур).– «Советская археология», 1959, № 2, с. 175 сл.; Т. В. Forbes. Նշվ. աշխ., էջ 119–120, նկ. 63, 67, Կ. Կ. Ղաֆադարյան. Նշվ. աշխ., էջ 121:

⁸⁶ Տե՛ս նաև Т. Тархан, V. Sevin. Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları (I). Askerî ve Sivil Mimariye Ait Yeni Gözlemler.– “Anadolu Araştırmaları”, Cilt 4–5, 1976–1977 [1977], s. 286.

⁸⁷ M. T. Tarhan. Recent Research at the Urartian Capital Tushpa, p. 39; Նույնի՝ Tushpa-Van Fortress.../Tuşpa-Van Kalesi..., p. 163.

⁸⁸ M. T. Tarhan. Recent Research at the Urartian Capital Tushpa, p. 44, Fig. 15; M. T. Tarhan, V. Sevin. Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları – 1989, pp. 434–435, Figs 16–17; Նույնի՝ Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları – 1991.– “Kazı Sonuçları Toplantısı”, Cilt 14/1, 1992 [1993], s. 410f.,

ված լինել «արտաքին քաղաք»-ը: Ուրարտական շրջանի շինութ-
յուններով է կառուցապատված եղել, այսպես կոչված, «Տուշպա-Հյո-
յուք»-ը՝ Վանի միջնաբերդից ճիշտ դեպի Հյուսիս: Ներկայում այն
մոտ 70 մ լայնությամբ ձգվում է գրեթե 1 կմ: Այդ հատվածում
այժմ ընթացող պեղումները կարող են պատկերացում տալ արվար-
ձանի ընդգրկած տարածքի և կառուցապատման խտության մա-
սին⁸⁹:

Բիայնիլի-Ուրարտում բնակավայրերը տարբեր էին՝ փոքր, ամ-
րություններից զուրկ գյուղական բնակավայրերից մինչև քաղաքա-
յին կենտրոններ հիշեցնող ամրացված «պալատ-տաճարներ»: Մի-
րիամիջագետքյան չափորոշիչներով խոշոր քաղաք է համարվում
100–400 և ավելի հա, քաղաք՝ 40–50 և ավելի հա, իսկ գյուղաքա-
ղաք՝ 5–25 և ավելի հա զբաղեցնող բնակավայրը⁹⁰: Ընդ որում,
պետք է նկատի ունենալ, որ սիրիամիջագետքյան քաղաքն ընդգր-
կում էր ողջ պարսպապատ գոտին՝ չհաշված դրանից դուրս սփռված
և ամրություններից զուրկ արվարձանները:

Մինչդեռ, ուրարտական «քաղաք»-ները պարսպապատ չէին և
բաց բնակավայրեր էին՝ սփռված ամրոցի կամ ամրացված «պալատ-
տաճար»-ի շուրջը: Վերջինս զբաղեցնում էր սահմանափակ տա-
րածք՝ սովորաբար 2–6 հա (Վերին Անձավ՝ 6 հա⁹¹, Այանց՝ 6 հա⁹²,
Ներքին Խնձոր/Քայալըդերե՝ 5 հա⁹³, Արգիշթիխիլի-Արմավիր՝ մոտ
4 հա («Արևմտյան» միջնաբերդ՝ 2–2.2 հա և «Արևելյան» միջնա-
բերդ՝ 2 հա)⁹⁴, Հայկաբերդ/Չավուշթեփե՝ շուրջ 4 հա («Վերին միջ-

Res. 10, 17–19; E. K o n y a r, I. A y m a n, C. A v c i, D. Y i ğ i t p a ş a, B. G e n ç, R. G. A k g ü n. Excavations at the Mound of Van Fortress/Van Kalesi Höyüğü.– “Colloquium Anatolicum”, vol. 11, 2012, s. 223f., Figs. 9–10.

⁸⁹ M. T. T a r h a n. Tushpa-Van Fortress.../Tuşpa-Van Kalesi..., pp. 162–163; E. K o n y a r, I. A y m a n, C. A v c i, D. Y i ğ i t p a ş a, B. G e n ç, R. G. A k g ü n. Excavations at the Mound of Van Fortress/Van Kalesi Höyüğü, pp. 219–221.

⁹⁰ Տե՛ս և հմմտ. R. M c C. A d a m s, H. J. N i s s e n. The Uruk Countryside: The Natural Setting of Urban Societies. Chicago, London, 1972, p. 18; G. A l g a z e. Ancient Mesopotamia at the Dawn of Civilization: The Evolution of an Urban Landscape. Chicago, London, 2008, pp. 103, 167ff. (Appendix I-II).

⁹¹ O. B e l l i. The Anzaf Fortress and the Gods of Urartu. İstanbul, 1999, p. 16.

⁹² A. Ç i l i n g i r o ğ l u. Ayanis: An Iron Age Site in the East.– The Oxford Handbook of Ancient Anatolia. Oxford, New York, 2011, p. 1055.

⁹³ C h. A. B u r n e y. A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayalidere.– “Anatolian Studies”, vol. 16, 1966, p. 63.

⁹⁴ К. К а ф а д а р я н. Новые данные по архитектуре Урарту.– «Советская археология», 1967, № 4, с. 237; А. А. М а р т и р о с я н. Ар-
гиштихинили, с. 44. Հմմտ. նաև A. T. S m i t h. Imperial Archipelago: The

նաբերդ»՝ 0.5 հա⁹⁵, «Ստորին միջնաբերդ»՝ 3 հա-ից քիչ ավելի⁹⁶, Կարմիր-բլուր՝ մոտ 4 հա⁹⁷, Կրզ Կալ՝եհ (Էվոզլու)՝ մոտ 4 հա⁹⁸, Հոռոմի ուրարտական ամրոց՝ շուրջ 3.6 հա⁹⁹, Թոփրաքքալե՝ 2.5 հա¹⁰⁰, Էրեբունի՝ մոտ 2 հա¹⁰¹, Արտաշատի ուրարտական ամրոց՝ 2.5 հա¹⁰² և այլն), եզակի դեպքերում է կազմում շուրջ 10 ու ավելի հա (Տուշպա՝ շուրջ 8–9 հա¹⁰³, Լիվար՝ 9 հա¹⁰⁴, Կալաթղահ՝ շուրջ 10 հա¹⁰⁵), և ընդամենը երեք ամրոց են, որ գերազանցում են 10 հա-ը (Բաստամ՝

Making of the Urartian Landscape in Southern Transcaucasia. PhD thesis, The University of Arizona. Ann Arbor, 1996, p. 232, Tab. 5.4.

⁹⁵ V. S e v i n. Çavuştepe Aşağı ve Yukarı Kale Kapıları. Urartu Mimariğinde Sıra Dışı Uygulamalar.– Armizzi – Engin Özgen’e Armağan/Studies in Honor of Engin Özgen. Ankara, 2014, s. 228, Şek. 6.

⁹⁶ A. E r z e n. Çavuştepe I, p. 8.

⁹⁷ A. A. М а р т и р о с я н. Город Тейшебаини, с. 91; Ն ու լ յ ն ի՝ Армения в эпоху бронзы и раннего железа, с. 252. Հստ Ադամ Սմիթի՝ Կարմիր-բլուրի միջնաբերդի մակերեսը կազմում է մոտ 3.1 հա (տե՛ս A. T. S m i t h. Imperial Archipelago, p. 294, Tab. 6.5):

⁹⁸ W. K l e i s s. Planaufnahmen urartäischer Burgen in Iranisch-Azerbaidjan im Jahre 1972.– “Archäologische Mitteilungen aus Iran, Neue Folge”, Bd. 6, 1973, S. 87. Հմմտ. P. E. Z i m a n s k y. Ecology and Empire, p. 35, Tab. 2.

⁹⁹ R. B a d a l j a n, C. E d e n s, R. G o r n y, P h. K o h l, D. S t r o n a c h, A. T o n i k j a n, S. H m a y a k j a n., S. M a n d r i k j a n, M. Z a r d a r y a n. Preliminary Report on the 1992 Excavations at Horom, Armenia.– “Iran”, vol. 31, 1993, p. 2.

¹⁰⁰ A. E r z e n. Çavuştepe Yukarı Kale ve Toprakkale 1976 Dönemi Çalışmaları, p. 18; W. K l e i s s. Die Architektur.– Bastam II. Ausgrabungen in den urartäischen Anlagen 1977-1978: 13–74. Berlin, 1988, S. 31.

¹⁰¹ К. Л. О г а н е с я н. Арин-Берд I. Архитектура Эребуни. Ереван, 1961, с. 16. Հետադաշում նա միջնաբերդի տարածքը գնահատում է մոտ 8 հա (ն ու լ յ ն ի՝ Крепость Эребуни (782 г. до н.э.), 1980, Ереван, с. 43).

¹⁰² A. T o n i k i a n. The Layout of Artashat and Its Historical Developments.– “Mesopotamia”, vol. 27, 1992, p. 172. Հմմտ. նաև A. T. S m i t h. Imperial Archipelago, pp. 258ff.

¹⁰³ B. A n d r é - S a l v i n i, M. S a l v i n i. Architecture et programme dynastique. Les monuments de la capitale de l’Urartu, sur le rocher de Van.– “Subartu”, vol. 17, p. 261; M. T. T a r h a n. Başkent Tuşpa/The Capital City Tushpa, p. 289; E. K o n y a r. Van-Tuşpa Aşağı Yerleşmesi Van Kalesi Höyüğü Kazıları.– “Kazı Sonuçları Toplantısı”, Cilt 33/3, 2012, s. 409 vd.

¹⁰⁴ W. K l e i s s, S. K r o l l. Urartäische Plätze in Iran: A. Architektur (Stand der Forschung Herbst 1976) – B. Die Oberflächenfunde des Urartu-Surveys 1976.– “Archäologische Mitteilungen aus Iran, Neue Folge”, Bd. 10, 1977, S. 55sqq.

¹⁰⁵ Հմմտ. նաև P. E. Z i m a n s k y. Նշվ. աշխ., էջ 39:

մոտ 30 հա¹⁰⁶, Վերախրամ՝ 24 հա¹⁰⁷, Կալ՝եհ Համայիլ Աղա՝ մոտ 16 հա¹⁰⁸): Իրենց «արտաքին քաղաք»-ի հետ անգամ քաղաքային կենտրոնների մակերեսը սովորաբար չէր գերազանցում 40–50 հա-ը: Մասնավորապես, շուրջ 40 հա է կազմել Կարմիր-բլուրի տարածքը¹⁰⁹: Արին-բերդի քաղաքային թաղամասերը¹¹⁰, հավանաբար, ընդգրկել են մոտ 50 հա տարածք¹¹¹: 40–50 հա տարածք է ենթադր-

¹⁰⁶ W. K l e i s s. Bastam, an Urartian Citadel Complex..., p. 301; S. K r o l l. Rusa-i URU.TUR (Bastam).– “Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischer Archäologie”, Bd. 11, 2006–2008, S. 469. Հմմտ. P. E. Z i m a n s k y. Նշվ. աշխ., էջ 35, աղ. 2:

¹⁰⁷ W. K l e i s s. Planaufnahmen urartäischer Burgen und Neufunde urartäischer Anlagen in Iranisch-Azerbaidjan im Jahre 1973.– “Archäologische Mitteilungen aus Iran, Neue Folge”, Bd. 7, 1974, S. 84. Հմմտ. P. E. Z i m a n s k y. Նշվ. աշխ., էջ 35, աղ. 2:

¹⁰⁸ W. K l e i s s, S. K r o l l. Urartäische Plätze in Iran: A. Architektur (Stand der Forschung Herbst 1976)..., S. 66. Հմմտ. P. E. Z i m a n s k y. Նշվ. աշխ., էջ 35, աղ. 2:

¹⁰⁹ Б. Б. П и о т р о в с к и й. Кармир-Блур I: Результаты раскопок 1939–1949 гг. Ереван, 1950, с. 13, 17; Ն ու յ ն ի՝ Город бога Тейшебы (Кармир-Блур), с. 170; В. С. С о р о к и н. Раскопки древнего поселения, с. 79; А. А. М а р т и р о с я н. Армения в эпоху бронзы и раннего железа, с. 259. Տե՛ս նաև Կ. Լ. Հ ո վ հ ա ն ն ի ս յ ա ն. Նշվ. աշխ., էջ 103: Հմմտ., սակայն, А. А. Мартиросян. Аргиштихинили, с. 44 (700–800 հա, որից 50 հա-ը՝ «պարսպապատ ներքին քաղաք»-ը), Г. А. Тирацян, Г. А. Кошеленко. Южное Закавказье, с. 24 (600–800 հա); Ս. Ա. Ե ս ա յ ա ն. Կարմիր-բլուր, Երևան, 1982, էջ 13 (100 հա):

¹¹⁰ Էրեբունիի «քաղաքային թաղամաս»-ը ուսումնասիրված է մակերեսորեն և առայժմ միայն այստեղ հաստատագրվել են ընդարձակ կառույցների, թերևս, առանձնատների ու մի քանի սենյակից բաղկացած անկանոն կառուցված կացարանների հետքեր (S. H o d j a s c h. Das Leben in der urartäischen Stadt Erebuni.– Vorträge gehalten auf der 28. Rencontre Assyriologique Internationale in Wien 6.-10. Juli 1981. Horn, 1982, S. 271): Կացարանների հետքեր այստեղ փաստագրվել են նաև 1998 թ. իրականացված կարճատև պեղումների ժամանակ (Փ. Թ եր - Մ а р т и р о с о в. Раскопки крепости Эребуни.– «Ушардзан» (Памятник), т. 4–5. Ереван, 2008, с. 152–159). Էրեբունիի 2007 թ. պեղումների ընթացքում միջնաբերդից հարավ-արևելք ընկած բլրի վրա բացված ուղղանկյունաձև ընդարձակ կառույցի համար տե՛ս D. S t r o n a c h, F. T e r - M a r t i r o s o v, A. A y v a z i a n, W. C o l l i n s, C. D e m o s, S. G h a n i m a t i. Erebuni 2007.– “Iranica Antiqua”, Bd. 44, 2009, pp. 182ff., 1–3, Pls. 1–4: Վերջին ուսումնասիրություններից տե՛ս նաև M. H e r l e s, J. W. E. Fassbinder. Magnetic Prospecting on Basaltic Geology: the Lower City of Erebuni (Armenia).– “Archaeologia Polona”, Bd. 53, 2015, pp. 292ff.

¹¹¹ К. Л. О г а н е с я н. Арин-Берд I, с. 15. Սակայն հետագա հրատարակություններում Կ. Հովհաննիսյանը նշում է 200 հա թիվը: Դա հավաստի փաստարկել ոչ մի կերպ հնարավոր չէ և, ինչպես մեզ է թվում,

վում Հոռոմի քաղաքային բնակատեղիի համար¹¹², մոտ 40 հա է զբաղեցրել Ներքին Խնձորի / Քայալըզերեի ուրարտական բերդաքաղաքը¹¹³, իսկ Արագածի ուրարտական ամրոցի շուրջը սփռված ընդարձակ բնակատեղին՝ մոտ 30–40 հա տարածք¹¹⁴: Շատ ավելի համեստ տարածք է զբաղեցրել ուրարտական վաղ կենտրոններից մեկի՝ Վերին Անձավի ամրոցի «արտաքին քաղաք»-ը, որը տարածվում էր մոտ 14 հա-ի վրա¹¹⁵: Նորգեղի բնակատեղին, որը պաշտպանված էր փոքր ամրոցով, սփռված էր մոտ 20 հա տարածքի վրա¹¹⁶: 24 հա մակերես է զբաղեցրել Գյոյ-Թեփեի՝ ուրարտական շրջանով թվագրվող բնակատեղին¹¹⁷, իսկ Թորքի Թափայի շուրջը սփռված բնակատեղին՝ մոտ 9 հա¹¹⁸: Ընդամենը 8 հա մակերես էր զբաղեցնում Լիվարի ուրարտական ամրոցի «արտաքին քաղաք»-ը. այնքան՝ որքան ամրացված «ստորին քաղաք»-ն էր¹¹⁹, ընդհանուրը, այսպիսով, կազմելով մոտ 16 հա: Մոտ 8–9 հա մակերես է ունեցել Գործոթի ամրոցի «արտաքին քաղաք»-ը¹²⁰, իսկ Ալիլերի ամրոցին

խիստ չափազանցված է: Հմմտ. К. Л. О г а н е с я н. Крепость Эребуни, с. 33; R. D a n, R. L a f a r i n a. Arin-Berd: Una fortezza dell'età del ferro nella valle dell'Arasse.– “L'Unione; Bollettino della Unione storia ed arte”, 6, 2012, p. 254.

¹¹² R. B a d a l j a n, P h. K o h l, D. S t r o n a c h, A. T o n i k j a n. Preliminary Report on the 1993 Excavations at Horom, Armenia.– “Iran”, vol. 32, 1994, p. 1.

¹¹³ Հ. Գ. Ա վ ե տ ի ս յ ա ն, Ա. Ա. Բ ո բ ո խ յ ա ն. Նշվ. աշխ., էջ 52:

¹¹⁴ Հ. Գ. Ա վ ե տ ի ս յ ա ն. Արագած (Ուրարտական ամրոցի պեղումներ). Երևան, 2001, էջ 9: Հմմտ. К. Л. О г а н е с я н. Урартское поселение в селе Арагац.– «Известия» Академии наук Армянской ССР, 1958, № 4, с. 80; Կ. Լ. Հ ո վ հ ա ն ն ի ս յ ա ն. Նշվ. աշխ., էջ 101:

¹¹⁵ C h. A. B u r n e y, G. R. L a w s o n. Measured Plans of Urartian Fortresses.– “Anatolian Studies”, vol. 10, 1960, p. 180; O. B e l l i. The Anzap Fortress and the Gods of Urartu, p. 16.

¹¹⁶ T. T a r h a n, V. S e v i n. Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları (I)..., pp. 287ff., Fig. 2, Pl. XX.

¹¹⁷ R. B i s c i o n e. Pre-Urartian and Urartian Settlement Patterns in the Caucasus, Two Case Studies: The Urmia Plain, Iran, and the Sevan Basin, Armenia.– Archaeology in the Borderlands. Investigations in Caucasia and Beyond. Los Angeles, 2003, p. 171.

¹¹⁸ W. K l e i s s, S. K r o l l. Urartäische Plätze in Iran: A. Architektur (Stand der Forschung Herbst 1976)..., S. 62–63, Abb. 11.

¹¹⁹ W. K l e i s s. Bericht über Erkundungsfahrten in Nordwest-Iran im Jahre 1970.– “Archäologische Mitteilungen aus Iran, Neue Folge”, Bd. 4, 1971, S. 55sq., Abb. 8; Ն ո ւ յ ն ի՝ Urartäische Plätze in Iran (Stand der Forschung Herbst 1975), S. 42; W. K l e i s s, S. K r o l l. Urartäische Plätze in Iran: A. Architektur (Stand der Forschung Herbst 1976)..., S. 55sq., Abb. 2–3, 57.

¹²⁰ T. T a r h a n, V. S e v i n. Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları (I)..., s. 285 vd., Res. 1, Tab. X.

մերձակա բնակատեղիի մակերեսը՝ մոտ 4 հա էր¹²¹: Վերախրամի խոշոր ամրոցին կից բնակատեղիի օգտակար մակերեսը կազմում էր ընդամենը 3.5 հա¹²²:

Միայն երեք կենտրոն են ունեցել 50 հա-ից ավելի տարածք, այն է՝ Այանցը, Տուչպան և Արգիշթիխինիլին: Դրանցից Այանցի «արտաքին քաղաք»-ը զբաղեցնում է մոտ 80 հա տարածք¹²³: Ամենայն հավանականությամբ՝ նույն մակերեսն է ունեցել մայրաքաղաք Տուչպան, թեև նրա «արտաքին քաղաք»-ի զբաղեցրած տարածքի համար որևէ տվյալ առայժմ չունենք: Պարզապես, եթե համարենք, որ հին Վանի քաղաքային պարիսպներն անցկացվել են հնագույն ուրարտական պարիսպների շրջագծով, ինչը հնարավոր է, ապա կարող ենք ենթադրել, որ Տուչպայի «ստորին քաղաք»-ը զբաղեցնելու էր մոտ 50 հա տարածք¹²⁴: Դրան գումարելով «Տուչպա-Հյոյուք»-ի տարածքը և, թերևս, հարակից որոշ արվարձաններ¹²⁵, ապա կարելի է կարծել, որ, ընդհանուր առմամբ, Տուչպայի քաղաքային թաղամասերը զբաղեցնելու էին առավելագույնը մոտ 80–90 հա տարածք: Ինչ վերաբերում է Արգիշթիխինիլի-Արմավիրին, ապա չափազանցված է թվում այն ենթադրությունը, որ քաղաքը զբաղեցրել է գրեթե 1000 հա տարածք¹²⁶: Կ. Ղաֆաղարյանի ենթադրությունը, ըստ որի՝ Արգիշթիխինիլի-Արմավիրը կարող էր զբաղեցնել մոտ 400 հա

¹²¹ V. S e v i n. Son Tunç/Erken Demir Çağ Van Bölgesi Kronolojisi: Kökeni Aranan Bir Devlet-Urartu.– “Belleten”, Cilt 68(252), 2004, s. 373.

¹²² W. K l e i s s. Planaufnahmen urartäischer Burgen und Neufunde urartäischer Anlagen in Iranisch-Azerbaidjan im Jahre 1973.– “Archäologische Mitteilungen aus Iran, Neue Folge”, Bd. 7, 1974, S. 87sq.

¹²³ A. Ç i l i n g i r o ğ l u. Ayanis.– Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları. İzmir, 2012, s. 18ff., Res. 23; E. C. S t o n e, P. Z i m a n s k y. Urartian City Planning at Ayanis.– A View from the Highlands: Archaeological Studies in Honour of Charles Burney. Louvain, 2004, pp. 233ff.

¹²⁴ Հին Վան քաղաքի մակերեսը հաշվվում է մոտ 46 հա. տե՛ս E. K o n - y a r, C. A v c i. Van Tuşpa Excavations 2013/Van Tuşpa Çalışmaları 2013.– “Colloquium Anatolicum”, vol. 13, 2014, p. 205.

¹²⁵ Ամփոփ տե՛ս M. T. T a r h a n. Median and Achaemenid Periods at Tuşpa.– The Achaemenid Impact on Local Populations and Cultures in Anatolia (Sixth-Fourth Centuries B.C.), Papers Presented at the International Workshop, Istanbul, 20-21 May, 2005. İstanbul, 2007, p. 118.

¹²⁶ A. A. M a р т и р о с я н. К социально-экономической структуре города Аргиштихинили.– «Советская археология», 1972, № 3, с. 39; ն ու յ ն ի՝ Аргиштихинили, с. 24: Սկզբնապես նա նշում էր 400–500 հա տարածք (տե՛ս A. A. M a р т и р о с я н. Армения в эпоху бронзы и раннего железа, с. 233; ն ու յ ն ի՝ Раскопки Аргиштихинили.– «Советская археология», 1967, № 4, с. 222. Հմմտ., միաժամանակ, Կ. Լ. Հ ո վ - հ ա ն ն ի ս յ ա ն. Նշվ. աշխ., էջ 94):

մակերես¹²⁷, թեև շատ ավելի իրատեսական է, սակայն, այնուամենայնիվ, նույնպես հավանական չէ: Ինչ խոսք, ենթադրելի է, որ Արգիշթիխինի-Արմավիրը մյուս ուրարտական կենտրոնների համեմատությամբ կարող էր զբաղեցնել ավելի ընդարձակ տարածք և ունենալ համեմատաբար մեծաթիվ բնակչություն՝ հաշվի առնելով քաղաքի դիրքը երկրագործական բարեբեր գոտում: Սակայն, այնուամենայնիվ, չենք կարծում, որ այն կարող էր զբաղեցնել 100–120 հաից ավելի տարածք¹²⁸, միգուցե՝ անգամ ավելի քիչ: Այստեղ նկատի ունենք այն հանգամանքը, որ քաղաքի երկու՝ Արևմտյան և Արևելյան ամրոցների միջև ձգվող հատվածում բացված երեք թաղամաս ընդգրկել է ոչ ավելի, քան 50–60 հա տարածք¹²⁹:

Ուրարտական մնացյալ կենտրոնների և ամրոցների «քաղաքային թաղամասեր»-ը կամ կից բնակատեղիները զբաղեցնում էին շատ ավելի համեստ տարածքներ: Եվ, վերջապես, նշենք, որ ուրարտական խոշոր կենտրոններից առնվազն չորսը՝ Հայկաբերդը, Ալթընթեփեն, Թոփրաքքալեն և Քեֆ Քալեն, ընդհանրապես չեն ունեցել «արտաքին քաղաք» կամ, գոնե առայժմ, դրանք փաստագրված չեն հնագիտորեն: Քեֆ Քալեն, սակայն, ուներ «ստորին քաղաք», որը պարսպապատ էր և զբաղեցնում էր 10 հա տարածք¹³⁰:

Բիայնիլի-Ուրարտում ոչ մի տեղ չենք հանդիպում այնպիսի մի բնակավայրի, որը կենթադրեր շատ թե քիչ հոծ բնակչության կենտրոնացում համեմատաբար սահմանափակ տարածքում՝ «պալատ-տաճար»-ում կամ «միջնաբերդում», «պալատ-տաճար»-ից դուրս ընկած և պարիսպներով շրջապատված «ստորին քաղաք»-ում կամ պարիսպներից դուրս սփռված «արտաքին քաղաք»-ում: Ընդհակառակը, առկա տվյալները հուշում են, որ պարիսպներից դուրս սփռված և բավական ազատ կառուցապատում ունեցող «քաղաքային» թաղամասի բնակիչներն ամրոցի վարչակազմի, կայազորի կամ սպասարկող անձնակազմի անդամներ էին, որոնց կեցությունը հոգում էր պետությունը¹³¹: Այսինքն՝ քաղաքային կյանք, որը կենթադրեր ինքնավար համայնք, որի անդամները կարող էին ունենալ սեփականություն և այն ինքնուրույն տնօրինելու իրավունք, ինչպես նաև

¹²⁷ К. К а ф а д а р я н. Новые данные по архитектуре Урарту, с. 237.

¹²⁸ Հմմտ. E. H a m m e r. Highland Fortress-Polities and Their Settlement Systems in the Southern Caucasus.– “Antiquity”, vol. 88 (341), 2014, p. 768.

¹²⁹ Տե՛ս A. A. М а р т и р о с я н. К социально-экономической структуре города Аргиштихинили, с. 41.

¹³⁰ P. E. Z i m a n s k y. The Cities of Rusa II and the End of Urartu.– Anatolian Iron Ages 5. The Proceedings of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-10 August 2001. Ankara, 2005, p. 237.

¹³¹ В. С. С о р о к и н. Археологические данные для характеристики социально-экономического строя Урарту.– «Вестник древней истории», 1952, № 2, с. 128 сл.; A. A. М а р т и р о с я н. К характеристике города Тейшебаини, с. 83.

զբաղվել ազատ տնտեսական գործունեություններով, քաղաք, որը կունենար իր հրապարակ(ներ)ը, շուկաները, տաճարները և այլն, ուրարտական քաղաքների դեպքում տեսանելի է: Դրանով պայմանավորված՝ ուրարտական խոշոր կենտրոնների «քաղաքային թաղամասեր»-ն ունեցել են սահմանափակ տարածք, աչքի չեն ընկնում խիտ կառուցապատումով, չունեն հրապարակ / շուկա, տաճար(ներ) / սրբարան(ներ), իսկ բնակչությունը կամ առնվազն բնակչության զգալի մասը չի վարել սեփական տնտեսություն:

Ասվածի լավագույն օրինակն է Բաստամ քաղաքը: Ուրարտական այս խոշոր կենտրոնը, որի պարսպապատ գոտին զբաղեցնում է մոտ 30 հա տարածք, ունեցել է ոչ ավելի, քան 600–700 մարդու հասնող կայազոր և վարչակազմ: Բաստամի «արտաքին քաղաք»-ն ընդգրկում է մոտ 18 հա տարածք¹³², գուրկ էր ամրություններից և թեև համեմատաբար խիտ էր կառուցապատված, սակայն, բացված կացարանները կարող էին ընդունել ոչ ավելի, քան ևս մոտ 700–800 բնակիչ, ներառյալ՝ կանայք ու երեխաները: Ըստ այդմ, Բաստամի ողջ բնակչությունը՝ ներառյալ կայազորը և վարչակազմը, ենթադրվում է առավելագույնը մոտ 1500 մարդու սահմաններում¹³³: Ստացվում է, որ բնակչության միջին խտությունը կազմել է 1 հա-ի վրա 30–40 մարդ: Եթե, իրոք, մոտ 18 հա զբաղեցնող «արտաքին քաղաք»-ում ապրել է մինչև 800 մարդ, ապա բնակչության խտությունը կկազմի միջինը՝ 39–45 մարդ 1 հա-ի վրա: Սակայն անգամ Բաստամի դեպքում այս թիվը գերազանահատված է թվում, եթե նկատի ունենանք, որ «արտաքին քաղաք»-ում հաշվվում է ոչ ավելի, քան 50–60 տուն, միջինը՝ 3–4 տուն 1 հա-ի վրա: Մեկ տան համար ենթադրվող բնակիչների թիվը, այս դեպքում, անցնում է 10-ը, ինչը քիչ է հավանական¹³⁴:

¹³² W. K l e i s s. Ausgrabungen in der urartäischen Festung Bastam (Rusahinili) 1970.– “Archäologische Mitteilungen aus Iran, Neue Folge”, Bd. 5, 1972, S. 34ff., Abb. 28-29; ն ու յ ն ի՝ Die Architektur, S. 19–20:

¹³³ W. K l e i s s. Bastam, an Urartian Citadel Complex..., p. 301.

¹³⁴ Մեկ ընտանիքում անդամների թվի համար տե՛ս F. A. M. Wiggermann. Agriculture in the Northern Balikh Valley: The Case of Middle Assyrian Tell Sabi Abyad.– Rainfall and Agriculture in Northern Mesopotamia, Proceedings of the Third MOS Symposium (Leiden 1999). Leiden, 2000, p. 190 (4 անձ). Հմմտ. նաև J. R. Z o r n. Estimating the Population Size of Ancient Settlements: Methods, Problems, Solutions, and a Case Study.– “Bulletin of the American Schools of Oriental Research”, vol. 295, 1994, p. 33 (միջինը՝ 4–5.5 անձ): Ուգարիթում մեկ ընտանիքի անդամների միջին թիվը կազմում է 5.25 անձ (տե՛ս W. R. G a r r. A Population Estimate of Ancient Ugarit.– “Bulletin of the American Schools of Oriental Research”, vol. 266, 1987, pp. 31ff. Տե՛ս նաև R. M c C. A d a m s. Heartland of Cities. Survey of Ancient Settlement and Land Use on the Central Floodplain of the Euphrates. Chicago, London, 1981, p. 144.

Արգիշթիխինիլի-Արմավիրի երկու միջնաբերդերի միջև ընկած և գրեթե 3.5 կմ ձգվող և շուրջ 50–60 հա զբաղեցնող տարածության վրա նշմարվող երեք թաղամասում վկայված են ոչ ավելի, քան 50 առանձնատուն՝ դասավորված երկու ամրոցը կապող գլխավոր փողոցի երկայնքով (աղ. II, նկ. 5)¹³⁵: «Վերնախավի տների» խտությունը կազմում է 1 հա-ի համար 1 տնից պակաս: Համեմատության համար նշենք, որ միտաննական շրջանում մոտ 4.4 հա զբաղեցնող Նուզիում տաճարից և պալատից բացի եղել է ընդամենը 40-ից քիչ ավելի տուն¹³⁶: Այսինքն, գրեթե նույն պատկերն է, ինչ ունենք Արգիշթիխինիլի-Արմավիրի դեպքում, պարզապես, տարբերությունը կառուցապատման խտության մեջ էր. այն բարձր էր Նուզիում՝ 1 հա-ի վրա կազմելով մոտ 10 տուն, և իր խտությամբ անհամեմատելի էր Արգիշթիխինիլի-Արմավիրի հետ:

Գործոթի ամրոցին կից բնակատեղիի՝ առավել լավ պահպանված հատվածում (մոտ 1 հա) փաստագրված և բավական խիտ կառուցապատում ունեցող կացարանների թիվը կարելի է հաշվել 10-ի մոտ¹³⁷: Յուրաքանչյուր կացարանի / ընտանիքի համար միջինը հաշվելով 5 բնակիչ և կառուցապատման նույն խտությունը ենթադրելով նաև մյուս հատվածների համար՝ 8–9 հա զբաղեցնող բնակավայրի համար մենք կունենանք մոտ 400–450 բնակիչ: Մինչև 10 հա զբաղեցնող բնակավայրի համար որպես գուգահեռ կարող ենք նշել Բաժիրու քաղաքի օրինակը (Թեյլ Բագի): Միտաննական դարաշրջանի այդ բնակավայրը բաղկացած էր միջնաբերդից (ուր գտնվում էր տաճարը) և դրա ստորոտին սփռված «արտաքին քաղաք»-ի երկու թաղամասից: Այսպես կոչված, Weststadt-ի պեղված հատվածում (մոտ 4 հա) բացվել է նույնատիպ կառուցվածքով բավական խիտ կառուցապատում ունեցող 50 տուն (ողջ բնակավայրն ունեցել է մոտ 75–80 տուն): Այսինքն, մեկ հա-ի վրա միջինը կազմում է 12–13 տուն՝ հաշվի առնելով նաև փողոցների զբաղեցրած տարածքը և բավական ընդարձակ հրապարակի առկայությունը¹³⁸: Նման թաղամասը հազիվ թե ունենար 400–500-ից ավելի բնակչություն¹³⁹:

Ուրարտական բնակավայրի բնութագրական օրինակ է Դուզգազին: Հիմնական բնակատեղին զբաղեցնում է 360 × 260 մ տարածք,

¹³⁵ A. A. M a r t i r o s y a n. Аргиштихинили, с. 104; Կ. Կ. Ղ ա - ֆ ա դ ա ր յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 35–39, գծ. 8–9:

¹³⁶ M. P. M a i d m a n. Nuzi: Portrait of An Ancient Mesopotamian Provincial Town.– Civilizations of the Ancient Near East, vol. 2. New York, 1995, p. 937.

¹³⁷ T. T a r h a n, V. S e v i n. Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları (I)..., s. 285 vd., Res. 1, Tab. X.

¹³⁸ A. O t t o. The Late Bronze Age Pottery of the ‘Weststadt’ of Tell Bazi (North Syria).– Recent Trends in the Study of Late Bronze Age Ceramics in Syro-Mesopotamian and Neighbouring Regions; Proceedings of the International Workshop in Berlin, 2–5 November 2006. Rahden/Westf., 2014, p. 85f.

¹³⁹ Հ մ մ տ. ն ա կ A. W o s s i n k. Challenging Climate Change. Competition and Cooperation among Pastoralists and Agriculturalists in Northern Mesopotamia (c. 3000–1600 BC). Leiden, 2009, p. 58.

երեք կողմից գտնվում է եռանկյունաձև դարավանդի վրա, իսկ միակ մատչելի՝ հարավային կողմից պաշտպանված էր 95 մ ձգվող և որմնահեցերով ամրացված պարսպով: Հիմնական բնակատեղիի մուտքը փակող պարիսպներից դուրս սփռված էր «արվարձան»-ը՝ 360×115 մ մակերեսով¹⁴⁰: Ընդհանուր առմամբ՝ մոտ 7 հա մակերես¹⁴¹ զբաղեցնող բնակատեղին ունեցել է մոտ 50 տուն՝ շուրջ 300 բնակչով¹⁴²: Միջինը՝ մոտ 43 մարդ մեկ հա-ի համար և 7 տուն յուրաքանչյուր հա-ի վրա: Եվ դա, նկատի ունենալով, որ բնակավայրը, ինչպես Գործոթը, ցուցաբերում է խիտ կառուցապատում:

Ուրարտական բնակավայրի մյուս օրինակը Կալ'աթն է¹⁴³: Միջնաբերդի շուրջը սփռված բնակավայրը զբաղեցնում է մոտ 3.5 հա մակերես (255×135 մ)¹⁴⁴: Այստեղ պեղված մի քանի տների՝ միմյանց նկատմամբ ունեցած հեռավորությունից ելնելով՝ կարելի է ենթադրել, որ բնակավայրն ունեցել է 20–25 տուն՝ ոչ ավելի, քան 120–150 մարդու հասնող բնակչությամբ¹⁴⁵:

Ք. ա. VIII դ. թվագրվող Կալ'եհ Քամանայի բնակատեղին զբաղեցնում է մոտ 1.5 հա (150×105 մ) մակերես¹⁴⁶: Փոքր բնակատեղի է բիսյանական դղյակ-ամրոցի շուրջը սփռված բնդամենը հինգ բնակելի համալիրով: Ունեցել է մինչև 50 բնակիչ¹⁴⁷:

Եթե ամփոփենք, ապա տեսնում ենք, որ ուրարտական որևէ կենտրոն աչքի չի ընկնում տների խիտ կառուցապատումով, քաղաքային թաղամասերի տարածքի զգալի մասը զբաղեցնում էին առանձին կանգնած վերնախավի տները և վստահաբար կարելի է պնդել՝ 1 հա-ի համար 4–5 տուն և 20–30 բնակիչ միջինացված հաշվարկը կարող է լինել միանգամայն իրատեսական (համտ. Բաստամի օրինակը): Ուրարտական քաղաքների բնակելի թաղամասերի որոշ հատվածների և փոքր բնակավայրերի համար այդ թիվը կարող էր

¹⁴⁰ W. K l e i s s, S. K r o l l. Urartäische Plätze und Anlagen des 2.-1. Jahrtausend v. Chr. in Iran: A. Architektur, B. Die Oberflächenfunde.– “Archäologische Mitteilungen aus Iran, Neue Folge”, Bd. 11, 1978, S. 36sq.

¹⁴¹ Բնակատեղիի զբաղեցրած տարածքի համար տե՛ս P. E. Z i m a n s k y. Ecology and Empire, p. 35, Tab. 2.

¹⁴² W. K l e i s s, S. K r o l l. Urartäische Plätze und Anlagen des 2.-1. Jahrtausend v. Chr. in Iran, S. 41.

¹⁴³ W. K l e i s s, S. K r o l l. Urartäische Plätze und Anlagen des 2.-1. Jahrtausend v. Chr. in Iran, S. 41sq., Abb. 17.

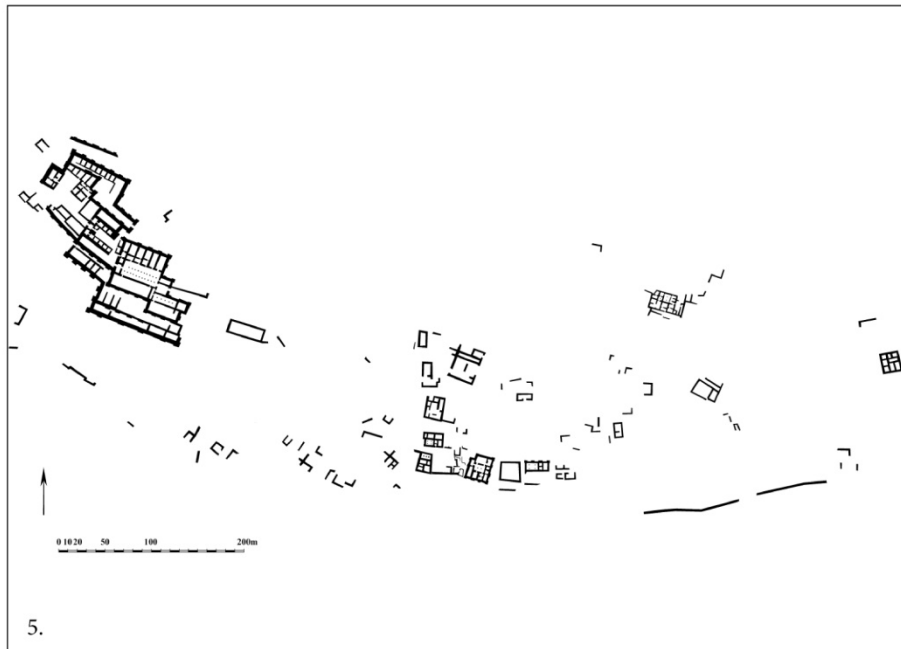
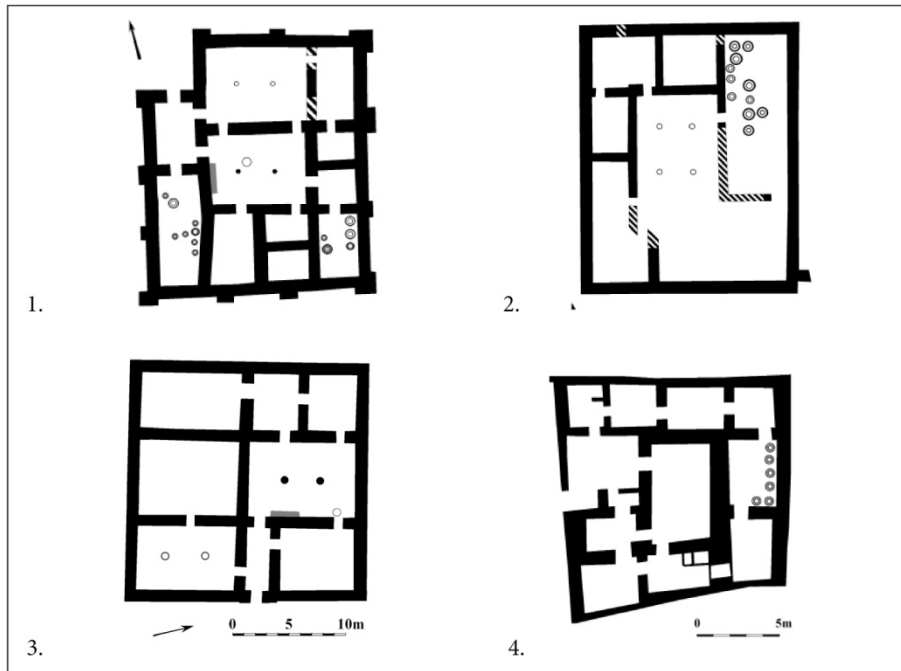
¹⁴⁴ Բնակատեղիի մակերեսը 4.1 հա է ներկայացնում Փոլ Ջիմանսկին. (տե՛ս P. E. Z i m a n s k y. Նշվ. աշխ., էջ 35, աղ. 2):

¹⁴⁵ Y. H. G r e k y a n. The Settlement Size and Population Estimation of the Urartian Cities, pp. 122–124.

¹⁴⁶ Բնակատեղիի մակերեսը 0.94 հա է ներկայացնում Փոլ Ջիմանսկին (տե՛ս E. Z i m a n s k y. Նշվ. աշխ., էջ 35, աղ. 2):

¹⁴⁷ W. K l e i s s, S. K r o l l. Urartäische Plätze und Anlagen des 2.–1. Jahrtausend v. Chr. in Iran, S. 51.

Աղյուսակ II

աճել՝ հասնելով մինչև 8–10 տան և 40–50 բնակչի: Որպես միջինացված թիվ, ըստ այդմ, կարելի է ընդունել 1 հա-ի վրա 6–8 տուն և 30–40 բնակիչ հաշվարկը: Մինչդեռ միջագետքյան քաղաքներում բնակչության խտությունը 1 հա-ի վրա տատանվում էր 100-ից 500 մարդու միջև՝ հաշվի առնելով կառուցապատման խտությունն ու տների հարկայնությունը, դրանց բնակելի մակերեսը, բնակավայրի բնակելի հատվածի մակերեսը, երկրագործական տարածքի հնարավորություններն ու ջրային ռեսուրսները¹⁴⁸: Որպես միջին ցուցանիշ՝ ընդունվում է 1 հա-ի վրա 100–200 մարդ հաշվարկը¹⁴⁹: Ինչ խոսք, ուրբանիզացիայի բարձր մակարդակ ունեցող սիրիամիջագետքյան քաղաքների համար այս պատկերը ոչ մի կերպ չի կարելի համադրել ուրարտական իրողությունների հետ:

Եթե առաջնորդվենք այս, այնուամենայնիվ, պայմանական հաշվարկով, ապա Կարմիր-բլուրի քաղաքային թաղամասերի համար, որոնք զբաղեցրել են մոտ 40 հա տարածք (տես՝ վերը), կարող ենք ենթադրել ոչ ավելի, քան 1200–1600 բնակիչ: Այդ թվին, թերևս, պետք է հավելել Կարմիր-բլուրի միջնաբերդում տեղակայված կայազորի զինվորների, ուրարտական վարչակազմի, քրմության ներկայացուցիչների ու սպասարկող անձնակազմի թիվը: Վերջիններիս զգալի մասը, անկասկած, բնակվել է ամրոցից դուրս ընկած «քաղաքային թաղամաս»-ում:

Նրանց թիվը մեծ չէր լինելու: Կարմիր-բլուրի միջնաբերդը զբաղեցնում է մոտ 4 հա տարածք՝ ներառյալ ընդարձակ ներքին բակը: Եթե հաշվի առնենք այստեղ պետական արհեստանոցների, պահեստների, մառանների և մթերանոցների զբաղեցրած ընդարձակ տարածքներն ու ամրոցի առաջին (նկուղային) հարկում բնակելի գոտու բացակայությունը, որը գտնվել է, ամենայն հավանականությամբ, ամրոցի երկրորդ հարկում, ապա տեսնում ենք, որ ամրոցի բնակելի գոտին կարող էր կազմել ոչ ավելի, քան 1 հա տարածք: Ա-

¹⁴⁸ Մանրամասն տես՝ և հմտ. J. R. Zorn. Նշվ. աշխ., էջ 31–48, աղ. 1:

¹⁴⁹ R. M c C. A d a m s. Land Behind Baghdad. Chicago, London, 1965, p. 41; Ն ու յ ն ի՝ Heartland of Cities, pp. 69, 144; H. T. W r i g h t. The Administration of Rural Production in an Early Mesopotamian Town. Ann Arbor, 1969, p. 39; W. R. G a r r. Նշվ. աշխ., էջ 39; H. K ü h n e. The Effects of Irrigation Agriculture: Bronze and Iron Age Habitations along the Khabur, Eastern Syria.– Man’s Role in the Shaping of the Eastern Mediterranean Landscape, Proceedings of the INQUA/BAI Symposium on the Impact of Ancient Man on the Landscape of the Eastern Mediterranean Region and the Near East, Groningen / Netherlands / 6–9 March, 1989. Rotterdam, 1990, p. 19; G. v a n D r i e l. The Size of Institutional Umma.– “Archiv für Orientforschung“, Bd. 46-47, 1999–2000, p. 83, n. 22; J. C a s a n a. Alalakh and the Archaeological Landscape of Mukish: The Political Geography and Population of a Late Bronze Age Kingdom.– “Bulletin of the American Schools of Oriental Research“, Bd. 353, 2009, p. 30.

ուավել ևս, հարկ է նկատի ունենալ, որ այդտեղ էր գտնվում «սուսի»-տաճարը և նահանգային կառավարչի հարկաբաժինները¹⁵⁰: Ըստ այդմ, կարելի է ենթադրել, որ բուն ամրոցում միաժամանակ կարող էին բնակվել լավագույն դեպքում մեկ-երկու հարյուր մարդուց ոչ ավելի: Որպես օրինակ կարող ենք վերցնել Թելլ Սաբի Աբյադի (Նյուսիս-կենտրոնական Սիրիա) *dimtu*-ամրոցը, որը միջինասորեստանյան շրջանում Ասորեստանի Խանիգալբատ (Միտաննի) նահանգի ռազմավարչական կենտրոններից մեկն էր: Այն զբաղեցնում էր 0.36 հա տարածք (60 × 60 մ), ուներ հանդիսությունների սրահ, մառաններ, արհեստանոցներ և բնակելի սենյակներ, իսկ ամրոցում ապրել է, ինչպես ենթադրվում է, առավելագույնը 60 մարդ՝ ներառյալ կանայք ու երեխաներ¹⁵¹: Միջինասորեստանյան դարաշրջանի մեկ այլ *dimtu*՝ Թելլ ալ-Ֆաքարը, որը զբաղեցնում է մոտ 0.15 հա մակերես, ունեցել է շուրջ 40–45 մարդ բնակչություն¹⁵²: Այս առումով ուրարտական լավագույն զուգահեռը հայտնի է Գիրիքթեփեի դղյակ-ապարանքից: Այստեղից հայտնաբերվել է 44 մարդու աճյուն¹⁵³, որոնք զոհվել են ապարանքի գրավման ժամանակ: Նրանց շարքում կանանց մեծ թիվը վկայում է, որ գործ ունենք ապարանքի բնակիչների հետ: Այս զուգահեռները նկատի ունենալով՝ կարելի է կարծել, որ Կարմիր-բլուրի ընդհանուր բնակչությունը կարող էր կազմել առավելագույնը 1800–2000 մարդ:

Համեմատության համար նշենք, որ Նուզին իր արվարձաններով ունեցել է մոտ 1600 բնակիչ¹⁵⁴, և դա այն դեպքում, երբ քաղաքի տարածքը կազմում էր այնքան, որքան միայն Կարմիր-բլուրի «միջնաբերդ»-ն էր (մոտ 4 հա). մինչդեռ, Կարմիր-բլուրի ողջ մակերեսը Նուզիին զերազանցում էր գրեթե տասն անգամ:

Արգիշթիխի-Արմավիրի զբաղեցրած տարածքի համար ենթադրվող առավել իրատեսական թվերը հիմք ընդունելու դեպքում անգամ ուրարտական այս կենտրոնի բնակչությունը հազիվ թե գերազանցեր 3–4 հազ-ը: Այդ առումով արտահայտված կարծիքը, ըստ որի՝ Արգիշթիխի-Արմավիրն ունենալու էր մոտ 30 հազ. բնակ-

¹⁵⁰ Կ. Լ. Հ ո վ հ ա ն ն ի ս յ ա ն. Ուրարտական ճարտարապետություն. – Ակնարկներ հայ արվեստի պատմության հ. 2. Ակնարկ հայ ճարտարապետության պատմության, Երևան, 1964, էջ 35, Կ. Կ. Ղ ա Ֆ ա դ ա Ր յ ա ն. Նշվ. աշխ., էջ 78–79, R. D a n. Նշվ. աշխ., էջ 44–52:

¹⁵¹ F. A. M. W i g g e r m a n n. Նշվ. աշխ., էջ 191:

¹⁵² R. K o l i ն s k i. Tell al-Fakhar: A dimtu-Settlement or the City of Kurruhani? – “Studies on the Civilization and Culture of Nuzi and the Hurrians”, vol. 12, 2002, pp. 9ff.

¹⁵³ K. K ö r o ğ l u. Urartu Dönemi Bey Konakları. – Altan Çilingiroğlu’na Armağan: Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı’na Adanmış Bir Hayat / Studies in Honour of Altan Çilingiroğlu. A Life Dedicated to Urartu on the Shores of the Upper Sea. İstanbul, 2009, p. 387.

¹⁵⁴ M. P. M a i d m a n. Նշվ. աշխ., էջ 935:

չուլթյուն, նույնպես իրատեսական չէ¹⁵⁵: Այդ նույնը վերաբերում է Տուշպային: Ընդունելով անգամ, որ պարսպապատ «ստորին քաղաք»-ից դուրս սփռվել են «արտաքին քաղաք»-ի ընդարձակ թաղամասերը՝ բոլորելով Վանա ժայռի չորս բոլորը, ապա այդ դեպքում անգամ քաղաքի բնակչուլթյան համար առաջարկված 50 հազ. թիվը¹⁵⁶ խիստ չափազանցված է: Նույնը պետք է ասել Կարմիր-բլուրի բնակչուլթյան համար ենթադրվող 20 հազ. թվի մասին¹⁵⁷:

Համեմատուլթյան համար նշենք, որ խեթական տերուլթյան մայրաքաղաք Խաթթուսասի համար (181 հա) ենթադրվում է 9 հազ-ից մինչև 15 հազ. բնակչուլթյուն¹⁵⁸: Ըստ ասորեստանյան աղբյուրների, արքայանիստ Կալխուի բնակչուլթյունն Աշշուր-նաժիր-ապալ II-ի օրոք կազմում էր 16–17.5 հազ. մարդ¹⁵⁹, երբ քաղաքը զբաղեցնում էր 360 հա տարածք¹⁶⁰, որից 185 հա-ը քաղաքային կառուցապատված թաղամասերի տարածքն էր¹⁶¹: Այս դեպքում անգամ բնակչուլթյան խտուլթյունը 1 հա-ի համար կազմում է 100 մարդուց պակաս: Հիմք ընդունելով 1 հա-ի համար 100 մարդ հաշվարկը՝ շուրջ 15 հազ. բնակչուլթյուն է ենթադրվում Նինվեի համար (150 հա) մինչև ասորեստանյան արքա Սինախերիբի իրականացրած վերակառուցումները¹⁶² ու կարող էր հասնել ընդհուպ մինչև 75 հազ-ի՝ Սինախերիբի վերակառուցումներից և քաղաքի տարածքի խիստ ընդլայնումից հետո (750 հա)¹⁶³: Ասորեստանյան նահանգային կենտրոններից Դուր-Կատրիմուի (մոտ 100 հա)¹⁶⁴ բնակչուլթյունը կարող էր կազմել 9 հազ. մարդ¹⁶⁵: Ասորեստանյան աղբյուրների վկայուլթյամբ՝ Սար-

¹⁵⁵ A. A. Мартыросян. Аргиштихинили, с. 137.

¹⁵⁶ C h. A. B u r n e y. Urartian Irrigation Works. – “Anatolian Studies”, vol. 22, 1972, p. 183.

¹⁵⁷ Հմմտ. Կ. Լ. Հ ո վ հ ա ն ն ի ս յ ա ն. Նշվ. աշխ., էջ 94:

¹⁵⁸ D. P. M i e l k e. Hittite Cities: Looking for a Concept.– Insights into Hittite History and Archaeology. Louvain, Paris, Walpole, Mass., 2011, p. 183f.

¹⁵⁹ A. K. G r a y s o n. Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114–859 BC). Toronto, Buffalo, London, 1991, p. 293 (A.0.101.30: 147–148). Տե՛ս նաև T. J. W i l k i n s o n, E. B. W i l k i n s o n, J. U r, M. A l t a w e e l. Landscape and Settlement in the Neo-Assyrian Empire.– “Bulletin of the American Schools of Oriental Research”, vol. 340, 2005, p. 26.

¹⁶⁰ D. O a t e s. Studies in the Ancient History of Northern Iraq. London, 1968 (reprinted in 2005), p. 42.

¹⁶¹ J. A. U r. The Morphology of Neo-Assyrian Cities.– “Subartu”, vol. 6–7, 2013, p. 14.

¹⁶² D. S t r o n a c h. Village to Metropolis: Nineveh and the Beginnings of Urbanism in Northern Mesopotamia.– Nuove Fondazioni nel Vicino Oriente Antico: Realtà e Ideologia. Pisa, 1994, p. 99.

¹⁶³ D. O a t e s. Նշվ. աշխ., էջ 43, D. S t r o n a c h. Նշվ. աշխ., էջ 100–104:

¹⁶⁴ Թեղլ Շեյխ Խամադ հնավայրը հյուսիսային Սիրիայում:

¹⁶⁵ H. K ü h n e. The Effects of Irrigation Agriculture, p. 19.

գոն II-ը նվաճված Համաթը վերաբնակեցնում է 6 հազ. 300 ասորեստանցիներով¹⁶⁶: Նման պատկեր է ուրվագծվում նաև Համաժամանակյա բաբելոնյան քաղաքների համար: Օրինակ՝ Բաբելոնի համար, որը զբաղեցնում էր 800 հա մակերես, բնակչության ենթադրվող նվազագույն քանակը կազմում է 80 հազ. մարդ¹⁶⁷: Անգամ Ասորեստանի մայրաքաղաք Աշշուրը, որն ուներ ընդամենը 65 հա մակերես, իր ընդարձակ տաճարային և պալատական համալիրներով հանդերձ կարող էր ունենալ շուրջ 9 հազ. բնակչություն¹⁶⁸: 8 հազ. բնակիչ է ենթադրվում արվարձաններով հանդերձ մոտ 100 հա զբաղեցնող Երուսաղեմի համար նախքան Սինախերիբի Ք. ա. 701 թ. արշավանքը դեպի Պաղեստին¹⁶⁹: Կերկենես Դաղի փոյուզական խոշոր բնակավայրը, ենթադրվում է, կարող էր ունենար շուրջ 18.5–23 հազ. բնակչություն, որն իրատեսական է թվում մոտ 250 հա զբաղեցնող քաղաքի համար¹⁷⁰:

Ակնհայտ է, որ Բիայնիլի - Ուրարտուում քաղաքաշինական միտքը կաղապարայնացած էր, թելադրվում էր բացառապես պալատից / տաճարից և, ինչպես կարծում ենք, պայմանավորված էր նրա պալատական / տաճարային տիպի պետությունների բնույթով՝ վերաբաշխման համակարգի վրա հիմնված տնտեսությանը: «Քաղաք»-ն էր համակարգում տվյալ գոտու տնտեսական կյանքը, իսկ դրանց իրականացրած գործառույթների միջև տարբերություններ չեն նկատվում: Ըստ այդմ, ուրարտական «քաղաք»-ների միջև չկան նաև տիպաբանական առանձնահատկություններ:

Ուրարտական «քաղաք»-ի կենտրոնական կառույցն ամրացված «պալատ-տաճար»-ն էր: Այն աչքի էր ընկնում մոնումենտալ ճարտարապետությամբ, ուներ «սուսի»-տաճար և «պալատական» տիպի համալիր («հանդիսությունների սրահ»), այստեղ էին կենտրոնացվում պետական պահուստները, գործում էր ուրարտական վարչա-

¹⁶⁶ J. D. Hawkins. The New Sargon Stele from Hama.– From the Upper Sea to the Lower Sea. Studies on the History of Assyria and Babylonia in Honour of A. K. Grayson. Leiden, 2004, p. 160f.

¹⁶⁷ O. Pedersen, P. J. J. Sinclair, I. Hein, J. Anderson. Cities and Urban Landscapes in the Ancient Near East and Egypt with Special Focus on the City of Babylon.– The Urban Mind. Cultural and Environmental Dynamics. Upsala, 2010, p. 136.

¹⁶⁸ Հմմտ. նաև M. Liverani. From City-State to Empire: The Case of Assyria.– The Roman Empire in Context: Historical and Comparative Perspectives. Chichester, Malden, Mass., 2011, p. 253.

¹⁶⁹ H. Geva. Jerusalem's Population in Antiquity: A Minimalist View.– “Tel Aviv”, vol. 41/2, 2014, p. 141.

¹⁷⁰ G. D. Summers, F. Summers. Aspects of Urban Design at the Iron Age City on the Kerkenes Dağ as Revealed by Geophysical Survey.– “Anatolia Antiqua”, vol. 14, 2006, p. 80.

կազմը ու որպես կանոն՝ առօրյա գրագրությունների օրինակները հայտնաբերվել են նման կենտրոններից:

Ուրարտական քաղաքն ուներ սահմանափակ տարածք և բնակչություն: Վերջինիս թիվն ուղիղ համեմատական էր տվյալ կենտրոնի իրականացրած գործառնությունների հետ, իսկ «բնակչություն»-ը սպասարկում էր «քաղաք»-ը¹⁷¹: Ըստ այդմ, ուրարտական որևէ կենտրոն ո՛չ տարածքով, ո՛չ բնակչությամբ համադրելի չէ իր ժամանակաշրջանի սիրիամիջագետքյան քաղաքների հետ, բայց, փոխարենը, հյուսիսսիրիական – հյուսիսմիջագետքյան կամ այլ կերպ ասած՝ միտանական / միջինասորեստանյան քաղաքաշինական ժառանգության կրողն էր:

Սա մղում է մտածելու, որ Բիայնիլի – Ուրարտուում քաղաքաշինությունը Հայկական լեռնաշխարհում վաղ երկաթի դարում դիտարկվող քաղաքագոյացման գործընթացի շարունակությունը չէր: Ընդհակառակը, այդ գործընթացն ընդհատվել է ուրարտական ներխուժումներով, իսկ դրանց հաջորդած ուրարտական տիրապետության հաստատումը Հայկական լեռնաշխարհի միզգալի հատվածում հանգեցրել է վաղերկաթեդարյան «քաղաքներ»-ի վախճանին:

ГРАДОСТРОИТЕЛЬСТВО И ГРАДОСТРОИТЕЛЬНАЯ МЫСЛЬ В БИАЙНИЛИ – УРАРТУ

ЕРВАНД ГРЕКЯН

Резюме

Осью, вокруг которой в Биайнили – Урарту образовывался урартский «город», являлся храм-^(E)susi. После храма второй

¹⁷¹ *Sb'u և հմտ.* Г. Е. А р е ш я н. О раннем этапе освоения железа в Армении и на Южном Кавказе. – ИФЖ, 1974, № 2, с. 208 сл.; *Ն ու յ ն ի՝* Вопросы типологии населенных пунктов Армении позднего бронзового и раннего железного веков. – «Научные сообщения Государственного музея искусства народов Востока», 1978, вып. 10, с. 91 – 108; R. B i s c i o n e. Pre-Urartian and Urartian Settlement Patterns..., pp. 183–184. Հայկական լեռնաշխարհում «քաղաք» հասկացության և քաղաքագոյացման հարցի շուրջ տե՛ս և հմտ. նաև A. T. S m i t h. Late Bronze/Early Iron Age Fortresses of the Ararat and Shirak Plains, Armenia: Typological Considerations. – “Ancient Civilizations from Scythia to Siberia”, vol. 5/2, 1998, p. 74, n. 3; *Ն ու յ ն ի՝* The Political Landscape, pp. 241ff.; Հ. Գ. Ա վ ե տ ի ս յ ա ն, Ա. Ա. Բ ո թ ո խ յ ա ն. Նշվ. աշխ., էջ 113 հաջորդիվ, Ա. Ա. Բ ո թ ո խ յ ա ն. Քաղաքագոյացման գործընթացները նախաուրարտական Հայաստանում (սարբերացման փորձ), էջ 40–75, *Ն ու յ ն ի՝* Կիրխու. ամրոց-բնակավայրի մի տեսակ Առաջավոր Ասիայի լեռնային շրջաններում և Հայկական լեռնաշխարհում, էջ 166–179:

важной составной частью «города» был так называемый комплекс «дворцового» типа — просторный тронный или торжественный зал, украшенный колоннами или пилонами (вероятно, строение ^É*asihusi*). Возможно, что этот комплекс или, иначе говоря, «дворец-храм» назывался ^É.BÁRA. Как правило, ^É.BÁRA окружался мощными крепостными стенами и превращался в крепость — ^É.GAL. Вместе с обслуживающим его «внешним городом» или прилегающим населенным пунктом этот комплекс составлял «город». Эта картина характерна для всех урартских крупных центров городского типа.

Урартский город располагался на ограниченной территории, и в нем проживало ограниченное число людей. Численность населения была прямо пропорциональна тем функциям, которые осуществлял данный центр, и не превосходила несколько тысяч человек. Ни один урартский город несопоставим с сиро-месопотамскими городами своей эпохи ни по территории, ни по населению. Вместе с тем, наблюдаются типологические общности с северосирийскими-северомесопотамскими градостроительными традициями 2-й половины II тыс. до н. э. Сиро-месопотамский город данной эпохи также состоял из цитадели (акк. *ki/erhu*), где находился храм, а на склонах цитадели простирался лишенный оборонных сооружений «нижний город» (акк. *adaššu*).

Можно утверждать, что градостроительная мысль Биайнили — Урарту была стереотипной, направляемой исключительно из дворца/храма, и была обусловлена характером государства дворцового/храмового типа с экономикой, основанной на системе перераспределения.

Это побуждает думать, что урартское градостроительство не являлось продолжением градообразовательных процессов на Армянском нагорье в доурартскую эпоху. Наоборот, эти процессы были прерваны урартскими вторжениями, а установление урартского господства ознаменовалось гибелью «городов» раннего железного века на значительной части Армянского нагорья.

THE CITY-BUILDING AND TOWN-PLANNING MINDSET IN BIAINILI-URARTU

YERVAND GREKYAN

Summary

In Biainili-Urartu the ^É*susi*-temple appeared to be the kernel, around which the Urartian ‘city’ was formed. The second important component in

the ‘city’ after the temple is the so-called ‘palatial type’ complex – a large ceremonial or throne hall with columns or pillars (probably, the structure called ^É*ašihusi*).

This architectural complex, or in other words the ‘palace-temple’, probably, was called ^É.BÁRA. As a rule, the ^É.BÁRA was surrounded by strong fortification walls and was transformed into a fortress – ^É.GAL. Together with the ‘outer town’ or a surrounding settlement (URU) this assemblage constituted the Urartian ‘city’. This picture is characteristic for all Urartian large urban centres. The Urartian city had limited territory and population. The size of the latter was directly correlated to the functions carried out by that centre and did not exceed a few thousand people. None of the Urartian urban centres are comparable with the Syro-Mesopotamian urban settlements of the same period from the standpoint of the size of their territory and population. However, typological commonalities are observed with the North Syrian – North Mesopotamian traditions of urbanism of the second half of the 2nd mill. BC. The Syro-Mesopotamian town of that period was also consisted of a citadel (Akk. *ki/erhu*), where the temple was situated, and an indefensible ‘lower town’ (Akk. *adaššu*) spread over the area downwards the citadel.

It is arguable that the town-planning pattern in Biainili-Urartu was stereotypical; it was dictated exclusively from the palace/temple, and was conditioned by the nature of the land conceived as a palace-temple state and its economy based on a redistribution system.

This leads us to suggest that the Urartian city-building approach can not be viewed as a continuation of the town-emergence process in the Armenian Highland during the Pre-Urartian period. On the contrary, these processes were interrupted with Urartian conquests, and the subsequent establishment of the Urartian rule ushered the end of the Early Iron Age ‘towns’ in considerable parts of the Armenian Highland.

ՆԻԿՈԼԱՅ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ – 85: Երևան, «Զանգակ» հրատ., 2017, 304 էջ:

ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի հրատարակած այս կոթողային աշխատության վերնագրի տակ առկա է հետևյալ բացատրությունը. «Նվիրվում է պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, գիտության վաստակավոր գործիչ Նիկոլայ Հովհաննիսյանի ծննդյան 85-ամյակին»: Կենսամատենագիտությունն ունի Ն. Հովհաննիսյանի կյանքի դավանանքի՝ իմաստուն ու խորապես ճշգրիտ բանաձևումը. «Պատմագիտությունն աղոթատուն է, իսկ պատմաբանը՝ նրա մենավոր խցում ապաստանած միայնակ մաքառող, բոլորի կողմից լքված մի ծերունի աղոթասաց» (էջ 5):

Այս բնորոշումը լիովին համարժեք է գիտնականի անցած ուղուն. կա միայն մի բացատրության կարիք՝ Ն. Հովհաննիսյանը հայ միջնադարի մեծ մտածողների նման իր աշխատությունները շարադրել է ներքին մի նվիրումով ու գիտելիքների մի պաշարով, որ ինքն էր ջանադրաբար հավաքել: Սակայն նրա կյանքի ընթացքը ներկայացնող այս գիրքը միաժամանակ պատկերում է նրան որպես եզակի քաղաքացի ու եռանդուն գործիչ, որը հաճախ հայտնվել է հայ գիտական ու քաղաքական կյանքի կիզակետերում:

XI դ. նշանավոր մատենագիր, գիտնական, փիլիսոփա, մանկավարժ Հովհաննես Սարկավազ իմաստասերի պատվանուններից էր նաև «Մեծ Աշխատասերն» բնութագրող: Նույնը կարող ենք ասել նաև Ն. Հովհաննիսյանի մասին, որը ստեղծեց հայ արևելագիտության արդի հայ դպրոցը՝ ներկայանալի բազմաթիվ անուններով: Իր և իր որոշ աշակերտների շնորհիվ Ն. Հովհաննիսյանը հայ արևելագիտական ակադեմիական կենտրոնը դարձրեց միջազգային չափանիշներ ունեցող բարձրակարգ գիտական հաստատություն:

Այս հիանալի գիրքը ոչ միայն Ն. Հովհաննիսյանի կյանքի պատմությունն է, այլև XX դ. երկրորդ կեսի և XXI դ. առաջին երկու տասնամյակի հայ արևելագիտության անցած ճանապարհի, որի առաջատարն ու ղեկավարը եղել է Ն. Հովհաննիսյանը:

Մեծ գիտնականի աշխատանքի արդյունավետությանը նպաստել է մի շարք լեզուների քաջ տիրապետումը՝ արաբերեն, ռուսերեն, անգլերեն:

Դպրոցն ավարտելուց հետո՝ 1948-ին, Ն. Հովհաննիսյանն ընդունվել է Երևանի պետական համալսարանի նորաբաց միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետ: Նկատենք, որ նման կառույց, բացի Երևանից, գոյություն ունենալիս Մոսկվայում և Կիևում: Միջազգային հարաբերությունների բաժինը գտել էր իր իսկական ուսանողին, որը

գերազանցությամբ ավարտում է բուհը և շարունակում ուսումնասիրաճանաչումը:

1960 թ. Մոսկվայում տեղի է ունենում Խորհրդային Միության արևելագետների խորհրդաժողով, որի ժամանակ ծրագրային փայլուն զեկուցումով հանդես է գալիս ԽՍՀՄ նշանավոր պետական գործիչ Անաստաս Միկոյանը, որն իր խոսքում հետևյալ տպավորիչ հղումն է կատարում ներկա արևելագետներին. «Արևելքը վաղուց արթնացել է, իսկ արևելագետները շարունակում են քնած մնալ»: Այդ պատմական պահից սկսած՝ Ն. Հովհաննիսյանը սկսում է մշտարթուն պահել հայ արևելագիտական միտքը:

Ն. Հովհաննիսյանն ընդամենը 38 տարեկան էր, երբ Թբիլիսիի պետական համալսարանում փայլուն պաշտպանում է դոկտորական թեզը: Սա նոր գիտական բարձունքներ նվաճելու հիանալի սկիզբն էր: Նա, հիրավի, Հայաստանում արաբագիտական դպրոցի հիմնադիրն է, որը և նրան արժանացրեց միջազգային մեծ ճանաչման:

Տաղանդավոր արևելագետի ջանքերով Երևանը դառնում է համաօրինակական արաբագետների համաժողովների նստավայր, ուր 1969 և 1985 թթ. տեղի են ունենում արժանահիշատակ կոնֆերանսներ, որոնց ժամանակ Ն. Հովհաննիսյանի արաբագիտական գործունեությունը բարձր է գնահատվում ոչ միայն Խորհրդային Միության, այլև արտասահմանյան արաբագետների կողմից:

Հայ ոսկեդարի լուսամիտ գործիչների ոգին էր արթնացել Ն. Հովհաննիսյանի էություն մեջ, և նա սկսում է գիտական գործունեությունը շրջել ոչ միայն արաբական երկրներում, այլև աշխարհի բազում երկրների գիտական կենտրոններում: 1989 թ. մայիս-հունիս ամիսներին Բրիտանական ակադեմիայի հրավերով նա մեկնում է Մեծ Բրիտանիա, 1993–1994 թթ. մեկ տարի Ֆուլբրայթի ծրագրով եղել է ԱՄՆ-ի Ջորջ Վաշինգտոն համալսարանում: Այդ ընթացքում նա դասախոսություններ է կարդացել նաև այլ համալսարաններում՝ Լոս Անջելեսի, Միչիգանի, Բերկլիի և այլն:

Ն. Հովհաննիսյանը երկար տարիներ ղեկավարել է ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտությունից ինստիտուտի գիտական աշխատանքները. նախ՝ որպես փոխտնօրեն և ապա՝ որպես տնօրեն:

Արժանահիշատակ է, որ 1995–2006 թթ. ընթացքում, երբ Ն. Հովհաննիսյանն Արևելագիտության ինստիտուտի տնօրենն էր, նրա շնորհիվ ձեռք բերված արտասահմանյան դրամաշնորհների միջոցով հրատարակվել է 160 աշխատություն՝ մենագրություններ, ժողովածուներ և գրքույկներ:

Ն. Հովհաննիսյանի տնօրեն եղած տարիներին Արևելագիտության ինստիտուտն ընդարձակում է հայ արևելագիտության ուսումնասիրությունների դաշտը, որը, Ն. Հովհաննիսյանի բնորոշմամբ, «Զգվում է Բոսֆորից մինչև Խաղաղ օվկիանոս, որի արևմտյան եզրը Թուրքիան է, իսկ արևելյանը՝ Ճապոնիան»: Զինաստանը, Հնդկաստանը, Ճապոնիան՝ համապատասխան գիտական հաստատություններ:

յուններով, փոխկապեր են ստեղծում Արևելագիտության ինստիտուտի հետ:

Գիտնականի մեծագույն ծառայություններից է նաև նրա բազմազգ գիտական կազմերի պատրաստումը: Նրանք եղել են ոչ միայն Հայաստանի ու ԼՂՀ-ի, այլև՝ Ռուսաստանի, Վրաստանի, Լիբանանի, Սիրիայի, Հորդանանի, Իրանի, Եգիպտոսի, Գերմանիայի, Իսրայելի գիտական աշխատողներ. «Եթե XIX դարում և XX դարի սկզբներին հայ մտավորականներն էին գնում Գերմանիա և այնտեղ ստանում գիտական աստիճաններ, ապա այժմ Գերմանիայից են գալիս Հայաստան գիտական աստիճան ստանալու համար» (էջ 45–46):

Ն. Հովհաննիսյանն առաջիններից էր, որ իր աշխատություններում լուսաբանեց արաբական երկրների ազգային-ազատագրական շարժումները: Դրանց նվիրված գրքերը լույս են տեսել հայերեն, ռուսերեն, արաբերեն: Դրանք ելակետային են դարձել այլ գիտնականների աշխատությունների համար:

1997 թ. լույս է տեսնում գիտնականի իր տեսակի մեջ առաջին աշխատությունը՝ «Դիվանագիտություն. Ֆունկցիաները. Մարմինները. Պաշտոնյաները» պերճախոս վերնագրով, որը ևս թարգմանվում է տարբեր լեզուներով: Գիրքը շատ բարձր գնահատականի է արժանանում ականավոր դիվանագետ-գիտնականներ Զբիզնե Բեթե-ժինսկու, Ջեյմս Բեյկերի և Էդվարդ Ջերեջյանի կողմից:

Կենսամատենագիտության մեջ խիստ ուշագրավ է «Արաբական պատմության ուսումնասիրությունները» հատվածը: Դրանում ընդգրկված է «Արաբական երկրների պատմություն (VII – 2005 թ.)» քառահատորյակը: Այս քառահատորյակը Ն. Հովհաննիսյանի գիտական հետազոտությունների պսակն է և արժանացել է ՀՀ նախագահի մրցանակին: Նմանօրինակ համապարփակ ու գիտականորեն հիմնավորված աշխատություն չունեն ոչ միայն արաբները, այլև աշխարհի որևէ այլ ժողովուրդ, ում մոտ զարգացած է արաբագիտությունը: Բոլորովին էլ պատահական չէ, որ Ն. Հովհաննիսյանի աշխատությունները հրատարակվել են Մոսկվայում, Լիբանանում, Եգիպտոսում, Սիրիայում, Անգլիայում, Գերմանիայում, ԱՄՆ-ում, Կանադայում, Իրանում, Իտալիայում, Թուրքիայում, Հունգարիայում և Ճապոնիայում:

Խիստ կարևոր է այդ կոթողային աշխատության այն հատվածը, որը նվիրված է Տիգրան Մեծին և նրա հիմնած Հայկական կայսրությանը: Նախաքրիստոնեական շրջանի հայերի ու նախաիսլամական արաբների քաղաքական, տնտեսական, մշակութային հարաբերությունները բացահայտված են նորովի: Հենվելով արաբական պատմագրության վրա՝ Ն. Հովհաննիսյանը գրում է. «Հայկական ռազմաքաղաքական գործոնը Տիգրանի օրոք խախտեց հռոմեապարթևական ավանդական գերակայությունը և աշխարհի քաղաքական քարտեզն ըստ իրենց շահերի և կամոք վերաձևելու նրանց բացարձակ իրավունքը» (էջ 84):

Ն. Հովհաննիսյանը փաստում է, որ արաբական երկրները՝ Սիրիան, Լիբանանը, Իրաքը, Հորդանանը, Պաղեստինը Տիգրան Մեծի պետություն մեջ հայտնվել են կամովին, իսկ Եգիպտոսը գտնվել է Հայաստանից վասալական կախման մեջ: Արաբ պատմաբանները Ն. Հովհաննիսյանի աշխատությունն իրենց համար դարձրել են ուղե-նիշ: Նույն արաբ պատմաբանները ոչ միայն Ուրարտուն, այլև Նաիրին համարում են Հայաստան:

Ն. Հովհաննիսյանն անուրանալի դեր է կատարել Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման կարևոր գործում: Խնդրի լուսաբանմանը նա նվիրել է 20 մենագրություն և 100-ից ավելի գիտական հոդվածներ: Նրա՝ ցեղասպանությունը նվիրված գրքերը թարգմանված են աշխարհի բազմաթիվ լեզուներով: Դրանց շնորհիվ Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ հետաքրքրություն առաջացավ ճապոնիայում և Հարավային Կորեայում: Ն. Հովհաննիսյանը պարզաբանում է, որ «Արմենոցիդ» եզրն առաջին անգամ օգտագործել է Լիբանանցի արաբ պատմաբան Մուսա Պրենսը:

«Հայոց ցեղասպանությունը արաբական պատմագիտության քննական լույսի ներքո» մենագրության մեջ (Երևան, 2004) հեղինակն առանձին կետերով հիմնավորում է երիտթուրքերի կազմակերպած ցեղասպանության ողջ էությունը.

1) Հայոց ցեղասպանությունն իրագործվեց հայերի բնօրրանում Արևմտյան Հայաստանում:

2) Նրա իրագործողները եղան ոչ բնիկները, եկվորները՝ թուրքերը, որոնք գրավել էին Հայաստանի արևմտյան մասը:

3) Հայոց ցեղասպանությունն Արևմտյան Հայաստանում ոչ թե օջախային էր կամ սահմանափակ՝ տարածքային և բնակչության թվաքանակի առումով, այլ ամբողջական, տոտալ բնույթ էր կրում, որն ընդգրկում էր համայն Օսմանյան կայսրությունը՝ հյուսիսից հարավ ու արևելքից արևմուտք:

4) Ցեղասպանության հետևանքով արևմտահայությունը հայրենիք կորցրեց, զրկվեց իր բնօրրանից: Արևմտյան Հայաստանը դատարկվեց իր բնիկ ազգաբնակչությունից՝ հայերից, որոնց տեղում նրանց հայրենիքում, հաստատվեցին օտարները՝ թուրքերը և քրդերը:

5) Հայությունը մնաց նրա պատմական հայրենիքի ընդամենը մեկ տասներորդը:

6) Ցեղասպանությունից փրկված հայերը, հանգրվանելով աշխարհի տարբեր երկրներում, դրեցին ժամանակակից հայ սփյուռքի կազմավորման հիմքերը: Դրա հետևանքով առաջացավ յուրահատուկ իրողություն՝ սփյուռքահայությունը թվաքանակով այսօր գերազանցում է ամենայն հայոց պետությունում՝ Հայաստանի Հանրապետությունում բնակվող հայությունը:

Ի դեպ, 1915 թ. Մեծ եղեռնի վերապրածներից էր նաև Ն. Հովհաննիսյանի մայրը՝ Սրբուհի Հովհաննիսյանը (1909–1990), որը երգրում քաղաքից էր:

Կենսամատենագիտության բաժիններից մեկը կոչվում է «Արաբական գաղափարախոսության և քաղաքական իսլամի ուսումնասիրությունը: Նիկոլայ Հովհաննիսյանը իսլամագիտական ուսումնասիրությունների համակարգող Հայաստանում»:

Իսլամագիտության հայկական դպրոցի արմատներն առկա են միջնադարյան Հայաստանում: Այդ կրոնի վերաբերյալ հակաճառական հետազոտություն է գրել Հայ միջնադարի նշանավոր աստվածաբան Գրիգոր Տաթևացին¹: Գրիգոր Տաթևացու այս երկը Ֆրեդերիկ Մակլերն այնքան է կարևորել, որ այն թարգմանել է Ֆրանսերեն՝ գնահատելով վերջինիս մշտական արժեքը²:

Նորորյա Հայ իսլամագիտությունը զարգացրել է Ն. Հովհաննիսյանը՝ այդ խնդիրը պահելով իր գիտական հետաքրքրությունների առանցքային կառուցյում: «Արաբական երկրների պատմություն (VII – 2005 թ.)» քառահատորյակի առաջին հատորում արաբագետն արձանագրում է մի հետաքրքիր փաստ: Երոսաղեմում հաստատված Հայ եկեղեցու առաջնորդը՝ Աբրահամը, Հայ եկեղեցին սպասվող արաբական վտանգից զերծ պահելու համար այցելում է Մեքքա, հանդիպում Մուհամմադ մարգարեին և նրանից ստանում Հայերի կյանքի, գույքի, կրոնի ապահովության հրովարտակ:

Ն. Հովհաննիսյանը եռանդուն մասնակիցն է Ղարաբաղյան համարտությունը խաղաղ ճանապարհով հանգուցալուծելու խնդրի գործընթացում: Այդ հարցին նվիրված ունի բազմաթիվ լեզուներով հրատարակված աշխատություններ: Շատ կարևոր է հատկապես Ղարաբաղյան հիմնախնդրին նվիրված գիտնականի երրորդ աշխատությունը, որն անգլերենով լույս տեսավ 1999 թվականին³: Գիտնականը փաստերով ու կուռ տրամաբանությամբ մերկացնում է մինչև 1918 թ. գոյություն չունեցած Ադրբեջան պետության ապօրինի նկրտումները Ղարաբաղի նկատմամբ: Այս գիրքը 2011 թ. թարգմանվել է նաև իտալերեն, և դրա շնորհանդեսը հեղինակի մասնակցությունով Միլանում ընդունվել է մեծ ջերմությամբ:

Ն. Հովհաննիսյանը հեղինակ է նաև ռազմավարական բնույթի աշխատությունների: Նա ստեղծել է հրաշալի դասագրքեր հայկական դպրոցների VIII և X դասարանների համար՝ նվիրված նորագույն ու համաշխարհային պատմությանը:

Տեղին է հիշատակել, թե տարբեր երկրների մասնագետներ ինչ բնութագրականներ են տվել նշանավոր արևելագետին՝ «Նոր գաղափարների գեներատոր», «Կենդանի դասական», «Իմաստուն պատմաբան», «Տաղանդավոր պատմաբան», «Հռչակավոր պատմաբան», «Մեծանուն պատմաբան», «Ակադեմիական-գիտական տպավորիչ

¹ Գրիգոր Տաթևացի. Ընդդեմ տաճկաց, ուսումնասիրեց և հրատարակեց Բաբեկն եպս. Կյուլեսերյան, Վիեննա, 1930:

² F. Macler. L'Islam dans la littérature Arménienne d'après Gr. Tathéwatsi, Paris, 1933.

³ N. Hovhannisyana. The Karabakh problem. Factors, Criteria. Variants of Solution, Yerevan, 1999.

տաղանդ», «Արաբագիտությունը միջազգային նոր մակարդակի բարձրացրած արևելագետ» և այլն:

Կենսամատենագիտություն մեջ առկա են Ն. Հովհաննիսյանի՝ քաղաքացիական և հայրենասիրական անբասիր ու հիացմունքի արժանի վարքագծի տպավորիչ դրվագներ: Այսպես, ԽՍՀՄ պետական գործիչ Ա. Կոսիգինը պաշտոնական այցով պետք է մեկներ Թուրքիա, և թուրքական կողմի կազմած ծրագրով պետք է պսակներ դնե՝ Քեմալ Աթաթուրքի ու հայ ժողովրդի դահիճ Թալեաթ փաշայի գերեզմաններին: Անտոն Քոչինյանն ու Ջոն Կիրակոսյանը Ն. Հովհաննիսյանին շտապ կանչում են Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության կենտրոնական կոմիտե և հանձնարարում ռուսերենով կազմել մի տեղեկանք, որը կարգելեր Ա. Կոսիգինին պսակ դնելու Թալեաթի գերեզմանին: Ն. Հովհաննիսյանը կազմում է տեղեկանքը, այն ինքնաթիռով շտապ հասցվում է Մոսկվա, դրվում Ա. Կոսիգինի սեղանին: Արդյունքում նա Թալեաթի գերեզմանին պսակ չի դնում:

Շատ հետաքրքիր է նաև Ն. Հովհաննիսյանի կյանքի այն դրվագը, որը պատկերում է նրա այցը Շուշի՝ Ե. Բոների, Ա. Սախարովի, Ա. Վոլսկու և այլ պաշտոնատար ռուս անձանց հետ, երբ Շուշին դեռ ազատագրված չէր: Ահա մի դրվագ այդ այցից. «Նրանք հավանաբար չէին սպասում, որ Սուլթանյիթի սպանդից, Կիրովաբադի, Մինգեչաուրի, Շուշիի և այլ վայրերի ողբերգություններից հետո հայերից որևէ մեկը կհամարձակվի նրանց մոտ գալ: Ես հանգիստ նայում էի նրանց և հոգեբանորեն պատրաստվում ամեն մի անակնկալի: Սրահում հավաքվածներն իրենց արտաքինով և պահվածքով շատ հեռու էին մտավորական կոչվելու իրավունքից: Նրանք աղմուկ բարձրացրին Սախարովի և Բոների այցի առիթով, իսկ երբ իմացան, որ Բոները կիսահայ է և նրանց հետ է հայ պրոֆեսոր Նիկոլայ Հովհաննիսյանը, ապա աղմուկը վերածվեց հիստերիկ գոռումգոռչյունի» (էջ 168): Այս քառասյին իրավիճակում իրեն հիանալի է դրսևորել Ա. Վոլսկին, որն ասել է. «Դուք պղծել եք հազարավոր հայկական գերեզմաններ և հայկական գերեզմանոցի տարածքում կառուցել չախսանա» (էջ 168): Ն. Հովհաննիսյանն ու մյուսները մի կերպ դուրս են եկել շենքից, և «Լիտերատուրնայա գազետայի» թղթակից Յու. Ռոստը, դիմելով Ն. Հովհաննիսյանին, ասել է. «Նիկոլայ, հաշվիր, որ դու այսօր երկրորդ անգամ ծնվեցիր» (էջ 168):

Կենսամատենագիտության մեջ առկա են բազմաթիվ շնորհավորական փաստաթղթեր, որոնք ներկայացնում են ՀՀ նախագահ Սերժ Սարգսյանի, ՀՀ ԳԱԱ նախագահ Ռազիկ Մարտիրոսյանի, ԳԱԱ հայագիտության և հասարակական գիտությունների բաժանմունքի ալիաբեմիկոս քարտուղար Յուրի Սուվարյանի, Արևելագիտության ինստիտուտի տնօրեն Ռուբեն Սաֆրաստյանի, ԼՂՀ նախագահ Բակո Սահակյանի, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գարեգին Երկրորդի, ՀՀ պաշտպանության նախարար Սեյրան Օհանյանի, Գյումրու քաղաքապետ Վ. Ղուկասյանի շնորհավորական ուղերձներն ու պարգևատրական որոշումները:

Կենսամատենագիտության 209–262 էջերում ներկայացվում է Ն. Հովհաննիսյանի տպագիր աշխատությունների մատենագիտությունը:

Գրքի VIII բաժինը նվիրված է Ն. Հովհաննիսյանի լուսանկարներին, որոնցում տեսնում ենք նրան շրջապատող մարդկանց Երևանում, Հայաստանում և արտասահմանյան բազմաթիվ երկրներում: Նա նկարված է նշանավոր պետական գործիչների և նույնքան հռչակավոր մտավորականների ու քաղաքական գործիչների հետ:

Շահեկան է, որ գրքի 191–194 էջերում հիշատակվում են հայ արաբագիտական դպրոցի նվիրյալները:

Պրոֆեսոր Ն. Հովհաննիսյանի պարգևների ցանկը խիստ խոսուն ու հարուստ է: Նա պարգևատրվել է Հայաստանի, Խորհրդային Միության, ԱՄՆ-ի, Եգիպտոսի, Իրաքի և ուրիշ երկրների մրցանակներով ու շքանշաններով:

Այս կարևոր գիրքը պատրաստվել է ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտում: Գրքի խմբագիրներն ու գրախոսները Ն. Հովհաննիսյանի աճեցրած կադրեր են, որոնց մեջ Հայաստանի դեսպաններ են Ռուբեն Կարապետյանը, Արշակ Փոլադյանն ու Արմեն Մելքոնյանը:

Գիրքն ունի տպագրական հիանալի որակ. այն իրականացրել է «Զանգակ» հրատարակչությունը:

ԱԵԼԻՏԱ ԴՈԼՈՒԽԱՆՅԱՆ

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ-ՌԵՄՈՆ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ. Հայոց ցեղասպանությունը. ամբողջական պատմություն, Կահիրե, 2015, 1328 էջ:
ريمون كيغوركيان. اباداة الارمن. القاهرة. 2015. ص 1328.

Կահիրեի ՀԲԸՄ «Սաթենիկ Չաքըր» հիմնադրամի հրատարակչությունը լույս է ընծայել Փրանսիահայ պատմաբան, Սորբոնի համալսարանի դասախոս, ՀՀ ԳԱԱ արտասահմանյան անդամ, դոկտոր Հարություն-Ռեմոն Գևորգյանի «Իբադաթ ալ-արման» («Հայոց Ցեղասպանությունը») կոթողային աշխատության արաբերեն թարգմանությունը՝ 1328 էջ ծավալով: Մենագրությունը Փրանսերեն լեզվով առաջին անգամ լույս է տեսել 2005 թ. և մինչ օրս թարգմանվել ու վերահրատարակվել է չորս լեզուներով՝ անգլերեն (2009 թ.), գերմաներեն (2015 թ.), ռուսերեն (2015 թ.) և արաբերեն: Թեև գիրքը թվագրված է 2015 թ., սակայն այն լույս է տեսել 2016 թ. ապրիլին: Գրքի արաբերեն հրատարակությունն իրականացվել է անգլերեն հրատարակությունից. արաբերեն թարգմանությունը կատարել է եգիպտացի թարգմանչուհի Սահար Թաուֆիքը, ով հայկական պատմական թեմաներով մի քանի գրքերի թարգմանիչ է: Արաբերեն հրատարակությունը վերանայել, խմբագրել և անվանացանկը կազմել է երևանաբնակ իբրանահայ պատմաբան պ. դ. թ. Գևորգ Յազըճյանը: Հատորն էջադրել է երևանաբնակ իրանահայ ինչպիսի նազար Պարզիգարը: Հրատարակչական բոլոր աշխատանքները համակարգել է Կահիրեի ՀԲԸՄ նախագահ (ներկայումս՝ պատվո նախագահ) պարոն Պերճ Թերգյանը: Փաստորեն, այս հրատարակության իրենց մասնակցությունն են բերել սփյուռքահայ չորս տարբեր համայնքների ներկայացուցիչներ:

Հրատարակությունը բաղկացած է Պ. Թերգյանի նախաբանից, հեղինակի առաջաբանից, 6 բաժնից՝ համապատասխան ենթաբաժիններից, վերջաբանից ու անվանացանկից: Յուրաքանչյուր բաժնի վերջում տրվում են աղբյուրագիտական և այլ ծանոթագրություններ: Որոշ տեղերում թարգմանիչն ու խմբագիրը էջատակի ծանոթագրություններով հավելյալ բացատրություններ են ներկայացնում ընթերցողին:

Գրքում հեղինակը ներկայացնում է Հայոց ցեղասպանության գաղափարախոսական և աշխարհաքաղաքական նախադրյալները, ցեղասպանության տարբեր փուլերը՝ աբդուլհամիդյան ջարդերից անցում կատարելով Կիլիկիայի ու Հալեպի նահանգի արևմտյան մասի հայաբնակ շրջանների 1909 թ. ապրիլյան կոտորածներին, ապա, հատկապես, կենտրոնանալով Մեծ եղեռնի տարիներին տեղի ունեցած տեղահանությունների և վայրագությունների վրա:

Աղբյուրագիտական հարուստ հենքի օգտագործմամբ, որոշ դեպքերում՝ նույնիսկ առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ

դնելով նոր սկզբնաղբյուրներ, դոկտոր Գևորգյանը նահանգ առ նահանգ մանրամասն ներկայացնում է հայերի նկատմամբ իրագործված ցեղասպանության ամբողջական պատմությունը: Նա Հայոց ցեղասպանության պատմության ուսումնասիրությունը հասցնում է մինչև 1923 թ.: արդի Թուրքիայում քեմալական վարչակարգի հաստատումը: Աշխատության մեջ առաջին անգամ լայնորեն օգտագործվել են Երուսաղեմի պատրիարքության արխիվում պահվող 1919–1920 թթ. օսմանյան ռազմական դատարանների արձանագրությունների վավերացված պատճենները:

Աշխատանքի վերջում հեղինակը եզրակացնում է, որ քեմալական Թուրքիան երիտթուրքական Օսմանյան կայսրության օրգանական շարունակությունն է, թեև նշում է, որ Քեմալը երիտթուրք շատ դեկավարների կա՛մ Ֆիզիկապես վերացրեց Իզմիրի 1926 թ. դավադրությունը կազմակերպելու պատրվակով, կա՛մ նրանց քաղաքական ազդեցությունը չեզոքացրեց, իսկ մեծ մասին իրեն ենթարկեց ու ծառայեցրեց՝ իր իշխանության ամրապնդման նպատակով:

92 էջ կազմող անվանացանկը թեև ամբողջական չէ, սակայն ընթերցողի և ուսումնասիրողի համար կարևոր օժանդակ ուղեցույց է, որն օգնում է կողմնորոշվել փնտրված անձնանունները, տեղանունները, պարբերականների անունները, պետական, զինվորական, կրթական ու այլ մարմիններին կամ կառույցներին վերաբերող նյութերն ավելի արագ գտնելու հարցում: Այդ ցանկում հաճախ մի քանի բառով մանրամասնվել են տվյալ անհատի ինքնությունը կամ տեղանվան գտնվելու վայրը: Այսպես, 1292-րդ էջում նշվել են երեք Կադրի բեյեր՝ Ադանայի ժանդարմերիայի պետ, Արաբկիրի ժանդարմերիայի պետ և Բալուի գավառապետ, որոնք տարբեր անձեր են: Այսպիսի նույնանուն անձերը հանդիպում են գրքի տարբեր հատվածներում, իսկ դրանց տարբերակումն առարկայացանկում կարևոր է ուսումնասիրողների համար: Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ մինչև 1930-ականները թուրքերն ազգանուն չեն ունեցել՝ նման մանրամասնումն ունի խիստ կարևոր նշանակություն:

Արաբերեն հատորի դրական կողմերից մեկն էլ այն է, որ հայերեն ազգանունների և տեղանունների պարագայում, գրեթե միշտ, առաջին հիշատակման դեպքում, երբեմն էլ՝ մի քանի հարյուր էջ հետո նորից հանդիպելու դեպքում, արաբերեն անվան կողքին բերվում է նաև տվյալ անվան լատինատառը՝ տարրնթերցումներից խուսափելու համար: Նաև հաճախ գործածվել են արաբերենի հարաքաթնները (ձայնավորները)՝ նման թյուրըմբռնումներից խուսափելու և նյութն արաբ ընթերցողին ավելի ընկալելի դարձնելու համար: Օգտագործվել են նաև պարսկերենում առկա արաբական այբուբենի ավելացված մի քանի տառեր՝ արտահայտելու համար հայերենի ժ, դ, պ հնչյունները, որոնք բացակայում են արաբերենում:

Աշխատանքի թարգմանության բարդությունը պատկերացնելու համար նշենք, որ, մասնավորապես, ծանոթագրություններում գործածվել է երկու գրելաձև (արաբերենը՝ աջից ձախ, այլ լեզուները՝

ճախից աջ), երեք այբուբեն (արաբական, լատինական՝ իր որոշ հավելումներով, հայկական) և յոթը լեզու (արաբերեն, հայերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն, թուրքերեն, գերմաներեն և լատինատառ ռուսերեն):

Դոկտոր Հարություն-Ռեմոն Գևորգյանի «Հայոց Ցեղասպանությունը. ամբողջական պատմություն» աշխատության արաբերեն թարգմանությունը կարևոր աշխատանք է, որի նպատակն է արաբական գիտական, լրատվական, քաղաքական շրջանակներին, սկզբնաղբյուրների լայն օգտագործմամբ, ներկայացնել հայ-թուրքական հակամարտության էությունը: Մենագրությունն այս առումով արդեն իսկ զգալի դեր է խաղացել Եգիպտոսի խորհրդարանում Հայոց ցեղասպանության պաշտոնական ճանաչման շուրջ ծավալված քննարկումներում:

Աշխատանքը կշահեր, եթե նրանում տեղ գտներ նաև օգտագործված աղբյուրների համախումբ ցանկը, թեև հասկանալի է, որ այն էլ ավելի կմեծացներ հատորի ծավալը: Ի դեպ, դա բացակայում է նաև մյուս լեզուներով հրատարակություններում:

Ինչպես և այսպիսի լայնածավալ այլ ուսումնասիրություններում, այս աշխատանքում էլ առկա են որոշ բացթողումներ ու թերություններ: Մասնավորապես, մի շարք էջերում շփոթվել են Կ. Պոլսի հայոց երեսփոխանական ժողովի և օսմանյան մեջլիսի հայ անդամները. երկուսի համար էլ օգտագործվել է պատգամավոր (արաբերեն՝ նախք) բառը, մինչդեռ կարելի էր շփոթ չառաջացնելու համար այս երկու մարմինների անդամների համար տարբերակող բնորոշումներ գործածել: Գրքում չափազանց քիչ են օգտագործված հայաստանյան աղբյուրներն ու հայաստանցի հեղինակները: Դրանք չեն գերազանցում օգտագործված աղբյուրների նույնիսկ 5 տոկոսը: Ամբողջովին անտեսվել են ՀՀ գիտական կենտրոններում մասնավորապես, Հայաստանի Ազգային արխիվում և Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտում պահվող բազմահարյան յուրթերը, որոնք ևս հարուստ տեղեկություններ են հաղորդում թեմայի մասին:

Հաշվի առնելով աշխատանքի մեծածավալ լինելու հանգամանքը՝ ցանկալի կլիներ, եթե այն հրատարակվեր երկու հատորով՝ մեկ, ծանրակշիռ հատորով առաջացող անհարմարությունից խուսափելու նպատակով: Այն ավելի դյուրին կդարձներ այս մեծածավալ ուսումնասիրության ընթերցումը:

Անշուշտ, կատարվել է հսկայական ու շնորհակալ աշխատանք թե՛ հեղինակի և թե՛ արաբերեն այս հրատարակությունն իրագործող մյուս անհատների ու կառույցների կողմից: Ցանկալի կլիներ, որ կոթողային այս աշխատանքը լույս տեսներ նաև Հայաստանում հայերեն թարգմանությամբ:

ԼԻԼԻԹ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

РУБЕН АВАКЯН. Судебники и национальное судопроизводство в армянских колониях мира в XVI – XIX вв. (вне их исторической родины) и современные реалии. В 2-х томах, т. 23 (главы 1–2), 920 с. : илл., т. 24 (главы 3–4), 560 с. : илл. (Антология памятников права народов Кавказа). Ростов-на-Дону, изд. «Альтаир», 2017.

Рецензируемая работа доктора юридических наук, профессора, академика МАНЭБ и Всеармянской Академии проблем национальной безопасности Рубена Авакяна посвящена исследованию процессов применения армянских судебных и судопроизводственных норм в армянских колониях Речи Посполитой, Румынии, Российской империи, Индии и Османской империи.

Работа Р. Авакяна вносит существенный вклад в реализацию основной цели «Антологии памятников права народов Кавказа», а именно: в раскрытие историко-правовых аспектов жизни одного из древнейших народов Кавказа, т. е., тех аспектов, которыми историческая наука, как правило, не занимается. В то же время, для рецензируемой работы характерен новаторский подход к решению проблемы. В 20–22 томах Антологии дается картина зарождения, становления и развития армянской правовой мысли, в том числе Киликийского Армянского государства, анализируются исторические условия создания и применения исторических памятников армянского права. В рецензируемом издании основное внимание уделено анализу практических аспектов зарождения, становления и развития самоуправления и национального судопроизводства армян вне их исторической родины, а также определению роли источников права в данном процессе. Сказанным определяется практическая значимость работы.

Теоретическая значимость работы Р. Авакяна, на наш взгляд, также очевидна и не требует дополнительных обоснований. Дело в том, что до настоящего времени не были рассмотрены и обобщены в целостном труде для русскоязычного читателя вопросы национального самоуправления армян вне пределов их исторической родины, в разных колониях мира, с применением обычного права, канонического законоположения, армянских судебных и других правовых источников. Более того, отдельные правовые источники, например, «Судебник астраханских армян» (XVIII в.) в полном объеме вообще не были переведены на русский язык, а проекты армяно-русского договора «О независи-

мости Армянского царства» 1783 г. впервые введены в научный оборот на русском.

Рассматриваемые тома подготовлены на основе объективного анализа достоверных нормативно-правовых материалов и конкретных исторических фактов. В работу включены высказывания известных государственных и церковных деятелей и юристов о самоуправлении и национальном судопроизводстве, в качестве приложений приводятся тексты анализируемых исторических памятников армянского права.

В рецензируемом труде представлен ценный научный анализ истории формирования и развития памятников армянского права. При этом, работа примечательна рассмотрением не только исторических условий, в которых создавались и применялись указанные памятники, но и общественно-политической и научно-правовой деятельности их авторов.

Исследуя сущность и содержание памятников армянского права, Р. Авакян исходит из того, что памятники права любого народа – это стержень и зеркало его жизни. В этом смысле особенно ценна объективность автора при рассмотрении и оценке как содержания памятников армянского права, научно-правовой и общественно-политической деятельности авторов, так и исторических событий тех периодов, когда они разрабатывались и применялись.

Издание снабжено богатым научным материалом, включающим сведения из различных областей знания. Исходя из вышесказанного, можно заключить, что работа, имея прежде всего научно-исследовательский характер, может также широко использоваться в качестве источника по истории армянского права.

Материалы труда изложены в двух томах, в хронологической последовательности.

Первый – 23 том – состоит из предисловия, двух глав (№1 – 2), 257 иллюстраций, 19 приложений правовых первоисточников и примечаний к главам. В нем исследуются проблемы становления и функционирования механизмов самоуправления, национального судопроизводства польских и румынских армян и определяется значение Статута («Судебника») польских армян в рассматриваемых механизмах. Здесь же излагаются оценки и мнения общественно-политических и церковных деятелей, законодателей, ученых (правоведов и историков) о «Судебнике», самоуправлении и национальном судопроизводстве польских и румынских армян.

В первой главе данного тома уделено также должное внимание проблемам дальнейшего исследования культурно-правового наследия польских и румынских армян. В приложениях изла-

гаются Армянский статут — «Судебник львовских армян» 1519 г. (Statut juris Armenici) и «Наставления к Статуту польских армян для судей».

Во второй главе данного тома рассматривается процесс формирования и историография астраханской и других армянских колоний (кизлярская армянская колония, моздокская армянская колония; армянские колонии Святого Креста (Сурб Хач), Эдиссии, черкесогаев, Григориополиса, Нор-Нахиджевана-на-Дону и др.), определяется значение «Судебника астраханских армян» как правовой основы самоуправления и национального судопроизводства астраханской и других вышеупомянутых армянских колоний в Российской империи. В приложении к главе публикуются «Судебник астраханских армян», а также ряд императорских и сенатских указов, регулирующих соответствующие сферы общественных отношений (Грамота Петра I армянскому народу от 3 июня 1723 г., Указ Екатерины II астраханскому губернатору «О суде астраханских армян» от 13 января 1765 г., сенатский указ «О разрешении астраханским армянам строить мореходные суда» от 17 ноября 1769 г. и др.).

Безусловной заслугой работы Р. Авакяна является введение в научный оборот 14 указов и жалованных грамот российских императоров (Петра I, Екатерины II, Павла I) и сенатских указов, а также подбор и научная публикация мнений и оценок общественно-политических и церковных деятелей, законодателей, ученых-историков и правоведов о «Судебнике астраханских армян».

Второй — 24 том — также состоит из двух глав (№ 3 — 4) со своими 123 иллюстрациями; 11 приложений правовых первоисточников, примечаний, заключения, библиографии, оглавления и аннотаций на английском и армянском языках.

В главе третьей указанного тома — «Конституция Армении Шаһамира Шаһамиряна (1773 г., проект) и высказывания исследователей о ней» — Р. Авакян всесторонне анализирует армяно-индийские отношения второй половины XVIII в., дает оценку культурно-правовому наследию индийских армян, а также излагает факты о жизни, научно-правовой и общественно-политической деятельности Шаһамира Шаһамиряна и дает научно обоснованный, объективный анализ проекта Конституции Армении Шаһамира Шаһамиряна. В приложении № 19 публикуется текст проекта Конституции Армении.

В данной главе излагаются также мнения общественно-политических и церковных деятелей, законодателей, ученых-историков и юристов о Шаһамире Шаһамиряне и его проекте Конституции Армении.

Несомненный научный интерес представляет проведенный Р. Авакяном в четвертой главе рецензируемой работы анализ на-

циональных Положений армян Российской и Османской империй. Автором дается аргументированная характеристика Положения 1836 г. «Об управлении духовных сил христиан Армяно-григорианского исповедания» Российской империи, анализируются социально-экономические, политико-правовые, идеологические и культурные условия действия акта. В приложениях № 22–23 данного тома опубликованы Положение, а также Секретное «Указание Департамента духовных сил МВД Российской империи» от 4 мая 1904 г. Приводятся также мнения общественно-политических и церковных деятелей, ученых исследователей и правоведов о Положении 1836 г. «Об Управлении духовных сил христиан Армяно-григорианского исповедания» Российской империи.

Научно обоснованные выводы и аргументы Р. Авакяна, сделанные на основе анализа «Национальной Конституции (Положения) армян» в Османской империи 1863 г., подтверждаются нормами самого акта, приводимого в приложении. Здесь также излагаются оценки и мнения общественно-политических и церковных деятелей, законодателей, ученых-исследователей и известных правоведов о «Национальной Конституции (Положении) армян» 1863 г. (Приложение № 24).

Рецензируемая работа подготовлена на высоком теоретическом уровне, полностью соответствует критериям научности, исторической достоверности и существенно расширяет наши знания о судебниках и судопроизводстве в армянских колониях мира в XVI–XIX вв. (вне их исторической родины).

ГАГИК АРУТЮНЯН,
ВАГЕ СТЕПАНЯН

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ. Կրկնությունը և զեղչումը ժամանակակից հայերենում, Գիրք Ա: Կրկնություն, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2016, 608 էջ:

Անդրանիկ Կարապետյանը ժամանակակից լեզվաբանության մեջ իր ուրույն ձեռագիրն ունեցող գիտնականներից էր: Հետաքրքրական էր նրան լսելը. լեզվական երևույթները մեկնաբանում էր նյութի ամբողջական խորքով, լայնքով ու շատ մանրակրկիտ: Այդպիսին էր էությունը. ճեղքել-հասնել իրողությունների խորքերը, դրանց տալ համակողմանի մեկնաբանություն:

Այժմ մեր սեղանին է Ա. Կարապետյանի «Կրկնությունը և զեղչումը ժամանակակից հայերենում» աշխատության Ա գիրքը՝ Բ. Գ. Կ., պրոֆ. Վազգեն Համբարձումյանի խմբագրությամբ:

Գիրքը նվիրված է ժամանակակից հայերենի ուղադրավ երևույթներից երկուսի՝ կրկնության և զեղչման բազմակողմանի քննությանը: Սա Ա. Կարապետյանի դոկտորական ատենախոսությունն է, որը, ցավոք, նա չհասցրեց տպագրված տեսնել: Աշխատության տպագրության նախաձեռնությունը պատկանում է որդիներին:

Հայտնի է, որ հայ լեզվաբանությունը վերջին ժամանակներում այլևայլ առիթներով և տեսանկյուններով հաճախակի անդրադարձել է տեքստի լեզվաոճական վերլուծությանը: Եղած հրապարակումներում, սակայն, այս երկու իրակությունները, որ քննված են առաջադիր դրքում, չեն ներկայացվել համակողմանի լուսաբանման, չեն գրվել առանձին ուսումնասիրություններ կրկնության և զեղչման ոճական իրողությունների վերաբերյալ:

Ծանոթանալով աշխատության խորագրին՝ առաջին հայացքից արտասովոր է թվում այս երկու իրարամերժ երևույթների գիտական քննությունը միասնաբար: Մի դեպքում լեզուն փորձում է ընդարձակման, ասելիքն ավելի ծավալուն դարձնելուն, մյուս պարագային լեզուն ձգտում է սեղմության ու հակիրճության՝ տնտեսման օրենքի գերակայությամբ: Հեղինակն այս երկու իրողությունները քննում է առանձին-առանձին, նաև դրանց համատեղումը շարահյուսական միևնույն կառույցներում:

Հայտնի է, որ կրկնությունն անհամեմատ ավելի մեծ ընդգրկումներ ունի լեզվի շարահյուսական մակարդակում, սակայն առաջնորդվելով համամակարդակային ու համակարգային սկզբունքներով՝ աշխատության մեջ ներկայացված են կրկնության և զեղչման դրսևորումներն արդի հայերենի բոլոր մակարդակներում՝ հնչույթային, բառական, ձևաբանական:

Որպես ոճական երևույթներ՝ այս երկու իրողությունները ծառայում են խոսքի գեղագիտությունը, երբ հանդես են գալիս իբրև արտահայտչամիջոցներ:

Ա. Կարապետյանն անհրաժեշտաբար անդրադարձել է մի շատ կարևոր հարցի. խոսքը քերականական կարգերի հետ կրկնություն և գեղջման առնչակցություն մասին է:

Մինչև հիմա կրկնությունը և գեղջումը չեն դիտվել որպես քերականական կարգեր: Միայն էդ. Աղայանի «Լեզվաբանության հիմունքներ» գրքում կրկնավոր բարդությունները ներկայացված են որպես քերականական արտահայտության միջոցներ: Իրապես, կրկնությունը, բառակազմական միջոց լինելով հանդերձ, շատ լեզուներում ծառայում է որպես քերականական արտահայտության միջոց: Աշխատություն մեջ կրկնությունը, մասամբ նաև գեղջումը ներառված են քերականական կարգերի շարքում. այստեղ հեղինակն ունի իր հիմնավոր փաստարկները: Ա. Կարապետյանն իր ուսումնասիրություն շրջանակն ավելի է ընդլայնել. կրկնավոր բարդությունները բաժանելով երեք խմբի և խորանալով դրանց համակարգային քննության մեջ՝ կատարել է բարդ բառերի այդ խմբերի ներքին դասակարգումներ՝ նպատակ ունենալով հստակեցնել արդի հայերենի կրկնավոր բարդությունների կաղապարային դրսևորումները: Կարելի է ասել, որ աշխատանքի այս հատվածը կարևորվում է արդի հայերենի բառակազմության ուսումնասիրության առումով:

Աշխատանքի ամենաստվար բաժինը 5-րդ գլուխն է, որ ներկայացնում է կրկնությունը շարահյուսական մակարդակում: Քննության են առնված նախադասության ոլորտում իրացվող բոլոր կրկնությունները՝ զատ-զատ ներկայացնելով նախադասության գլխավոր և երկրորդական անդամների կրկնությունները: Իրավացիորեն ընդգծվում է, որ ենթակայի և ստորոգյալի կրկնություններն ունեն ոչ միան ոճական, այլև շատ հաճախ քերականական-կառուցվածքային նշանակություն:

Շարահյուսական մակարդակում իրացվող կրկնությունները քննելիս Ա. Կարապետյանը շրջանառություն մեջ է դրել կրկնության շարք տերմինը՝ նշելու համար միևնույն շարահյուսական կառուցում կամ խոսքի առավել լայն օղակում կրկնյալի ու կրկնորդի գծային շարակարգումը: Առանձնացնելով կրկնության երկու շարքեր՝ համասեռ և անհամասեռ, հեղինակը տալիս է դրանց արտահայտության ձևերն ու դրսևորումները խոսքաշղթայում: Կարևորություն է ստացել նաև կրկնության դերը բարդ նախադասության բաղադրիչների ու խոսքի բաղադրիչ ինքնուրույն նախադասությունների կապակցման գործում:

Ճիշտ է նկատված, որ կրկնությունն ունի ոճական մեծ նշանակություն, իսկ գեղարվեստական խոսքում որպես լեզվաարտահայտչամիջոց հանդես գալու դեպքում այն զուտ ոճական երևույթ է: Գեղարվեստական խոսքի արտահայտչական միջոցներից շատերը պայ-

մանավորված են կրկնությամբ և ձևավորվում են կրկնության հիմքի վրա:

Նշելի է, որ աշխատության մեջ հաճախ նոր մեկնակետերից են քննվել և լուսաբանվել հայերենի հնչյունաբանության, բառագիտության ու քերականության, մանավանդ շարահյուսության, ինչպես նաև չափածո խոսքի տեսության որոշ հարցադրումներ:

Ա. Կարապետյանի «Կրկնությունը և գեղջումը ժամանակակից հայերենում» աշխատությունն արժեքավոր ներդրում է հայ լեզվաբանության մեջ: Այն գիտական առատ նյութ կարող է տալ հետազառուսումնասիրողներին:

2017 թ. դեկտեմբերի 12-ին ՀՀ ԳԱԱ նախագահության դահլիճում տեղի ունեցավ Ա. Կարապետյանի «Կրկնությունը և գեղջումը ժամանակակից հայերենում» Ա գրքի շնորհանդեսը: Առաջիկայում կտպագրվի նաև Բ գիրքը, որը գեղջման առավել ընդգրկուն ներկայացումն է:

ԱՇՈՏ ԳԱԼՍՅԱՆ

Գրիգոր Նարեկացի. մատենագիտութիւն (Աշխատասիրությամբ՝ Աստղիկ Ղափլանյանի), Երևան, «Տիգրան Մեծ» հրատ., 2015, 624 էջ + 12 էջ նկար:

Գրիգոր Նարեկացին բոլոր ազգերի ու ժամանակների լուսապսակ դեմքերից է, մեր ազգի գոյութիւնն արդարացնող երևույթներից մեկը: Նա և իր թողած անմահ գործերն ի սկզբանե սրբացվել են իրեն ծնող ժողովրդի կողմից, արժանացել նաև օտարների հետաքրքրութեանն ու հիացմունքին: Նարեկացու երկերը, ամբողջական թե հատվածաբար, հայոց մեջ ամենաշատ լույս ընծայվածներից են: Նրա ստեղծագործական ժառանգութիւնը, հատկապես, «Մատենանոցերգութեան» պոեմը կամ «Նարեկ»-ը, որ հայ միջնադարյան գրչաշխարհում ամենատարածվածն էր «Սաղմոսարան»-ից ու «Նոր Կտակարան»-ից հետո և ստացել էր «Հայոց ավետարան» անվանումը, այնքան խորն ու բազմաբովանդակ է, որ առնչվում է մի շարք այլ բնագավառների. դրանով է բացատրվում ամենատարբեր ոլորտների հայ և այլազգի շատ մասնագետների ու հետազոտողների չմարող հետաքրքրութիւնը մեր անզուգական աստվածային հանձարի գրական վաստակի, հատկապես «Նարեկ»-ի նկատմամբ. Նարեկացու և իր երկերի վերաբերյալ ստեղծվել է լեռնակուտակ գրականութիւն: Բնականաբար, վաղուց էր առաջացրել Նարեկացու երկերի, նաև դրանց վերաբերյալ եղած ուսումնասիրութիւնների մատենագիտութիւնը կազմելու անհրաժեշտութիւնը. այդ առաքելութիւնը ստանձնել և մեծ բարեխղճութեամբ ու բարձր մակարդակով իրականացրել է գրադարանային գործի նվիրյալ, Արարատյան հայրապետական թեմի գրադարանավարուհի Աստղիկ Ղափլանյանը:

Մատենագիտութիւնն ընդգրկում է Երևանի Մ. Մաշտոցի անվ. Մատենադարանի 1173 թ. ընդօրինակված թիվ 1568 ձեռագրից մինչև 2014 թ. տպագիր հրատարակութիւնները: Սա առաջին մատենագիտութիւնն է, որտեղ նշված են նաև ձեռագրեր: Չեռագրացուցակների, տեղեկատու հրապարակումների օգնությամբ տրված է հաշվառված ձեռագիր և տպագիր միավորների բովանդակ հարստութիւնը:

Համաձայն ձեռագրացուցակների՝ ներկայացված են Նարեկացու ստեղծագործութիւնները, նրա կենսագրութեան հետ կապված յուրաքանչյուր տեղեկութիւն: Մասնավոր բժախնդրութեամբ ներկայացված են «Մատենանոցերգութեան» երկի բոլոր ձեռագրերն ու տպագիրները. Ա. Ղափլանյանը ձեռագրացուցակներից հանել է «Նարեկ»-ների ամբողջական 204 միավոր, որից 7-ը տաճկերեն, 1-ը արաբերեն: Մատենագիտութեան մեջ տեղ գտած հատվածական «Նարեկ»-ները կազմում են 110 միավոր: Արձանագրված են նաև «Գանձեր»-ը 68 միավոր, «Տաղեր»-ը և «Փոխեր»-ը 516 միավոր: «Երգ երգոց»-ի մեկնութեան քննական բնագրի ներածութեան մեջ (Մատենագիրք հայոց, հ. ԺԲ, Ժ դար: Գրիգոր Նարեկացի.—Երևան,

2001, էջ 757–759) Հիշատակված է այդ երկի 72 միավոր, սույն մատենագիտությունը կազմողի կատարած աշխատանքի արդյունքում հայտնի է դարձել «Երգ երգոց»-ի մեկնության 94 միավոր: «Նշխարներ Ս. Գրիգոր Նարեկացու ստեղծագործություններից» բաժնում վեր է հանված 575 ստացվածքներով ձեռագիր միավոր: Նշված է հայ միջնադարյան իրականության մեջ շատ տարածված ձեռագիր հմայիլների (որոնցում մշտապես տեղ են գրավել «Նարեկ»-ի ԺԲ և ԽԱ գլուխները) 43 միավոր: Նշված են նաև «Մատենան»-ից հատվածներ պարունակող տպագիր հմայիլները:

Մատենագիտության մեջ արձանագրված են «Մատենան»-ի բազմաբարդ աստվածաբանության բացատրությանն ուղղված ինչպես միջնադարյան լուծմունքները, այնպես էլ Հակոբ Նալյան պատրիարքի (1745 թ.) և հայր Գաբրիել Ավետիքյանի (1801, 1827 և 1859 թթ.) մեկնությունները: Հաշվի առնելով նյութի կարևորությունը՝ աշխատության մեջ նշված են այն հետազոտությունները, որոնցում խոսվում է «Նարեկ»-ի հայ գեղարվեստական գրականության, բանահյուսության և արվեստի վրա ունեցած ազդեցությունների մասին: Ընդգրկված են նաև Նարեկացու ժառանգության այլալեզու թարգմանությունները: Բերված է նրա վաստակին նվիրված ուսումնասիրությունների մատենագիտությունը:

Ա. Ղափլանյանը, մատենագիտության լեզվով ասած, մատենագիտության մեջ ստեղծել է մատենագիտություն, այն է՝ մատենագիտական միավորները բաժանել է ըստ բնագավառների կամ ըստ թեմաների. Նարեկացին՝ փիլիսոփա (հոգեբան), մարդասեր, Նարեկացին և աղանդավորությունը, Նարեկացու միստիցիզմը (ծածկագրություն, թվերի և տառերի խորհրդաբանություն), դավանությունը, լեզու և ոճը, ««Նարեկ»-ը՝ բժշկարան», ավանդապատումներ, հրաշքներ և այլն, ինչն ավելի դյուրին է դարձնում հետազոտողների գործը: Գրքում տեղ են գտել նաև «Ս. Գրիգոր Նարեկացին և համաշխարհային գրականությունը», «Նշանավոր մարդիկ Ս. Գրիգոր Նարեկացու մասին» բաժինները, վերջում բերված են տեղեկատվական նյութեր:

Աշխատությունն ունի անվանացանկ, որտեղ Հիշատակված են Նարեկացուն ու նրա արվեստին առնչված բոլոր անձանց ազգանունները՝ գրախոսողներ, խմբագիրներ, նկարիչներ և այլն:

Մատենագիտության մեջ գետեղված են լուսանկարներ, որոնցում ներկայացված են Ս. Գրիգոր Նարեկացու ճգնարանը, ճգնարանի հատակագիծը, Գրիգոր Մլիճեցու՝ Նարեկացու պատկերը բովանդակող երկու մանրանկար:

Այս աշխատանքի առանձնահատուկ կողմերից մեկը նրա ընդգրկունությունն է. այն ներառում է Նարեկացու անձին ու գործին առնչվող յուրաքանչյուր գրվածք՝ տպագիր, թե ձեռագիր, որ հասանելի է եղել կազմողին: Ու քանի որ նշված աշխատության մեջ արտացոլված է Նարեկացու ստեղծագործական ամբողջ ժառանգությունը, ուստի այնտեղ իրենց հետաքրքրող տեղեկությունները կարող են գտնել ոչ միայն նարեկացիագետները, այլ նաև առհասարակ հայագետները, գրականագետները, աստվածաբանները, փիլիսոփաները, արվեստագետները, մշակութաբանները, մանկավարժները, հո-

գեբույթները և, պարզապես, ընթերցող լայն շրջանակները. մեծ է աշխատութեան ճանաչողական արժեքը:

Սույն գիրքը կազմելու համար աղբյուր են ծառայել Մ. Մաշտոցի անվ. Մատենադարանի ձեռագրացուցակները, հմայիլները և գրքային ֆոնդերը, Հայաստանի ազգային գրադարանի, ՀՀ ԳԱԱ հիմնարար գիտական գրադարանի ֆոնդերը, Ավ. Իսահակյանի անվան կենտրոնական գրադարանի, Երևանի պետական համալսարանի, Ե. Չարենցի անվան գրականութեան և արվեստի թանգարանի, Հայաստանի պատմութեան թանգարանի, Վ. Բրյուսովի անվան պետական լեզվահասարակագիտական համալսարանի, ՀՀ գրողների միութեան, Գրապալատի գրքային ֆոնդերում եղած՝ Նարեկացու ստեղծագործութիւնների ու նրա անվան հետ կապված տարաբնույթ տեղեկութիւնները:

Չեռագրերի ճիշտ նկարագրութեան համար Ա. Ղափլանյանը շնորհակալութիւն է հայտնում Մ. Մաշտոցի անվ. Մատենադարանի ավագ գիտաշխատող, փրիլսոփայական գիտութիւնների դոկտոր Հակոբ Քյոսեյանին, ավագ գիտաշխատող, պատմական գիտութիւնների թեկնածու, ձեռագրագետ Լուսինե Թումանյանին, Հայաստանի ազգային գրադարանի աշխատակցուհի, կենսաբանական գիտութիւնների թեկնածու Նոնա Ստեփանյանին, շնորհակալութիւն է հայտնում նաև գրադարանների ու Մատենադարանի բանիմաց և բարյացակամ վերաբերմունք ցուցաբերած աշխատակիցներին:

Սույն գիրքը հրատարակվել է Արարատյան հայրապետական թեմի Առաջնորդական Փոխանորդ Տեր Նավասարդ Արքեպիսկոպոս Կճոյանի հոգածութեամբ և երևանաբանակ բարերար Կարո Շահբաղյանի մեկենասութեամբ, որոնց կազմողը ևս հայտնում է իր խորին շնորհակալութիւնը:

Այս մեծարժեք աշխատանքը պատրաստ էր տպագրութեան, երբ 2015 թ. մայիսի 12-ին Վատիկանի Ս. Պետրոսի տաճարում Հայոց ցեղասպանութեան 100-ամյակի կապակցութեամբ Նորին Սրբութիւնն Հռոմի Յրանցիսկոս Պապի կողմից մատուցված Սբ. Պատարագից հետո Սուրբ Գրիգոր Նարեկացին հռչակվեց Տիեզերական եկեղեցու 36-րդ վարդապետ (հիշյալ իրադարձութեան հետ կապված նյութերը գետեղված են «Յավելուած» բաժնում): Ա. Ղափլանյանը Մատենագիտութիւնը նվիրել է Պապի կողմից Ս. Գրիգոր Նարեկացուն Տիեզերական եկեղեցու Վարդապետ հռչակելուն և Հայոց մեծ եղեռնի 100-ամյակին:

Խնդրո առարկա մատենագիտութիւնը մեզանում Նարեկացու թողած անգին ու անմահ վաստակը հայագիտական ուսումնասիրութիւնների հիման վրա հաշվառելու և որոշակի համակարգով ներկայացնելու առաջին փորձն է: Ավելի քան մեկ տասնամյակ Ա. Ղափլանյանն անձանձիր աշխատել է Հայաստանի տարբեր գրամշակութային օջախներում՝ որոնել, դասակարգել, ամբողջացրել: Այդ աշխատանքի շարժառիթն այն անվերապահ ու ակնածոտ սերն է, որ կազմողը տածում է Նարեկացու անվան և ժառանգութեան նկատմամբ: «Տասրարյա պատմութիւն... և երկար տարիների աշխատանք, որը փորձում է ի մի բերել նարեկացիագիտութեան անցած ուղին: Ս. Գրիգոր Նարեկացու գրական ժառանգութեանը ծանոթանալու համար հարկավոր էր ոչ միայն նյութերի ուսումնասիրութեան

յուն, այլև երկարատև կենտրոնացում, սեր մեծ մտածողի և աստվածաբանի նկատմամբ, ի վերջո՝ անսահման հավատ առ Աստված», – գրում է գրքի խմբագիր Հակոբ Քյոսեյանը: Իրոք, այս աշխատությունը յուրովի ներկայացնում է նարեկացիագիտության անցած ողջ ուղին:

Նշենք, որ կազմողը սոսկ չի գետեղել մատենագիտական միավորների վերնագրերը ժողովածուի մեջ, նա ձեռքն է առել դրանցից յուրաքանչյուրը, թերթել, զգացել դրանց լույսն ու ջերմությունը: Իր կատարած աշխատանքն Ա. Ղափլանյանը բնորոշում է Հակոբ Նալյան պատրիարքի հետևյալ խոսուեն արտահայտությամբ. «Ադամանդ է պալատին խեցի է դուռ շինեցի» (էջ 12):

ՀՐԱԶՅԱ ԲԱԼՈՅԱՆ

Սիրիացի արաբ ականատես Ֆայեզ Ալ-Ղուսեյնի հուշերը Հայոց ցեղասպանության մասին (թարգմանությունը արաբերեն բնագրից, առաջաբանը, ներածությունը և ծանոթագրությունները Արշակ Փոլադյանի և Լևոն Սարգսյանի), Դամասկոս, Դար ալ-Շարիհ հրատ., 2017, 264 էջ:

«Սիրիացի արաբ ականատես Ֆայեզ Ալ-Ղուսեյնի հուշերը Հայոց ցեղասպանության մասին» աշխատության՝ արաբերեն բնագրից

թարգմանությունը և ծանոթագրություններն են արաբագետ-պատմաբաններ՝ Սիրիայում ՀՀ արտակարգ և լիազոր դեսպան, պ. գ. դ., պրոֆ. Արշակ Փոլադյանը և ՀՀ ԱԳՆ հատուկ հանձնարարություններով դեսպան, պ. գ. դ., պրոֆ. Լևոն Սարգսյանը: Գրքում, որը, ի դեպ, Դամասկոսում Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ հայերեն լեզվով հրատարակված առաջին հրատարակությունն է, տեղ են գտել նաև թեմային առնչվող արաբերեն բնագրերը, ինչը շահեկան է դարձնում աշխատանքն արաբերեն ընթերցողի համար: Բացի այդ, առաջին անգամ արաբերեն բնագրերից արևելահայերենի են թարգմանվել և գիտական շրջանառության մեջ դրվել հայերի մասին Շեյխ Ֆայեզ Ալ-Ղուսեյնի բոլոր հուշագրություններն ու գրառումները, որոնք հիմնականում ամփոփված են հեղինակի «Ջարգերը Հայաստանում» և «Իմ հուշերը արաբական հեղափոխության մասին» աշխատություններում:

Շեյխ Ֆայեզ Ալ-Ղուսեյնը (1883–1968) սիրիացի փաստաբան է, հայկական ջարդերի ականատես: Ծնվել է Սիրիայի Հաուրան նահանգում: Եղել է բեդվինական Սալլութ ցեղի առաջնորդի որդին: Կ. Պոլսում կրթությունն ավարտելուց հետո երեքուկես տարի աշխատել է որպես Մամուրեթ ալ-Ազիզ (Խարբերդ) վիլայեթի Քյախթայի գավառապետ (կայմակամ): Դամասկոս տեղափոխվելուց եղել է Ազգային խորհրդի (խորհրդարան) անդամ: 1915 թ. հուլիսին ձերբակալվել է հակաթուրքական քարոզչության մեղադրանքով (ըստ ամենայնի անդամակցել է «Արաբական երիտասարդական ընկերությունը»՝ «Ալ-Ֆաթաթին») և քստրվել էրզրում: 1915 թ. օգոստոսից 1916 թ. փետրվար պահվել է Դիարբեքիրում, որտեղից դիմել է փախուստի: Մեծ դժվարություններով հասել է Դեյր Զոր, ապա՝ Բասրա, հետո՝ Հնդկաստան: Հենց այդ դեպքերումների ընթացքում Ֆայեզ Ալ-Ղուսեյնը հանդիպել է հայ գաղթականների, ծանոթացել նրանց

անօգնական ու ողբերգական վիճակին, հայերի թեմայով զրուցել բազմաթիվ օսմանյան պաշտոնյաների, բարձրաստիճան գինվորականների, ինչպես նաև՝ անվանի մարզկանց հետ: Հայերի ողբերգությունը ցնցել է Ֆայեզ Ալ-Ղուսեյնին, ում համար անհասկանալի է թվացել նրանց հետ պատահածի պատճառը:

Ֆայեզ Ալ-Ղուսեյնի հուշերը, մասնավորապես՝ «Ջարդերը Հայաստանում» գիրքը, որն առավել ծանոթ է գիտական հանրությունը, տասնամյակներ շարունակ ծառայել է որպես կարևոր սկզբնաղբյուր Հայոց ցեղասպանության հետազոտության ոլորտում, ինչպես նաև՝ արևելագիտական ու պատմագիտական ուսումնասիրություններում: «Ջարդերը Հայաստանում» գիրքը, որը, ի դեպ, թարգմանվել է մի շարք լեզուներով, այդ թվում՝ անգլերեն, ֆրանսերեն, իտալերեն, գերմաներեն, ռուսերեն, պարսկերեն, անդրադառնում է հիմնականում Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Օսմանյան կայսրության մեջ, հայերի ջարդերին ու տեղահանություններին: Սա նրանց մասին արաբ մտավորականի վկայություններն են, որոնք, ինչպես ինքն է ասում, տեսել ու լսել է ամենահավաստի աղբյուրներից: «Ջարդերը Հայաստանում» աշխատանքը, որը հեղինակն ավարտին է հասցրել Բոմբեյում, 1916 թ. սեպտեմբերին առաջին անգամ հրատարակման է ներկայացվել Կահիրեում, տպագրվել 1916 թ. դեկտեմբերին կամ 1917 թ. սկզբներին, որից անմիջապես հետո կատարվել են ֆրանսերեն ու անգլերեն թարգմանությունները: 1920-ականներից գիրքն ունեցել է արևմտահայերեն մի շարք թարգմանություններ՝ հիմնականում եվրոպական լեզուներից: Ինչ վերաբերում է «Իմ հուշերը արաբական հեղափոխության մասին» աշխատությունը, որը կարևոր նշանակություն ունի Օսմանյան կայսրության արաբական երկրամասերում հակաթուրքական տրամադրությունների և արաբական ազգային շարժման ուսումնասիրման առումով, ապա դրանում հայերի մասին տվյալները շատ դեպքերում դուրս են մնացել ոլորտի մասնագետների ուշադրությունից: Սույն հատորը, որում կցված են նաև Ալ-Ղուսեյնի աշխատությունների արաբերեն բնագրերը, մասնավորապես՝ 1991 թ. Հալեպում տպված «Ջարդերը Հայաստանում» գիրքը, ինչպես նաև հատվածներ 1956 թ. Դամասկոսում լույս տեսած «Իմ հուշերը արաբական հեղափոխության մասին» գրքի առաջին հատորից, լրացնում է այդ բացը:

Նշենք, որ արաբական պատմագիտական միտքը բազմիցս անդրադարձել է Օսմանյան կայսրության մեջ հայերի կոտորածներին: Ֆայեզ Ալ-Ղուսեյնի աշխատանքը, մաս կազմելով գիտական այդ խոսույթին, առավել արժեքավոր է իր աղբյուրագիտական նշանակությամբ: Բացի վկայություններից, մուսուլման արաբ հեղինակը կոշտ քննադատության է ենթարկում իթթիհադականներին՝ հայերի նկատմամբ կիրառած անմարդկային դաժանությունների համար: Հետաքրքրական է, որ Ալ-Ղուսեյնն ամեն կերպ ձգտում է ցույց տալ, որ իսլամը որևէ դեր չունի և չէր կարող ունենալ հայկական ջարդերի կազմակերպման ու իրագործման հարցում, ինչն արաբա-

կան իսլամական հասարակության ներսից հնչող կարևոր դիտարկում է:

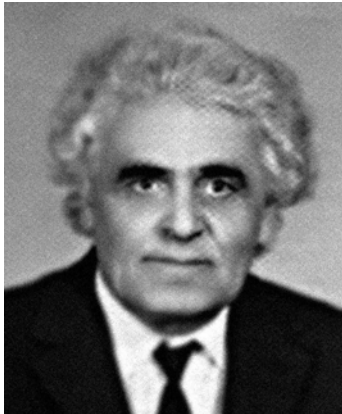
Հարկ է նկատի ունենալ, որ Հայոց ցեղասպանության մասին, մասնավորապես, սիրիական աղբյուրների ուսումնասիրությունն արժեքավոր է Օսմանյան կայսրության ներքին քաղաքականությունը և Հայոց ցեղասպանությունը նոր լույսի ներքո ուսումնասիրելու տեսանկյունից, եթե նկատի ունենանք նաև մազապուրծ եղած հայ գաղթականների հայտնվելը սիրիական անապատներում ու սիրիացիների անմիջական բախումը հայերի ողբերգության հետ: Այս իմաստով, «Սիրիացի արաբ ականատես Փայեզ Ալ-Ղուսեյնի հուշերը Հայոց ցեղասպանության մասին» աշխատությունը կարևոր ներդրում է հայ արևելագիտության, ինչպես նաև ցեղասպանագիտության ոլորտում: Գիրքն ունի թե՛ գիտական և թե՛ քաղաքական կարևոր նշանակություն: Այն կարող է նպաստել նաև Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացին: Բացի այդ, աշխատանքը կարևոր է հայ-արաբական պատմական փոխառնչությունների վերհանման, ինչպես նաև արդի փուլում հայ-արաբական համագործակցության ամրապնդման հարցում:

Նշենք, որ գրքի արաբերեն բաժնում տեղ է գտել նաև սիրիացի անվանի մտավորական, Սիրիայի Արաբական Հանրապետության Ժողովրդական Ժողովի պատգամավոր, Հայաստանի Հանրապետության նախագահի «Երախտագիտության» մեդալակիր դոկտոր Նաբիլ Տոմեի առաջաբանը, ով բարձր է գնահատել Ա. Փոլադյանի և Լ. Սարգսյանի աշխատանքը՝ այն համարելով մեծ ներդրում Հայոց ցեղասպանության պատմության ուսումնասիրության ոլորտում:

ԱՐԱՔՍ ՓԱՇԱՅԱՆ

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ԱՐՏԱՇԵՍԻ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ.
ՄԱՐԴԸ, ԻՆՉՊԵՍ ՈՐ ԿԱՐ
(1921–1977)*

Ես չեմ կարող Հարություն Մարտիրոսյանի խտացրած կերպարը վրձնել այնպես, ինչպես մոտ մեկ տասնամյակ առաջ դա կատարեց մեր ինստիտուտի մեկ այլ երախտավոր՝ դոկտոր Գևորգ Տիրացյանը, իր գործընկերոջ, սերնդակցի, գուցե նաև բախտակցի համար:

Հ. Մարտիրոսյանի մասին իմ տպավորություններն ու հուշերը կարող են լինել աշակերտի, կրտսեր ընկերոջ կամ աշխատակցի, որ նրան ճանաչել է մեծամասամբ աշխատանքային պայմաններում, գիտարշավներում, որտեղ մարդն անկաշկանդ է և իրեն դրսևորում է ամբողջովին:

Հ. Մարտիրոսյան հնագետը և Հ. Մարտիրոսյան մարզը՝ անքակտելիորեն շաղկապված են միմյանց: Մարզը՝ գիտնական էր, և գիտնականը՝ մարզ, բառիս

ամենալայն իմաստով:

Մտավորական հորից ժառանգելով բնական խելք, պոետիկ հոգի և բարձր ինտելեկտ, Հ. Մարտիրոսյանը հնարավորություն է ունեցել զարգացնելու դրանք գիտություն ու մշակույթի կաճառում՝ Լենինգրադի բարենպաստ միջավայրում՝ շփվելով ժամանակի մեծագույն գիտնականների հետ:

Բնատուր ընդունակությունների, անալիտիկ մտքի և անխոնջ աշխատասիրության շնորհիվ, Հ. Մարտիրոսյանն օժտված էր ուժեղ ինտուիցիայով, որն այնքան անհրաժեշտ էր ուսումնասիրող հնագետին: Այդ էր պատճառը, որ իր կարճ կյանքի ընթացքում կարողացավ «թեթևությամբ» շարագրել այնպիսի ծանրակշիռ գրքեր, ինչպիսիք են՝ «Раскопки в Головино» (1954), «Город Тейшебаини» (1961), կոթողային՝ «Армения в эпоху бронзы и раннего железа» (1964), գիտահանրամատչելի՝ «Քարի դարից Ուրարտու» (1971), «Հայաստանի նախնադարյան նշանագրերը և նրանց ուրարտա-հայկական կրկնակները» (1973), «Գիտությունն սկսվում է նախնադա-

* Հեղինակի 2001 թ. ելույթը՝ անվանի հնագետ Հ. Մարտիրոսյանի հիշատակին նվիրված ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի գիտաժողովում: Տպագրվում է Հ. Մարտիրոսյանի մահվան 40-ամյակի առթիվ (խմբ.):

րում» (1978), «Հայաստանի Հնագիտական հուշարձանները» շարքում՝ «Ուշբրոնզեդարյան բնակավայրեր և դամբարանադաշտեր» (№ 2, 1969), Հ. Ռ. Իսրայելյանի համահեղինակությամբ՝ «Գեղամա լեռների ժայռապատկերները» (№ 6, 1971), «Аргитихинили» (№ 8, 1974), «Գեղամա լեռների ժայռապատկերները» (№ 11, 1981) և բազում հոդվածներ:

Ի դեպ, նա տիրապետում էր հայերենին և ռուսերենին հավասարապես, գրավոր խոսքում էլ նույնքան գրավիչ էր: Գիտական բարձր մակարդակ ունենալով հանդերձ՝ գրում էր պարզ, հասկանալի, պատկերավոր և այնքան գեղեցիկ, որ ընթերցողը մինչ այժմ էլ ներքուստ, չի կարողանում այն ընդհատել: Սա նաև հոգու հարց է:

Հ. Մարտիրոսյանը գիտություն մեջ շուտ մարդ էր. թե՛ բանավոր գրույցների ժամանակ, և թե՛ գրավոր աշխատանքները խմբագրելիս, չէր զլանում իր գիտելիքները հաղորդել, նույնիսկ բաժին հանել ուրիշներին, քանի որ վախենալու ոչինչ չուներ. պաշարներն անսպառ էին: Եվ իզուր չէր, որ ժամանակին լենինգրադյան դպրոցի անվանի հնագետներից մեկը, շատ դիպուկ նկատել էր, թե մտքերը նրանից հորդում են այնպես, ինչպես առատություն եղջյուրից:

Անսահմանորեն սիրում էր իր մասնագիտությունը, խստապահանջ էր իր և ուրիշների նկատմամբ: Կարողանում էր ոգևորվել յուրաքանչյուրի հաջողությամբ և ոգևորել մյուսներին: Ուրախությունը մեծ էր լինում դաշտային աշխատանքներից հետո, երբ համընդհանուր քննարկման էին դրվում նոր, արժեքավոր գտածոները (պետք է խոստովանեմ, որ Մարտիրոսյանից հետո, երբ Լոռի Բերդում հայտնաբերվում էին համաշխարհային նշանակության առարկաներ, ուրախությունս փոխվում էր թախծի ու ափսոսանքի, թե ինչու նա չտեսավ այդ ամենը): Նրան հետաքրքրում էին ոչ միայն իր ղեկավարած բաժնի աշխատանքները, այլև՝ ողջ ինստիտուտի: Բավական խոր գիտելիքներ ունենալով, այսպես կոչված, վաղ հայկական, անտիկ և միջնադարյան հնագիտությունից՝ այնուհանդերձ, դուրս չեկավ իր նախընտրած վաղ հնագիտության շրջանակներից: Քաջածանոթ էր հայկական մատենագրությանն ու հայկական ժողովրդական բանահյուսությանը, որոնք լայնորեն օգտագործում էր իր աշխատություններում:

Որպես բաժնի վարիչ՝ Հ. Մարտիրոսյանն «ագատ» էր թողնում կրտսերներին իրենց գիտական դեգերումներում: Այսպիսով, յուրաքանչյուրն իր անհատական մոտեցումն էր դրսևորում տվյալ նյութին կամ հարցին: Չէր միջամտում այնքան ժամանակ, մինչև հոգվածը կամ ատենախոսությունը ներկայացնում էին իրեն: Այստեղ՝ արդեն կարգալու ընթացքում, սկսում էր ոգևորվել և ուղղություն տալ, միաժամանակ լրացումներ կատարել տողերի միջև ու աշխատանքը ձևի բերել: Երբ շարադրանքը չէր բավարարում իրեն, կատակով ասում էր. «Էս ի՞նչ է, փնթոչերեն ե՞ս գրել»:

Նա գիտեր գնահատել մարդուն, նրա աշխատանքը, պետք եղած դեպքում բարձրացնել նրան ու մեծարել: Երբ հավանում էր ներկա-

յացված գործը կամ դրա առանձին հատվածները, անպայման արտահայտում էր իր գոհունակութունը, լուսանկարներում թողնում ջերմ և խրախուսական արտահայտություններ՝ հավատ ներշնչելով երիտասարդ հետազոտողին իր ուժերի նկատմամբ: Հաճախ այցելուների, հյուրերի առկայության դեպքում, ինստիտուտում կամ գիտարշավներում չէր զլանում իր աշխատակիցներին ներկայացնել մեկ առ մեկ, նշելով թե ով ինչով է զբաղվում: Բարձր էր գնահատում գործընկերներին և հաշվի էր նստում նրանց հետ՝ յուրաքանչյուրին գնահատելով ըստ իր արժանիքների: Այստեղ նույնպես չէր վախենում, թե կարող է սովեր ընկնել իր վրա: Նա գիտեր, որ դրանով ավելի է բարձրանում հենց ինքը՝ ղեկավարը, ինչը, ցավոք, բոլորը չէ, որ հասկանում են:

Արգիշթիխնիլի պարսպի մոտ. ձախից աջ՝ Ռաֆիկ Թորոսյան, Յասմիկ Իսրայելյան, Նիկոլայ Յարուբյունյան, Յարուբյուն Մարտիրոսյան, Սեդա Դեվեջյան, Անատոլի Կիֆիշին, Կորյուն Ղաֆադարյան, 1966 թ.:

Կարող էր ժամերով, առանց հոգնելու խոսել հնագիտությունից: 1960–70-ական թվականներին, աշխատանքից դուրս էինք գալիս բոլորս միասին և անշտապ քայլերով, խմբով տուն գնում: Մեր ընկերներից՝ Ռաֆիկ Թորոսյանը, ամբողջ ճանապարհին հնագիտությանը վերաբերող իր անվերջանալի հարցերով զբաղեցնում էր նրան՝ սպունգի նման ներծծելով ամեն մի խոսքը: Դժբախտաբար, նրա ամենախոստումնալից աշակերտները՝ Ռաֆիկ Թորոսյանն ու Հասմիկ Իսրայելյանը, շատ կարճ կյանք ունեցան և չհասցրին իրականացնել իրենց բազում մտահղացումները:

Հիմա, երբ տարիների հեռվից, վերհիշում եմ Հ. Մարտիրոսյանի կյանքից որոշ դրվագներ, մտածում եմ, որ ինչ-որ տեղ մենք նրան լավ չհասկացանք: Կյանքի վերջին տարիներին, երբ վատառողջ էր, գիտարշավների ժամանակ, ցերեկները քիչ էր լինում պեղավայրում. աշխատում էր բազայում: Սակայն երեկոյան դեմ, երբ շոգը մեղմանում էր Արգիշթիխինի «տիրակալը» միայնակ, դահուկային փայտով, սպորտային համազգեստով, դանդաղ, չըջում էր բացված քաղաքի փողոցներով, վերականգնելով քաղաքն իր մտապատկերում և դա մեծ հաճույք էր պատճառում նրան: Մի օր, երբ այսպես չըջելով հասել էր պեղավայր, տեսավ, որ աշխատանքներն ավարտել ենք ժամանակից տասը րոպե առաջ: Վերավորանքի այնպիսի պոռթկում ունեցավ, որ բոլորս ուղղակի քարացանք: Հետագայում մենք դա վերածեցինք զավեշտի՝ առանց հասկանալու, որ նա շտապում էր, ուզում էր շատ բան հասցնել: Բայց մենք այդ ժամանակ ջահել էինք ու առողջ՝ նրան հասկանալու համար:

Ամռան գաղջ երեկոներին, երբ արևը մայր էր մտնում Արգիշթիխինի բլրաշարի ետևում, հավաքում էր բոլորիս, բարձրանում էինք բլրի լանջը կամ զբոսնում ամայի ճանապարհով՝ խմբերգելով իր սիրած հայկական ժողովրդական երգերն ու մեղեդիները, ապա ուշ գիշերին վերադառնում տուն (բազա): Հ. Մարտիրոսյանը պոետիկ հոգի և արտաքին ունեւր: Նրբազգաց էր և ուսմանտիկ: Փայլուն հոգեւոր էր. խոսում էր կազմակերպված՝ կարևորը երկրորդականից զատելով: Խոսքը ծանրակշիռ էր և հավատ էր ներշնչում: Ազդեցիկ մարդ էր ընդհանրապես և ինչքան էլ մտերիմ լինեին հետը, անկարելի էր ակնածանքի ու հարգանքի սահմանը չպահել: Եվ հենց դրա մեջ էր նրա հմայքը:

Տպավորիչ էին մորից՝ տիկին Թագուհուց ժառանգած նրա՝ սպիտակ, գանգուր, գուռզ մազերը, շեշտված կզակը: Մի անգամ կանգառում հանդիպեցինք, խոսեցինք. ինքը հեռացավ: Տեսնեմ, մի կին վազելով մոտեցավ ինձ և հարցրեց՝ ընկերուհի, այդ մարդը Շիրա՞զն էր: Ես ծիծաղեցի և ասեցի՝ ո՛չ, բայց նրա հայրենակիցն է:

Հ. Մարտիրոսյանը մշտական բարեկամներ ունեւր, բայց մշտական թշնամիներ չուներ: Ժամանակ առ ժամանակ կարող էր որևէ մեկից նեղանալ ինչ-որ արարքի համար և այդ մարդը դառնում էր «թշնամի»: Բայց բավական էր, որ նույն մարդը գար իր մոտ ցավերը պատմելու (կարևոր չէր աշխատանքային, թե անձնական), միանգամից հալվում էր և աշխատում ամեն կերպ օգտակար լինել: Նա մեծ երեխա էր:

Խանդոտ էր. վա՛յ նրան, ով իր մտերիմներից կհանդգներ բարյացակամ վերաբերմունք դրսևորել իր, այսպես կոչված, ժամանակավոր «չսիրած» մարդուն: Մի անգամ տնօրենի աշխատասենյակում ժողով էր, ես մի փոքր ուշացած մտա. նստելու տեղ չկար, բազմոցին նստածները սեղմվեցին և ինձ տեղ տվեցին: Ժողովից հետո խոսվել էր ինձանից: Պարզվեց, որ ես այդ րոպեին նստել էի իր համար անցանկալի մարդու կողքին:

Պաշտում էր իր ընտանիքը, երեխաներին, որոնց մասին խոսում էր անթաքույց հպարտությամբ, դեմքի ուրախ արտահայտությամբ: Հյուրասեր էր. սիրում էր հրավիրել իրենց տուն, մանավանդ նոր տարվա առաջին օրը բոլորին ներկայությունը պարտադիր էր: Շատ էր շոյվում, երբ գտվում էինք տիկնոջ՝ տիկին Սեդայի պատրաստած իսկապես համադամ կերակրատեսակներն ու խմորեղենները: Ընտանեկան և նյութական դժվարությունները չէին ընկճում նրան. թողներին սիրում էր անսահման, նրանց համարում էր իր հարստությունը:

Արգիշթիսիսիսիսի բլրի վրա. ծախից աջ. Օնիկ Խնկիկյան, Լևոն Պետրոսյան, Ռաֆիկ Թորոսյան, Սեդա Դեվեջյան, Համիկ Իսրայելյան, Հարություն Մարտիրոսյան, Հարություն Մնացականյան, 1975 թ.:

Հ. Մարտիրոսյանից մենք սովորեցինք բարեխղճություն՝ գիտական աշխատանքում, հարգանք՝ գործընկերոջ նկատմամբ և ընկերական սերտ հարաբերություններ: Շատ էր սիրում ու գնահատում երիտասարդներին, թեև ինքն էլ չհասցրեց տարեց դառնալ և կյանքից հեռացավ վաղ՝ 56 տարեկան հասակում: Կարող էր այժմ էլ մեզ հետ լինել և գուցե արդեն իրագործած լիներ իր մեծ երազանքը՝ գրել «Հայաստանը և Արևելքը» խորագրով մի ծավալուն աշխատություն, որն այժմյան հնագիտության հնարավորությունների պայմաններում կարելի է պատկերացնել, թե ինչպիսին կլիներ:

Այժմ, երբ տեսնում եմ վաղ հնագիտության բաժնում տիրող աշխատանքային բուռն եռուզեռը, գիտարշավներում ձեռք բերված հիանալի արդյունքները, ակամայից հիշում եմ Հ. Մարտիրոսյանի երջանիկ դեմքը, որը, կարծես, սիրով նայում է իր ստեղծած բաժնին, նրա նոր, խոստումնալից սերդին և գոհունակությամբ ժպտում: Ուրեմն, նրա հոգին մեզ հետ է:

ՍԵՂԱ ԴԵՎԵՋՅԱՆ

ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՆՎԻՐՅԱԼԸ
(Լավրենտի Բարսեղյանի ծննդյան 80-ամյակի առթիվ)

Պատմական գիտությունների դոկտոր Լավրենտի Աշոտի Բարսեղյանը ծնվել է 1937 թ. հունվարի 7-ին Երևանում: 1954 թ. արձաթե

մեղալով ավարտել է Քաջարանի միջնակարգ դպրոցը, ընդունվել Երևանի պետական համալսարանի պատմության ֆակուլտետը և այն գերազանցությամբ ավարտել 1959 թ.: Դեռևս ուսանողական տարիներին երևակվեցին Լ. Բարսեղյանի գիտական և կազմակերպչական ընդունակությունները, երբ ղեկավարեց ԵՊՀ ուսանողական գիտական ընկերության խորհուրդն ու ընտրվեց շրջանային խորհրդի պատգամավոր:

Համալսարանն ավարտելու տարին քսաներկուամյա Լ. Բարսեղյանն ընտրվեց կոմերիտմիության Սպանդարյանի շրջկոմի առաջին քարտուղար: Սակայն սերը դեպի հնագիտություն երկու տարի հետո նրան տարավ դեպի ՀԽՍՀ ԳԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, որտեղ էլ պատրաստեց ու 1964 թ. պաշտպանեց իր թեկնածուական թեզը՝ «Հայկական լեռնաշխարհի ցեղային միությունների պատմությունից մ. թ. ա. 15–13-րդ դդ.» թեմայով: Նույն թվականին Լ. Բարսեղյանն ընտրվեց Երևանի քաղխորհրդի պատգամավոր՝ ստանձնելով քաղխորհրդի գործկոմի քարտուղարի պաշտոնը:

Հաշվի առնելով երիտասարդ գիտնականի կազմակերպչական ունակությունները՝ 1967 թ. Լ. Բարսեղյանին նշանակում են ՀԽՍՀ շինարարության պետական կոմիտեի հուշարձանների պահպանության և վերականգնման վարչության պետի տեղակալ: Մոտենում էր քաղաքամայր Երևանի 2750-ամյա հոբելյանը և երկրի ղեկավարները քաջ գիտակցում էին, որ Լ. Բարսեղյանն իր անսպառ էներգիայով ու գիտական պաշարով ամենահարմար թեկնածուն է կառուցվելիք «Էրեբունի» թանգարանի և համանուն ամրոցի վերականգնման աշխատանքները ղեկավարելու համար: Թե որքան անքուն գիշերներ է անցկացրել հատկացված սեղմ ժամկետում հնավայրը և թանգարանային ցուցադրությունը մինչև 1968 թ. հոբելյանական միջոցառումները նախապատրաստելու համար, թե ինչ հնարքների է գիմել շինանյութն ու անհրաժեշտ մյուս պարագաները հայթայթելու ուղ-

ղությամբ, Լ. Բարսեղյանը հիշում ու պատմում էր տասնամյակներ անց:

1968–1972 թթ. նա ղեկավարում է Դսեղում Հովհ. Թումանյանի տուն-թանգարանի և Գառնիի տաճարի վերականգնման աշխատանքները (ճարտարապետ՝ Ա. Սահինյան): Առաջ ընկնելով նշենք, որ հետագա տասնամյակներում ևս Բարսեղյանի կազմակերպչական անուրանալի տաղանդի արգասիքը դարձան համազգային գիտամշակութային արժեք ունեցող Հայաստանի ազգագրության պետական թանգարանը և Հայոց ցեղասպանության ինստիտուտ-թանգարանը:

1973–1978 թթ. Բարսեղյանը գլխավորում է ՀԽՍՀ մշակույթի նախարարության կուլտուր-լուսավորական հիմնարկների վարչությունը: 1978 թ. նախատեսվում էր ավարտին հասցնել Սարղարապատի ճակատամարտի հուշահամալիրի և ազգագրության թանգարանի համակառուցի շինարարությունն ու թանգարանային ցուցադրությունների կազմակերպման աշխատանքները, և Լ. Բարսեղյանը նորից լծվում է մինչ այդ Հայաստանում իր նմանը չունեցող հսկայածավալ նախագծի կյանքի կոչման շնորհակալ գործին: Նա մշակում է Հայաստանի ազգագրության թանգարանի գիտական ցուցադրությունների հայեցակարգը և իր երիտասարդ կոլեկտիվի հետ ձեռնամուխ լինում թանգարանային ցուցադրության կազմակերպմանը: Հարկ է նշել, որ ազգագրության թանգարանի՝ Բարսեղյանի կազմած գիտական ցուցադրության հիմնական սկզբունքները պահպանվել են մինչ օրս: Հայաստանի ազգագրության պետական թանգարանի գիտական ցուցադրության ստեղծման համար 1981 թ. Լ. Բարսեղյանն արժանանում է ԽՍՀՄ մինիստրների խորհրդի մրցանակի: 1984–1985 թթ. նա համատեղության կարգով ղեկավարում է նաև Հայաստանի հեղափոխության պետական թանգարանը:

1985 թ., երբ կրակի ճարակ դարձավ Երևանի մարզահամերգային համալիրը, երկրի ղեկավարությունը գտավ, որ միայն նա կարող է կարճ ժամանակահատվածում կազմակերպել կառուցի վերաշինման և վերակահավորման աշխատանքներն, ու ինչպես միշտ Բարսեղյանը փայլուն կատարեց իրեն վստահված գործը: Հաջորդ տարի Լ. Բարսեղյանը նշանակվում է «Հայգլխհամերգ»-ի տնօրեն: Նրա գործունեության հաջորդ հանգրվանը ՀԽՍՀ մինիստրների խորհրդին առընթեր պատմության և մշակույթի հուշարձանների պահպանության և օգտագործման գլխավոր վարչության պետի բարձր պաշտոնն էր (1988–1991 թթ.): Այս կարճ ժամանակահատվածում Լ. Բարսեղյանն իրականացնում է մի շարք արմատական կառուցվածքային փոփոխություններ պատմամշակութային հուշարձանների պահպանություն, օգտագործման, վերականգնման ոլորտում և կյանքի է կոչում արգելոց-թանգարանների ստեղծման իր գաղափարը, որի հիմնավորումը նրա կողմից առաջ էր քաշվել դեռևս 1970-ական թվականներին: Պատմամշակութային ժառանգության պահպանման և հանրայնացման լավագույն օրինակ էին դարձել Լ. Բարսեղյանի

կողմից մշակված և գիտական հիմնավորում ստացած «Կուժայրի» արգելոցի, Գյուժրու «Քաղաքային կենցաղի և ժողովրդական ճարտարապետության թանգարան»-ի ու Ս. Մերկուրովի տուն-թանգարանի ստեղծումը 1984 թ.: Վերոհիշյալ մշակութային արժեքների ստեղծման համար Լ. Բարսեղյանը 1985 թ. արժանացավ ՀԽՍՀ պետական մրցանակի դափնեկրի կոչման ու պարգևատրվեց ԽՍՀՄ «Պատվո նշան» շքանշանով: Ստանձնելով ՀԽՍՀ մինիստրների խորհրդին առընթեր պատմության և մշակույթի հուշարձանների պահպանության և օգտագործման գլխավոր վարչության պետի պաշտոնը՝ Լ. Բարսեղյանն անմիջապես ձեռնամուխ եղավ պատմամշակութային արգելոցների խիտ ցանցի ստեղծման իր վաղեմի ծրագրին ու կառավարության հաստատմանը ներկայացրեց վարչության կազմում գործող թանգարանների բազայի վրա կազմակերպել «Պատմական միջավայրի պահպանության և պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների միացյալ դիրեկցիա» (վերջինիս իրավահաջորդն այսօր գործող ՀՀ մշակույթի նախարարության «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ-ն է) ստեղծելու նախագիծը, որը հաստատվեց 1988 թ. հուլիսի 14-ի որոշմամբ: Դիրեկցիայի կազմում ընդգրկվեցին Երևանի հիմնադրման պատմության «Էրեբունի» թանգարանը՝ «Կարմիր բլուր» և «Շենգավիթ» մասնաճյուղերով, «Կուժայրի» պատմամշակութային արգելոց-թանգարանը, «Զվարթնոց», «Հաղարծին», «Գոշավանք», «Գլաձոր» պատմա-ճարտարապետական, «Գառնի», «Մեծամոր» պատմահնագիտական, «Տաթև», «Արենի» պատմամշակութային, «Դիլիջանի ժողովրդական ճարտարապետության» արգելոց-թանգարանները և այլն: Լ. Բարսեղյանի ջանքերով Հայաստանում առաջին անգամ ստեղծվեց նաև նոր տիպի բնապատմական արգելոց, որը ներառում էր Եղեգնաձորի շրջանի Արփի գյուղի տարածքում գտնվող կարստային ծագում ունեցող երեք քարանձավ (ներկայիս «Արփի բնապատմական արգելոց»): 1990 թ. Լ. Բարսեղյանը կառավարության հաստատմանն է ներկայացնում պատմամշակութային արգելոց-թանգարանի տիպային կանոնադրությունը, որը հայկական (և ոչ միայն) իրականության մեջ առաջինն էր իր ընդգրկմամբ ու գիտամեթոդական կուռ կառուցվածքով: Արգելոց-թանգարան հասկացության՝ Լ. Բարսեղյանի սահմանումը համարվում է ցայժմ հրապարակում եղածների մեջ լավագույնը: Ահավասիկ մեջբերենք նշված սահմանումը բառացի. «Արգելոց-թանգարանը կազմակերպվում է պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձանների համալիրների և պատմականորեն, էթնիկական, լանդշաֆտային, գեղագիտական տեսակետներից միմյանց փոխկապակցված տարածքների բազայի վրա, որոնք իրենցից ներկայացնում են պատմական, գիտական, ճարտարապետական, գեղարվեստական և մշակութային արժեք: Արգելոց-թանգարանի կազ-

մում կարող են նաև մտնել պատմութան և մշակույթի հուշարձանների հետ համակցված բնության եզակի համալիրները»¹: Լ. Բարսեղյանի հեղինակած ծրագրից երկու տարի հետո միայն ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի համաշխարհային ժառանգութան կոմիտեի 1992 թ. 16-րդ նստաշրջանում ձևակերպվեց «մշակութային լանդշաֆտ» հասկացությունը որպես առանձին կատեգորիա:

1992 թ. Լ. Բարսեղյանը նշանակվեց ՀՀ ԳԱԱ նախագահ, ակադեմիկոս Յ. Սարգսյանի տեղակալ ընդհանուր հարցերի գծով՝ պաշտոնավարելով մինչև 1995 թ.:

Մեծ եղեռնի 90-րդ տարելիցին ընդառաջ կառուցվում էր ցեղասպանութան թանգարանը, որի շինաշխատանքները ժամանակին ավարտին հասնելու, ներքին հարդարանքը, կահավորումը պատշաճ տեսքի բերելու և գիտական ցուցադրութան հայեցակարգը ստեղծելու համար Հայաստանի այն ժամանակվա ղեկավարութունն ավելի հարմար թեկնածու չգտավ, քան Լ. Բարսեղյանը: Իրեն հատուկ անսպառ եռանդով նա լծվեց գործի և ստեղծեց, հիրավի, լուրջ ակադեմիական հիմնարկ, որը, նրա իսկ պահանջով, ներգրավվեց ԳԱԱ համակարգում՝ որպես թանգարան-ինստիտուտ՝ համալրելով գործող հայագիտական գիտահետազոտական հաստատութունների շարքը: Լ. Բարսեղյանի օրոք թանգարան-ինստիտուտը վերածվեց ցեղասպանագիտութան լուրջ ակադեմիական կենտրոնի և նրա անմիջական մասնակցութամբ ձեռնարկվեց Հայոց ցեղասպանութան ճանաչման ու դատապարտման ուղղութամբ տարբեր երկրների խորհրդարանների և միջազգային կազմակերպութունների կողմից կազմակերպված քննարկումների նյութերի հրատարակման գործը: Հայերեն լեզվով լույս տեսան Հունաստանի, Կանադայի, Ֆրանսիայի, Մեծ Բրիտանիայի, Ավստրալիայի, Իտալիայի խորհրդարանների, Ժողովուրդների մշտական դատարանի և Եվրոխորհրդարանի որոշումներն ու նիստերի արձանագրութունները: Լ. Բարսեղյանի ջանքերով ցեղասպանութան ինստիտուտ-թանգարանը լույս ընծայեց ժամանակի հայ անվանի պատմաբանների, ցեղասպանագետների, մշակութաբանների և այլոց աշխատութունները՝ նվիրված Հայոց Մեծ եղեռնին: Մինչ թանգարան-ինստիտուտի պաշտոնավարման ավարտը՝ 2006 թ., Լ. Բարսեղյանը միջազգային տարբեր գիտական համաժողովներում և գիտական նստաշրջաններում (Ստրասբուրգ, Հռոմ, Փարիզ, Բուենոս-Այրես, Մայնի Ֆրանկֆուրտ) հանդես է գալիս զեկուցումներով, որոնցում արծարծվում էին ոչ միայն Հայոց Մեծ եղեռնի, այլև ընդհանուր ցեղասպանագիտական հիմնախնդիրները:

¹ Դ. Պողոսյան. Արգելոց-թանգարանների ցանցի ձևավորումը Հայաստանում 1980–1990-ական թթ., Հայոց պատմութան ու մշակույթի նվիրյալը. – Հանրապետական գիտական նստաշրջանի նյութերի ընտրանի, նվիրված անվանի պատմաբան, թանգարանագետ Լավրենտի Աչոտի Բարսեղյանի ծննդյան 80-ամյակին, Երևան, 2018, էջ 39:

1998 թ. Լ. Բարսեղյանը «Հայ ժողովրդի ծագման և կազմավորման հարցերը պատմագիտության մեջ» թեմայով պաշտպանում է դոկտորական թեզ՝ ստանալով պատմական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճան:

2005–2007 թթ., Համատեղության կարգով, Լ. Բարսեղյանը կրկին ղեկավարում է Սարդարապատի հուշահամալիրը և Հայաստանի ազգագրության պետական թանգարանը: 2007 թ. դասախոսական աշխատանքի է անցնում Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական ինստիտուտի կուլտուրայի ֆակուլտետում՝ հետագայում վարելով Թանգարանագիտության ամբիոնի վարիչի պաշտոնը: Բարսեղյան տեսաբանի և պրակտիկ թանգարանագետի հսկայական գիտելիքներն ու փորձը չափազանց անհրաժեշտ էր մանկավարժական բուհի համար այս նոր մասնագիտության կայացման և արհեստավարժ թանգարանային աշխատողների պատրաստման համար: Մինչև իր մահկանացուն կնքելը՝ 2014 թ., Լ. Բարսեղյանը ղեկավարեց հիշյալ ամբիոնը՝ իր շուրջ հավաքելով փորձառու թանգարանագետների և երիտասարդ կադրերի, որոնց շնորհիվ այսօր ունենք թանգարանագիտական նոր դպրոց:

Դեռևս ուսանողական տարիներին Լ. Բարսեղյանի գիտական մեծ ներուժը չէր վրիպել ժամանակի շատ ականավոր հայագետների սուր աչքից: Մեծանուն հայագետ Կ. Ղաֆաղարյանի փայլուն դասախոսություններից ոգևորված՝ Լ. Բարսեղյանն ու իր համակուրսեցիներն ընտրեցին հնագիտություն մասնագիտացումը՝ հետագայում դառնալով այս գիտաճյուղի աչքի ընկնող ներկայացուցիչներ՝ Արամ Քալանթարյան, Սեդա Դեկչյան, Ժորես Խաչատրյան, Ֆրինա Բաբայան, Աղավնի Ժամկոչյան:

Արդեն 1959 թ. քսաներկուամյա Լ. Բարսեղյանը նորաստեղծ «Պատմա-բանասիրական հանդեսի» 2-րդ համարում լույս ընծայեց «Պալեոլիթյան կայան Հայաստանի հյուսիսում» գիտական հաղորդումը, որը խոստումնալից գիտական ապագայի դռներ էր բացում երիտասարդ հնագետի առջև: Ի տարբերություն իր համակուրսեցիների՝ Լ. Բարսեղյանը նախընտրեց հայոց պատմության հնագույն շրջանի, հինարևելյան պետությունների հետ կապված՝ հայոց նախապատմության ուսումնասիրությունը: Հայ հնագիտության սյուներից մեկը՝ պրոֆեսոր Հարություն Մարտիրոսյանը, մեծ ցանկություն և հույսեր ունեն, որ երիտասարդ հնագետը կգբազվի խեթագիտությամբ:

1961 թ. Բարսեղյանի ղեկավարած հնագիտական արշավախումբը պեղումներ է իրականացնում Նոյեմբերյանում հայտնաբերված Ք. ա. X–XI դդ թվագրվող դամբարանադաշտում: Հաջորդ տարի Գեղամա լեռներում կատարած հետախուզական հետազոտության արդյունքում նա հայտնաբերեց վեց «վիշապաքար» (կամ վիշապ-կոթողներ), որոնց մասին գիտական հաղորդումը հրատարակվեց «Պատմա-բանասիրական հանդեսի» 1967 թ. № 4-ում: 1963 թ., գլխավորելով Մեծամորի հնագիտական արշավախումբը, Լ. Բարսեղյանը սկիզբ

դրեց հնավայրի երկարամյա պեղումներին: Նրա 1960-ական թվականների գիտական գործունեությունն արդյունքը Ք. ա. XV դ. կազմակերպված Հայաստան-Ազգի ցեղային միությունից սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների և քաղաքական պատմության ամբողջացումն էր՝ հնագիտական ու աղբյուրագիտական տվյալների համադրմամբ: Լ. Բարսեղյանն առաջիններից մեկն էր հայագիտության մեջ, ով փորձեց հիմնավորել Ք. ա. XX դ. հիշատակվող Արմանի երկիրը Հայկական լեռնաշխարհում տեղադրելու վարկածը՝ «Պատմա-բանասիրական հանդեսի» 1964 թ. № 2-ում հրատարակելով «Դիտողություններ Արմանի, Արմե, Ուրմե երկրների մասին» հոդվածը:

Երիտասարդ գիտնականի հետաքրքրությունների շրջանակը չէր սահմանափակվում միայն Հայկական լեռնաշխարհի տարածքում կազմակերպված հնագույն ցեղային միությունների ուսումնասիրություններով: Նա կարողացավ հավաքել և հրատարակել ուրարտական 190 նշանագիր (հերոգլիֆ): Ուրարտական գրավոր հուշարձաններում հանդիպող այս նշանագրերը շուրջ 100 տարի առաջ հայտնի էին դարձել գերմանացի գիտնական Լեհման-Հաուպտի Տոսպ-Վան մայրաքաղաքում կատարած պեղումներից, ինչպես նաև հետագայում բացված ուրարտական այլ հուշարձաններից, որոնց վերլուծությունն էր նվիրված ԳԱ «Լրաբեր հասարակական գիտություններ» ամսագրի 1967 թ. № 2-ում ուսերեն լեզվով հրատարակված հոդվածը:

Ավելի ուշ Լ. Բարսեղյանը ձեռնամուխ եղավ հայ ժողովրդի ծագման և կազմավորման հարցերին նվիրված պատմագիտական ժառանգության ամբողջացման գործին՝ հավաքելով հայ ժողովրդի ծագման և կազմավորման մոլթ ու խրթին հարցերին առնչվող համարյա բոլոր սկզբնաղբյուրները՝ սկսած խելթական, հինարևելյան աղբյուրներից, հունական, արաբական պատմիչների, աշխարհագրագետների երկերից, հայկական մատենագրությունից, մարդաբանական տվյալներից, մինչև հայ և օտար պատմագրության մեջ ու ժամանակակից անվանի հայագետների ուսումնասիրությունների արդյունքները: Պատմագրական այս եզակի հետազոտության ժամանակագրական ընդգրկումը հիրավի հսկայական էր, դրա միայն պատմագիտական բաղադրիչը ներառում էր V դարից մինչև XX դարի 70-ական թվականներն ընկած ժամանակահատվածը:

1996 թ. լույս տեսավ Լ. Բարսեղյանի «Հայ ժողովրդի ծագման և կազմավորման պրոբլեմները պատմագիտության մեջ» աշխատությունը, որն իր տեսակի մեջ եզակի է հայագիտության մեջ: Նրա պրպտումների շնորհիվ առաջին անգամ հայ պատմագրության մեջ ի մի բերվեցին պատմագիտական, հնագիտական, հնէամարդաբանական ու մատենագիտական ուսումնասիրությունների արդյունքները, որոնց գիտական բարձր մակարդակը ըստ արժանավունյն գնահատվեց շատ հայագետների կողմից: ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Գագիկ Սարգսյանը, բարձր գնահատելով Լ. Բարսեղյանի գիտական աշխատանքը, շեշտել է հեղինակի օբյեկտիվությունը, բարեխղճությունը,

անաչառությունը՝ համարելով այն կարևոր ներդրում հայ պատմագրության պատմության մեջ²:

Լ. Բարսեղյան գիտնականը, պետական և մշակութային գործիչն անջնջելի հետք է թողել բոլոր այն բնագավառներում, որոնց առնչվել է իր երկարատև աշխատանքային գործունեության ընթացքում: Անսահման աշխատասիրությունը, գործին անմնացորդ նվիրվելը, խստապահանջությունը, բժախնդրությունը, ցանկացած թերացման հանդեպ անհանդուրժողականությունը Լ. Բարսեղյան անհատի այցեքարտն էին:

ԿԱՐԻՆԵ ԲԱԶԵՅԱՆ,
ԳՐԻԳՈՐ ԱՂԱՆՅԱՆ

² Ս. Դեվեջյան, Ֆ. Բաբայան. Գիտնականը, թանգարանագետը, ընկերը, Հայոց պատմության ու մշակույթի նվիրյալը. – Հանրապետական գիտական նստաշրջանի նյութերի ընտրանի, նվիրված անվանի պատմաբան, թանգարանագետ Լավրենտի Աչոտի Բարսեղյանի ծննդյան 80-ամյակին, էջ 5:

ԲԱԶՄԱՎԱՍՏԱԿ ԱՐՎԵՍՏԱԲԱՆԸ ԵՎ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԸ
(ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Վիգեն Ղազարյանի ծննդյան
75-ամյակի առթիվ)

Լրացավ ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի կերպարվեստի բաժնի վարիչ, ԳԱԱ թղթակից անդամ, ՀՀ մշակույթի վաստակավոր գործիչ, արվեստագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր Վիգեն Հովհաննեսի Ղազարյանի ծննդյան 75-ամյա հոբելյանը:

Վ. Ղազարյանը ծնվել է 1943 թ. մարտի 16-ին Երևանում: 1960-ին ավարտելով Երևանի Ա. Խանջյանի անվան միջնակարգ դպրոցը՝ ընդունվում է Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական ինստիտուտի նկարչության և տարրական կրթության մեթոդիկայի բաժինը, որն ավարտել է 1965-ին:

1965–1966 թթ. Վ. Ղազարյանն աշխատում է պարբերական մամուլի և ռադիոյի լուրերի թարգմանիչ «Արմտագի» («Արմենպրեսի») թարգմանչական բաժնում, 1967–1968 թթ.՝ Հայկական սովետական հանրագիտարանում որպես կրտսեր գիտաշխատող, կազմում է մի շարք բառացանկեր (հայոց լեզվի քերականության, կերպարվեստի, բալետի և այլն), 1968–1969 թթ. էլ՝ Հայաստանի պետական պատկերասրահում որպես էքսկուրսավար:

1969 թ. Վ. Ղազարյանն ընդունվում է ՀԽՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի Արվեստի ինստիտուտի կերպարվեստի բաժնի ասպիրանտուրա, 1975 թ. պաշտպանում է թեկնածուական ատենախոսություն «Սարգիս Պիճակ» թեմայով, ստանում արվեստագիտության թեկնածուի գիտական աստիճան և աշխատանքի անցնում Արվեստի ինստիտուտում՝ նախ որպես կրտսեր, հետագայում՝ ավագ, առաջատար ու գլխավոր գիտական աշխատող: 1988 թ. առ այսօր նա Արվեստի ինստիտուտի կերպարվեստի բաժնի վարիչն է: Վ. Ղազարյանն Արվեստի ինստիտուտի գիտական խորհրդի անդամ է, իր ստեղծման օրից՝ 1996 թ. ի վեր, ինստիտուտի գիտական աստիճանաշնորհման 016 մասնագիտական խորհրդի անդամ (1996–2008-ին՝ նախագահի տեղակալ):

1992 թ. Վ. Ղազարյանը Ռուսաստանի Դաշնության մշակույթի նախարարության Արվեստագիտության ինստիտուտում (Մոսկվա) պաշտպանում է դոկտորական ատենախոսություն՝ «Խորանների մեկնությունները» թեմայով, և նրան շնորհվում է արվեստագիտության դոկտորի գիտական աստիճան: 2000 թ. նա ստանում է

պրոֆեսորի գիտական կոչում: 2010 թ. ընտրվում է ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ:

Զուգահեռաբար, ընդհատումներով, որպես թարգմանիչ Վ. Ղազարյանն աշխատել է Հայաստանի հեռուստառադիոպետկոմի Միյուլոքի բաժնում, 1990–2000-ական թթ. եղել ՀՀ կառավարութայանն առընթեր գիտական թեմաների հաստատման հանձնաժողովի անդամ:

Ղայն ու ընդգրկուն են հետազոտողի գիտական հետաքրքրությունների շրջանակները: Նրան հավասարապես զբաղեցրել է թե՛ հայ միջնադարյան կերպարվեստի, թե՛ արդի հայ նկարիչների և քանդակագործների (այդ թվում՝ Արշիլ Գորկի, Մարտիրոս Սարյան, էդվարդ Իսաբեկյան, Արամ Իսաբեկյան, Գագիկ Ղազարյան, Վաղարշակ Արամյան, Կարեն Սմբատյան, Անդրանիկ Կիլիկյան) ստեղծագործութայն հետազոտությունը:

Վ. Ղազարյանը Երևանում ու Մոսկվայում հայերեն և ռուսերեն լեզուներով հրատարակված արվեստագիտական տասնյակ գրքերի ու ալբոմների, այդ թվում՝ 1981-ին Մոսկվայում լույս տեսած «Մատենադարան» պատկերագրքի (համահեղինակ՝ Ս. Մանուկյան), ինչպես նաև Երևանում, Թիֆլիսում, Մոսկվայում, Իտալիայի տարբեր քաղաքներում, Նյու Յորքում և այլուր հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն լեզուներով տպագրված շուրջ 150 գիտական, քննադատական, հանրագիտարանային հոդվածների հեղինակ է:

1980-ին Արվեստի ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ հրատարակվում է Վ. Ղազարյանի անդրանիկ մենագրությունը՝ «Սարգիս Պիծակ» աշխատությունը, որը նվիրված էր կիլիկյան մանրանկարչութայն կարևորագույն դեմքերից մեկի՝ XIV դ. առաջին կեսի մանրանկարիչ Սարգիս Պիծակի ստեղծագործութայն ուսումնասիրութայնը: Մատենադարանի ձեռագրերի հիման վրա հետազոտողը ներկայացնում է պիծակյան ձեռագրերում Մեծ Հայքի և կիլիկյան մանրանկարչական արվեստի սինթեզը պայմանավորող պատմական, գաղափարական-գեղարվեստական նախադրյալները, հետազոտում մանրանկարների պատկերագրությունը, Պիծակի արվեստի ոճական-կառուցվածքային առանձնահատկությունները, որոշում է նրա տեղն ու դերը հայ միջնադարյան մանրանկարչութայն հարուստ պատմութայն մեջ: Վ. Ղազարյանի գիտական ուսումնասիրութայն մեջ Կիլիկյան Հայաստանի վերջին մեծանուն մանրանկարիչը ներկայացված է նորովի, որպես ոչ թե անկումնային նկարիչ, այլ նորարար, որը դիմում է պատկերային և պատկերագրական նոր համակարգի, բերում է գունագծային նոր հետևողական մոտեցում, թորոս Ռոսլինի ու կիլիկյան արվեստի ծաղկման շրջանի դինամիկ կոմպոզիցիաների փոխարեն ստեղծում երկրաչափորեն հավասարակշռված հորինվածքներ և հավասարակշռված դարձնում նույնիսկ միմյանց վրա պատկերված կոմպոզիցիաները:

Բոլորովին այլ խնդիրներ են առաջադրված և մշակված 1984-ին հրատարակված «Սյուլթետային մանրանկարը Կիլիկիայում (XIII դարի վերջ – XIV դարի սկիզբ)» մենագրութայն մեջ, որտեղ ներկայացվում են ավետարանական սյուլթետների պատկերային անմիջական

վերարտադրության եղանակները, դրանց անտիկ և քրիստոնեական ակունքները, վերարտադրության պատկերագրական-սիմվոլիկ կողմը: Տարբեր ձեռագրերի համեմատական վերլուծությանը արվեստաբանը ցույց է տալիս ավետարանիչների պատկերների պատկերագրական էվոլյուցիան, ներկայացնում ամենահարուստ՝ «Ութ մանրանկարիչների ավետարանի» (Մատ. № 7651) մանրանկարների նկարագրական ցանկը: Հեղինակը փորձել է ճշտորեն առանձնացնել այն պատկերները, որոնք ուղղակի, գրեթե նույնությանը արտանկարված են հունական X–XI դդ. մի նշանավոր ձեռագրից (Ֆլորենցիա), ուսումնասիրել ոչ միայն հիմնական, այլև երկրորդական թեմաների պատկերագրությունը:

Դոկտորական ատենախոսության հիմնական արդյունքների հիման վրա 1995-ին հրատարակվում է Վ. Ղազարյանի «Խորանների մեկնություններ» ուսումնասիրությունը, իսկ 2004-ին՝ «Մեկնություններ խորանաց (Արվեստի տեսության միջնադարյան հայկական բնագրեր)» աշխատությունը՝ տասներկու տեքստերի մանրամասն տարբերակներով:

2009-ին հրատարակվում է Ա. Աղասյանի, Մ. Հասրաթյանի, Հ. Հակոբյանի և Վ. Ղազարյանի «Հայ արվեստի պատմություն» կոլեկտիվ հիմնարար աշխատությունը, որն ամփոփում է Հայ արվեստի գլխավոր ճյուղերի, այսպես կոչված, «պլաստիկ արվեստների» ճարտարապետության և կերպարվեստի զարգացման պատմությունը՝ հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը: Աշխատության հեղինակները 2009 թ. արժանանում են ՀՀ Պետական մրցանակի՝ կերպարվեստի ոլորտում:

Հայ միջնադարյան կերպարվեստի պատմական ուղին է լուսաբանվել Վ. Ղազարյանի և Հ. Հակոբյանի «Հայ միջնադարյան կերպարվեստի պատմություն» աշխատությունում (2012), որտեղ առանձնացված են ճարտարապետական քանդակագործությունը, վաղ միջնադարյան կոթողները, խաչքարերը, որմնանկարչությունը, մանրանկարչությունը, դեկորատիվ-կիրառական արվեստը և սրբապատկերը:

Վ. Ղազարյանը մասնակցել է տասնյակ միջազգային գիտաժողովների Հայաստանում, Արցախում, Վրաստանում, Ռուսաստանում, Իտալիայում, ԱՄՆ-ում, դասախոսություններ կարդացել Մոսկվայի պետական համալսարանի և Գերմանիայի Վարբուրգի համալսարանի սաների համար (Երևանում ու Դիլիջանում), ամառային դասընթացներ վարել Վենետիկի Ֆոսկարիի համալսարանում:

Վ. Ղազարյանը խմբագիր է մի շարք գիտական աշխատությունների, թարգմանությունների՝ ռուսերենից, անգլերենից, գերմաներենից և գրաբարից:

Արդյունաշատ է վաստակաշատ արվեստաբանի մանկավարժական գործունեությունը: Տասնամյակներ շարունակ դասավանդելով Երևանի գեղարվեստի պետական ակադեմիայում (ԵԳՊԱ)՝ նա իր փորձն ու գիտելիքներն է փոխանցում ապագա արվեստաբաններին: 2000 թ. առ այսօր նա ԵԳՊԱ-ի արվեստագիտության և հումանիտար առարկաների ամբիոնի վարիչն է, գիտական խորհրդի անդամ է, ԵԳՊԱ «Տարեգրքի» գլխավոր խմբագիրը:

Վ. Ղազարյանը դասախոսել է նաև Խ. Աբովյանի անվան Հայկական պետական մանկավարժական համալսարանում (ՀՊՄՀ), ղեկավարել պետական ավարտական քննությունների հանձնաժողովները:

Անուրանալի է Վ. Ղազարյանի ներդրումը երիտասարդ գիտական կադրերի պատրաստման գործում. նրա ղեկավարությամբ պաշտպանվել է թեկնածուական 28 ատենախոսություն: Նրա սաներն այսօր աշխատում են ինչպես ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտում, այնպես էլ ԵԳՊԱ-ում, Երևանի պետական համալսարանում, Մատենադարանում, Հայաստանի պատմության թանգարանում, Հայաստանի ազգային պատկերասրահում, ՀՊՄՀ-ում և այլուր:

Գիտական և մանկավարժական աշխատանքներին զուգընթաց՝ Վ. Ղազարյանը զբաղվել և զբաղվում է նկարչությամբ. 2002 թ. Հայաստանի նկարիչների միության անդամ է: Չնայած մշտական զբաղվածությանը՝ նա չի թողել տարբեր տեխնիկաներով նկարելը, որի արդյունքը եղավ 2002 թ. նկարիչների միության սրահում արվեստաբանի նկարների ցուցահանդեսն ու 2008 թ. ԵԳՊԱ-ի տեր և տիկին Բոյաջյանների ցուցասրահում կազմակերպված նկարների անհատական ցուցահանդեսը: 2015 թ. էլ նրա նկարների անհատական ցուցահանդեսը կազմակերպվեց նկարիչների միության սրահում: Օրերս՝ հոբելյանին ընդառաջ, հրատարակվեց Վ. Ղազարյանի նկարների պատկերագիրքը:

1997-ից Հայաստանի գրողների միության անդամ միջնադարագետ արվեստաբանի ստեղծագործական գործունեության մեջ կարևոր տեղ է գրավում պոեզիան. 2016-ին ՀՀ մշակույթի նախարարության աջակցությամբ «Նաիրի» հրատարակչությունը լույս ընծայեց Վ. Ղազարյանի բանաստեղծությունների և ուսեսերենից, անգլերենից ու գերմաներենից կատարած բանաստեղծական թարգմանությունների (Մայակովսկի, Գյոթե, Շեքսպիր, Օսկար Ուայլդ, XX դ. անգլո-ամերիկյան պոեզիա) «Պատուհաններ: Բանաստեղծություններ» խորագրով ժողովածուն, որը նվիրեց «նրբագույն բանաստեղծ և Նարեկավանքի դպրոցը լուսաբանող սիրելի Հրաչյա թամրագյանի հիշատակին»:

Գիտական ու գիտակազմակերպական վաստակի համար Վ. Ղազարյանն արժանացել է ՀՀ մշակույթի վաստակավոր գործչի պատվավոր կոչման (2006), պարգևատրվել ՀՀ կրթության և գիտության նախարարության «Հուշամեդալով» (2008), ԳԱԱ Պատվոգրով (2003) ու Վաստակագրով (2018):

Ջերմորեն շնորհավորելով մեր գործընկերոջը հոբելյանի կապակցությամբ՝ մաղթում ենք արևշատություն և գիտաստեղծագործական նորանոր նվաճումներ:

ԱՆՆԱ ԱՍԱՏԻՅԱՆ

«ԱՐՑԱԽԵՐ ԳՆՅՈՑ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ ՊԱՅՔԱՐԻ
 ԲԱՌՈՒԴԻՆԵՐՈՒՄ» ԽՈՐԱԳՐՈՎ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎ՝
 ՆԿԻՐՎԱԾ ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՆՈՐ ՇՐՋԱՓՈՒԼԻ 30-ԱՄՅԱԿԻՆ

2018 թ. փետրվարի 23-ին ՀՀ ԳԱԱ նախագահության նիստերի դահլիճում տեղի ունեցավ «Արցախը հայոց պետականության համար պայքարի քառուղիներում» խորագրով միջազգային գիտաժողով՝ նվիրված Արցախյան շարժման նոր շրջափուլի 30-ամյակին: Այն կազմակերպել էին ՀՀ ԳԱԱ հայագիտության և հասարակական գիտությունների բաժանմունքը և Երևանի պետական համալսարանը (ԵՊՀ): Գիտաժողովի աշխատանքներին մասնակցեցին ՀՀ ԳԱԱ նախագահ, ակադեմիկոս Ռադիկ Մարտիրոսյանը, Մայր Աթոռի արտաքին հարաբերությունների և արարողակարգի բաժնի պետ տեր Նաթան արքեպիսկոպոս Հովհաննիսյանը, Արցախի Հանրապետության Ազգային ժողովի նախագահ Աշոտ Ղուլյանը, ՀՀ սփյուռքի նախարար Հրանուշ Հակոբյանը, ՀՀ արտաքին գործերի նախարարի տեղակալ Շավարշ Քոչարյանը, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոսներ, գիտնականներ, բուհերի ղեկավարներ, մտավորականներ:

Գիտաժողովը բացեց ԳԱԱ նախագահ, ակադեմիկոս Ռադիկ Մարտիրոսյանը: Արժևորելով Արցախյան շարժումը՝ նա, մասնավորապես, նշեց, որ այն բարձրացրեց մեր ժողովրդի արժանապատվությունը, օրինակ հանդիսացավ բազմաթիվ ժողովրդական շարժումների համար: Գիտաժողովին ընթերցվեց Արցախի Հանրապետության նախագահ Բակո Սահակյանի խոսքը, որում, մասնավորապես, նշվում էր, որ արցախցին համախմբեց համայն հայությունը մեկ կարգախոսի շուրջ՝ «Հայր պետք է ապրի իր սեփական հողում, ազատ ու անկախ, շենացնի իր պապերի երկիրը և կերտի սերունդների ապագան»: Նաթան արքեպիսկոպոսի առաջարկով գիտաժողովի մասնակիցները մեկ ընդհանուր լուծված հարցեցին կյանքից հեռացած այն բոլոր նվիրյալների հիշատակը, ովքեր կանգնած են եղել շարժման ակունքներին: Այնուհետև ընթերցվեց Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի օրհնության խոսքը, որում ներկայացվեց արցախցիների ազատագրական պայքարի ոգեշնչող ու կազմակերպիչ Գանձասարի կաթողիկոսության դերը: Ընթերցվեց նաև Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Արամ Ա-ի հայրապետական օրհնության մեջ, քրիստոնեական ջերմ սիրով ու ազգային վառ ապրումներով տոգորված ողջույնի խոսքը: ԵՊՀ ռեկտոր Արամ Սիմոնյանն ասաց, որ արցախյան պայքարը ցույց տվեց, որ հայ ժողովուրդն իր միասնության մեջ անսասան է: Ներկաներին ողջունեց նաև ԳԱԱ հայագիտության և հասարակական գիտությունների բաժանմունքի ակադեմիկոս քարտուղար Յուրի Սուվարյանը, ով, անդրա-

դառնալով արցախահայությունից ազատագրական պայքարի պատմությունը, հատուկ արժեքներ Արցախյան շարժման վերջին շրջափուլը, որն ամենևին էլ պատահականություն չէր, այն ունեցել է պատմական ավանդույթներ: ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի տնօրեն Աշոտ Մելքոնյանը, ողջունելով գիտաժողովի մասնակիցներին, հիշեցրեց, որ 30 տարի առաջ՝ 1988 թ. փետրվարի 23-ին, Պատմության ինստիտուտում կոլեկտիվի ժողով հրավիրվեց, որի ժամանակ ընդունվեց մի որոշում՝ գիտություն ներկայացուցիչների ողջույնի խոսքը հայ ժողովրդին և պատրաստակամությունը պատմական տեղեկանք ներկայացնել Արցախի հայկականության վերաբերյալ: Այնուհետև ցուցադրվեց ՀԽՍՀ գիտությունների ակադեմիայի բազմակողմ հավաքված ժողովրդի առջև 30 տարի առաջ տեսագրված այդ որոշման ներկայացման տեսանյութը:

Այնուհետև հանդես եկան գիտաժողովի առաջին մասի հիմնական զեկուցողները՝ Մոդեստ Կոլերովը, Ստանիսլավ Տարասովը և Աշոտ Մելքոնյանը:

«Ռեզնում» տեղեկատվական գործակալության գլխավոր խմբագիր, քաղաքական վերլուծաբան Մոդեստ Կոլերովը «Ազգային պետություններ» սկզբունքը ստալինյան ԽՍՀՄ-ում» վերնագրով զեկուցման մեջ ասաց, որ «Պատմության մեջ, ցավոք, չկա լիարժեք պատմական արդարություն, բայց կա հավերժ սուրբ պայքար այդ արդարության համար»: Անդրադառնալով խորհրդային պատմությանը՝ նա նշեց, որ իշխանության եկած կոմունիստները երկիրը ղեկավարում էին որոշակի սկզբունքներով: Այդ սկզբունքներից էր ազգային պետությունների ստեղծումը յուրաքանչյուր ազգի համար: Դրա նպատակը երկրի սահմաններին ազգային միավորումների տեսքով պաշտպանական վահանների ստեղծումն էր: Ազգային պետություններն ունեին տարբեր մակարդակներ: Կոմունիստների համար կար նաև Կարմիր Արևելքի ծրագիրը և, հետևապես, ԼՂԻՄ-ի ստեղծումը իշխանության համար արտաքին խնդիրների հավասարակշռման գործիք էր, նույնպիսի գործիք էր, օրինակ, Մոնղոլիան, որը դիտվում էր որպես հակակշիռ Չինաստանի ազդեցության ուժեղացման համար: Բանախոսը զուգահեռներ անցկացրեց խորհրդային տարբեր հանրապետությունների (Ուկրաինայի, Բելառուսի) ստեղծման պատմության հետ: Այնուհետև անդրադարձավ մեծ տերությունների շահերի բախմանը Օսմանյան Թուրքիայի և Ռուսաստանի կայսրության ժառանգությանը տիրանալու համար ու վերլուծեց դրա հետևանքները:

Ռուս վերլուծաբան Ստանիսլավ Տարասովի զեկուցման թեման էր «Հայաստանի Հանրապետության և Արցախի անվտանգությունը Մեծ Մերձավոր Արևելքի աշխարհաքաղաքականության համատեքստում»: Նա ասաց, որ միջազգային գիտաժողովը խնդիրներ վերհանելու լավ հնարավորություն է ընձեռում: Նրա խոսքով տարածքը, որտեղ այսօր երեք պետություն կա՝ Հայաստան, Ադրբեջան ու Վրաստան, կայուն սահմաններ չունի: Բանախոսը նշեց, որ

դժվար է ասել, թե 5–6 տարի հետո ո՞ր պետության հետ սահմանակից կլինի Հայաստանը, Վրաստանն ընդհանրապես կլինի՞, թե՞ ոչ, ի՞նչ սահմաններ կունենա Ադրբեջանը կամ ինչպե՞ս կձևափոխվի Հայաստանի և Թուրքիայի սահմանը: Նա չբացառեց Թուրքիայի սահմանների փոփոխման հնարավորությունը, նշեց, որ անհասկանալի է իր դաշնակցի նկատմամբ ԱՄՆ-ի վարած քաղաքականությունը, որը հստակ քայքայիչ բնույթ ունի: Ըստ վերլուծաբանի՝ Լեոնային Ղարաբաղի հակամարտությունը սառեցված վիճակում է, և արտաքին դերակատարներին ձեռնտու չէ այս պահին լուծել այդ հիմնախնդիրը: Իսկ դրա պատճառները, ըստ Ս. Տարասովի, կապված են Մերձավոր Արևելքի հետ: Նա նշեց, որ Ռուսաստանում վատ գիտեն ԼՂ խնդրի գեներտիկան, քանզի այն գիտում են ԽՍՀՄ պատմության համատեքստում, մինչդեռ այն շատ ավելի բարդ է: Զեկուցողը նաև դիմեց Հայ պատմաբաններին՝ իրենց աշխատանքներն ավելի շատ ուսներեն ու այլ լեզուներով հրատարակելու կոչով՝ նշելով, որ այլապես առաջանում է տեղեկատվության պակաս, որը փորձում է լցնել Ադրբեջանը:

Աշոտ Մելքոնյանը հանդես եկավ «Արցախը Հայոց պետականության պատմության հոլովույթում» զեկուցմամբ: Նա հակիրճ ներկայացրեց Հայոց պետականության պատմությունը՝ անդրադառնալով Հայոց պատմության տարբեր փուլերում Արցախի դերակատարությանը: Նշեց, որ մեր պատմագրությունն այդ առումով բացթողում ունի: Բոլոր դասագրքերում գրված է, որ Բագրատունիների թագավորության անկումից հետո մինչև 1918 թ. մայիսը մենք այլևս չենք ունեցել պետականություն: Դրանով անտեսվում էին այն պետականությունները, որոնք պահպանվեցին Անիի թագավորության անկումից հետո: Շատ դեպքերում երկրի առանձին հատվածների պետականությունը մեզանում ընկալվել է որպես անջատողականություն՝ որպես պետականության տրոհում: Հայոց պետականության պահպանման գործում մեծ է եղել եկեղեցու դերը և պատահական չէ, որ կաթողիկոսը սկսեց կոչվել Ամենայն Հայոց: Բերելով Արցախի մելիքությունների օրինակը՝ բանախոսը հիմնավորեց, որ միգրացիոն չէր պահպանել պետությունն ամբողջ Հայաստանի տարածքում, բայց առանձին հատվածներ կրել են պետականության բեռը: Արցախը միշտ ներկայացվել է ազատագրական ծրագրերում (Հովսեփի էմինի, Մովսես Սարաֆյանի) որպես Հայոց պահպանված պետականության օրինակ:

Համլետ Հարությունյանը հանդես եկավ «Արցախը Անդրկովկասի տարածաշրջանում տերությունների վարած քաղաքականության համատեքստում 1918–1920 թթ.» վերնագրով զեկուցմամբ, որում ընդգծեց Արցախի առանցքային դերակատարությունը Հայոց պետականության համար պայքարի քառուղիներում: Եվ դա հատկապես 1918–1920 թթ., երբ կովկասահայության առջև ընտրություն էր դրված՝ կամ մնալ ուսական կայսրության փլատակների տակ, կամ դիմակայել բոլոր մարտահրավերներին ու պաշտպանել ապրե-

լու իր իրավունքը: Բանախոսը ներկայացրեց Արցախում տիրող իրավիճակը 1917 թ. Ռուսաստանում տեղի ունեցած 2 հեղափոխությունների, ինչպես նաև Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո ստեղծված ուժերի նոր հարաբերակցության համատեքստում: Դժվարին իրավիճակում Արցախի առաջին (1918 թ. հուլիսի 22–26) ու երկրորդ (1918 թ. հուլիսի 22–26) համագումարներում երկրամասը հռչակվեց անկախ վարչաքաղաքական միավոր և մերժեց ընդունել ադրբեջանական գերիշխանությունը: Դրան հետևեցին թուրք-ադրբեջանական զորքերի մարտական լայնածավալ գործողություններն Արցախում և արցախցիների հերոսական դիմադրությունը: Գերմանիան, իսկ հետո Համաձայնության երկրները, ի դեմս Մեծ Բրիտանիայի, իրենց հետաքրքրություններն ունեին տարածաշրջանում: Նրանք խիստ կարևորում էին Ադրբեջանի դերը, որ հայտնի էր իր հակառուսական գործելակերպով: Դա նպաստավոր դաշտ ստեղծեց Ադրբեջանի կողմից հայկական նոր կոտորածների համար: Սակայն արցախցիների դիմադրությունը խախտեց նվաճողների պլանները: 1919 թ. սեպտեմբերին թատերաբեմում հայտնվեց Խորհրդային Ռուսաստանը: Ադրբեջանին սիրաշահելու քաղաքականությունը շարունակեց նաև քեմալական Թուրքիայի հետ դաշնակցած Խորհրդային Ռուսաստանը:

Հրանտ Աբրահամյանը «Լեռնային Ղարաբաղի խորհրդայնացումը» վերնագրով զեկուցման մեջ նշեց, որ 1919 թ. օգոստոսի 22-ի Ադրբեջանի և Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի միջև կնքված պայմանագրի համաձայն Ղարաբաղը ժամանակավորապես հայտնվել էր Ադրբեջանի կազմում: 1920 թ. մարտի կեսերին Արցախ – Զանգեզուր սահմանին կենտրոնացած 80 հազարանոց ադրբեջանական ուժերը սպառնում էին հայերին նոր կոտորածներով: Ապրիլի 14-ին երկրամասը պաշտպանելու համար Դրաստամատ Կանայանը (Դրոն) մարտական ուժերով մտավ Արցախ: Մի քանի օր անց Նժդեհը Զանգեզուրից իր զորքով նույնպես մտավ Արցախ, Դիզակի շրջան, չեզոքացնելով սպառնացող վտանգը: Վարանդան և Դիզակը հայտարարվեցին Հայաստանի Հանրապետության մաս: Ապրիլի 25-ին արցախահայության Գրդ համագումարը հռչակեց Արցախի միացումը Հայաստանի Հանրապետությանը: Իրավիճակը, սակայն, փոխվեց Ադրբեջանի խորհրդայնացումից հետո: Նախկին մուսավաթականներն այժմ հանդես էին գալիս բոլշևիկյան կարգախոսներով և ընդունվել էին Կարմիր բանակի շարքերը: Շուտով Կարմիր բանակը մուտք գործեց Արցախ, ցանկացած դիմադրություն դաժանորեն ճնշվում էր: Արյունահեղությունից խուսափելու համար մայիսի 25-ին Դրոն մեկնում է Գորիս: Մայիսի 26-ին Վարանդայի Թաղավարդ գյուղում արցախահայության 10-րդ համագումարն Արցախը հայտարարում է խորհրդային: Արցախցիների հույսերը, որ դա կօգնի միավորվել մայր հայրենիքի հետ, չարդարացան, քանի որ շուտով պարզ դարձավ բոլշևիկներն Արցախը հանձնելու են Ադրբեջանին:

Վահրամ Բալայանը հանդես եկավ «Ազատագրական պայքարի դրսևորումները ԼՂԻՄ-ում (1920–1940-ական թթ.)» վերնագրով գեկուցմամբ: Բանախոսը նշեց, որ խորհրդայնացումից հետո Արցախը մի քանի անգամ ապստամբել է Ադրբեջանի հայակուլ քաղաքականութայան դեմ: Առաջինը Թևան Ստեփանյանի գլխավորած ազատագրական շարժումն էր (1918–1921 թթ.), որի ճնշումից հետո պայքարը չդադարեց: 1920-ականների սկզբին արցախահայութայան ազատագրական պայքարը համակարգում էր 1921 թ. Թավրիզում ստեղծված «Ղարաբաղի ազատագրման միությունը»: 1922–1923 թթ. Մարտակերտում ծավալվեց Գ. Դանիելյանի և Մովսես Քոթեհի խմբի պայքարը: 1925–1929 թթ. Ջրաբերդում գործում էր մի այլ զինված ջոկատ՝ Սերգեյ Բալայանի գլխավորությամբ: 1928–1929 թթ. Ալեքսանդր Տեր-Սարգսյանի գլխավորությամբ 25 հոգանոց խումբ էր գործում հյուսիսային Արցախում: 1925 թ. Անդրկովկասի կոմկուսի 4-րդ համագումարում, վկայակոչելով այս իրողությունները, ՀամԿ(բ)Կ Հյուսիս-Կովկասյան երկրկոմի առաջին քարտուղար Ս. Օրջոնիկիձենն ստիպված եղավ հայտարարել, որ այդ ամենի պատճառն ադրբեջանցիների վարած քաղաքականությունն է: Հատուկ քննություն անցկացվեց, որի ընթացքում բացահայտվեց Ադրբեջանի վարած խտրական քաղաքականությունը: Միևնույն ժամանակ, 1925–1927 թթ. Արցախի շրջկենտրոններում մասսայական խուզարկություններ և ձերբակալություններ եղան: Չնայած դրան՝ Արցախում դիմադրական շարժումները շարունակվեցին նաև 1930-ական թվականներին:

Էդիկ Մինասյանն «Արցախյան շարժման նոր շրջափուլը» վերնագրով գեկուցման մեջ նախ հակիրճ անդրադարձավ արցախահայութայան պայքարի նախորդ փուլերին, ապա հանգամանորեն խոսեց արցախյան շարժման վերջին փուլի, դրա պատճառների և սկզբնավորման մասին, ներկայացրեց շարժման հիմնական իրադարձությունները թե՛ Արցախում, թե՛ Հայաստանում: Բանախոսը հատուկ շեշտադրեց Արցախյան շարժման ընթացքում ունեցած ձեռքբերումները: Նախ, ԼՂԻՄ մարզխորհուրդը ԽՍՀՄ պատմության մեջ առաջին անգամ, առանց վերադաս կուսակցական մարմինների հրահանգի, ինքնուրույն որոշում կայացրեց, փետրվարյան բազմահազարանոց ցույցերը, նաև քաղաքական հստակ պահանջներով գործադուլները առաջինն էին երկրի պատմության մեջ, ի դեմս Ղարաբաղ կոմիտեի՝ հանրապետության բնակավայրերում և հիմնարկներում ստեղծվեցին շարժման կառույցներ, ԼՂՀ խնդիրը մեծ հնչեղություն ձեռք բերեց ոչ միայն ԽՍՀՄ-ում, այլև միջազգային ասպարեզում:

Ուշագրավ էր Կարեն Խաչատրյանի «ԼՂԻՄ-ի կազմավորումը և տարածքային կորուստները (1920–1930-ական թթ.)» վերնագրով գեկուցումը: Բանախոսն ասաց, որ մինչև 1921 թ. կեսերը Լեռնային Ղարաբաղն անկախ վարչատարածքային միավոր էր, ըստ էության, սուվերեն պետական կազմավորում և երբեք չի եղել արհեստականորեն ստեղծված ադրբեջանական հանրապետության մաս: Թեպետ

Հայաստանի տարածքներից առաջինը խորհրդայնացավ Լեռնային Ղարաբաղը, սակայն խորհրդային իշխանությունների կողմից երկրամասը 1921 թ. հուլիսի 5-ին նվիրաբերվեց Ադրբեջանին՝ տալով ինքնավար մարզի կարգավիճակ: Ադրբեջանի իշխանությունները փորձեցին դիմադրել և խուսափել ինքնավարության տրամադրումից: Միայն 1923 թ. հուլիսի 7-ի որոշմամբ Ադրբեջանը ստիպված եղավ ինքնավարություն տրամադրել մարզին: 1921 թ. հուլիսի 5-ի որոշմամբ ինքնավարությունը պետք է տրվեր ամբողջ Ղարաբաղին, որի տարածքը կազմում էր 8000 քառակուսի մետր, սակայն 1930-ական թվականների վերջերին Ղարաբաղին մնաց ընդամենը 4400 քառակուսի մետր: Բացի այդ, ստեղծվեց արհեստական մի միավորում՝ Կարմիր Քուրդիստանը, որով Հայաստանն ու Արցախն արհեստականորեն բաժանվեցին: Հետագայում Կարմիր Քուրդիստանը վերացավ (դա այսօրվա Քաշաթաղն է): Արցախյան շարժման ընթացքում, փաստորեն, հաջողվեց վերադարձնել այդ կորցրած տարածքները, ուստի դրանք բռնազավթված տարածքներ չեն:

Ալեքսանդր Մանասյանը հանդես եկավ «Արցախյան հիմնախնդրի լուծման իրավական հիմքերը» վերնագրով գեկուցումով: Արցախյան հակամարտության լուծման ուղիների քննարկման ժամանակ հաճախ, ասաց նա, Արցախի պատմական պատկանելիության հարցը չի դիտարկվում: Քաղաքական իրականությունն այնպիսին է, որ մինչև XX դարասկիզբը տարածաշրջանում չի եղել «Ադրբեջան» անունով պետություն: 1920 թ. խորհրդային Ադրբեջանը հիմնվել է որպես ոչ ազգային հանրապետություն (այդ տեսակետից այն միակն է եղել ԽՍՀՄ-ում) և չի համապատասխանում Մ. Կոլերովի բերած շրջանակին: Այնուհետև ստեղծված Ղարաբաղի ինքնավար մարզը նույնպես այդ բանաձևից չեղում էր, քանի որ Ղարաբաղի ամբողջ հայությունը դրանում չընդգրկվեց: Ընդ որում՝ Ղարաբաղում կային պետականության բոլոր ատրիբուտները, որոնք պահանջվում էին ինքնավարություն տալու համար: Բանախոսը, հանգամանորեն վերլուծելով խորհրդային և միջազգային իրավական փաստաթղթերը՝ հիմնավորեց, որ իրավական լուրջ հիմքեր կան հիմնախնդրի լուծման համար: Իսկ դա նախ ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքն է, ապա՝ այն իրողությունը, որ իր ստեղծման օրվանից Ադրբեջանը ցեղասպան պետություն է: Ադրբեջանն իր իրավական կապերը ԼՂՀ-ի և Նախիջևանի հետ կորցրել է 1991-ի օգոստոս-հոկտեմբերին նախկին Ադրբեջանական ԽՍՀ իրավահաջորդությունից հրաժարվելու ակտով:

Լիլիթ Զաքարյանն «Անկախության գաղափարի արմատավորումը հայ հասարակության գիտակցության մեջ Արցախյան շարժման ընթացքում» վերնագրով գեկուցման մեջ ներկայացրեց, թե ինչպես 1988 թ. փետրվարին սկսած Արցախյան շարժման ընթացքում հնարավոր դարձավ վերականգնել կորցրած անկախությունը: Շարժումը նպաստեց ազգային ինքնագիտակցության աճին, ազգային գաղափարի շուրջ ազգի համախմբմանը: Շարժման սկզբում անկախութ-

յան հարց չէր դրվում, քանի որ *ԽՍՀՄ*-ը համարվում էր հայ ժողովրդի գոյատևման միակ երաշխիքը: Անկախություն գաղափարի արմատավորմանը նպաստեցին հետևյալ հանգամանքները. *ԽՍՀՄ*-ի ներսում հայ ազգի ապահովվածության առասպելի վերացումը, որը հետևանք էր Ադրբեջանում կազմակերպված հայերի ջարդերի և դրանց անպատժելիության, արտաքին ապահովության զգացողությունների կորուստը, որը խորհրդարանական սահմանի խախտման հետևանք էր, *ԽՍՀՄ*-ում *ԶԼՄ*-ներում ծավալվող հակահայկական հիստերիան: Դրան նպաստեցին նաև երկրի սոցիալ-տնտեսական դժվարությունները, որոնք կապված էին անընդհատ կրկնվող շրջափակումների և որպես հետևանք՝ վառելիքաֆեներգետիկ ճգնաժամի ու պարենային դժվարությունների հետ, էկոլոգիական ծանր դրությունը և այդ հարցի անընդհատ շահարկումը, երկրաշարժի գոտում վերականգնողական աշխատանքների դանդաղկոտությունը: Որոշակի դեր ունեցան նաև սոցիալիզմին հակադրվող միջազգային ուժերի կողմից ազգային հարցի շահարկումները: 4-ամսյա պայքարի արդյունքում Արցախյան շարժման ղեկավարների մի մասը եկավ անկախության գաղափարի՝ որպես զարգացման այլընտրանքային տարբերակի գիտակցմանը: 1988 թ. սեպտեմբերի 9-ին բազմահազարանոց բազմությունն առաջին անգամ վանկարկեց «Անկախություն» բառը:

Վարդան Դևրիկյանի «Արցախյան շարժման և պատերազմի ռազմաքաղաքական փուլերը» վերնագրով զեկուցման մեջ 1988–1994 թթ. Արցախյան պայքարը ներկայացվեց հետևյալ պարբերաբաժանմամբ.

1. 1988–1989 թթ. ազգային վերագարթոնքի և քաղաքական փաստաթղթերի ու որոշումների շրջան, երբ Արցախի և Խորհրդային Հայաստանի կողմից ընդունվում էին համապատասխան որոշումներ, որոնց Ադրբեջանի իշխանությունները դեմ էին արտահայտվում:

2. 1990–1991 թթ. սաֆոնովա-պոլյանիչկոյական ռեժիմի բռնությունների և հայ բնակչության բռնի տեղահանման շրջան:

3. 1991 թ. աշնանից 1994 թ. մայիսյան զինադադար՝ Արցախյան պատերազմի շրջան:

Փաստագրական տվյալներով և ականատեսի վկայությամբ բանախոսը հիմնավորեց, թե այս երեք փուլից յուրաքանչյուրը ինչպես արտահայտվեց կրակային հզորությունների և զինտեխնիկայի կիրառման, Գորիս–Լաչին–Ստեփանակերտ ճանապարհի գործարկման, Ստեփանակերտի օդանավակայանի և Արցախի կենսապահովման ներքին ցանցի գործունեության վրա: Զեկուցման հիմքում ընկած էր այն դրույթը, որ Արցախյան պատերազմի փուլերը և ընդլայնման ընթացքը պայմանավորված չէր միայն հակամարտության ներքին զարգացմամբ, այլ ուղիղ համեմատական էր *ԽՍՀՄ* քայքայմանը, որի արդյունքում երկրամասից դուրս բերվեցին *ԽՍՀՄ* ներքին զորքերը, Ստեփանակերտի գունդը և Հազրուլթի սահմանապահ ուղեկալը: Ստեղծված ռազմաքաղաքական իրավիճակում նորահռչակ

Հանրապետությունը միայնակ մնաց Ադրբեջանի դեմ ու տեական մարտերով նվաճեց իր անկախությունը իրավունքը:

Արժրուն Հովհաննիսյանի «Հայ ռազմարվեստը Արցախյան պատերազմում» վերնագրով զեկուցման մեջ ներկայացվեց Ֆիդայական ջոկատներից կանոնավոր բանակ անցնելու հետագիծը: Բանախոսը նշեց, որ բանակի անհրաժեշտությունը ի հայտ եկավ ինքնապաշտպանական տեղային մարտերի հենց սկզբից: Շուշիից Ստեփանակերտի անխնա ռմբակոծությունն ապացուցեց, որ անհրաժեշտ է մաքրել թևերն ու թիկունքը: Ռազմական գործողությունների որոշման կայացման և պլանավորման աշխատանքներն իրականացվում էին ԼՂՀ ՊՈՒ շտաբում: 1992 թ. մարտից սկսեցին համալիր աշխատանքներ՝ մշակվեց միասնական պլան, հակառակորդի կրակային խոցման պլանավորում, կազմակերպվեց հետախուզությունը: Ռազմական գործողությունը սկսելուց առաջ ուժերի և միջոցների միջին հարաբերակցությունը եղել է ամբողջ ճակատում 1:2,6 ի օգուտ հակառակորդի, իսկ գինամթերքով՝ ավելի մեծ: Շուշիի և Լաչինի գործողությունները դարձան Ֆիդայական պայքարի գագաթնակետը, բայց պայքարը շարունակելու համար նոր ձևեր էին հարկավոր: 1992 թ. հունիսի 20-ին անցկացվեց մասնակի գորահավաք, որին ենթակա էին 18–40 տարեկան տղամարդիկ, ինչպես նաև հատուկ պատրաստություն ունեցող 19–30 տարեկան կանայք (սա եզակի դեպք էր հայոց պատմության մեջ): 1992 թ. օգոստոսի 15-ին ստեղծվեց Պաշտպանության պետական կոմիտեն: Իրականացվեց ԶՈՒ կառուցվածքային վերակազմավորում: 1993 թ. պատերազմում արմատական բեկում եղավ: Հայկական ուժերը միջոցների սակավության խնդիրը լուծեցին խառը զրահախմբերի և զորքերի խուսավարման խնդիրների միջոցով: Կիրառվեց կառավարվող ապակենտրոնացման մոդելը:

ԼԻԼԻԹ ԶԱՔԱՐՅԱՆ

ՆՈՐԱՅՐ ԲԱԳՐԱՏԻ ՍԱՐՈՒԽԱՆՅԱՆ

Կյանքի 83-րդ տարում կյանքից հեռացավ վաստակաշատ պատմաբան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության պատմության բաժնի առաջատար գիտաշխատող Նորայր Բագրատի Սարուխանյանը:

Նորայր Սարուխանյանը ծնվել է 1935 թ. մայիսի 1-ին Գորիսի շրջանի Տեղ գյուղում: 1953 թ. ընդունվել է Երևանի պետական համալսարանի պատմության ֆակուլտետը: 1963 թ. հոկտեմբերի 1-ին ընդունվել է ՀԽՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի ասպիրանտուրան:

1961 թ. սեպտեմբերից մինչև 1963 թ. հոկտեմբերի 1-ը աշխատել է ՀԽՍՀ նախարարների խորհրդին առընթեր Ռազիո-

հեռուստապետկոմի պրոպագանդայի խմբագրությունում որպես ավագ խմբագիր:

1968 թ. պաշտպանել է թեկնածուական ատենախոսություն՝ «Արևելյան Հայաստանի Ռուսաստանին միացման պրոբլեմը մինչ-հեղափոխական հայ պատմագրության մեջ» թեմայով:

1970 թ. աշխատել է ԳԱ պատմության ինստիտուտում, սկզբում՝ կրտսեր, այնուհետև՝ ավագ գիտաշխատող: 1970–1984 թթ. աշխատել է «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթի խմբագրի առաջին տեղակալ:

1986–1991 թթ. վարել է «Հայգիրք» հանրապետական վարչության տնօրենի պաշտոնը: 1991–1993 թթ. աշխատել է ՀՀ ԳԱԱ պատմության և տնտեսագիտության բաժանմունքի գիտական քարտուղար:

1998 թ. պաշտպանել է դոկտորական ատենախոսություն՝ «Հայկական հարցը մինչխորհրդային հայ հասարակական-քաղաքական մտքի և պատմագրության մեջ» թեմայով:

Մի շարք մենագրությունների և տասնյակ գիտական հոդվածների հեղինակ է:

Բազմահամուտ պատմաբանի, հրաշալի ընկերոջ և մարդու հիշատակը միշտ վառ կմնա նրան ճանաչողների սրտերում: Վշտակցում ենք հանգուցյալի հարազատներին անդառնալի կորստյան առթիվ:

ՀՀ ԳԱԱ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ, ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՀՈՉԱԿՄԱՆ 100-ԱՄՅԱԿԻ ԱՌԹԻՎ

Արարատ Հակոբյան – Հայաստանի անկախության ուղին3
Վալերի Թունյան – Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հռչակումը (ռուս.)20
Գայանե Մախնուրյան – Նախիջևանի խնդիրն ամերիկյան քաղաքականության
մեջ (1919–1920 թթ.) (ռուս.)35
Անուշավան Ջաքարյան – Սերգեյ Գորոդեցկու երևանյան տպավորությունները
(1919 թ. ապրիլի վերջ – մայիսի սկիզբ) (ռուս.)56

I

Յուրի Սուվարյան, Վալերի Միրզոյան – Հովհան Օձնեցու փիլիսոփայական և
կառավարչական հայացքները (Հովհան Օձնեցու գահակալության
1300-ամյակի առթիվ)68
Քնարիկ Ավագյան – ԱՄՆ-ի հայերի մասնակցությունն ու նպաստը կիլիկյան
կամավորական շարժմանը (1916–1920 թթ.) (1918 թ. Արարայի ճակա-
տամարտում «Հայկական լեգեոնի» տարած հաղթանակի
100-ամյակի առթիվ)82
Անուշավան Ջաքարյան – Ջապել Եսայան. ազգային-հասարակական գործիչը
(ծննդյան 140-ամյակի առթիվ)102
Աելիտա Դոլուխանյան – Մ. Վ. Լակրոզի հայագիտական հետաքրքրությունները ...124
Ռուբեն Միրզախանյան – Գրական-գեղարվեստական խնդրումները
Խորհրդային Հայաստանում (1926–1934 թթ.)134
Ռուբեն Սահակյան – Միլիցիայի կազմակերպումը Վանի նահանգում
(1915 թ. հոկտեմբեր – 1916 թ. սեպտեմբեր)149

II

Հայկ Նազարյան – Ղարղանեյան ռազմավարական փակուղին161
Ավետիս Զարությունյան – Քրդերի անօրենությունները Վանի նահանգում և
իթթիհատական կառավարության վերաբերմունքը (1908–1912 թթ.)174
Աշխեն Բասենցյան – Հայերի զորակոչն օսմանյան բանակ (1914–1917 թթ.)191
Անուշ Ապրեսյան – Հանգի դրսևորումները Գրիգոր Նարեկացու «Մատեան
ողբերգութեան» երկում և աշխարհաբար թարգմանություններում207
Վահագն Գրիգորյան – Երեբունյքի տաճարի թվագրման խնդիրը կամ որտեղ են
գտնվել Բագարան և Երվանդավան քաղաքները217

Երվանդ Գրեկյան – Քաղաքաշինությունը և քաղաքաշինական միտքը Բիայնիլի-Ուրարտուում	225
---	-----

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Աելիտա Ղուլխանյան – Նիկոլայ Յովհաննիսյան – 85	256
Լիլիթ Յարությունյան – Յարություն-Ռեմոն Գևորգյան. Յայոց ցեղասպանությունը. ամբողջական պատմություն	263
Գագիկ Յարությունյան, Վահե Ստեփանյան – Ռուբեն Ավագյան. XVI–XIX դդ. դատաստանագրքերը և ազգային դատավարությունը աշխարհի հայկական գաղթօջախներում (նրանց պատմական հայրենիքից դուրս) և արդի իրականությունները (ռուս.)	266
Աշոտ Գալստյան – Անդրանիկ Կարապետյան. Կրկնությունը և զեղչումը ժամանակակից հայերենում, գիրք Ա: Կրկնություն	270
Յրաչյա Բալոյան – Գրիգոր Նարեկացի. մատենագիտություն	273
Արաքս Փաշայան – Սիրիացի արաբ ականատես Ֆայեզ Ալ-Ղուսեյնի հուշերը Յայոց ցեղասպանության մասին	277

ՄԵՐ ԵՐԱԽՏԱՎՈՐՆԵՐԸ

Սեդա Դեվեջյան – Յարություն Արտաշեսի Մարտիրոսյան. մարդը, ինչպես որ կար (1921–1977)	280
Կարինե Բազեյան, Գրիգոր Աղանյան – Գիտության և մշակույթի նվիրյալը (Լավրենտի Բարսեղյանի ծննդյան 80-ամյակի առթիվ)	285

ՄԵՐ ՅՈՐԵԼՅԱՐՆԵՐԸ

Աննա Ասատրյան – Բազմավաստակ արվեստաբանը և մանկավարժը (ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Վիգեն Ղազարյանի ծննդյան 75-ամյակի առթիվ)	292
---	-----

ԳԻՏԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔ

Լիլիթ Զաքարյան – «Արցախը հայոց պետականության համար պայքարի քառուղիներում» խորագրով միջազգային գիտաժողով՝ նվիրված Արցախյան շարժման նոր շրջափուլի 30-ամյակին	296
---	-----

ԼՐԱՏՈՒ

Նորայր Բազրատի Սարուխանյան	304
---	-----

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ, СООБЩЕНИЯ

К 100-ЛЕТИЮ ПРОВОЗГЛАШЕНИЯ
ПЕРВОЙ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ

Арагат Акопян – Путь независимости Армении	3
Валерий Тунян – Провозглашение Первой Республики Армения (на русск. яз.)	20
Гаянэ Махмуриян – Проблема Нахичевана в американской политике (1919–1920 гг.) (на русск. яз.)	35
Анушаван Закарян – Ереванские впечатления Сергея Городецкого (конец апреля – начало мая 1919 г.) (на русск. яз.)	56

I

Юрий Суварян, Валерий Мирзоян – Философские и управленческие взгляды Иоанна Одзнеци (к 1300-летию восшествия на престол Иоанна Одзнеци)	68
Кнарлик Авакян – Участие и содействие армян США добровольческому движению киликийцев (1916–1920 гг.) (к 100-летию победы, одержанной «Армянским легионом» в Арарайском сражении 1918 г.)	82
Анушаван Закарян – Запел Есяян: национально-общественный деятель (к 140-летию со дня рождения)	102
Аэлига Долуханян – Арменоведческие интересы М. В. Лакроза	124
Рубен Мирзаханян – Литературно-художественные брожения в Советской Армении (1926–1934 гг.)	134
Рубен Саакян – Организация милиции Ванской провинции (октябрь 1915 г. – сентябрь 1916 г.)	149

II

Айк Назарян – Дарданелльский стратегический тупик	161
Аветис Арутюнян – Произвол курдов в Ванской области и позиция иттихадского правительства (1908–1912 гг.)	174
Ашхен Басенцян – Призыв армян в османскую армию (1914–1917 гг.)	191
Ануш Апресян – Проявления рифмы в «Книге скорбных песнопений» Григора Нарекаци и в переводах на современный армянский язык	207
Ваагн Григорян – Вопрос датировки Ереруйкской базилики или где находились города Багаран и Ервандаван	217
Ерванд Грекян – Градостроительство и градостроительная мысль в Биайнили – Урарту	225

РЕЦЕНЗИИ

Աննա Դոլուխանյան – Николай Ованнисян – 85	256
Լիլիթ Արությունյան – А.-Раймонд Кеворкян. Геноцид армян	263
Գագիկ Արությունյան, Վահե Տեփանյան – Рубен Авакян. Судебники и национальное судопроизводство в армянских колониях мира в XVI–XIX вв. (вне их исторической родины) и современные реалии (на русск. яз.) ...	266
Արմատ Գալստյան – Անդրանիկ Կարապետյան. Повтор и эллипсис в современном армянском языке, книга 1: Повтор	270
Րաչյա Բալոյան – Григор Нарекаци: библиография	273
Արակс Քաշայան – Воспоминания сирийского очевидца Файеза Эль-Гусейна о Геноциде армян	277

НАШИ ЗАСЛУЖЕННЫЕ ДЕЯТЕЛИ

Տեփա Դեվեճյան – Արություն Արտաշեսովիչ Մարտիրոսյան: человек, каким он был (1921 – 1977)	280
Կարինե Բազեյան, Գրիգոր Ագանյան – Преданность науке и культуре (к 80-летию со дня рождения Лаврентия Барсеґяна)	285

НАШИ ЮБИЛЯРЫ

Աննա Ասատրյան – Заслуженный искусствовед и педагог (к 75-летию члена- корреспондента НАН РА Вигена Казаряна)	292
--	-----

НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ

Լիլիթ Զակարյան – Международная научная конференция «Арцах на перепутьях борьбы за восстановление армянской государствен- ности», посвященная 30-летию Арцахского движения	296
--	-----

ХРОНИКА

Նորայր Բաղրատովիչ Տարուխանյան	304
--	-----

CONTENTS

ARTICLES, REPORTS

ON THE CENTENNIAL OF THE PROCLAMATION
OF THE FIRST REPUBLIC OF ARMENIA

Ararat Hakobyan – The path of independence of Armenia	3
Valery Tunyan – The proclamation of the First Republic of Armenia (in Russian)	20

Gayane Makhmourian – The problem of Nakhijevan in the American policy (1919–1920) (in Russian)	35
Anushavan Zakaryan – Sergey Gorodetsky’s impressions of Yerevan (the end of April – the beginning of May, 1919) (in Russian)	56

I

Yuri Suvaryan, Valeri Mirzoyan – Hovhan Odznetsi’s philosophical and managerial views (On the 1300th anniversary of the enthronement of Hovhan Odznetsi)	68
Knarik Avagyan – The participation and contribution of the USA Armenians to the Cilician voluntary movement (1916–1920) (On the occasion of the 100th anniversary of the victory of the “Armenian Legion” at the Arara battle in 1918)	82
Anushavan Zakaryan – Zabel Yesayan: a national-public figure (Dedicated to the 140th birth anniversary)	102
Aelita Dolukhanyan – The Armenological interests of V. M. Lacroze	124
Ruben Mirzakhanyan – Literary-fiction ferment in Soviet Armenia (1926–1934)	134
Ruben Sahakyan – The organization of the police of the province of Van (October 1915 –September 1916)	149

II

Hayk Nazaryan – The Dardanelles strategic impasse	161
Avetis Harutyunyan – Kurdish outrages in the province of Van and the approach of Ittihat government (1908–1912)	174
Ashkhen Basentsyan – The conscription of Armenians to the Ottoman army (1914–1917)	191
Anush Apresyan – The manifestation of rhyme in “Book of Lamentation” by Grigor Narekatsi and its translations into modern Armenian language	207
Vahagn Grigroyan – The problem of dating the basilica of Yereruyk or where the cities of Bagaran and Yervandavan were located	217
Yervand Grekyan – The city-building and town-planning mindset in Biainili-Urartu	225

BOOK REVIEWS

Aelita Dolukhanyan – Nikolay Hovhannisyan – 85	256
Lilit Harutyunyan – Harutyun-Remon Gevorgyan: the Armenian Genocide: a general history	263
Gagik Harutyunyan, Vahe Stepanyan – Ruben Avagyan. Codes of laws and national legal proceedings in the Armenian colonies of the world in the XVI–XIX cc. (out of their historical native land) and modern realities (in Russian)	266
Ashot Galstyan – Andranik Karapetyan. Repetition and ellipsis in modern Armenian, Book I. Repetition	270
Hrachya Baloyan – Grigor Narekatsi: bibliography	273

Araks Pashayan – Syrian Arab eyewitness Fayez Alghussein about the Armenian Genocide	277
--	-----

OUR HONOURED SCHOLARS

Seda Devejyan – Harutyun Artashes Martirosyan: the man, as he was (1921–1977)	280
Karine Bazeyan, Grigor Aghanyan – The devotee of science and culture (on the 80th birth anniversary of Lavrenty Barseghyan)	285

OUR JUBILEES

Anna Asatryan – The honoured art critic and pedagogue (On the 75th birth anniversary of corresponding member of NAS RA Vigen Ghazaryan)	292
---	-----

SCIENTIFIC LIFE

Lilit Zakaryan – International scientific conference “Artsakh in the crossroads of struggle for Armenian statehood” devoted to the 30th anniversary of the new stage of Artsakh movement	296
---	-----

NEWS

Norayr Bagrat Sarukhanyan	304
--	-----

ՀԱՆԴԵՍԸ ԼՈՒՅՍ Է ՏԵՍՆՈՒՄ ՏԱՐԵԿԱՆ ԵՐԵՔ ՀԱՄԱՐ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՄԲ
ՏԱՐԵԿԱՆ ԲԱԺՆԵԳԻՆԸ ԱՐՏԵՐԿՐՈՒՄ՝ 100 ԱՄՆ ԴՈԼԱՐ
(ՆԵՐԱՌՅԱԼ ԵՐԵՔ ՀԱՄԱՐԻ ՓՈՍՏԱՅԻՆ ԱՌԱՔՄԱՆ ԾԱԽՍԸ)

«Պատմաբանասիրական հանդեսը» վաճառվում է
Երևանի գրախանութներում

Համակարգչային շարվածքը և էջադրուժը՝ Շուշան Բասենցյանի

Խմբագրության հասցեն՝ 375019, Երևան-19, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24-գ, հեռ. 581872
Адрес редакции: 375019, Ереван-19, пр. Маршала Баграмяна, 24 г, тел. 581872
Address: 24G Marshal Baghramian av., 375019, Yerevan, Armenia, tel. 581872

E-MAIL: patmhandes@rambler.ru, patmhandes@yahoo.com

Հրատ. պատվեր № 855
Ստորագրված է տպագրության 09.04.2018 թ.:
Տպագրական 19.5 մամուլ: Թուղթ № 1, 70x100:

ՀՀ ԳԱԱ տպարան, 375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24:

Изд. заказ № 855
Подписано к печати 09.04.2018 г.
Печ. 19.5 л. Бумага № 1, 70x100.

Типография НАН РА, 375019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна, 24.